Сто година социологије у Србији

ЭСД
СРПСКО СОЦИОЛОШКО ДРУШТВО

Српско социолошко друштво

Научна конференција: Сто година социологије у Србији

Организациони одбор:
проф. др Слободан Антонић, председник Српског социолошког друштва
проф. др Мирко Васиљевић, декан Правног факулета у Београду
проф. др Зоран Аврамовић, члан Председништва ССД-а
проф. др Драган Митровић, шеф Катедре за теорију, социологију
и филозофију права, Правни факултет у Београду
проф. др Милован Митровић, Правни факулет у Београду
др Слободан Вуковић, управник Центра за социолошка истраживања
Института друштвених наука

Социолошки преглед: часопис Српског социолошког друштва

Главни и одговорни уредник:
др Жолт Лазар

Редакција:
др Слободан Вуковић, др Слађана Драгишић-Лабаш,
др Слађана Ђурић, др Жолт Лазар, др Павле Миленковић,
др Драгана Стјепановић-Захаријевски, др Лилијана Чичкарић

Коректура, лектура и прелом текста:
др Александар Гордић

Корице:
Никола Танасић

Објављивање ове књиге финансијски су помогли:
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Правни факултет у Београду
Службени гласник

Сто година социологије у Србији

ур. Слободан Антонић

Посебно издање часописа
Социолошки преглед
год. XLVI (2012), бр. 2

Београд
2012

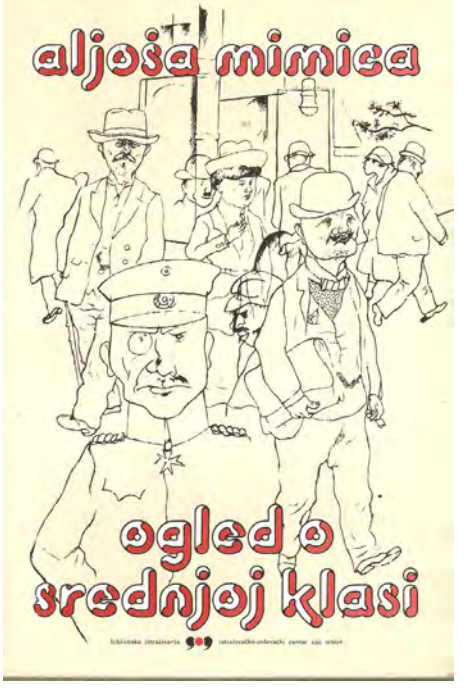
aljoša mimica
ogled o srednjoj klasi

SREDNJI SLOJEVI U JUGOSLAVIJI
DANILO MRKŠIĆ

ISTRAŽIVANJA
dragomir pantić
snežana joksimović
borisav džuverović
velimir tomanović
interesovanja mladih

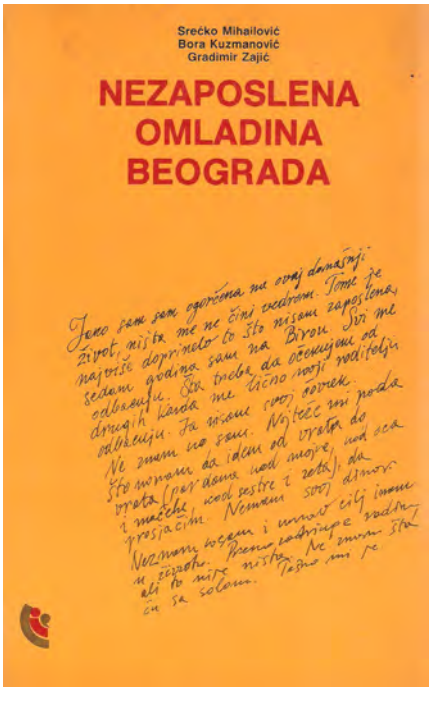
Srećko Mihailović
Bora Kuzmanović
Gradimir Zajić
NEZAPOSLENA OMLADINA BEOGRADA

САДРЖАЈ

Зоран Гудовић
Радомир Лукић као социолог и правни мислилац 375

Радмила Васић
Радомир Д. Лукић: могућност заснивања социологије морала 396

Данило Н. Баста
Социолошка деоница на мисаоном путу Михаила Ђурића 417

Јовица Тркуља
Наставно-научна и јавна делатност Мирослава Печујлића 445

Љубиша Митровић
Допринос Мирослава Печујлића
савременој социологији развоја и глобализације 485

Анђелка Мирков
Допринос Мирослава Живковића проучавању
социолошких аспеката становања 499

Марина Благојевић Хјусон, Мирјана Бобић
Научни допринос Руже Петровић: истраживање миграција
као померање граница демографије 516

Слађана Драгишић Лабаш
Допринос Петра Опалића
развоју социологије менталних поремећаја 532

ИНСТИТУЦИЈЕ И РЕЗУЛТАТИ

Гордана Вуксановић
Појава и развој социологије на Филозофском факултету у Новом Саду 560

Душан Мојић
Социологија на Економском факултету Универзитета у Београду 568

Јасмина Петровић, Снежана Попић, Бранислава Краговић
Институционални развој Катедре за социологију Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици 583

Драгана Динић
Допринос Института за социјалну политику развоју социолошке мисли и праксе у Србији 603

Слободан Антонић
Српско социолошко друштво 1961–1992. 616

Исидора Јарић
Борба за успостављање социологије као средњошколског предмета у Србији: Активности Социолошког друштва Србије ... 648

Исидора Јарић
Кратки прилог историји социологије: Први послератни средњошколски уџбеник социологије у Србији 673

Радош Смиљковић
Конституисање Политичке социологије у наставно-научну дисциплину Факултета политичких наука у Београду 685

Сандра Раденовић
Социологија на Медицинском факултету Универзитета у Београду: медицинска социологија, медицинска етика и биоетика – изазови и перспективе 703

Бисерка Кошарац, Биљана Милошевић-Шошо
Институционални развој социологије на Универзитету у Источном Сарајеву 718

Драган Тодоровић, Драгољуб Б. Ђорђевић
Допринос научног удружења „ЈУНИР“ развоју српске социологије религије (1993–2012) 730

Драгољуб Б. Ђорђевић
Допринос часописа „Теме“ развоју српске социологије (2001–2011) 751

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 375–395
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Зоран Гудовић
Висока школа струковних студија
за образовање васпитача
Сремска Митровица
dusangvz@eunet.rs

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

РАДОМИР ЛУКИЋ КАО СОЦИОЛОГ И ПРАВНИ МИСЛИЛАЦ

У овом раду аутор пружа синтетички приказ, анализу и оцену вредног, разноврсног и огромног теоријског дела једног од наших најутицајнијих социолога и правних мислилаца Радомира Д. Лукића. Настојећи да упути читаоце у опште правце Лукићевих преокупација и идеја, аутор подсећа на његова главна и она мање позната дела.

Лукићево теоријско наслеђе се показује као резултат и сплет његове огромне проницљивости и личног дара да се дата тема уочи, проблемски, појмовно и синтетички заснује, као и историјских околности и значајних процеса из којих је као писац црпео инспирацију, смештајући сваку аналитичку јединицу у јасно препознатљив друштвени и историјски контекст. Следствено томе, аутор је указао на основне Лукићеве идеје и ставове с циљем да га прикаже као социолога и правног мислиоца, уз нагласак на прожетост ових наука које су претежно обликовале Лукићев професионални и стваралачки идентитет.

Лукић, у свим својим радовима упућује на значај и потребу уочавања супротности у аналитичкој апстракцији датог проблема. На тај начин као да нас као читаоце његових дела необавезујуће својим лаганим, аутентичним, себи својственим приповедањем уводи у сложени свет објективности којој тежи наука. Та „друга страна“ Лукићевог аналитичког дуализма, непрекидно је прожета функционалним и дисфункционалним, манифестним и латентним, очекиваним и неочекиваним, пожељним и непожељним аспектима и последицама друштвених појава.

Кључне речи: *правна стварност, друштвене и правне норме, јавно мњење, друштвена средина, централизација правног система*

I

Као постдипломац током осамдесетих био сам у прилици да запазим гаф славног професора који је започињао јавни наступ на предавању с необичном опаском: „*постдипломски за онај свет*“. То би говорио себи у крагну, али је било очигледно да је порука била упућена и свима. Био је креативни циник, свестан значаја и богатства животног искуства које нам је на дохвату руке ако знамо да га искористимо. Стога је свакодневно испољавао дозу благе ироније спрам формалних стереотипа

неосмишљених и рутинских облика понашања, неретких и у самих интелектуалаца. Иако је држао курс методологије правних наука одавао је утисак човека који вероватно није могао да се начуди шта ће нам сва та „гњаважа“.

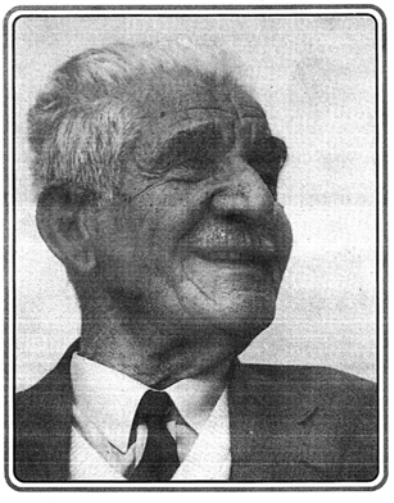

Д-р Радомир Л. Лукић

(1914–1999)

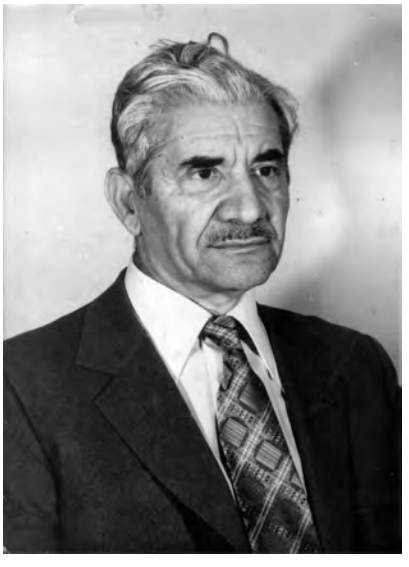

На овим просторним и духовним координатама Р. Лукић је деловао као подвојена личност која је у неформалном разговору или његовим деловима са предавања одавала утисак слабашног духовитог човека без фактичке моћи, који се трудио да буде што ближи обичном и простодушном свету. С друге стране, имао је свој лични микрокосмос, испуњен глађу за сазнањем која га је одвела на звездане стазе високих научних домета. Напросто, готово да је немогуће побројати све чланке, студије, критичке полемике и приказе које је Лукић објавио.

Академик Р. Лукић је поседовао широко поље интересовања, те готово не постоји проблем о којем није писао. Ипак, најзначајније домете остварио је проучавањем теорије државе и права, опште социологије, морала као њене специфичне гранске научне дисциплине, методологије правних и друштвених наука, филозофије и социологије права, социологије политике те социологије села.

Његове најпознатије књиге су: *Уставност и законитост у Југославији – појам уставности и законитости и средства за њихово остварење* (1966), *Појам теорије права* (1978), *Политичка теорија државе* (1979), *Политичке странке* (1981), *Социологија морала* (1982), *Историја политичких и правних теорија од антике до XVII века*

(1982), самостално (1966), са професором Б. Кошутићем или са три аутора (Д. Митровићем) објавио је и: *Увод у право*, уџбеник који је доживео више издања, *Формализам у социологији* (1987), *Методологија права* (1983), *Систем филозофије права* (1992), *Обавезујућа снага правне норме* (1995), *Теорија државе и права* (1995), *Друштво и сељаштво* (1997). Треба, наравно, поменути стари и постојани, вероватно највише употребљавани уџбеник *Основи социологије*, који је доживео бројна издања током више деценија.[1]

У бројним поговорима и коментарима осветлио је најзначајније социолошке класике епохе и у наслеђе овој земљи и поколењима оставио неколико стотина вредних радова. Ипак, смрт га је омела да одговори изазовима нашег времена, а социолошка јавност да чује његово мишљење о глобализацији, новом међународном, политичком и економском поретку, информатичком друштву заснованом на интернет-технологији. На жалост, ови преображаји човековог живота остали су изван његове анализе, а Лукић би несумњиво из свога угла пружио раскошну слику о овим несумњиво обрађиваним темама. Ипак, то не умањује његово дело и значај. Остао је некомпромитован, упамћен као научник високог интелектуалног опуса и сензибилитета. Памтићемо га и као човека високог личног ауторитета и моралних вредности.

Свој патриотизам је исказивао кроз универзалне вредности, дубину промишљања и јетку сатиру. Креативном иронијом критиковао је наше нарави, бирократске одлуке власти као и површност и формалне стране многих који се науком баве. У својим избалансираним оценама и виђењима наше стварности заснованим на предлозима и добрим намерама, Лукић ће остати упамћен по профилу једног здравог, данас посебно на нашим просторима, готово непрепознатљивог модела патриоте. Ипак, многим његовим интелектуалним саборцима и савременицима није промакло уверење да великан наше друштвене и правне мисли није био посвећен оштријем опозиционом супротстављању тадашњим властима. За ово постоје најмање три кључна разлога:

Пре свега, треба имати у виду репресивну природу политичког система у то време с преокупацијом да се успостави стабилна власт и вредности *status*-а *quo*. Други разлог ваља тражити у специфичности области којом се Лукић превасходно бавио, а то је подручје и наставни предмет теорије државе и права. Како је реч о садржају који се непосредно односи на одређени поредак правног и државног устројства, сугестивна идеја почива на инхерентним механизмима и потреби његовог очувања и за-

[1] Као први председник и оснивач Српског социолошког друштва 1954. године, Радомир Лукић је три године касније објавио први послератни уџбеник, који је годинама био главно социолошко штиво на многим факултетима широм Југославије (Митровић, 2009: 37).

штите и напослетку, трећи разлог треба тражити у томе што је Лукић уживао нескривени и искрени респект шире научне и свеколике друштвене јавности – према томе, и оне политичке. Уза све то, условно говорећи, постојао је и четврти разлог, будући да је морал, којим се Лукић бавио, упркос својој променљивости и прилагодљивости слојним специфичностима, у већој мери сугерисао ослањање на статичност, заштиту и лојалност постојећим вредностима. Код Лукића је тај осећај преовладавао упркос бриљантном уму његових анализа.

Био је познат по изнијансираним дефиницијама и бескрајном профилисању појмова у тој мери да је било тешко докучити границу између његовог методолошког и језичког стила, као и нужности да се они у потпуности осветле на тај начин. У објашњење појмова уносио је личну црту властитог изражајног облика у којој је његова интелектуална концентрација резултовала једнако посебним објективним одношењем према предмету истраживања колико и његовом субјективном препознатљивошћу. Стога је и доживљаван као експерт за појмове кроз модул њиховог екстремног „спуштања на земљу“.

То је некима из науке можда и сметало, јер се понекад понављао и враћао с почетка, премда је пуно значење датих појмова црпео кроз интегрисаност идеалних и реалних појава између којих је посредовала специфична људска енергија и морална акција. Оне заједно с објашњеним појмовима конституишу у његовом делу снагу мисаоних творевина и логичку заснованост теоријских уопштавања. Знао је да се друштвене појаве одвијају у времену и простору, али и да су изван идеално-културних прерогатива свести, огољена реалност која поткопава са̂м смисао друштвених наука.

Његова укупна мисао о друштву обухвата посебно богато прожимање стручњачког и лаичког света, као сагле́дање двају нивоа који пружају заснованост и посебно утемељење за његове ставове, концепције и системе.[2]

[2] Лукић је посебно у поступку израде законика пледирао за његово што креативније прилагођавање обичном човеку, којем се и намењује. С друге стране, залагао се и за учешће народа у његовом писању у мери у којој је то могуће, јер су стручњаци по правилу својом терминологијом, сензибилитетом и вредностима веома удаљени од нестручне јавности. Тојнби је чак тврдио да интелектуалци презиру ширу јавност као непрофесионалну и неупућену, док јавност игнорише те интелектуалце, јер их сматра неразумљивим и непрактичним (Икеда, Тојнби, 2005: 84–85).

Сматрајући да је учешће народа и прилагођавање правних норми образовном нивоу и менталитету широј јавности кореспондентно демократској легитимацији друштва, Лукић је исказивао нескривене симпатије за дело Валтазара Богишића и посебно за Имовински грађански законик за Црну Гору, из 1888. године, који се, захваљујући широком образовању и проницљивости овог великана правне и социолошке мисли, убрајао у акте препознатљиве по народском духу. Садржај, саткан од народних пословица, био је у функцији лакше разумљивости, те се масовно прилагођавао сељачким слојевима, огрезлим у тадашње традиционално понашање и снагу обичаја. [наставља се]

Посредством фантастичне примене и разумевања појмова, Лукић је зналачки плео фину мрежу прожетости његових основних поља занимања, у којој је социологију обогаћивао изворима, садржином и филозофијом права. С друге стране, изван друштвене условљености и социолошке анализе приступа праву, о њему нити ваља нити је могуће садржајно и озбиљно расправљати. Стога је у Лукића многоструко прожимање мисли, које га квалификује као врсног правног теоретичара и социолога, апсолутно видљиво кроз правне норме као кључну идеју и централни појам којим утемељује свој систем филозофије и методологије права. Међутим, њихово свестрано утемељење потражио је у одбацивању искључивих крајности у којима се некритички глорификује било значај спонтаног социологизма у људском понашању и поступцима било огољени нормативизам изван историјског и социјалног контекста.

По првом становишту, право представља систем стварног понашања људи у друштву без обзира да ли о томе постоје норме или нема никаквих норми. Лукић (1983: 87) критику овог становишта проширује на његов екстремни део јер такав социологизам уопште пориче постојање правних норми и потребе да се оне утврђују будући да социологија не треба да проучава како би људи требало да се понашају, већ како се стварно понашају (*исто*, стр. 87). Како се норме рађају у сваком свесном деловању, јасно је да нема чистог друштвеног односа који би их не само искључивао већ и приписивао им процесуално секундаран значај. Иако и социолог, Лукић не робује примату социологизма и потреби да га учини концептуално аутентичним и примарним, поступком који би укључивао изворну мрежу друштвених односа и људских понашања. Стога је Лукић у праву када истиче да је неприхватљив крајњи социологизам, који настоји да из права искључи сваки нормативни елемент, јер је такав социологизам несхватљив и немогућ.[3]

С друге стране, без социолошког метода право би остало да виси у ваздуху, као потпуно независна духовна творевина, ван времена и простора, која није ничим проузрокована и ничему не служи, једна врста

Ништа мање дивљење у овом смислу, Лукић није показивао ни према Р. Јерингу, често цитирајући његове речи да *законодавац треба да мисли као филозоф, али да говори као сељак*. То је била једна од норми, које је Лукић апострофирао, намењених нашим приликама, којима није био сасвим задовољан.

[3] Ако је друштвеност човеку његово иманентно својство, то не значи да је она самобитна мотивациона димензија социологизма, већ постоји бар у истој мери и потреба да се односи у друштву уреде. Штавише, нормативна реалност и културне норме само потврђују да је човек незадовољан светом у којем живи и својом природом као специфично биће које се социјално употпуњује и културно развија у свету других људских бића и при контактима с њима. У таквим социјалним интеракцијама уочавамо различита морална стања, која не укључују само неодговорност, похлепу и насиље, већ и одговорност, сарадњу и алтруизам.

духовне играрије без икаквог значаја. Без овог метода не би се могло знати ни откуд управо такво право какво јесте, ни како оно утиче на људе и друштво, ни какву му садржину треба дати (Лукић, 1983: 98). Речју, Лукић зналачки проналази сврховитост социологије као науке сматрајући да је суштинско питање које она поставља зашто се људи понашају онако како се понашају и колики је допринос права у том смислу.

Међутим, код Лукића теоријско заснивање права није само у његовој друштвеној условљености, већ и у техници којом се уобличава и представља форма правног поретка. Ту је умеће правилне примене појмова један од битних предуслова смисла права као значењске творевине. Стога је прожетост социологије и правне науке видно изражена кроз претварање друштвене стварности у правну додавањем одређених својстава друштвеним појавама. Управо због друштвених односа у које људи ступају ове појаве право претвара у правне појмове који исходују нормативном регулацијом. Отуда се појмовима *кривац*, *уговарач*, *супруг* итд. формулише субјект права који даје допринос уобличавању једне специфичне правне стварности.

С друге стране, у осебујној правној стварности укључени су појмови блиски свакодневном животу – *родитељ*, *муж* и слични. Насупрот њима, неки појмови којима се позиционирају правни односи немају супстрата који проистиче из обичне стварности, те именују носиоце односа или процедурална правила (*тужилац*, *окривљени*, *правни лек*). Стога је приметно да Лукић као социолог ставља нагласак на веома сложену стварност, а као правник инсистира на њеном правном преображају у смислу рационалног функционисања друштвених односа. Речју, Лукић је у свом методолошком приступу социјалној условљености права објединио структурал-функционалистички, марксистички и интеракционистички модел објашњења.

Управо зато правно прерађена стварност има циљ да ствари прилагоди функцији човека и појмове профилише у складу с друштвеним контекстом. Међутим, у ситуацији када правни појмови нису одраз обичне стварности прети опасност да се не сагледа њена класна реалност, да се заправо забораве истинска стварност, у којој егзистирају класна функција права и његова изворна суштина. То би значило редукцију и осиромашење стварности с превидом конкретних људи и њихових борби. То, разуме се, не искључује употребу ових појмова, већ сагле́дање њихове условљености.

Повезаност стварности и појмова који се на њу односе подразумева избор и оцену њихове апстракције. Што су појмови апстрактнији, обухваћен је већи део стварности, али површније и непотпуније (1983: 208). Што је појам конкретнији, он је мањег обима, али је потребно много појмова да би се обухватила богата стварност. (1983: 208). На овоме месту

Лукић успоставља корелативни однос између историјске и цивилизацијске развијености друштава, с једне, и степена општости и конкретизације дате норме, с друге стране.

Неразвијеност друштвених односа и малобројност ствари и радњи у архаичним заједницама исходују већим степеном конкретизације у социјалним захтевима. Ово, разуме се, подразумева и мањи број појмова који се односе на стварност што је у модерним друштвима због динамичнијег живота готово немогуће. Штавише, исувише конкретне мере у развијеним индустријским и постиндустријским друштвима биле би практично неупотребљиве.

То не значи да је принуде у оваквим друштвима мање. Напротив, с развојем друштва умножени су сукоби и интензитети интереса те су и саме класне супротности које су се појавиле изазивале опасност по опстанак друштва, што је условљавало чешћу принуду. У култној студији *Систем филозофије права* (1992) Лукић је закључио да је раније друштво било мање, сукоби интереса блажи, друштвена свест чвршћа и јединственија, а друштвена дисциплина јача, те је самим тим и прекршаја било мање (1992: 448).

Овом становишту конвергира Диркемово поимање посебног типа солидарности који проистиче из сличности, достижући врхунац онда када колективна свест тачно обухвата целу нашу свест и у свакој тачки се подудара с њом. У примитивном друштву међу појединцима који углавном раде исто више је сличности. У њему су по Диркему уговорни односи реткост, те с дељењем друштвеног рада постају бројнији.

Међутим, концептуално разилажење Диркемове теорије примитивног друштва и оног којег интерпретира Лукић састоји се у искључивости друштвено интегративне функције поделе рада, којој Диркем те́жи и приписује високо морално значење. За Лукића, подела рада пружа шири поглед на развој и структуру друштва, те истовремено представља како узрок тако и манифестацију дубоких сукоба у друштву, који се не могу посматрати изван класно-слојних антагонизама и напетости. Штавише, у Лукића смо видели да такве опасности по друштво заиста чине принуду све потребнијом и чешћом. И док Диркем у професионалној групи и, уопште, у корпоративној свести уочава моралну снагу способну да обуздава појединачне егоизме, Лукић је историјском настанку кодификације приписивао управо парцијалност класног морала, посебне интересе с потребом да се афирмише и сачува приватна својина.

Ипак, чини се да је Лукић, као поборник историјскоматеријалистичког метода,[4] у својим радовима и књигама помало идеализовао ра-

[4] Под утицајем послератне званичне политике, Лукић је у теоријским промишљањима овај метод несумњиво често користио, упркос чињеници да се супротстављао неги-

нија, неразвијена друштва. У њима је све чврсто, јединствено, кохерентно и без много проблема у понашању људи. С друге стране, модерна друштва су, као издиференцирана структура друштвених односа, бременита оштрим сукобима и повредама друштвених норми. Међутим, Лукић не истиче да су колективистичка и холистичка друштва ранијих епоха била пуна насиља и бруталности, како у борбама и честом ратовању, тако и у казненој политици. То је стога што су се заснивала на преовладавајућим принципима части и освете као њиховом манифестном изразу.

По Липовецком су управо модерна држава и њена допуна, тржиште, утицали на ново поимање међуљудских односа, што је неминовно умањило насиља из личних побуда (Lipovetsky, 1988: 34–35). Речју, у специфичном значењу међинтеракцијског односа, сва је прилика да је тржиште утицало на нову логику друштва – сасвим другачију од оне коју је видео Лукић.

Ипак, Лукић, као врсни социолог са смислом за синтетизовање историјских епоха, никако није превиђао чињеницу да је правни поредак модерног грађанског друштва управо у функцији проширеног тржишта, несметаног обављања послова и једнаког третирања свих субјеката у једнаким ситуацима. У овим процесима, је разумљиво уочавао вредности приватне својине као њиховом круцијалном садржају. Штавише, институција закона као цивилизацијске вредности потискује снагу и делотворност обичаја на прелазу из феудалног у капиталистичко друштво, доприносећи брисању малих феуда потребом развитка централизованог тржишта, у којем ће егалитарне вредности уклонити сталешке разлике и привилегије тадашњих владајућих слојева.

Међутим, за разлику од Лукића, историјски процес Липовецки разматра превасходно као културни феномен у којем долази до изражаја статусни преображај људских индивидуалности у правцу либерализма. По њему је централни исход друштвене еволуције антивиолентни процес персонализације с темељним вредностима личног интереса и опреза. У Лукића су групни антагонизми кроз историју примарни, те он није доследни еволуционист, већ аналитичар друштвених и психолошких супротности у којима не препознајемо тако експлицитно крај историје.

рању социологије, њеног имена, примене и значаја у научном проучавању друштва. Социологија је у првим деценијама послератног времена жигосана као „буржоаска наука“ и етикетирана као лажна и непожељна оријентација сумњивих класних намера. Историјски материјализам је представљао службени назив за наставни предмет и важио за најнаучнији поглед којим су се објашњавали структура и развитак људског друштва.

За враћање достојанства социологији, њеној академској и институционалној афирмацији као наставном предмету и научној дисциплини међу најзаслужније свакако спада академик Р. Лукић. Овај допринос се огледао кроз увођење социологије као наставног предмета на правне факултете и у средње школе, једнако као и на довођење великих социолошких имена у Београд средином педесетих година – Ж. Фридмана, А. Лефевра и других.

У Липовецког је нагласак на појединцу, те је друштво у функцији апстрактног прогреса заснованог на културној и вредносној матрици прогресивног еволуционизма.

Доношењем кодификације после буржоаских револуција с циљем да се афирмише и сачува приватна својина, закон је попримио обележје писаног разума. Лукић је с правом уочио да још средином XIX столећа почињу оштри класни сукоби, због којих се буржоаско кодификовано право није могло изједначавати с високо моралном и еманципаторском димензијом разумске свести. Стога у то доба настаје плима разочарања и тежња за проширивањем утицаја социологије са становишта методологије права и друштвено-интегративне функције у целини.

Амерички социолог јапанског порекла Френсис Фукујама (иако је то касније порекао) доживео је запажен публицитет тезом о вестернизацији планете и победи вредности неолиберализма. По њему то је врхунац људске слободе, јер је немогуће градити просперитетно друштво изван слободног тржишта, приватне својине, слобода и права човека те политичког плурализма. Отуда нема просперитетнијег друштва од онога које се заснива на овим начелима, те је оправдано говорити о крају историје.

Међутим, разочараност у бројне слабости неолиберализма (све већи јаз између богатих и сиромашних, агресивни ратови, културна униформност, тржишни конзумеризам, дигитална површност и отуђење, превласт вештачке средине над људима и угроженост одрживог развоја) управо подсећају на разочараност после грађанских револуција, пошто се и тада видело да капиталистички систем није функционална оаза у којој би се гарантовало царство разума. Ипак, Лукић је реалистичнији у сагле́дању околности и последица раног капитализма но Фукујама када је реч о неолиберализму на размеђи XX и XXI века. У њих су неке вредности нове епохе модерног капитализма сличне, али се у аутентичност цивилизацијске идеје код Фукујаме може сумњати.

II

Човек живи у заједници, при чему његово понашање мора бити мотивисано и односом одговорности према другим људима као члановима друштва. Ово је угаони камен у анализи повезаности правних и социолошких наука. Стога Лукићева заокупљеност вредностима и антиномијама права и правде имплицитно произлази из друштвеног односа као облика интеракције, па и шире социо-културне средине.

У студији *Систем филозофије права* Лукић подвлачи значај чинилаца духа попут ума, воље и емоција, па, иако филозофске категорије које прожимају човекову природу истовремено аутентично конвергира-

ју, оне почињу и завршавају с друштвеним контекстом. Стога је ова књига само свестрано, мисаоно профилисан и утемељен израз социологије права заснован на допунском елементу квалитативне методологије. Следствено томе, лексеме *филозофија* и *филозофски* код Лукића не искључују социолошку анализу датих феномена, као што ни социолошки погледи на богат и динамичан друштвени живот не искључују употпуњавајући и нужан филозофски дискурс. Управо на тај начин, Лукић је стекао интелектуалну репутацију, јер је својим зналачким приступом сугерисао решење друштвених проблема, комбинујући значај њихових субјективних и објективних страна, њихових надискуствених и искуствених појава.

Стешњеношћу човека између будућих слутњи, идеја и идеала, на једној страни, и ограничења која му поставља овоземаљски свет, осветљена је не само његова противречна природа, већ је и обогаћена социолошка концепција социјалне акције засноване на детерминизму. Међутим, њој се супротставља човекова природа заснована на трагици по којој не може да се оствари потпуно онако како жели, те је човекова фундаментална несрећа проузрокована у његовој неограниченој жељи за сазнањем, господарањем над собом и другима као и безумном жељом за бесмртношћу. Свако задовољење остариве жеље подстиче нову неостварљиву жељу. Свако друго биће је задовољно собом и довољно је себи, задовољно оним што јесте и што има, док човеку никад није довољно, те чим му се испуни једна жеља, јавља се друга, јача (Лукић, 1992: 128).

Но, да би се остварила жеља, потребан је напор, те човек од њега бежи, јер је то принуда над њим. Стога, вели Лукић, биљке и животиње живе без напора, јер је то њихово природно стање (стр. 128). Уз то, животиња не уништава више него што је нужно нити се обезбеђује добрима за опстанак која би превазилазила њене нужне потребе, као што то чини човек, поготово грабежљив (стр. 227).

Слично Макијавелију, Лукић отуда закључује да је човек, будући у основи животиња, ипак то више у односу на њу саму.[5] Ипак, упркос својој противречној природи, Лукић за човека ипак верује да је биће мира и реда, стварања, а не разарања, јер и кад крши ред и мир, он то чини пре свега ради остварења бољег реда и мира (стр. 227). Ово је условно прихватљиво, јер је питање у име чијег мира и реда се крши неки поредак – у којем контексту и зашто?

Видљиво је да у Лукића систем антропологије упућује на темељне антиномије људске природе: на једној страни су њена недовршеност,

[5] Н. Макијавели је сматрао да животињу на зверство подстиче тренутна глад, а човека тренутна и будућа.

несавршеност, насилност и похотљивост, а на другој тежња људи за вредностима реда и мира. Ове супротности творе целину људског бића, те нису контрадикторност, јер је људска природа, па и њена несавршена страна, иманентна императиву да се буде човек. Чак ни особине које осветљавају несавршеност људске природе не искључују друштвени контекст, упркос индивидуалним особинама и неприхватљивим радњама чији су носиоци појединци. Такође, тежња за миром и поретком представља синоним за уређено друштво, те се не исцрпљује у индивидуалистичкој слици човека и међуиндивидуалним интеракцијама.

У том јединству несавршене људске природе и потребе за уређеним друштвом уочавамо нужност *принуде* у организованој заједници, што је манифестни израз вечног супротстављања нагона и културе. Не само кроз нужност већ и оправданост друштвене принуде може се сагледати узрочна повезаност Лукићевог система антропологије и система филозофије права који је заснован на свестраном културном и биосоцијалном утемељењу људске природе.

Човек се у Лукићевој теоријској антропологији посматра из перспективе повезаности кривичноправног, моралнофилозофског и социокултурног становишта. Изван овог оквира, могућност теоријског објашњења морала није пружена. С обзиром на моралну дужност коју у себи носи сваки нормалан човек, Лукић му приписује својство моралног субјекта који своју инхерентност црпе из људске природе као човекове творевине, једнако као и утицајем друштва, под чијим вредносним судовима обликује профил моралног бића.[6]

Морал као специфично људска творевина је детерминисан и социолошки – друштвом, положајем моралног субјекта у њему (стр. 216). Речју, антропологијска константа упућује на осећај радости и смирености човека након извршене моралне дужности, једнако као на осећај нелагодности, самопрезира, кајања и жаљења ако се она не изврши. Међутим, социолошки приступ моралу подразумева социо-културни амбијент, који обухвата историјски контекст, класно-слојну диференцијацију или актуелне поткултуре. Следствено томе, Лукић нпр. констатује да и господар и роб подједнако имају морал с грижом савести, премда је његова садржина другачија (стр. 216).

---

[6] Упореди са гледиштем М. Митровића, који разликује објективну и субјективну страну морала. По првој су морални поступци они што издрже вредносну процену која долази од друштвене средине и јавности.

Субјективна страна морала указује на поступке који издрже и вредносно одобравање самог човека који такав поступак врши (*Социологија* за 3. разред стручних школа и 4. разред гимназије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, више издања, стр. 182).

У Лукићевом систему филозофије права неоспорно је да нужност и смисао *друштвене принуде* фигурише као централна категорија интересног консензуса којим се одржава дâти друштвени поредак. Смисао, потреба и нагон заједничког живота људи, проистекао из људске природе, индукују визију разборитог права друштва на одбрану, јер би без друштвене принуде било више приватне принуде. Стога је омиљена тема разматрања у Лукића сагле́дање друштвеног смисла санкције услед озбиљних прекршаја којима се не ретко доводи у питање опстанак самог друштва.

Следствено томе, Лукић наводи да се упркос чињеници по којој пресуда не треба да се своди само на казну и освету, већ на преваспитање и реинтеграцију починиоца у друштво, бива уочљиво да се с олакшавајућим околностима при изрицању казне претерује. Објективној страни казне, с реалистично процењеном штетом и уништеном вредношћу која се законом штити, придаје се све мањи значај науштрб субјективног аспекта, којим се нагласак ставља на виновника и његове олакшавајуће околности за почињено кривично дело.[7]

У његовим анализама неусаглашености правде и права посебно се апострофира питање изрицања смртне казне чији се смисао не тражи у праву, већ у моралу, психолошком склопу и сензибилитету јавног мњења. Имајући у виду чињеницу да је живот најосновније право, Лукић указује на свирепи карактер ове санкције, те са становишта човечности и права човека оспорава право друштва на убиство.[8] Смртном казном се, вели Лукић, не погађа само злочинац већ и цело друштво, човек и чове-

[7] Понекад је неадекватно изрицање казне за почињено недело резултат не само јединственог хуманистичког покрета и трансплантације туђег законодавства на властито тло, већ и априорних грешака које проистичу из особеног погледа на свет ненасилних култура. У њима је сензибилитет према виновнику пројективни израз вредносног система културе чији априоризам само налази потврду у формалном поступку и судској пресуди. Ова компатибилност, на основу које је сваки злочин тешко схватљив, резултује већим изгледима да се виновник означи неурачунљивим, а суд претвори у инструмент општих хуманистичких принципа и здравствених бенефиција уместо његовог објективног и праведног кажњавања. Норвешка је, посебно током 2011. године, најбољи пример за то.

[8] Звонимир Шепаровић сматра да се могућност изрицања и примене смртне казне са становишта људских права и хуманизма не може оправдати. Терор државе не може се оправдати никаквим терором појединца. Негативна искуства с том казном из ропотарнице прошлих класних нехуманих друштава морала би нас поучити да нема оправдања за ритуално убијање у име друштва (Шепаровић, 1979: 25).

Аргумент Шепаровића и оних који заговарају безусловно укидање смртне казне почива на апстрактном хуманизму, који одговара питању да ли је чаша полупразна или полупуна. Ништа што је безусловно не конвергира с његовом нужношћу да се сагледа у своме пуном капацитету. Смртна казна је друштвена реакција на злочин, смисао које му друштво приписује, независно од тога да ли се оспорава или подржава (З. Г.). У свету се она укида више споро него убрзано, више ради форме него суштине.

чанство уопште (стр. 454). Међутим, са становишта правде, убиство које се кажњава смрћу тежи је чин, па је, ако је реч о свесном убиству, смртна казна ипак оправдана. Јавно мњење и писци правила израз су реаговања друштва које има право на одбрану без обзира на то да ли казну оправдавам или осуђујем. На концу, зашто би убица уживао милост и тиме стекао живот, бољи положај од оног који је одузео другом (стр. 457)?

По Лукићу смртна казна је категорички императив који произлази из непогрешиве логике симетрије. Напросто, као у математици, постоји начело равнотеже, једнакости, правде, те ко је узео живот другоме, нема право да живи. Све остало је неправда (осим ако није у питању недовољно владање собом услед болести или нужна одбрана) и никакве корисне последице за друштво не могу надокнадити губитак (стр. 457). У том смислу, према начелима правде смртна казна је оправдана, али – из разлога човечности – треба је, истиче Лукић, што више избегавати и по могућству примењивати само у крајњем случају (стр. 457).

III

Академик Лукић је изложио критици многе врсте централистичких схватања, заснованих на доминацији и недовољном поштовању специфичности конкретне друштвене средине. Стога је у методи пројективног израза вазда уочавао лоше последице не само за научну истину, већ и за правну праксу и интересе друштвених заједница. Упркос различитим стварима, када критикује ограничене домашаје и недостатке формалне социологије, Лукић је донекле близак критици унификованих образаца свести присутних у данашњој глобалној монокултури. Наиме, погрешна уопштавања, којима настају ванвременске категорије, имају тенденцију да релевантне процесе уобличе у окамењене појмове властитог искуства и друштва.

Овај пројективни израз, којим настаје конструкција *општēг*, почива на вестернизацији представа, чиме се посебно изграђују по моделу доминантног западног обрасца. Стога у студији *Формализам у социологији* (Напријед, Загреб, 1987) Лукић вели да се многе појаве које су посебне, настале дејством специфичних околности у једном друштву, узимају за опште, заједничке свим друштвима (Лукић, 1987: 230). Искуствену грађу формална социологија је црпла првенствено из савременог западног друштва, а неоправдано је била изложена тежњи да је сматра општом за сва друштва (стр. 230).

Ово потврђује да је Лукић био и сјајан методолог који је у ванвременским и априорним облицима уочавао само уопштавања искуства сопственог друштва, којима су подлегли социолози формалистичке оријен-

тације. Али они, верујући да располажу чудесним средствима да открију оно што је ванискуствено, лакше чине грешке да посебнō чине општим него социолози који немају такву веру и који знају да се до општих појмова долази стрпљивим и опрезним уопштавањем искуствених података (стр. 230). Општē и посебнō, иако различити, нису само представе већ и културни одраз који преовладава, доминира и уобличава свест о њима.

У књизи *Друштво и сељаштво* (Завод за социологију развоја села, Београд, 1997) Лукић се, такође са посебном жаром, није мирио с централистичком природом писаних норми са испољеним слабостима да дубље проникну у друштвену средину на коју се примењују. Систем крутих прописа који се односи на све људе и заједнице у једној држави, без обзира на њихове специфичности и потребе, суштински се тешко примењује. Однос села и града и у најновије доба бива праћен грешком која потврђује да се друштвени положај сељака не може поправљати општим начелима и крутим прописима апстрактног демократизма који истовремено обухватају сеоску и градску културу без икакве разлике. Неуважавање стварних потреба и недовољно разумевање сеоских заједница свој израз преко безличних прописа управо налази у пројекцији индустријско-урбаног начина мишљења које одражава целовите интересе градских структура моћи и прилагођавање менталитету и потребама градских слојева.

Иза ових покушаја да се законодавством поправи положај сељаштва у нас, стајао је историјски контекст нововековне класне борбе између буржоазије и пролетеријата који је потврђивао изопштеност сељаштва наспрам сукобљених актера који му иманентно не могу бити савезници. Пролетери и буржуји, као конзументи и баштиници индустријализма, нису имали сензибилну самилост према сељаштву, које је, иако њихов социјални резервоар, изостављено из еманципаторских оквира историје. У покушају да сагледа важну димензију повезаности сељачке маргинализације и права у нашим актуелним дешавањима, Лукић је управо закључио да је и буржоаско и социјалистичко право револуционарно у односу на сељачку стварност. Уз то, посебно је лоше што њу настоји да мења – наравно, у супротним правцима. Речју, будући да су буржоазија и пролетеријат суштински индустријске класе, они су природни противници села и сељачке неиндустријске привреде (стр. 217).[9]

[9] Упореди став еколога Вендела Берија из Кентакија, по којем су комунисти и капиталисти слични по свом презиру према људима са села, животу на селу и сеоским местима. И једни и други су са једнаком похлепом и небригом експлоатисали сеоску средину. Слични су чак и у својој тврдњи да је уништавање садашње животне средине оправдано како би се створила боља будућност (Очување заједница, из књиге: Ц. Мандер, Е. Голдсмит, прир.: *Глобализација*, Клио, 2003, стр. 411).

Међутим, указујући на горе поменути централизам у доношењу прописâ, Лукић је његовом критиком обогатио и афирмисао суштину социологије као науке засноване на антиципацији друштвене кризе. Штавише, допринос таквој социологији дугујемо Лукићевом дару да се сагледају функционални, али и дисфункционални аспекти датих животних садржаја, манифестни и латентни облици и садржаји друштвеног живота, те неусклађеност очекиванōг и неочекиванōг, пожељнōг и непожељнōг.

У поменутој књизи, која се односи на село, овај несклад представља плод неразумевања и незнања да се уочи посебност сељачког менталитета пре него што се норме примене. Но, како су оне исте за све људе, било да су они сељаци или грађани, Лукић држи да се таква околност објашњава начелом правне и политичке једнакости, што би требало да иде у прилог сељацима, подижући их на висину града и градског човека (стр. 220). Међутим, фактички то иде само на њихову штету, јер се не могу насилно изједначавати неједнакости, а понајмање правом. Боље је, вели Лукић, те неједнакости признати и према њима подесити и право (стр. 220).

Лукићеве опсервације наше друштвене стварности потврђују његов правац размишљања по којем се и сваки други еманципаторски процес везан за сеоску средину кроз институције доиста завршава централистичким наметањем, које је сељак принуђен да прихвати и које му више штети него што користи. Апсолутно је слично и са образовањем сеоске деце. У чланку „Образовање и школовање сеоске омладине“ Лукић (1992: 9) подвлачи да сељачко дете седи у школи осам година не учећи ништа од онога што би му могло користити у свакодневном сељачком животу. Отуђено од сеоског занимања, за то време дете не научи ништа што би га посебно квалификовало за неко занимање, па касније мора наставити с школовањем или унапређивати знање кроз искуство. Тако сељачко дете остаје на пола пута – ни сељак ни варошанин, збуњено и несрећно.

Међутим, слабости Лукићевих погледа у неким његовим радовима тенденцијски су утемељене. Оне се испољавају у непостојању развијене антиципације о брисању граница између локалнōг и глобалнōг у данашњем друштву четвртог сектора. У том смислу, наша раније изречена оцена о његовој донекле склоности ка идеализовању установа минулих времена и мањих заједница носе обрисе релативно статичног, стерилно-стереотипног и поједностављеног, моновалентног погледа на друштвену промену. У Лукића је критика пројективног израза, додуше, аргументована, солидно образложена и практично веома корисна и подстицајна. Но, код њега субјект и објект пројекције бар у објашњењима егзистирају као мање-више одвојени светови с јачим или слабијим границама.

Свакако, Лукић у многим својим радовима исказује ретко луцидну проницљивост у запажању тенденција основних друштвених промена. Он признаје да су оне брзе и свестране, но, упркос томе, није успео да уочи њихов конкретни галопирајући процес са кораком од седам миља. Лукићев поглед на друштвене промене одмерен је и тачан, али изван потребног садржаја који би приближио свет локалнōг и свет глобалнōг. Време у којем је живео, упркос брзим променама, само му је у последњих неколико година пред смрт могло предочити присуство и неслућену револуцију информационих и телекомуникационих система. То доиста у највећој мери амнестира од кривице извесне празнине у неким његовим општим синтезама.

То, разуме се, не значи да у Лукићевом опусу нема прожетости са елементима превладавања разлике између локалних феномена и глобалистичких процеса. Тамо где се разматрају промене културних образаца на које не делује непосредно високософистицирана технологија – то је код њега очигледно. У том смислу, видели смо филозофски став о питању смртне казне, где Лукић вешто балансира између достојанства жртве и традицијски артикулисаног гнева јавности, на једној, и универзалних тековина и трендова човечанства, на другој страни.

Кроз цео његов импресивни опус, као црвена нит, провлачи се супротстављеност стереотипном поимању усвојених и доминантних вредности. Стога сам лично Лукића доживљавао као дубокомислећег „контраша“ који упућује и на наличје медаље, било да се супротставља једностраном виђењу предмета анализе, било да не прихвата своје време у његовом поједностављеном виђењу. Тако нпр.:

- Када упућује на нужност плурализма у односу на једнопартијски систем, Лукић ће закључити како честа смењивост власти ремети континуитет државне политике.
- Када упућује на значај промена у друштву, па и оних у правном систему, честа промена устава, као највишег правног акта, доводи до губитка осећаја његовог ореола светости, што је необично важно са становишта његовог (не)поштовања и (не)спровођења.
- Када посматра морално-политичка својства друштвене својине из доба у којем јој је био у најдужем временском периоду живи сведок, хладно ће закључити како су у самоуправном друштву приватна и лична својина у моралном смислу боље заштићени од друштвене. Када неко посегне за ситном крађом, доживеће моралну осуду и често се суочити с непосредном санкцијом, док онај што завлачи руке у друштвене милијарде остаје недодирљив, углавном перципиран као способан и утицајан.

- Када говори о нужности како интерне тако и друштвене контроле финансирања политичких странака, Лукић примећује да се давања утицајних и богатих остварују и кроз скупо плаћене огласе на страницама неког гласила или новина.
- Када објашњава нужност коалиционог повезивања странака у околностима када је то неопходно, говори о честој конекцији дојучерашњих љутих непријатеља.
- Када констатује чињеницу по којој човек све више развија рад, то чини у ствари да би га се ослободио, јер добија више времена и енергије за забаву и слободну делатност.
- Уколико говори о повезивању човечанства, Лукић упућује на некадашњу блоковску поделу света унутар самих блокова, премда је она истовремено главна препрека његовом бржем стварном уједињењу у једно јединствено друштво.[10]
- Када говори о руралном исељавању у веће градове, процес посматра као чин невољника, да би касније у његовим мотивима сагледао потребе урбаног менталитета, слабљење нужности и ширење личне слободе.

Ове и многе друге противречне тенденције у оквиру датог предмета социолошке анализе несумњиво представљају његове највеће домашаје теоријског промишљања са становишта дијалектичког метода, којем је одано служио.

Међутим, пронићи у друштвени смисао људских поступака значило је уочити рационалност, сензибилност и реагибилност друштвене целине, која се манифестује у положају моралног субјекта према организацији нормативног поретка и свакодневној реакцији социјалне средине на разним нивоима моћи. Стога се намеће једна врста закључка да за Лукића као правника централно место заузима нормативни систем, док као социолог кључно место приписује јавном мњењу, које друштвена догађања смешта у специфичан социјални контекст. У њему је препознатљива не само улога и карактер датих култура већ и друштвених слојева које је чине.

[10] Доиста је фасцинантно у којој су се мери општи ставови Р. Лукића поклапали са савременом политичком праксом прве деценије XXI столећа, потврђујући универзалну вредност и постојаност његових ставова. Осамдесетих година XX века тврдио је да уколико би подела на блокове остала симптом каквог уједињења, оно се не би могло постићи другачије до превлашћу једног блока над другим, а то не би било право уједињење, јер би значило само превласт једне силе над свима осталима. Та превласт не би обезбедила једнакост људи, што је нужан предуслов правог уједињења. (Види: Р. Лукић, *Основи социологије*, Научна књига, Београд, 1981, стр. 360.) Из овог се може видети да је Лукић био модеран пророк, будући да се после рушења Берлинског зида и слома социјализма ова врста доминације заиста збила у лику американизоване глобализације у односу на остале делове света.

При томе, Лукић је социолошке погледе обогатио политиколошкима, јер објашњава како мњење не само настаје већ и како се и под којим условима искривљава. Стога је у Лукића проблем веродостојности у формирању јавног мњења посебно значајно питање, јер осветљава борбе међу групама, њихову моћ, утицај, културни ниво. Лукић је указивао на носиоце, положај и односе који су видљиви кроз структуру и дистрибуцију моћи међу њима. Она често онемогућава да се сагледа права слика мишљења у друштву коју формира нека мање или више утицајна група, услед чега се приватно мишљење о некој јавној ствари заправо приказује као заједничко.

Да бисмо указали на зачетке, правац деловања и исход јавног мњења као сложене и динамичке појаве, морамо упутити на поделу рада у његовом стварању. У пројекту Друштвена структура Југославије и стварање јавног мњења (Институт друштвених наука, Центар за истраживање јавног мњења, Београд, 1969) Лукић сматра да јавно мњење обухвата оне који га стварају, оне који га шире и оне који га прихватају. Зачетника обично има мало, а разрађивача је приметно више и ширитеља још више (стр. 11). У изузетним околностима зачетници могу бити веома бројни, јер не припадају скупини активиста, већ маси, која ипак у највећем броју случајева само пасивно прихвата јавно мњење.

При томе је посебно провокативно питање то што су настанак и даље профилисање јавног мњења у основи феномен који се односи на активисте и њихов културни ниво. Тако, на пример, вели Лукић, разрађивач нижи по култури упрошћава и сиромаши мисао зачетника. Обратно, ако је зачетник културно нижи, разрађивач његову мисао уздиже, богати, оплемењује и она добија вишу вредност (стр. 11).

У првом случају посебно долази до изражаја негдашња идеолошка једнопартијска стварност, у којој су преносиоци јавног мњења неретко били слепи идолопоклоници и по правилу ударна песница државне репресије. Од њиховог банализованог поимања изворне идеје последице за примаоце су се јаче и непосредно осећале (З. Г.). Разуме се, да ли ће разрађивач зачетникову мисао сиромашити или уздизати и обогаћивати, зависи и од тога да ли је намењена ширим масама или ужим групама. Уколико је мњење усмерено према широким масама, разумљиво је да се упрошћава, и обратно (стр. 11).

Већ смо констатовали да постоји разлика између јавно израженог мњења од оног које је само прихваћено (мњење скупине). У том смислу, Лукић оправдано примећује опасност појединачног мњења уже скупине која поседује могућност да своје мњење једино изражава или да га изражава у већој мери но друге скупине. Стога се такво мњење проглашава за јавно мњење шире скупине као целине иако то није тачно (стр. 13).

Као истраживач, Радомир Лукић није био тип кабинетског писца који би робовао квантитативној методологији по сваку цену, а посебно њеној емпиристичкој и позитивистичкој варијанти. Сматрао је да су у то време млађи социолози били претерано привржени схематизованој стандардизацији везаној за научни поступак, с последицама које су укључивале губитак непосредног додира с друштвеним животом. Као аутор који је био наклоњен непосредном и дуготрајном посматрању друштвених појава, уз неоспорни дар запажања њихових облика, праваца кретања, неусклађености и разних поремећаја, сасвим је разумљиво што је у квантификацији сировог емпиризма уочавао тешкоће да се ови процеси оптимално сагледају и научно објасне.

Да би се приближно сагледао огроман социолошки опус Р. Лукића, који овом приликом није могуће синтетизовати, треба се уживети у његову личну перцепцију значајних историјских догађаја и услова. Из њих је црпео материјал и идеје за теоријска уопштавања. Уз то, као социолог био је кадар да препозна друштвене услове који су одражавали зачетке и континуитет развоја социологије на југословенском простору.

Још с почетка капитализма у XIX веку у нашим крајевима буђење националне свести, у почетку код буржоазије и интелигенције, а потом и код широких маса, те политички импулси за еманципацијом народа под туђинском влашћу, рађали су претпоставке за објективнијим проматрањем друштвених прилика у то време. Неразвијеност и заосталост друштва с аграрном основом, социо-културни оквири сродства, задружног живота и односи у традиционалној породици подстицали су потребу да се – додуше, кроз претежно историјске науке и етнографију – бројна питања нашег неразвијеног села синтетизују и заснују научно објективније.

После Другог светског рата крупне промене које су захватиле сељаштво и полет индустријализације поставили су нове задатке пред измењену класно-слојну структуру новог друштва. Економске промене и ширење институционалне основе образовања, подстакле су крупне измене у укупном положају жене, ставивши проблем породице у нови, измењени контекст. С друге стране, уз демографске проблеме, социјалистичка револуција у Југославији имала је управо по Лукићевом уверењу специфичне и оригиналне облике у односу на друге сличне револуције. Да би се свеукупност и повезаност ових појава и процеса који су уобличавали системе у којима су неке структуре нестајале, а друге настајале, за потребе новог друштва било је неопходно приступати датим проблемима са социолошког становишта.

На крају, кажимо да и тематски и идејно по својим општим вредностима и дометима Лукићево дело превазилази националне оквире. Ипак, занимљиво је, али и, на жалост, дуже време актуелно његово виђење југословенске збиље и схватање културних појаса у бившој држави

са њиховим утицајем на јавно мњење. Према Лукићевом мишљењу, функционалну ефикасност друге Југославије ометале су изражене регионалне неједнакости и разлике у економској развијености и верском идентитету. Сматрао је да су поједини делови некадашње заједничке државе у погледу развијености на нивоу Средње Европе (Словенија и делови Хрватске), док су Косово и Метохија, али и делови БиХ, Македоније и Црне Горе, на нивоу Блиског истока (стр. 2).

И управо концем шездесетих година XX века културни појаси с католичким утицајем на друштвени живот, како примећује Лукић, играју огромну улогу у стварању јавног мњења и у великој мери онемогућавају да се створи општејугословенско јавно мњење. Тако је Лукић на неки начин био један од квалификованих пророка чије су компетентно мишљење и дар запажања наслућивало крај заједничке државе и оно што би могло уследити.

Католички културни појас у негдашњој Југославији, по Лукићу има дивергентан утицај на идеју и стање друштвеног развоја. С једне стране, подручја с овом религијом била су најразвијенија и носилац напредне идеологије. С друге стране, та подручја су била најрелигиознија с најјачим утицајем цркве, те у њима има елемената који су противници такве идеологије. Несумњиво је да је Лукићев однос према религији и цркви био донекле конзервативан, под утицајем тадашње владајуће идеологије. С друге стране, уочио је специфичност доминантних снага и размештај политичке и културне моћи на тадашњем простору.

Проницање у пукотине морала с обзиром на најчешћи предмет његовог интересовања отвориће бројна питања, као и она на која нисам био кадар указати. Стога би овај рад, као и сваку студију која претендује да буде озбиљна, требало завршити са три тачке...

Литература

Бери, В. (2003) Очување заједнице, у књ. Ц. Мандер и Голдсмит, Е. *Глобализација*, Београд, Клио.

Диркем, Е. (1972) *О подели друштвеног рада*, Београд, Просвета.

Фукујама, Ф. (1997) *Крај историје и последњи човјек*, Подгорица.

Липовецки, Ж. (1988) Насиље некад и сад, *Дело* XXXIV(5): 18–58.

Липовецки, Ж. (2008) *Парадоксална срећа – оглед о хиперпотрошачком друштву*, Нови Сад – Ср. Карловци, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Лукић, Р. (1979) *Политичка теорија државе*, Београд, Савремена администрација.

Лукић, Р. (1981а) *Политичке странке*, Београд, Научна књига.

Лукић, Р. (1981б) *Основи социологије*, Београд, Научна књига.

Лукић, Р. (1982а) *Социологија морала*, Београд, Научна књига.

Лукић, Р. (1982б) *Историја политичких и правних теорија од антике до почетка XVII века*, Београд, Научна књига.
Лукић, Р. (1983) *Методологија права*, Београд, Научна књига.
Лукић, Р. (1987) *Формализам у социологији*, Загреб, Напријед.
Лукић, Р. (1992а) *Систем филозофије права*, Београд, Савремена администрација.
Лукић, Р. (1992б) Образовање и школовање сеоске омладине, *Оживљавање села*, Зборник са научног скупа САНУ, Београд: 9–10.
Лукић, Р. (1995а) *Обавезујућа снага правне норме*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
Лукић, Р. (1995б) *Теорија државе и права*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ.
Лукић, Р. (1997) *Друштво и сељаштво*, Београд, Завод за социологију развоја села.
Мандер, Џ., Голдсмит, Е. (прир.) (2003) *Глобализација*, Београд, Клио.
Митровић, М. (2004) *Социологија за 3. разред стручних школа и 4. разред гимназије*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
Митровић, М. (2009) Социологија у периоду до 1959., у: *Социологија у Србији 1959–2009, институционални развој*, Београд, Службени гласник, 2009: 33–37.
Шепаровић, З. (1979) Ново и старо у људским правима, *Марксистичка мисао* (3): 18–28.

Zoran Gudović
Higher Educational School
Sremska Mitrovica

Summary

RADOMIR LUKIĆ AS A SOCIOLOGIST AND LEGAL THINKER

In this article, the author provides a synthetic view, an analysis, and an estimate of the valuable, diverse, and voluminous theoretical work by one of our most influential sociologists and legal thinkers, Radomir D. Lukić. Trying to refer the readers to general course of Lukić's tendencies and ideas, the author also reminds of his main and less known works. Lukić's theoretical heritage is shown as a result of his enormous sharpness and personal gift to observe the given subject and establish it notionally and synthetically, but also as a result of the historical circumstances and important processes that granted inspiration to him, placing every analytical unit within the clearly recognized social and historical context. Therefore, the author appointed to basic Lukić's ideas and standpoints with the goal to represent him as the sociologist and legal thinker with an emphasis on the impregnation of those sciences that had mostly shaped his professional and creative identity.

Within his work, Lukić points out to the significance and necessity of observing the antagonism in the analytical abstraction of the given problem. In that way, using his soft and authentic style of storytelling, he lets us see the complex world of objectivity that science is striving to. That "other" side of his analytical dualism is at all times impregnated with the functional and dysfunctional, manifest and latent, expected and unexpected, desired and undesired aspects and consequences of social phenomena.

Key words: legal reality, social and legal norms, public opinion, social environment, legal system centralization

Радмила Васић
Правни факултет
Београд

УДК: 316:177(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

РАДОМИР Д. ЛУКИЋ: МОГУЋНОСТ ЗАСНИВАЊА СОЦИОЛОГИЈЕ МОРАЛА[1]

Тежиште овог рада чини показивање ауторове намере да докаже основаност, могућност или оправданост социологије морала као научне дисциплине која за предмет има морал. У питању је морал као повезано деловање људи које у себи носи духовни садржај. Аутор полази од три методолошке премисе: (1) разликовања индикативних и вредносних судова; (2) повезаности друштвених појава, коју изражава синтагма „двострука веза"; и (3) историјског материјализма као општетеоријског метода. Из прве премисе проистекао је став о разликовању социологије морала и нормативне етике, те да прва не може да замени другу, јер се из судова стварности не могу изводити судови вредности, па да тако социологија морала не може прописивати објективан, обавезни морал. Друга премиса омогућила је разуђену структуру посебног дела социологије морала. Ту Лукић одређује главне појмове, процесе и законитости које социологија морала треба да има, а затим утврђује њихову конкретну садржину до које је дошао сопственим истраживањем. На основу односа према историјском материјализму, као владајућој теоријској парадигми тог времена у једном делу света, може се закључивати о дометима његових социолошких истраживања морала. Он се противи сваком догматизму, па и марксистичком, упозоравајући да се научни резултати не смеју уподобљавати почетном теоријском ставу било које провенијенције, већ да се, напротив, темељним истраживањем они тек морају потврдити или оповргнути.

Кључне речи: *социологија, морал, основаност, Радомир Лукић*

Уводне напомене

Социолошко истраживање морала и формирање одговарајуће науке о моралу у научном и филозофском опусу Радомира Лукића чини се очекиваним, јер представља нужан део у изградњи његовог свестраног и целовитог хуманистичког погледа на свет, који је, по свему судећи, представљао самозадат и у доброј мери остварен професионални циљ.[2]

---

[1] Овај рад је део пројекта Правног факултета Универзитета у Београду „Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ".

[2] Списак објављених радова Р. Лукића од 1936. до 1985. године може се погледати у: *Анали Правног факултета у Београду* XXXIII (5–6): 732–760. Овоме треба додати *Систем филозофије права – I Филозофија; II Филозофија права*, објављен 1992. године, којим је заокругљен његов научни опус.

Непосредни разлози, међутим, које сâм наводи као превасходно определујуће за приступање овоме послу, јесу, на једној страни, горко увиђање да је савремена цивилизација у дубокој кризи коју пре свега обележава „болест морала“, а на другој, не мање опора констатација о неразвијености социологије морала као науке, односно о малом броју и аутора и систематских радова у овој области у његово време.

У наслову теме која се излаже посебно се истиче израз „могућност“ као упоришна тачка анализе, и то из неколико разлога. Најпре и на први поглед, јасно је да потврдан одговор на питање о могућности социолошке науке о моралу логички претходи подухвату изградње ове научне дисциплине. Затим, већ у овом, почетном разматрању распознају се Лукићеве, могло би се рећи одабране, претпоставке расуђивања којима ће се руководити и које ће даље развијати, а којима, уз то, ваља определити разумевање његове научне концепције значења и значаја морала као друштвене појаве.

Најзад, ова уводна тема јасно показује владајуће научне парадигме и идеолошке заклоне у овом нашем делу планете тог времена и, нужно, ауторов став према њима, према којем и у односу на који се једино може дати примарна оцена резултата до којих је дошао, и, што не изгледа мање важно, квалификација укупног домета његове социологије морала с обзиром на критеријуме које установљава савремени научни дискурс. Другим речима казано, разматрањем могућности или основаности или оправданости постојања социологије морала као самосталне дисциплине, он успоставља широк научни и филозофски контекст мишљења о сазнајним дисциплинама које за предмет имају морал и (тек) у њега смешта морал као предмет свог социолошког истраживања.

I. Природа социолошке науке о моралу

Подтеми која је насловљена као „Појам и развој социологије морала“ и систематизована као „Увод“ Лукић посвећује првих стотинак страница *Социологије морала*.[3]

Нема сумње, сматра он, да је постојање посебних социологија, могуће, основано и у пракси потврђено, али сматра такође да се овим сазнањем не може једноставно поткрепити и оправданост социологије морала. Под претпоставком да се морал разуме као друштвена појава и да се потврди постојање особених веза између њега и појединих друштвених појава, односно друштва у целини, морал може бити предмет посебног, специфичног социолошког изучавања. Уосталом, овај став, ако није

[3] Радомир Д. Лукић: *Социологија морала*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1974.

изведен, сасвим сигурно јесте у складу са афирмативним односом према научном статусу целокупне тзв. социологије сазнања, односно социологије „друштвене свести“ или „културе“ (Лукић, 1974: 5).

Али, док је прва претпоставка (природа моралне појаве) као резултат сазнања опште социологије поуздана, другу претпоставку (особена повезаност) тек социологија морала може да потврди. Сумњу не изазива међусобна веза морала као друштвене појаве и других друштвених појава и процеса, јер је такву, могло би се рећи спољашњу, везу општа социологија утврдила као општу законитост. Морал је у суштини духовна, идеелна, културна појава и отуда је задатак социологије морала да покаже утицај друштва на ову суштинску природу морала, на његову садржину, јер би тек ова веза представљала специфичност духовних појава са социолошког становишта. Пракса ову везу не потврђује на очигледан начин, а теорије о томе дају различите исказе.[4] У сваком случају, сматра аутор, недоумице начелног карактера могуће је отклањати спекулативно и поступно, развијањем социологије морала.

Као посебно питање у оквиру претходног издваја се могућност заснивања марксистичке социологије морала. И већ овде, на самом почетку, показују се у пуном изразу Лукићева методологија истраживања и аналитика расуђивања. Он раздваја Марксове ставове и ставове марксистички опредељених теоретичара у погледу одговора на питања: (1) да ли постоји етика као нормативна наука о моралу и (2) да ли постоји позитивна наука о моралу. На друго питање он даје потврдан одговор, јер ако наука представља систематизовано скуп исказа (о) стварности, о ономе што јесте, а морал представља део друштвене стварности, позитивна марксистичка наука о моралу јесте могућа.[5]

Како морал у своме бићу, поред духовне суштине, садржи и друге видове, он може бити предмет различитих сазнајних, научних и филозофских дисциплина.[6] Као духовна појава, као скуп идеја о (пожељном) понашању људи, морал је предмет моралне догматике и аналитичке науке о моралу или теорије, тако што прва утврђује садржину морала као идеелне појаве исказане у материјалним, чулно опажљивим знацима, а друга истражује структуру духовне садржине моралне норме и структурално-функционалне везе међу њеним елементима (диспозиција, санкција, субјект, дужност итд). Као психичка појава морал је предмет инди-

[4] Уп.: *Ibid.*, 7.

[5] Милан Кангрга нпр. мисли супротно.

[6] О врстама појава и разврставању и прилагођавању метода Лукић расправља, или бар формулише напомену, готово у свим својим радовима кад год је то неопходно. Уп.: *Систем филозофије права – I Филозофија; II Филозофија права*. Београд: Савремена администрација, 1992., стр. 45–46; *Методологија права*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1977, стр. 67–73, 100–103 *et passim*.

видуалне или социјалне психологије морала. Материјалном страном морала, која је носилац духовног садржаја, односно значења, баве се различите дисциплине, као што су нпр. херменеутика и социологија. Развојну страну морала проучава историја морала, а као друштвена духовна творевина морал је предмет социологије морала.[7]

С обзиром на Лукићев темељни став о разликовању између науке, која формира искуствено проверљиве ставове о стварности, и филозофије која представља систем надискуствених, принципијелно неискуствених исказа, филозофске дисциплине о моралу могле би се разврстати и именовати сходно подели опште филозофије на онтологију, гносеологију, аксиологију и логику, с тим да би ради олакшавања комуникације било најбоље само за нормативну етику (као део моралне аксиологије) задржати назив „етика“.[8]

Из овог разграничења наука о моралу следи, чини се јасно, шта је предмет опште социологије морала и који су методи за његово изучавање.[9] Непосредан предмет био би морал као друштвена појава, односно скуп друштвених процеса, који ова посебна социолошка наука треба да опише (друштвена природа: норма, однос или процес, појам и састав, особине, настанак, образовање, врсте) и објасни, при чему објашњење подразумева утврђивање узрочних и других законитих односа и веза (функционалних, корелацијских, тенденцијских, развојних) са друштвом у целини и појединим друштвеним појавама („материјална производња“, „политичка надградња“, „величина друштва“, „идеологија“), и то у оба смера, као што се објашњење односи и на функционисање морала, његову примену, промене и развој.[10] Посредан, што значи свакако не и примаран или довољан, предмет могу бити теорије о моралу – научне и филозофске. Методи социологије морала јесу само прилагођени методи опште социологије, уобичајено подељени на методе прикупљања и описивања чињеница и методе објашњења.

Овде треба још једном нагласити специфичну природу моралне појаве, која је као предмет социологије – друштвени процес, али процес у којем повезано телесно понашање, деловање људи у себи носи одређени

[7] Он, даље, ове науке групише и систематизује према неком одабраном критеријуму, међу којима је разликовање између појединњавајућих и уопштавајућих преузето из опште социологије (Радомир Д. Лукић: *Основи социологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Београдски издавачко-графички завод, 1995., стр. 34–35). Уп.: *Ibid*., 12–15.

[8] О овоме разликовању види, на пример: Радомир Д. Лукић: *Систем филозофије права*, стр. 15–19; *Методологија права*, стр. 39–42.

[9] Лукић наводи да је могуће оформити и посебне социологије морала које проучавају „врсту морала или поједине његове елементе“ (Лукић, 1974: 24).

[10] Уп.: *Ibid*., 17.

смисао (значење), јер оспољава духовни садржај, односно моралне идеје људи настале (у) њиховим психичким процесима. Због тога се као помоћни морају користити методи подесни за изучавање психичких и духовних појава. И примена метода објашњења захтева обзир према овако утврђеној природи морала. У супротном, сматра Лукић, социологија морала може згрешити као социологизам (свођење целокупног објашњења на друштвене чиниоце), међу које спада и марксистички догматизам који морал своди на „непосредан", „доследан" и „строг" одраз (класне) „економске основе" (*Ibid.*, 41). Употреба посебних метода, а то је Лукићев став који он истиче у свим научним дисциплинама којима се бавио, зависи од општетеоријске полазне претпоставке расуђивања (идеализам, материјализам, историјски материјализам) која одређује или условљава избор метода и типове објашњења. Неретко се, ипак, дешава да се резултати истраживања прекомерно уподобљавају теоријском ставу, уместо да се, обратно, сваким конкретним истраживањем општа теоријска претпоставка непристрасно потврди или доведе у сумњу и оповргне.

Самосталност социологије морала огледа се у јасно дефинисаном предмету, одговарајућим методима, циљевима сазнања и врстом и садржином исказа. Јасно је, међутим, да је она вишеструко, значајно, разнородно и узајамно повезана са другим дисциплинама о моралу, било да су научне или филозофске. У овом контексту Лукић исцрпно и педантно испитује посебно однос социологије морала и нормативне етике, наводећи ставове бројних аутора, и тзв. марксистичких и тзв. буржоаских, доказујући аргументовано своју основну тезу да се из судова стварности не могу изводити судови вредности, односно да социологија морала не може прописивати моралне норме или обавезни морал, те да социологија морала не може заменити нормативну етику. Наука може једино да препоручи средства за остварење неке вредности као циља, који је од ње независан, али је немоћна да поставља или оцењује вредност циљева.[11]

Овим разматрањем он одговара и на напред постављено питање о томе да ли постоји, односно да ли је могућа етика као нормативна наука о моралу. Доктрине у којима се тврди да наука, односно социологија морала може установити или прописати друштвени морал, као објективан и општеобавезан, имају две варијанте. Према првој, људски дух или разум је способан да открије објективну истину, објективне законитости у области моралних вредности и сходно томе утврди научни систем универзалних моралних норми које (треба да) признају и прихватају сви.

Друга варијанта има две подврсте. У првој се стварни проблем прекрива широком употребом садржине (значења) појмова у тврдњи „*наука* изриче *истините* судове стварности", као када се констатује да наука

[11] Уп.: *Ibid.*, 48.

може изрицати и судове вредности ако то чини употребом научних метода[12] или да и моралне норме, иако садрже судове вредности, могу бити објективне ако се докаже да су истините. Судови вредности, дакле, могу бити научни и истинити под одређеним условима.

Други ток ове варијанте настоји да покаже како се научни морал може формирати тако што се научним методима откривају врховне моралне вредности, а затим утврђују морални императиви који (треба да) служе њеном/њиховом остварењу. То су, на пример, алтруизам (A. Comte), опстанак (H. Spencer), живот (што бољи или његов развој), задовољство, здравље као добро – као нормално, као морално (E. Durkheim), напредак друштва, милосрђе (E. Fromm), слобода, заштита људског достојанства и сличне вредности.

Нема никакве сумње да се према највишој моралној вредности све друге, „ниже" вредности, које се из ње изводе и уобличавају одговарајућим моралним нормама, јављају као средство за остварење врховног вредносног циља. И то може бити и јесте предмет науке, али индикативне – а не нормативне. О томе шта јесте највиша морална вредност наука не може поуздано закључити спекулисањем о људској природи и карактеру друштва. Вредности су субјективне пројекције – не могу бити ни истините ни неистините, не могу, дакле, бити објективне, научне. Нема никаквих доказа, казаће Лукић, да јесте бољи и зашто би био бољи алтруизам од егоизма или живот од смрти (самоубиство, еутаназија) (Лукић, 1974: 55).

Уз то, као аргумент оспоравања нижег ранга и другачије нарави наводи да врховна вредност садржински није довољно одређена да би се из ње научним методом могао без тешкоће извести очигледан, потпун, конкретан систем научног морала. Према томе, закључује Лукић, наука својим средствима не може утврдити највишу моралну вредност, већ је може само претпоставити као од ње (науке) независно постојећу, те даље може формулисати моралне норме који ће ту вредност остваривати, чувати и унапређивати. Али то већ није нормативна етика. Социологија морала може утврдити које вредности (актуелни) морал сматра највишим, али из тога не може закључити да те вредности *треба* да се сматрају највишим нити би за такву тврдњу могла понудити доказе.[13]

Лукић у овој теми критикује – са свог становишта основано и са страшћу, могло би се рећи[14] – и такве теоретичаре као што је Диркем, али на другој страни спремно скреће пажњу на оне ауторе чије мишљење

[12] Уп.: *Ibid.*, 51.

[13] Уп.: *Ibid.*, 61.

[14] Критику, али и поштовање, исказао је на једном месту речима: „Заиста, и Хомер задрема!" (*ibid.*, 64)

иде у прилог његовом концепту, као што то чини када издваја Леви-Брила (L. Lévi-Bruhl) или Расела (B. Russell).[15] Аристотелово мишљење му такође изгледа прихватљиво и служи за додатно оснаживање понуђеног аргумента. Он наводи фрагмент у којем Аристотел, одговарајући на питање о томе којем добру тежи наука о држави, каже да о томе „постоји код већине сагласност: јер и образовани и непросвећена већина кажу да је то срећа, и при том сматрају да бити срећан значи имати угодан живот и постизавати успехе. Али о томе шта је то срећа у суштини, мишљења се разилазе...“[16]

Слично резоновање заступљено је и у одговору на нешто уже дефинисано, али у основи исто питање: да ли марксистичка социологија морала „може пружити основу за научно извођење морала у етици као науци“ (*Ibid.*, 70). Према првом, потврдном одговору Маркс је изградио, иако недовољно разрађен, морални систем који је у складу с његовим општетеоријским учењем, а врховна морална вредност, морални идеал за њега јесте „разотуђење човека, његова пуна људскост, потпун (тоталан) човек“ (*Ibid.*, 71). Из основних марксистичких ставова о природи човека и људског друштва произлази, дакле, и марксистичка етика као скуп препоручених моралних идеала (норми). На исти начин и овде Лукић приговара афирмацији марксистичке научне етике постојаном тврдњом да се из научних, истинитих, објективних судова не могу изводити аксиолошки ставови.

Негирање могућности марксистичке нормативне етике заснива се на тврдњи о супротстављености строгог детерминизма, на којем је утемељена марксистичка теорија, и слободе човека, која је основа морала, те да са овим сазнањем постаје очигледно да марксизам у свом конструкту не садржи етику. Ослањајући се на теоријска становишта која релативизују темељно учење Маркса и марксизма о детерминизму, Лукић налази да етика не мора бити у супротности са детерминизмом, јер људи свесно, својим одлукама врше избор активности, који је слободан иако детерминисан разноликим друштвеним чиниоцима, па и моралом. У супротном, људи би били само оруђе фаталног детерминизма и никакве се промене у друштву не би могле одигравати вољним одлукама и делатностима.

Из другог разлога могућност марксистичке етике и морала оспорава, на пример, Милан Кангрга. Марксистичка нормативна етика уопште није могућа према овом мисаоном концепту, па је зато узалудно мислити да се систематски етика може изградити и придодати укупном учењу. На једној страни, моралне норме одређују оно што треба да буде (отуда се не могу ни извести из онога што јесте!), док, на другој страни, морал те́жи

[15] Уп.: *Ibid.*, 63.

[16] *Никомахова етика*, превод Р. Шалабалић. Београд: Култура, 1970., 1095а.

да се оствари. Али чим се оствари, он престаје да буде морал, будући да је у својој суштини (морал) оно што треба да буде. Отуда се идеали могу живети само у мислима, у теорији, апстрактно, што као последицу Кангрга приписује „стварном стању буржоаског друштва и његове филозофије“ (*Ibid*., 77).

Ову буржоаску позицију морала („морализам“), према Кангргином разумевању, Маркс пориче својим револуционарним ставом. За њега нема раздвајања теорије и праксе, јер сама датост, оно што јесте, носи у себи оно што треба да буде. Отуда, према Марксу, морал као заповедна мисао „треба“ уопште није могућ, па тако Кангрга закључује да једнако нису у праву заступници обеју струја о могућности марксистичке етике – ни они који је афирмишу нити они који је поричу – јер је већ и са́мо постављање питања неосновано.

Крутику Кангргиној анализи Лукић упућује у погледу недоследног придавања смисла и употребе речи „етика“: као прописивање морала, марксистичка етика није могућа; као теоријска наука која објашњава моралне норме, које као „требање“ стварно постоје, она је могућа. У сваком случају, Лукић се слаже са оним ауторима који сматрају да у Марксовој доктрини постоји етичко учење и да је његова нормативна етика „хуманистичка и социјалистичка, одн. комунистичка“,[17] али да она не може бити научна, да не може прописивати објективан морал, јер се, поновиће Лукић као лајтмотив, судови вредности не могу извести из стварности.

Изван овог, искљученог домена за науку и етику – везе између социологије морала и нормативне етике могу се уочити и анализирати. Наука оцењује морал, препоручује средства за постизање моралних вредности, а познавање чињеница стварности, које су предмет науке, утиче на стварање конкретних моралних норми. Филозофске и научне концепције, као поглед на свет и као онтолошке претпоставке у разумевању света, утичу на стварање, усвајање и примену морала одређене садржине, као што и саморефлексија егзистенцијалне позиције појединаца или друштвених група утиче на интериоризацацију моралних вредности.[18]

У кратком осврту, Лукић даље скицира историјски развој социологије морала и оцењује њене домете. Највећим подстицајем сматра околности у којима је дошло до увиђања чињенице да морал није универзалан, већ, напротив, да је променљив у времену и простору, тако да овај развој, ако се занемари мистично-религијски доживљај морала у антици

[17] *Ibid*., 79. Овде Лукић, неочекивано и за њега необично, користи неку врсту хипотетичке језичке форме када каже: „Одговарајући писци су то толико јасно показали да се у то, изгледа, више не може сумњати“, што нас може навести на размишљање и, можда, на релативизовање закључка који је експлицитно исказан.

[18] Утицај науке, социологије морала нарочито, на морал Лукић сажето изражава у девет тачака. В.: *Ibid*., 84–85.

и средњем веку, заправо почиње у ново доба, у којем, угрубо, он издваја три етапе.[19] Прву одликује прикупљање етнолошко-антрополошке историјске грађе (мада, каже, има и покушаја синтезе), о чему сведоче радови Монтења (M. de Montaigne), Монтескјеа (Ch. Montesquieu), Хјума (D. Hume), Спенсера (H. Spencer), Вестермарка (E. Westermark), Хобхауза (L. T. Hobhouse), Бајеа (A. Bayet) и других. Прикупљена грађа (о важећем моралу) недовољна је, разлике између морала и других друштвених норми – обичаја и права – нису јасно уочене, и некритичност закључивања, на крају, учинили су ове подухвате подобним да се квалификују тек као почетни основ за истраживање морала.

Другу фазу одликују настојања да се прикупљена грађа објасни, односно да се на основу општих социолошких теорија изграде и прве социолошке теорије о моралу. Тако су Конт, Диркем, Леви-Брил, Вебер (M. Weber), пре свих, успели да својим радовима успоставе релевантан основ за, како пише Лукић, „развој сваке озбиљне социологије морала“ (*Ibid*., 89). Треће раздобље, у Лукићевој квалификацији и терминологији „најновије доба“, одликују настојања да се социологија морала изгради као научни систем. Он у том смислу издваја Дипреела (E. Dupréel), Гурвича (G. Gurvitch), Осовску (M. Ossowska) и Шишкина (и кратко критички приказује њихов рад), да би на основу укупног закључка да се социологија морала „слабо“ и „споро“ развија, те да је „најнеразвијенија посебна социологија“, позиционирао сопствену истраживачку намеру (*Ibid*., 86).

Ту намеру да уобличи потпун и свеобухватан научни систем социологије морала он остварује на следећих више од пет стотина страница. Бројност подтема, питања, одговора, анализа, расправа, примера, у изразито разуђеној систематици, наводи на то да је умесно издвојити само најважније закључке као основне црте његове социологије морала.

II. Садржина социологије морала

1. *Морал као норма и као друштвени процес*

Пре него што је изложио елементе који конституишу социологију морала као науку, Лукић одређује морал као друштвену норму. Садржински, морал се уобичајено дефинише појмом „добро“, а морална норма као захтев да се чини добро. Међутим, будући да се морално добро садржински не може одредити, ни морална норма не може да се дефи-

[19] В.: *Ibid*., 87.

ниште помоћу садржине. Због тога се уместо питања „шта“ морал одређује, у дефинисању морала тражи одговор на питање „како“ морал одређује људско понашање, па тако овај аутор обавезност разматра као основну *формалну* карактеристику моралне норме.

Особеност унутрашње, аутономне обавезности морала односи се на: безусловност-самоцељност (категоричност, апсолутност); вредносност; добро као врховну моралну вредност; посебност моралног осећања; тренутност; притисак на људску природу; људскоћу; и грижу савести као санкцију (*Ibid*., 110–118). Спољашња, друштвена обавезност морала заједничка је особина свих друштвених норми и огледа се у примени друштвене санкције за прекршај. Ипак, специфичне друштвене моралне санкције чине морални презир, као суд вредности, и морално гађење, као осећање непријатности према починиоцу неморалног дела.

Предмет социологије морала јесте морал као друштвена појава. Али морал има и своје друге видове, што је већ наглашено. Као норма, морал је у својој суштини духовна појава, интелектуална творевина, јер је састављен из систематизованог скупа мисли којима се изражава неки смисао, односно саопштава неко значење. Као друштвена појава, морал представља повезано деловање људи, тачније процес „саопштавања морала као духовне појаве“.[20]

Када се ови процеси устале, довољно чврсто повежу и добију изглед статичности, морал стиче облик друштвене творевине. У изоштравању социолошког појма морала, Лукић, даље, на једној страни утврђује његову специфичност у односу на друге, упоредиве друштвене духовне творевине (вера, идеологија, обичај, пристојност и учтивост, право[21] и,

[20] *Ibid*., 125. Морал има још и психички и материјални вид. Процес комуникације садржаја свести, односно повезивање духовних, психичких и материјалних појава, налази се у основи исти за све духовне интелектуалне творевине. Духовне појаве имају специфичну, ванвременску и ванпросторну егзистенцију. Ова идеална егзистенција актуелизује се и постаје реална појава у свести, у психичким процесима, чији смисао (духовне појаве) постаје сазнатљив и комуникабилан тек посредством материјалних појава као знакова – преносника смисла, односно значења. Ово је опште место Лукићеве друштвене теорије, с тим што је за морал карактеристично да се усмено материјализује – изражава, преноси, чува или мења, па се тако за морал може рећи да је усмена колективна друштвена творевина.

[21] Упућивање права на морал и морала на право је, без претеривања, универзални састојак културе. Изгледа да су социолошке, филозофске и правнотеоријске расправе о овом односу непролазне, будући да је тема „право–морал“ суштински повезана са људском природом и природом људског друштва. Општепознате навођене основне разлике међу њима јесу: морал је безусловна, категоричка заповест са аутономном обавезношћу, а право условна, хипотетичка заповест са хетерономним обавезивањем; затим, састав, облик, субјект и начин примене санкције; најзад, у мишљењима која прате Кантову (I. Kant) филозофију, императивно-атрибутивни карактер норме и корелативност субјективног права и дужности у систему правних норми, и налог дужности у корпусу морал-

збирно или класификацијски, у односу према творевинама не-нормативне, индикативне природе). На другој страни, он успоставља везу са општим појмом морала тако што „задржава“ формално обележје као конститутивно својство и социолошког појма.

Морал може бити лични и друштвени, а овај потоњи може бити општедруштвени и, како га Лукић именује, посебноскупински, у коме су такође могући „већински“ и „мањински“ морали. У вези са овим, социологија морала увиђа и објашњава појаву тзв. владајућег и потчињеног морала („потлаченог“ у Лукићевој интерпретацији), који нису нужно везани за владајуће и потчињене друштвене скупине.[22] Важна чињеница коју социологија морала издваја јесте латентна подложност различитих моралних система у друштву сукобима,[23] које обележава настојање да се сопствени (скупински) морал из могућности делатношћу преобрати у стварни морал, дакле да се наметне и устали као позитиван општи морал.

Интересантно је Лукићево разврставање појавног морала на минималан и максималан. Први би био онај који захтева беспоговорну послушност, апсолутно покоравање у целој заједници којој припада, док је други узвишенији по својим захтевима, препоручује одређено понашање као пожељно и које усвајају и практикују тзв. морални хероји, који заузврат добијају веће поштовање и углед.[24]

Моралне процесе Лукић дели на процесе образовања морала, којима се збирно изражавају процеси троврсног извирања – стварање у самој скупини, ширење из једне скупине у другу, наслеђивање у самој скупини – и усвајања, као и на процесе функционисања морала, који обухватају одржавање и примењивање. Под стварањем морала мисли се на формулисање садржине моралне норме, односно одређивање понашања које се захтева. Будући да је морал усмена колективна творевина, он настаје стихијским процесом тако што „морални исказ безброј појединаца један за другим непрестано глачају и дотерују га понављањем, преношењем, тако да он на крају достиже савршен облик сажетог, прецизног, јасног исказа, који је најбоље прилагођен општем духу и менталитету датог друштва и другим друштвеним творевинама“ (*Ibid.*, 167).

них норми, према којима једино право има субјект моралне дужности да од себе самог захтева испуњење своје сопствене дужности. Лукић ово последње наведено становиште не усваја.

[22] Уп.: *Ibid.*, 143.

[23] Истини за вољу, различити морални системи у једном друштву могу бити равнодушни једни према другима, као што могу бити и комплементарни (уп.: *Ibid.*, 149).

[24] Ово опажање сам издвојила јер би могло да лепо послужи као предложак за социолошко истраживање моралног статуса политичких елита у земљама у транзицији. Резултати таквог истраживања били би од непроцењивог значаја за разумевање многих појава и процеса који обележавају ова друштва.

Што се тиче друштвених околности које погодују стварању морала, Лукић се саглашава са Диркемовим ставом да морал настаје у специфичним контекстима, у значајним или интензивним друштвеним догађањима, као што су, примерице, настанак хришћанства, ренесанса, буржоаска или социјалистичка револуција.[25] „У ствари“, додаће Лукић, „у миру се тихо припрема оно што као ерупција избије у доба изузетне напетости и узбуђења.“ (*Ibid*., 176)

Усвојени морал се чува колективним памћењем и одржава традицијом, за коју аутор кратко каже да представља „силу инерције“ (*Ibid*., 197). Занимљиво колико, са становишта нашег доба, упутно изгледају рефлексије о „специјализованим снагама за чување морала“, тзв. моралистима. Овде издвајам суд у којем аутор каже: „Чим се неко налази на челу било које друштвене установе, организације, покрета, службе, функције, и има под собом, било као власт било као ауторитет, одређени број људи на који врши утицај, *друштво му ставља у задатак* [подвукла Р. В.] чување морала (...), првенствено у области у којој се простире његово вођство.“[26]

Примена морала се објашњава појмовима и институтима који су уобичајени у разумевању нормативних система било које врсте, уз поступак *mutatus mutandis*.

Друштвена ситуација се квалификује као морална када је регулисана моралном нормом, односно када постоји обавеза да се у њој, односно на субјекте који се у њој задесе примени апстрактна или конкретна морална норма. Овде се мора назначити да се у моралној ситуацији субјект може наћи и câм, када примењује моралну дужност câм према себи. У структури моралног односа, који настаје на основу моралне норме, разликују се морална дужност и морално овлашћење као припадајући моралним субјектима било да су они појединачни или групни, односно зборни, с тим што у овом другом случају исту моралну дужност или право имају сви чланови колективитета неподељено и подједнако. Правни појам урачунљивости Лукић транспонује у област морала и наводи да се, с обзиром на способност за поседовање моралне свести, могу разликовати

[25] Могло би се у том смислу размотрити да ли такву „изузетну згуснутост друштвеног живота“ (*ibid*., 175) и набој представљају догађаји са којима је отпочео посткомунистички преображај.

[26] *Ibid*., 201. Овај исказ је, нема сумње, индикативног карактера, али у времену садашњем он се може разумети једино као „треба да“. Штавише, социјално „треба да“ није довољно за обезбеђивање његове делотворности, па тако поменута садржина исказа добија форму законског императива, као, на пример, у Закону о Агенцији за борбу против корупције (*Службени гласник РС*, бр. 97/08), којим се у низу одредби регулишу обавезе јавних функционера и категоричким нормама замењује социјална функција морала, која се, очигледно, није показала делотворном.

урачунљиви, неурачунљиви и смањено урачунљиви морални субјекти.[27] Морална свест, која по свом интензитету може бити различита, обухвата осећање унутарње дужности да се морална норма поштује, па тако она аутентично укључује унутрашњи притисак („глас савести"; „над-ја"), али прикључује и спољашњи, социјални притисак.

2. *Структура моралног односа*

Аналогно схеми у објашњењу правног односа, Лукић приступа анализи моралног односа, па ће се приказ и закључивање овде свести само на оне тврдње које се тичу морала у његовој особености.

Снагу обавезности морала Лукић квалификује тврдњом да је морална дужност „апсолутна" и „неизбежна". Само у психолошком смислу, у погледу доживљаја појединих моралних обавеза у појединим моралним ситуацијама који (доживљај) је посредован вредношћу добра које се нормом штити, могуће је прихватити степеновање обавезности на слабију и јачу. Са нормативног становишта и апстрактно посматрано, све моралне норме увек имају исту снагу и обавезују без изузетка. Безизузетност, односно универзалност обавезивања моралних норми упућује на Кантову етику, па тако Лукић закључује да норма у својој формулацији може да „дозволи" изузетак,[28] али да је она и даље, изван ситуације која се изузима, универзално обавезујућа.[29]

Моралне норме могу доћи у сукоб када припадају различитим системима, али и када припадају истом систему позитивног морала. Заједничко им је то да у оба случаја долази до узајамног слабљења снаге односних норми. Када норме у изузетној ситуацији једна другој противрече, а да при томе изузетна ситуација није формулисана као изузетак, јаче осећање обавезности једне норме укинуће важење норме слабијег интензитета за тај конкретан случај.

Супротно мишљењима да морал налаже само дужности, односно да је морална норма по својој природи (само) императивна, Лукић афирмише став о корелативности (узајамности) моралног права и дужности, односно о императивно-атрибутивном карактеру моралне норме. У односу на субјективно право, чији титулар своје право може и да не врши, морално право (овлашћење) увек је и дужност по себи, јер одрицање од права (као дужности) није дозвољено, будући да би се њиме учинио пре-

[27] Посебан случај представља „морално лудило" (*moral insanity*), којим се обележава стање такво да „иначе психички нормалан човек нема никакву моралну свест" (*ibid*., 211).

[28] Када је нужно да се добро веће вредности беспоговорно заштити, па тако и непоштовањем норме којом се иначе штити добро мање вредности.

[29] Уп.: *Ibid*., 216. Овде се закључивање руководи херменеутичким средством *Exceptionis sunt strictissimae interpretationis*.

кршај моралне норме. Прекршај моралне дужности за последицу има унутрашњу и спољашњу санкцију. Обе врсте су проузроковане „несавладивим психичким процесом, изазваним одговарајућом моралном свешћу, односно осећањем“, наступају спонтано, аутоматски, и повезане су на тај начин што друштво својим притиском настоји да произведе и унутрашњу санкцију и примену санкције на друге. (*Ibid*., 222) Овде се мора нагласити, а то чини и Лукић, да аутономност као природа моралне обавезе остаје независна од спољашњег условљавања.

3. *Законитости промене морала*

Под мењањем морала разуме се „свака промена било ког његовог елемента или вида у било ком обиму и у било ком правцу“, осим, разумљиво, његових формалних елемената који га чине (посебном) именованом појавом. (*Ibid*., 224) Законитости које је социологија морала утврдила су двоврсне: описне и објашњавајуће. Првима се утврђује како се морал мења, а другима се објашњавају те промене откривањем веза између морала и других друштвених појава или између елемената морала самог. Другим речима, овим се законитостима утврђују узроци промена.

Узроци могу бити унутрашњи и спољашњи. Иако социологију морала занимају пре свега друштвени узроци, занемаривањем свих других узрока осим друштвених води у опасност социологизма, наглашава Лукић, и истиче да је за социологију морала значајна чињеница да је морал духовна творевина те да се пажња мора усмерити на његова унутрашња својства која câма собом изазивају промене, иако, додуше, (тек) посредством људи, односно њихових психичких и друштвених процеса.

Морал се мења у погледу облика и у погледу садржине. У погледу *облика*, морал мења сопствену снагу (у погледу обавезности и гриже савести), те може бити јачи или слабији по интензитету, и то упоредо и пропорционално са променама друштва (дугорочно), или, пак, у оквиру „неизмењеног“ друштва (краткорочно), и, такође, мења се циклично – од слабог ка јаком и онда опет ка слабом.[30] Лукић наглашава да узајамност процеса у друштву и промена морала нису безизузетно истоврсне, јер су уочене појаве када друштво стагнира или слаби, чак пропада, а морал јача,[31] и обратно. У погледу обима тзв. дугорочних промена, разматрају се особине тих промена „у оквиру човечанства“, „потпуних“ и „непотпуних друштава“.[32]

[30] Уп.: *Ibid*., 240.

[31] „То је особито случај“, пише Лукић, „када на ово делују јаче спољне силе, нарочито нагло надошле, којима се оно не може одупрети и кад ’умире усправно’, у пркосу, кад се одлучи за ’царство небеско’.“ (*Ibid*., 237)

[32] Уп.: *Ibid*., 233–234.

Овде се издваја ауторов став да морал често слаби када је друштво на врхунцу своје моћи (нарочито економске) и да та појава најављује негативне промене у друштву, његово слабљење. Самољубље и охолост, проистекли из разложног или безразложног самопоуздања, дехуманизују и демобилишу друштво. Тако исто и економски и политички владајућа класа, додаћу овде владајућу елиту какву год, у оваквим околностима „губи разум и историјску свест, њој се чини да је њена влада вечита и да јој је све допуштено, па да јој ни морал није потребан“ (*Ibid.*, 239). Законитост „краткорочног“ мењања морала уобличава се тврдњом да морал јача у неповољним друштвеним околностима, јер се тада повећава напор људи за хуманизацијом социјалних односа, а реконституисани морал, затим, постаје важно средство опоравка друштва. На другој страни, нагле и велике промене у друштву, миграције, као и озбиљни друштвени сукоби, нарочито оружани, изазивају слабљење морала.

У погледу мењања *садржине* морала, поставља се питање да ли постоје неки универзални, дакле неизменљив и непролазни елементи морала. Разумљиво, о овоме се може расправљати тек пошто се утврди да је садржина морала уопште променљива, а аутор тврди да је то искуствена чињеница, насупрот тврдњама метафизичког учења о апсолутности морала и аксиолошких теорија о објективности морала. Иако је увид у историјску грађу непотпун, недовољан или непознат да би индуктивно закључивање било поуздано, основано је тврдити, сматра он, да постоје извесне моралне норме чија је садржина истоветна у простору и времену.[33] Помоћ у овом закључивању заправо долази од тумачења разлика, које су додуше једнако „импресивне“, али које се подробнијом анализом показују као привидне. Наводећи овоме у прилог расправе извесних аутора и саглашавајући се са неким њиховим закључцима, чини се да се Лукић руководи дедуктивним методом и да углавном расуђује полазећи од става шта *мора* бити заједничко у моралу свим људима и друштвима.[34]

Социологија морала би, даље, морала да утврди да ли се промене „преосталог“ дела садржине морала одвијају према неком реду, законито или не. Овде ваља напоменути да аутор разликује и сходно томе употребљава појмове и термине: *мењање*, као најповољнији за обухватање свеукупне динамике морала као норме и моралних процеса; *кретање*, као шири и не сасвим одговарајући појам; *развој*, као ужи појам и не безусловно са прогресивном садржином јер укључује и могућност „заостајања“ и „враћања натраг“, и, најзад, *напредак*, под којим подразумева

[33] Као пример (релативне) универзалности морала Лукић разматра забрану убиства и родоскврњења као најтипичније и најчешће навођене елементе (*ibid.*, 252–259).

[34] Ово емпиријски несавладиво питање не може се учинити лакшим квалитетом расуђивања и зато понуђени кратки приказ није ненападив.

све веће овладавање природом и друштвом потчињавањем њиховим људској вољи, наглашавајући и у овој прилици да се о напретку могу изрицати само вредносни судови, те да су они зато нужно субјективни.

У одговору на напред постављено питање, Лукић наводи неколико група, иначе бројних теорија, али унапред каже да је тешко дати оцену о њиховој тачности јер су у њима понуђене законитости углавном само претпоставке. То су, прво и као најбројније, еволуционистичке теорије, у оквиру којих се разликују гледишта према којима се морал непрекидно развија, и то увек у истом правцу, гледишта која сматрају да, уз променљиве, постоје и елементи морала који се не развијају, већ трају само извесно време, и историјскоматеријалистичка теорија, према којој се морал мења еволутивно, али и радикално са променама друштвено-економских формација. Другу групу теорија чине оне које сматрају да се морал историјски циклично мења.

Трећа група окупља гледишта која сматрају да се о развоју морала уопште не може говорити, јер у смењивању морала не постоји никакав континуитет нити ред. О свакој од ових група теорија Лукић изриче кратак суд, али релативизује своје тврдње увиђањем да су оне (прве, на пример) толико бројне и у детаљима разнолике да би било тешко аргументовано показати која је од њих тачна или тачнија од других. За другу групу теорија каже да нису убедљиве јер су се конкретни покушаји доказивања цикличне правилности у радовима аутора-заступника (П. Сорокин, рецимо) показали неуспешним.

Још је одлучнији у одбацивању треће групе гледишта (Гурвич, нпр.) која негирају било какву условљеност и правилност мењања садржине морала, јер она не одговарају утврђеним општим законитостима мењања друштва и друштвених појава. Еволуционистичке теорије, иако „праволинијске“ и „једностране“ у својим тврдњама и неподржане „убедљивим доказима“, Лукић сматра најприхватљивијим основом за формулисање сопственог става (*Ibid.*, 265). Нема сумње да у најопштију прихватљиву тврдњу могу да се здруже констатације да се неки елементи морала суштински не мењају, да се неки други мењају, те да се они мењају према неком не сасвим строгом реду.

Занимљиво је да се аутор афирмативно односи према учењу историјског материјализма у погледу тврдње да промене морала „у знатној мери“ зависе од облика материјалне производње и класне структуре друштва, као и других опредељујућих чинилаца које ова теорија одређује, али додаје да морал не зависи искључиво од те везе. Синтетички поглед на развој морала, према његовом мишљењу, разликује три раздобља: морал примитивног друштва, морал класног друштва и „општечовечански“ морал. Прву и другу фазу одликује зависност развоја морала од економске нужности и мали допринос слободног стваралаштва, док се у

трећем, претпостављено будућем и бескласном, очекује морално помирење појединца и друштва.[35]

Питање напредовања или назадовања морала – односно утврђивање законитости по којима би се они одвијали – строго гледано, не спада у предмет социолошке науке о моралу, јер је питање аксиолошке, а не индикативне природе, тако да су и претпостављени одговори по свом карактеру вредносни судови. То аутор истиче и на почетку и на крају ове издвојене подтеме, али јој ипак посвећује концентрисану пажњу. Може бити да је он овде био поведен радовима релевантних писаца, ауторитета у овој области,[36] и да је заправо своју укупну и немалу критичку аргументацију развио као инструкцију (и потврду!) у погледу основаности разликовања судова вредности и судова стварности. Разматрање је уопште могуће само под условом да се одбаци метафизичко разумевање морала, према којем би постојала нека апсолутна морална садржина која би, као таква, била мерило моралности позитивних морала.

Лукић своју социологију морала, већ је показано, темељи на супротној тврдњи: све моралне садржине су у вредносном смислу међу собом једнаке, што значи да се објективно не може доказати да су неке садржине „моралније“ или „неморалније“ од других. Ниједан морал, отуда, са научног гледишта, не може се сматрати савршенијим од других. Истом врстом резоновања се руководи и када оповргава одговор на питање о улози и универзалним елементима морала према којем изгледа као да је бољи и напреднији онај морал који потпуније остварује (апстрактну) улогу у друштву, односно који је у већој мери саображен универзалном елементу. И када се друштвена улога морала у потпуности остварује, упитна (међу људима) и субјективна (међу одговорима) и даље остаје морална вредност такве улоге. Цео овај корпус тема, зато, Лукић усмерава на нормативну етику.

III. Однос морала и друштва и појединих друштвених појава

У другом делу ове обимне студије, под насловом „Однос морала и друштва“ (*Ibid*., 289–566), који би могао да се означи и као посебни део социологије морала, Лукић, у себи својственом методолошком моделу „двоструке везе“, расправља односе и везе морала и друштва. Најпре утврђује утицај друштва на морал тако што истражује друштвени основ

[35] Овде Лукић додаје да има и другачијих, песимистичких мишљења (*ibid*., 268).

[36] Наведена су мишљења: Конта, Спенсера, Прудона (P. J. Proudhon), Вестермарка, Хобхауза (L. T. Hobhouse), Џ. Т. Хакслија (J. T. Huxley), Т. Х. Хакслија (T. H. Huxley), М. Гинзберга (M. Ginsberg), Диркема, Дипреела, Леградића, Маркса (K. Marx), Шишкина, Енгста, Самнера (W. G. Sumner)... (*ibid*., 268–277).

морала, друштвене чиниоце морала и њихов утицај на садржину морала, а унутар њих анализира друштвене заједнице – међудруштвене, потпуне и унутардруштвене (делимичне), затим утицај друштвених процеса, међу њима и политичке процесе, и, најзад, бави се културом као чиниоцем морала. У узајамном, повратном односу испитује утицај морала на друштво, тачније друштвену улогу морала, у структури у којој се разврставају опште – главне – и споредне улоге, и посебне друштвене улоге морала, и то у односу на друштвене скупине, процесе и културу.

У овом делу расправа је детаљна и разрађена, у изузетно разуђеној структури и систематици, тако да би свако уопштавање или издвајања основних црта и праваца било безнадежно упрошћавање и осиромашивање. Уосталом, сâм аутор је у свом пионирском подухвату заснивања социологије морала *хтео* да ову дисциплину развије у *пуној* мери према сопственом назору. Изгледа важно уочити да је он у првом делу одредио на апстрактан начин главне појмове, процесе и законитости као садржину коју социологија морала као посебна наука *треба* да има, а у другом, како и доликује, понудио конкретну садржину резултата социолошког истраживања морала каква она *јесте* према његовим увидима. Разумљиво је, отуда, да понуђени формулисани закључци представљају одговор на владајуће научне парадигме и стање друштва његовог времена, те да као такви представљају подстицај и путоказ за даље развијање социологије морала.

IV. Оцена резултатâ

Темељно упознавање са садржином *Социологије морала* Радомира Д. Лукића дозвољава да се изведе неколико маркантних закључака.

Заснивање социологије морала као посебне, самосталне научне дисциплине заиста је могуће, што је аутор показао утврђивањем елемента који је сачињавају и који је потврђују као науку и разликују од других сродних сазнајних дисциплина. Она се показује и као потребна, ако не и нужна, с обзиром на стање њене (не)развијености не само у светским научним размерама (једнако у погледу теоријских претпоставки и емпиријских резултата) већ и, нарочито, код нас. Ово због тога што социологија морала формира сазнања која су недостајући део у композицији укупних резултата хуманистичких дисциплина, а која доприносе бољем разумевању света друштвености, прилагођавању сазнатом и превазилажењу оног недостојног у њему када је такав процес у моћи човека и људског друштва. Унапред отклањам сумњу да је тврдња – људскост посредује све наше добре односе – последица непримереног заноса. Намера је да се ова реч, која изражава безусловну вредност, врати у наш свакодневни живот. За то ме је целим својим током охрабривала Лукићева социологија морала.

Аутор има добро формулисане и аргументовано засноване претпоставке расуђивања, као што су разликовање искуствених и неискуствених исказа, раздвајање индикативних и вредносних судова, истицање сложености социјалних феномена који имају различите стране или видове и, следствено, тиме опредељена употреба метода, неопходност комбиновања резултата добијених коришћењем различитих метода, избегавање тзв. терминолошких спорова и сличних појединости. Уосталом, послујући теоријски у разним областима – филозофији права, политичкој филозофији, методологији, теорији државе и права, општој социологији – он се једнако привржено руководи истим принципима у начину расуђивања, тумачењу другачијих ставова и образложеном и убедљивом закључивању.

Тако ствари стоје и са социологијом морала. Она је компонована (другачије не би ни могла!) на темељу доброг овладавања теоријском социологијом, али и на темељу неопходног познавања антропологије, психологије и историје. И док су уводне, утемељујуће идеје, и као теоријски концепти и као постављени задаци, јасни и одлучени, резултати се релативизују бар у два смера. Најпре у односу на литературу, цитиране ауторе и заступане научне парадигме, Лукић се односи са хвале вредним обзиром и опрезом према могућности застрањивања у упрошћавању или једностраности. То се најбоље може уочити у његовом критичком тумачењу привржености историјском материјализму, као и сваком социологизму било којег порекла уосталом, када се до краја, радикално и праволинијски из почетних премиса изводе судови о моралу, као да је вера вреднија од разума, а веровати важније него разабрати.

На другој страни, он своје закључке релативизује у погледу поузданости грађе, из које се црпу аргументи и добијају потврде, па тако учестано, уз многе исказе, прави отклоне неком од формулација: „према грађи којом располаже социологија“, „потврђивање тражи огроман рад на прикупљању грађе“, „потребно је извести обимна истраживања“, „за која, нажалост, не могу да се даду убедљиви докази“, „то наука не може да потврди“ и слично. И другим увидима, који нису у вези са емпиријским материјалом, ублажава одлучност када их прати речима: „изгледа“, „чини се очитим“, „ми верујемо“ „остаје могућност да се тврди и супротно“, „обе претпоставке могу да се бране са довољно разлога“, „будућности треба препустити да донесе коначан суд“.

У питању није неодлучност, помирљивост или немоћ, већ разборитост којом се за социологију морала широм отварају врата могућности за развој уместо да се она сведе на коначне, стварном свету чињеница неприлагођене формуле или, пак, у науци некомуникативне конструкције.

Разграната према детаљима, ова социологија морала често добија подршку ауторовог здраворазумског резоновања и аргументовања, али

то не умањује њену вредност. Јер, бавити се стањима осећања и савести, аутономног обавезивања и самопрекора, без унутрашњег доживљаја и интериоризованог критеријума, представља само логицирање. Тек из убеђености, расуђивање о моралу стиче убедљивост.

Литература

Аристотел. *Никомахова етика*, превод Р. Шалабалић. Београд: Култура.
Лукић, Р. (1974). *Социологија морала*, Београд: Српска академија наука и уметности.
– (1995) *Основи социологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Београдски издавачко-графички завод.
– (1992) *Систем филозофије права – I Филозофија; II Филозофија права*. Београд: Савремена администрација.
– (1977) *Методологија права*. Београд: Српска академија наука и уметности. *Анали Правног факултета у Београду* XXXIII (5–6)

Radmila Vasić
Faculty of Law
University of Belgrade

Summary

RADOMIR D. LUKIĆ: A POSSIBILITY FOR THE FOUNDATION OF SOCIOLOGY OF MORALITY

The focus of this paper is demonstration of well-foundedness, that is to say, practicability and justifiability of a special sociology as a scientific discipline the subject matter of which is morality as interaction among people, which carries in itself a spiritual content, sense or meaning. In his undertaking of laying the foundations of sociology of morality, Lukić takes, as the starting point, several methodological premises: to begin with, the differentiation between philosophy (which forms non-experiential statements in principle) and science (the result of which are empirically verifiable views of reality) and, to that extent, differentiation between value and indicative judgments; then, interconnectedness of social phenomena – both among one another and with the society as a whole (he expresses it using the syntagm „double connection“), and, finally, historical materialism as a universal theoretical method.

The first premise resulted in an important realization that sociology of morality must be distinguished from normative ethics. This means that sociology of morality cannot substitute ethics because value judgments cannot be derived from reality judgments, and that, therefore, sociology of morality cannot prescribe moral norms or obligatory morality (as objective, scientifically true).

The second methodological premise enabled anatomized structure and systematics, rich in details, one could say, of a separate part of sociology of morality. There Lukić firstly, in an abstract way, defines the main notions, processes, and regularities that sociology of morality as a separate science should have, and then determines concrete contents of this science as it is according to the results he achieved through his own research.

Finally, based on the attitude towards historical materialism, as the ruling theoretical paradigm in one branch of science of one part of the world at the time, one can, first of all,

draw conclusions about scopes and importance of his sociology of morality. He is avoiding any dogmatism, even the Marxist one, and warns literally that scientific results must not be excessively adapted to the initial theoretical viewpoint of any avenues of life. On the contrary and reversely, only through thorough research, these hypotheses must be either verified or refuted.

Key words: sociology, morality, well-foundedness

Слика 1. Радомир Лукић (1914–1989)

Слика 2. Радомир Лукић

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 417–444
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Данило Н. Баста
САНУ, Београд
Правни факултет у Београду

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКА ДЕОНИЦА НА МИСАОНОМ ПУТУ МИХАИЛА ЂУРИЋА

Прилог обрађује раздобље стваралаштва Михаила Ђурића (1925–2011) током којег се бавио социолошким проблемима, када је активно сарађивао са Радомиром Лукићем, Војином Милићем и Вељком Корићем. Из овог раздобља потичу две књиге значајне за развој српске социологије: ***Проблеми социолошког метода*** *и* ***Социологија Макса Вебера****, у којима је дошао до изражаја изворни теоријско-филозофски приступ.*
Кључне речи: *Михаило Ђурић, социолошка методологија, Макс Вебер, Војин Милић*

I

Нема никакве сумње да је београдски Правни факултет био истински расадник социологије у нашој академској средини. То се у првом реду односи на време између два светска рата. У тим двема деценијама, ионако плодним у многим научним дисциплинама – разуме се, првенствено правним – поједини угледни професори тог факултета, а уз њих и млађи наставници, дали су знатан допринос социологији који се, посматран ретроспективно, показао као трајан и незаобилазан. Он је био вишеструк. Није се односио једино на објављивање радова посвећених социолошкој проблематици него и на постепено академско укорењивање социологије као науке која треба да добије своје место у корпусу дисциплина неопходних за високо правничко образовање. Такав допринос је неодвојив од имена̂ као што су, пре свих, Слободан Јовановић и Ђорђе Тасић. (Наравно, не треба заборавити ни оне који су пре њих имали слуха за социолошки метод и његову примену у јуриспруденцији, као што је, примера ради, Глигорије Гершић. Занимања за социолошке теме, но не систематског и трајног, има и код Живојина Перића. О неким од тих тема писали су и руски професори који су после Октобарске револуције нашли уточиште у Београду и на Правном факултету. Свакако треба поменути Евгенија Спекторског и Петра Струвеа.)[1]

[1] Тако је Живојин Перић 1937. године у Француској објавио чланак о социолошком предвиђању. Упор. J. M. Péritch: „La prévision sociologique“, *Revue internationale de sociologie*, Paris, 1937, стр. 5–21. Године 1938. Евгеније Спекторски је у часопису *Архив за*

Делатан и плодан у многим областима, Слободан Јовановић је оставио видног трага и у социологији. Поред обимне књиге *Примери политичке социологије*, која је светлост дана угледала 1940. године у издању Геце Кона, он је у више наврата на Правном факултету држао социолошке течајеве за докторанде. Једном је такав течај одржао под називом „Формална социологија", а други пут под називом „Социологија религије". Уосталом, *Примери политичке социологије* су такође произишли из једног таквог течаја. Сасвим је извесно да је поткрај тридесетих година прошлог века Слободан Јовановић просветитељски ширио социолошку мисао међу ондашњим младим правницима на путу њиховог научног усавршавања и да је то чинио – околност која је упадљива и сама по себи вредна посебне пажње – излагањима о двема посебним социологијама и о једној утицајној социолошкој школи.[2] Ти млади људи су имали драгоцену прилику не само да чују за Георга Зимела, Леополда фон Визеа или Алфреда Фирканта него и да се, на поузданој основи и са самог извора, захваљујући Јовановићу упознају с њиховом социолошком мишљу.

Ако је реч о уделу и доприносу Ђорђа Тасића, онда се, поред неколико значајних, изразито социолошких радова, којима припада и онај у којем је зналачки дат развој наше социолошке мисли, мора имати на уму његов организаторски активизам, учешће у стварању подесних институционалних облика за озбиљан научноистраживачки рад у социологији, те у подстицању млађих снага да се таквом раду посвете. То је, поред осталог, нашло израза и у Тасићевим прилозима за чувени *Социолошки преглед*, који је био гласило „Друштва за социологију и друштвене науке" и чији се (нажалост) једини број, веома обиман и заиста репрезентативан, појавио 1938. године. Само у рубрици „Критички преглед књига" (стр. 331–419) Тасић је објавио импозантан број бележака и приказа разних домаћих и иностраних публикација значајних са социолошког гледишта, показујући тиме да је с посебном пажњом и великом знатижељом пратио готово све што се у оно време збивало на тлу социологије.

правне и друштвене науке бр. 4, стр. 369–376, објавио чланак „Шта је социологија?" Исте године је Петар Струве, такође у *Архиву за правне и друштвене науке*, књига 53, стр. 110–113, објавио кратак чланак под насловом „Систем и јединство – два основна појма опште социологије". Две године раније Струве је у *Архиву за правне и друштвене науке* писао о предмету социологије, на шта је сâм указао у напомени уз поменути кратак чланак. Из те напомене читалац, исто тако, сазнаје да је Струве 1936. године на немачком језику објавио један чланак о Фердинанду Тенијесу: „Ferdinand Tönnies (1885–1936). Zur Würdigung seines sozialphilosophischen und soziologischen Schaffens", *Zeitschrift für National-öconomie*, Bd. VIII, Heft 1, стр. 47–60. Струве је тај текст написао, очигледно, поводом смрти Фердинанда Тенијеса.

[2] Упор. ауторову расправу „Слободан Јовановић као социолог", у његовој књизи *Пет ликова Слободана Јовановића* (Београд, Службени лист СЦГ, 2003), стр. 117–174, посебно 117–123.

Управо су социолошком димензијом свога научног рада Јовановић и Тасић утицали на поједине млађе следбенике и сараднике, од којих су у том погледу најизразитија била тројица париских доктора, Божидар С. Марковић, Јован Ђорђевић и Радомир Лукић. Марковић је у *Социолошком прегледу* објавио чланак „Право и социологија" (стр. 153–158), у којем је показао уравнотежен методолошки став, избегавајући екстреме како правног тако и социолошког догматизма. Признао је значај социологије за разумевање и примену права, али је одбацио и саму помисао да се проблем права у целости може решити једино помоћу социологије.[3] Ђорђевић је био увелико „загазио" у социологију, објавивши у разним часописима неколико социолошких чланака и стекавши на тај начин име запаженог и перспективног социолошког аутора. Тако је у поменутом *Социолошком прегледу*, и то у оквиру „ударне" теме „Социологија и друштвене науке", објавио два чланка, први под насловом „Социологија и историја" (стр. 83–91), а други под насловом „Социологија и право" (стр. 141–152). Исте године (1938) Јовану Ђорђевићу је у јануарско-фебруарском броју *Архива за правне и друштвене науке* изишао чланак о вредности Диркемове методе за научну социологију.[4] По свему томе се јасно види да се он одважно упуштао у разматрање неких одиста кључних теоријских проблема социологије, настојећи да сагледа и одреди место и „профил" те дисциплине, према којој је тих година испољавао велику духовну наклоност.[5]

Када је 18. децембра 1940. двадесет шестогодишњи Радомир Д. Лукић одржао своје приступно предавање на Правном факултету у Београду под насловом „О појму социологије права" и када је оно наредне године било објављено у књизи XLII (LIX) *Архива за правне и друштвене науке* (стр. 175–203), свакоме ко је то предавање могао да чује или прочита морало је сместа бити јасно да је један млад доцент показао своју

[3] Може се зажалити што Марковић, очигледно даровит за правну социологију, није наставио да се бави њеним проблемима, тако да је поменути чланак остао усамљен пример у његовом научном делу.

[4] Било би необично занимљиво, свакако и значајно, да се сви Ђорђевићеви социолошки чланци из оног времена данас прикупе и објаве у једној књижици. Ово утолико пре што је поратни Јован Ђорђевић, својим обимним радовима у којима има превише идеолошких концесија, скоро сасвим пао у заборав. Додуше, њега још из предратног времена прати тешка оптужба за плагијаторство.

[5] Јован Ђорђевић је показао необичну прилежност у праћењу литературе која није била социолошка у строго стручном смислу речи, али у којој је он спретно налазио и истицао социолошки значајне аспекте. То се најбоље може видети у десетак његових бележака и приказа објављених у поменутој рубрици „Критички преглед књига" из *Социолошког прегледа*. Тако је, примера ради, социолошке аспекте Ђорђевић откривао у Шпенглеровој *Пропасти Запада*, Фрејзеровој *Златној грани*, Бернсовим *Политичким идеалима*, затим у књизи Евгенија Спекторског *Држава и њен живот* или књизи Карла Кауцког *О савременој држави*.

велику социолошку обдареност и да је на велика врата крочио на поље социологије, тога пута само једне посебне, наиме социологије права. Вичан у рашчлањавању проблематике, с добрим познавањем основних дела великих научних ауторитета како из јуриспруденције тако и из социологије, у првом реду Ерлиха, Келзена, Гурвича, Тарановског и Сорокина, Радомир Д. Лукић је изложио читав низ важних питања социологије права, јасно и разговетно, разложно и уверљиво, при том и полетно. Њему је већ на том првом кораку у области социологије права пошло за руком да прецизно уочи и обелодани оно што је уистину пресудно и што јамчи плодоносност те посебне социолошке дисциплине – њен метод. То најбоље потврђују завршне речи његовог предавања/чланка. Оне гласе: „Више но на резултате, ми треба да обратимо пажњу на методу. На ту методу, која је жива, динамична, савитљива и прилагођена да прати покрет и немирни ток живота и права; на методу која нас учи да гледамо позитивно и конкретно, да разумевамо еволутивно и динамично, да схватамо комплексност друштвених чинилаца и тајну и дивну повезаност права и друштва, човека и друштва, наших свести и воља и објективне стварности у којој смо, идеалног и реалног и која нам открива ову бескрајну сложеност и многостраност права. Радећи том методом и упућујући се њеном унутрашњом младалачком и покретном линијом – која се не да изразити у формулама – више но самим формулама, којима је изражавамо, доспећемо до бољег познавања тог тако тешког и сложеног, али и тако занимљивог феномена – права.“[6]

Било би неправично да се овде, у саречју настојања око социологије у међуратном добу, макар овлаш не помене суботички Правни факултет (који се ионако налазио у тесним, поготово кадровским, везама с београдским Правним факултетом). На њему је 1925. године био изабран за редовног професора Мирко М. Косић (1892–1956), који је током тридесетих година оставио видног трага у нашој социологији. То се поглавито односи на његове две књиге: *Увод у општу социологију* (Нови Сад, Јовановић и Богданов, 1934) и *Проблеме савремене социологије* (Београд, Труд, 1934). Од наших социолога Косић је међу првима, ако не и први, јасно спознао величину Макса Вебера и његовог дела, посветивши му, с разумевањем и чак уживљавањем, неколико зналачки написаних страница у свом *Уводу у општу социологију*.[7]

---

[6] Овде наведено према: Радомир Д. Лукић: „О појму социологије права“, у књизи: Данило Н. Баста: *Преображаји идеје права. Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841–1941)*. Хрестоматија (Београд, Правни факултет, 1991), стр. 330–331.

[7] Учинио је то у шестој глави, чији је наслов „Стубови савремене социологије“. Поред Макса Вебера, ту је још писао о Емилу Диркему и Вилфреду Парету. О Веберу је реч на стр. 116–125. Занимљиво је поменути да је у *Социолошком прегледу* Косићев *Увод*

Косићев значај и његово место у историји наше социолошке мисли кудикамо су већи него што се обично мисли и признаје. Тешка идеолошка и политичка сенка која је пала на Мирка Косића због његове делатности у време окупације Србије протегла се и на његово научно и социолошко дело, тврдокорно се одржавајући до наших дана. Због тога је његов допринос нашој социологији још увек потцењен, недовољно валоризован, у сваком случају непримерено сагледан и просуђен. А када се сенка уклони или барем ублажи, ваљало би избећи опасност да се падне у другу крајност и да се Косићево социолошко дело преувеличава и узноси преко сваке мере. Баш у интересу трезвеног сагле́дања и вредновања тог дела, биће потребне уравнотеженост и одмереност.

II

Тек што је био започет, Лукићев рад на социолошком пољу пресечен је Другим светским ратом. После тог рата, у сасвим измењеним околностима, измењеним у идеолошком, политичком, образовном, научном и сваком другом погледу, требало је да прође неколико година па да почетком педесетих, када су због сукоба са Стаљином почеле да донекле попуштају стеге које је наметнула свевладајућа комунистичка партија, управо Радомир Д. Лукић преузме на себе задатак обнављања социологије у академској средини Београдског универзитета. Као што је то био случај и пре рата, опет је неко с Правног факултета почео да се залаже за научни статус и афирмацију социологије код нас. Бавећи се, и тада и доцније, првенствено Теоријом државе и права, прихвативши у међувремену историјски материјализам као њену општу методолошку основу (што је свакако био лични интелектуални уступак), Радомир Д. Лукић је у исти мах сматрао неопходном потребом и нашао довољно времена и снаге да корак по корак стане деловати на размицању научног, духовног и педагошког простора за социологију. Тој сврси је доприносио не само сопственим социолошким радовима, међу којима посебно место припада његовом универзитетском уџбенику социологије,[8] него и придобија-

у општу социологију, уврштен, иначе, међу уџбенике социологије заједно с истоврсним књигама неких других домаћих и страних аутора, означен као „прво оригинално систематско дело из социологије код нас“ и препоручен „као користан водич кроз главне методолошке правце опште социологије...“ (стр. 323).

[8] Већ је почетком друге половине педесетих година Радомир Д. Лукић објавио *Увод у социологију* (Београд, Савез удружења правника Југославије, 1957), да би две године доцније објавио књигу *Основи социологије* (Београд, Савез удружења правника Југославије, 1959). Док је прва књига обухватала 191 страницу, друга је била знатно обимнија – имала је 380 страница.

њем за социологију других људи, особито младих, њиховим окупљањем и подстицањем да се посвете социологији, да у тој науци, коју је у новим околностима тек ваљало оживети, одредити јој и учврстити академски положај, прихвате свој ангажман и преузму свој део одговорности за њену будућност.

Управо је проф. Лукић почетком педесетих година „приволео“ младог дипломираног правника Михаила Ђурића да са места референта у једном министарству пређе на Правни факултет. Десило се то 1954. године. Тада је, крајем фебруара, Михаило Ђурић почео да ради као асистент на предмету Теорија државе и права. Испоставило се да је то био далекосежан чин проф. Лукића, јер је он тиме пресудно допринео да се пружи прилика, сама по себи драгоцена, једном младом човеку необичне даровитости и марљивости, знатижеље и упорства, да започне свој систематски духовни развитак у науци и филозофији. Доцније ће се показати да ће тај човек на свом мисаоном путу доћи до веома значајних постигнућа, да ће стећи угледно име и код нас и на страни, те да ће се као зрео аутор винути до самих врхова српске филозофије у двадесетом веку. Једна деоница тог пута односила се на социологију. Та деоница свакако није главна, а далеко је од тога да буде једина меродавна за уобличавање Ђурићевог мисаоног портрета. Ђурићево занимање за социологију ипак је било пролазно, он се социолошким питањима бавио, све у свему, десетак година. Социологија није постала његово трајно и потпуно опредељење, његов једини научни позив. Па ипак, социолошка деоница на Ђурићевом мисаоном путу јесте по својим плодовима довољно значајна да јој се посвети пуна пажња. Не само да би равнодушним прелажењем преко ње поменути мисаони портрет Михаила Ђурића остао незаокругљен и недовршен, него би у исто време и представа о поратном развоју наше социологије – дакле, у другој половини двадесетог века – услед тога била непотпуна, лишена једног свог важног и незаобилазног саставног дела.

Пријављујући се 29. маја 1953. године на конкурс за асистента за предмет Теорија државе и права, Михаило Ђурић је приложио и два своја рада: „Правно-философско схватање Елиђанина Хипије“, који је већ био објављен у часопису *Жива Антика* II/2, 1952, стр. 163–183, и „Једно Плутархово сведочанство о Протагори“, који се налазио у штампи (а објављен је у истом часопису III/1–2, 1953, стр. 65–73). Ово је важно да се има на уму стога што се млади Ђурић, и пре него што је залагањем проф. Радомира Лукића постао асистент за Теорију државе и права на Правном факултету, већ увелико бавио филозофијом старих Грка, у првом реду практичком. Он ће тим путем наставити да иде и после избора за асистента, тако да ће крајем године у којој је дошао на Правни факултет (1954) одбранити докторску дисертацију *Идеја природног права код грч-*

ких софиста.[9] Тиме је испунио услов да буде унапређен у звање доцента, што ће се догодити 1956. на основу реферата који су сачинили и потписали ванредни професор Радомир Лукић и доцент (Филозофског факултета) Вељко Кораћ. Ваља при том уочити две занимљиве и значајне околности. Прву, да је конкурс био расписан за једног доцента на предмету Историја политичких и правних теорија, дакле не за Теорију државе и права, на којој је Ђурић био асистент. И другу, да су оба референта имала истакнуту улогу у ондашњим и потоњим настојањима да се социологија уведе у систем и научни корпус универзитетског образовања, тј. да се, друкчије казано, конституише и институционализује.

Није непознато да је Михаило Ђурић на Правном факултету држао предавања из више предмета, међу којима су биле Социологија и Методологија друштвених наука. Разложно је претпоставити да је у томе било утицаја и удела Радомира Лукића, који је и сâм предавао неколико наставних дисциплина, мање или више сродних. Просто-напросто, он је млађем колеги, за чији је долазак на факултет и академско напредовање ионако био заслужан, радо препустио део наставних обавеза на предметима за које је био „надлежан“ и одговоран. Тим потребама извођења наставе могу се, изгледа, објаснити Ђурићево окретање социологији и све снажније усмеравање ка њој. Ако ствари тако стоје, онда у чињеници што се Ђурић почео интензивније бавити социологијом донекле има нечега „спољашњег“. Он јој се, по свему судећи, није приближио захваљујући каквом неодољивом унутрашњем импулсу, неком социолошком „*daimonion*“-у, који није могао да не послуша и да му се не повинује. Он јој се у највећој мери посветио по педагошком налогу који је проистекао из потребе држања наставе на том предмету.

У прилог таквом објашњењу почетка Ђурићевог социолошког ангажмана говори и несумњива, лако проверљива чињеница временске ограничености тог ангажмана, тј. околност да се Ђурић и пре и после њега бавио искључиво филозофијом. Према томе, неоспорно је да је филозофија била и остала прва и највећа интелектуална љубав Михаила Ђурића. То се, зацело, не би могло рећи за социологију. Ни у којем случају. Ђурићев рад у социологији био је епизода. Само, том речју није исказано ништа што би на било који начин значило ниподаштавање или обезвређивање. Епизодни карактер Ђурићевог бављења социологијом нипошто не умањује заслуге које је у тој науци стекао и резултате које је у њој постигао. Они су све друго пре него епизодни. Штавише, Ђурићева

[9] Малочас поменути први рад приложен на конкурс јесте, у ствари, једно поглавље из докторске дисертације коју је Михаило Ђурић тада припремао. И други рад, у том часу још необјављен, свакако је повезан с проблематиком којом се Ђурић бавио у својој докторској тези. Када је ову објавио, на тај рад се изречно позвао у једној напомени испод текста.

главна постигнућа у социологији нису ни после пет деценија изгубила ништа од своје вредности и свог значаја. Разуме се, то се највећма односи на две његове социолошке књиге, на *Проблеме социолошког метода* (1962) и на *Социологију Макса Вебера* (1964). Оне су и данас, ништа мање него када су биле написане и објављене, у својој врсти незаобилазна дела наше социолошке књижевности. Потпуно су издржале пробу времена и потврдиле своју, слободно се може рећи, трајну вредност.[10]

Али, пре но што о тим Ђурићевим социолошким књигама буде посебно речи, потребно је узети у обзир још нешто што се односи на академско-статусну и научну (ре)афирмацију социологије код нас током педесетих и почетком шездесетих година прошлог века. О околностима у којима се та (ре)афирмација збивала, а, нарочито, о појединим личностима које су у њој учествовале, драгоцено сведочанство пружио је Војин Милић у свом тексту „Сећања на научну делатност Рудија Супека у Београду – од краја 1958. до почетка 1961. године“.[11] Као што ће се одмах видети, ту је дотакнута и улога Михаила Ђурића.

У својим „Сећањима“ Војин Милић говори о двема социолошким групама; то је оно што на себе сврађа посебну пажњу. Прва група, чије се занимање усредсредило на социологију и која је у почетку била „врло мала“ (148), настала је с јесени 1954. године на београдском Правном факултету окупљањем око професора Радомира Лукића, свакако на његов подстицај и, према томе, његовом искључивом заслугом. Иако није била институционализована у формалноправном смислу речи, та се група прогласила за Социолошко друштво Србије, чији је први председник, од 1954. до 1956, био проф. Лукић, а секретар његов млади асистент Стеван Врачар (упор. 149). Милић за себе каже да је и сâм од почетка учествовао у раду тог самопроглашеног и неформалног Социолошког друштва Србије, те да је од 1959. до 1960. био и његов председник. Он, истина, не помиње да је Михаило Ђурић био члан те Лукићеве мале социолошке групе, назване Социолошким друштвом Србије, али се с ваљаним разлозима и с високим степеном вероватноће може претпоставити да је Ђурић такође био њен припадник. Јер, он је у време настанка групе већ увелико био сарадник проф. Лукића на Правном факултету, па га је овај сигурно позвао да суделује и у раду социолошке групе коју је управо био образовао. Осим тога (и важније од тога!), у прилог претпоставци да је Михаило Ђурић био члан Лукићеве социолошке групе уверљиво говори и оно

[10] Чак је књига о Веберу до дана данашњег остала у нашој социологији једини рад толиког обима и замаха!

[11] Настао поводом смрти Рудија Супека, тај Милићев текст, који је у ствари његова проширена реч одржана у Институту друштвених наука у Београду 6. јануара 1993. године, на скупу у спомен Супеку, објављен је у часопису *Социологија*, бр. 1 (1993), стр. 145–152. Бројеви у заградама односе се на тај напис.

што је посведочио у предговору првом издању своје књиге *Проблеми социолошког метода*, написаном јуна 1962. године. А казао је, између осталог, и ово: „Први нацрти извесних делова ове књиге објављени су током последњих неколико година у разним стручним часописима, док су многи други изложени на стручним састанцима Српског социолошког друштва или у оквиру мојих предавања из методологије друштвених наука која сам ове школске године држао на Правном факултету у Београду. У разговорима које су изазвали они делови књиге који су учињени доступним јавности добио сам низ значајних подстицаја, како од старијих тако и од млађих колега. У том погледу много ме је задужио др Радомир Д. Лукић, редовни професор Правног факултета у Београду.“[12] Захваљујући тим речима самог Михаила Ђурића, поменута претпоставка, којој је придат висок степен вероватноће, може се сада, наравно, сматрати основаном тврдњом.

Поткрај педесетих година протеклог столећа настала је у Београду још једна социолошка група. Она је почивала на пријатељским међусобним односима. По својим тежњама, била је усмерена на тадашњу насушну потребу да се социологија ослободи од крутих догматских стега и наметнутих идеолошких канона, од окамењеног историјског материјализма, те да се утемељи, успостави и стабилизује као наука са својим јасно одређеним и обезбеђеним статусом. Ову другу социолошку групу сачињавали су Руди Супек, његова супруга Весна, Вељко Кораћ, Војин Милић и Михаило Ђурић. Група није била устројена хијерархијски, нико у њој није био „руководилац“ или „пресудитељ“, нити је на такву улогу уопште полагао право.[13] То може изгледати необично, будући да је група, како се изразио Војин Милић, у старосном погледу била двопоколењска (упор. 147), што, иначе, са́мо по себи иде наруку унутрашњој спонтаној хијерархизацији. Најстарији су били Руди Супек (рођен 1913) и Вељко Кораћ (рођен 1914), који су се познавали са студија филозофије у Загребу; десетак година млађи били су Војин Милић (рођен 1922) и Михаило Ђурић (рођен 1925). Њих четворицу повезивало је и учешће у ослободилачком покрету. Док је та чињеница била шире позната за прву тројицу, за нај-

[12] Михаило Ђурић: *Проблеми социолошког метода. Критичко разматрање стања у западноевропској и америчкој социологији*, у: Михаило Ђурић: *Сабрани списи*, књига 3 (Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, 2009), стр. 7. – Ваља запазити да Војин Милић говори о „Социолошком друштву Србије“, док Михаило Ђурић, што је историјски тачно, говори о „Српском социолошком друштву“. Дакле, где год је у тексту поменуто „Социолошко друштво Србије“, треба имати на уму да је, заправо, реч о „Српском социолошком друштву“.

[13] Но, без обзира на то што није имала средишњу личност, на њен рад је, по суду В. Милића, највише утицао Р. Супек (упор. 148). То је Милић објаснио Супековом наглашеном друштвеношћу.

млађег је била готово непозната. Због тога је В. Милић сматрао потребним да посебно укаже на њу: „Мање се зна да је у ослободилачком покрету учествовао и Михаило, као члан илегалних омладинских група у Београду.“ (147)[14] Чланове групе повезивало је још нешто – нико од њих није по образовању био социолог. Ђурић је завршио правни факултет, а студирао је и класичну филологију; Супек, Корађ и Милић били су по формалном образовању филозофи. До социологије су, дакле, дошли из разних праваца. То је, нема сумње, занимљива околност. Она сведочи о томе да су поборници и носиоци научне еманципације и реафирмације социологије код нас после Другог светског рата били искључиво правници и филозофи. Утолико је задатак којег су се искрено и својски латили, поред тежине и изазовности, имао у себи и особене академске отмености и духовне племенитости.

Пошто није била чврсто хијерархијски организована, ова друга социолошка група остављала је сваком од својих чланова довољно слободе и могућности да делује и изван њеног оквира. Дух сарадње на заједничком социолошком задатку није, дакле, остао у границама групе, него је био плодан и изван ње, простирао се и на поједине облике учешћа њених чланова у подухватима оне прве социолошке групе, тј. неформалног Социолошког друштва Србије. Сарадња између њих дошла је до израза и опипљивих резултата поглавито у издавачкој делатности. Личност професора Лукића, који је у обема групама уживао углед и поштовање, била је она која је поспешивала и обједињавала сарадњу на том важном пољу. Ако се, рецимо, погледа „Социолошка библиотека“ с почетка шездесетих година прошлог века, чији је главни уредник био проф. Радомир Д. Лукић (а издавач „Савремена школа“ из Београда), лако ће се уочити да су у тој знаменитој едицији, знаменитој подједнако у оно време као и данас, сарадници били и двојица чланова друге социолошке групе, Михаило Ђурић и Војин Милић. Ђурић је 1962. године, у њеном првом колу, објавио књигу *Проблеми социолошког метода*, а Милић је годину дана доцније написао опсежан предговор за књигу славног Емила Диркема *Правила социолошке методе*, објављену такође у првом колу.

Тиме је већ наговештено, заправо дотакнуто, једно од средишњих поља делатности друге социолошке групе. Била је то област социолошке методологије, тј. проблематика социолошког метода. У својим „Сећањима“ Војин Милић је без икаквог двоумљења баш ту област ставио на прво место када је посреди рад групе (упор. 149). Очигледно, чланови групе, поготово Ђурић и Милић, били су сасвим начисто с тим да ће се решењу питања научног статуса социологије пресудно допринети управо озбиљ-

[14] То је у ретким приликама, узгредно и некако невољно, сасвим ненаметљиво, аутору помињао и покојни проф. Михаило Ђурић.

ним бављењем социолошком методологијом, претресањем њених основних проблема и усвајањем, преношењем у нашу средину, неоспорних постигнућа до којих су у тој области били дошли социолози од имена и ранга, попут социолошког класика Емила Диркема.

Милић је при том имао на уму још један учинак. Истичући значај који се у групи придавао методолошким питањима социологије, он је нарочито издвојио и нагласио потребу да се њиховим обрађивањем допринесе дедогматизацији марксизма. Потврђују то следеће његове реченице: „Могло би се тврдити да се нико у Југославији, не само у то време већ ни касније, није сразмерно толико бавио методолошким проблемима социологије у борби против догматизоване варијанте марксизма. ... Без развијања методолошке мисли није било могућно изаћи из обруча тадашњег догматизма. Није било довољно следити пример Лукачевог и Коршовог некадашњег 'враћања Марксу'. Требало је проучавати каснији развој методолошке мисли у друштвеним наукама и искуства значајнијих истраживачких радова. У том погледу, у групи је постојала потпуна сагласност." (149, 150)

Такву сагласност, такву једнодушност, група је постигла и када је прихватила замисао Рудија Супека о покретању хрестоматије посвећене историји социолошке мисли. Окретни и предузимљиви Супек обезбедио је и издавача, „Матицу хрватску". Разрађена идеја те социолошке хрестоматије подразумевала је припремање и објављивање двају кола са укупно дванаест књига. Прва објављена књига била је *Социологија Макса Вебера* Михаила Ђурића.[15] Она се у Загребу појавила 1964. године. На њеној полеђини најављени су сви наслови и аутори, тако да се одмах могла стећи прилично јасна представа о идеји-водиљи целокупне хрестоматије. Нажалост, замисао је остварена мањим делом, будући да су у хрестоматији објављене само три књиге. Осим Ђурићеве, биле су то још Супекова књига о Херберту Спенсеру и биологизму у социологији и књига Анта Фијаменга о Сен-Симону и Огисту Конту. Како је издавач дигао руке од хрестоматије (која је донекле помпезно била названа „Социолошка хрестоматија Матице хрватске"), неки аутори су своје припремљене књиге касније објавили у Београду. Ту је у „Просвети" проф. Лукић објавио свој *Формализам у социологији* (1969), а у „Култури" проф. Кораћ своју књигу *Марксово схватање човека, историје и друштва* (1971). Била је на полеђини *Социологије Макса Вебера* најављена још једна социолошка књига Михаила Ђурића под насловом „Функционализам у социологији", али она, баш као ни књиге осталих најављених аутора

[15] Пада у очи да наслов није одштампан једнообразно. На предњој корици стоји: „Sociologija Maxa Webera". На насловној страници, пак, стоји: „Sociologija Maksa Vebera". Податак занимљив и на свој начин опомињући. Тешко да ико може поверовати да је у питању обична омашка.

(О. Мандића, В. Милића, М. Филиповића и И. Кувачића), тада није била објављена. Међутим, загребачки издавач „Напријед“ је године 1987, у оквиру обновљене библиотеке „Социолошка хрестоматија“, објавио друго издање Ђурићеве *Социологије Макса Вебера*. Исти издавач је у тој библиотеци објавио још неколико социолошких књига, али едиција није, баш као ни први пут, била приведена крају, него је остала недовршена.[16]

Војин Милић је био у праву када је социолошку хрестоматију, тај одиста важан и сваке пажње вредан (иако тек непотпуно остварен) подухват проистекао из делатности групе, оценио веома повољно, рекавши: „Хрестоматија је знатно допринела подизању научне културе социолога у ФНРЈ, и подстакла каснија проучавања историје социолошких теорија. Она је најзначајније остварење наше социологије 60-их година. С пет монографија о историји социолошких теорија могле би се похвалити и земље у којима је социологија била знатно развијенија него у ФНРЈ.“ (151) Да је тиме на посредан начин одато велико признање и Михаилу Ђурићу, који је, слободно се може рећи, својим *Максом Вебером* хрестоматију профилисао и утиснуо јој значајан препознатљив печат, то не подлеже сумњи. Уосталом, Милић је обе Ђурићеве социолошке књиге већ раније означио као „врло запажене“ (упор. 148).

Сасвим је извесно да је за сваког члана друге социолошке групе делатност у њој била и остала важан податак у његовој научној биографији. Прожета пријатељством и узајамним разумевањем, сарадња у групи, размена мишљења у њој, морала је оставити трага и имати утицаја на сваког њеног припадника понаособ. Овако или онако, признали су то и они сами. Понешто је о томе већ наведено из Ђурићевог предговора првом издању његове књиге *Проблеми социолошког метода*. Сада се може додати и ово: „Али, то што ова књига има садашњи облик највише дугујем свом пријатељу др Војину Милићу..., који ме је стално подстицао да мислим и пишем боље и јасније.“[17] Са своје стране, опет, Војин Милић је у предговору за своје опсежно дело *Социолошки метод* написао: „Но највише захвалности дугујем својим пријатељима Вељку Корађу, Михаилу Ђурићу и Руди Супеку. Сигурно је да нема ни једног важнијег проблема у овој књизи о коме ми нисмо заједнички у више махова расправља-

[16] Као уредници те обновљене „Социолошке хрестоматије“ били су потписани: Вељко Цвјетичанин, Руди Супек и Иван Кувачић. – Према подацима наведеним на унутрашњој страници омота Ђурићеве књиге о Максу Веберу, у обновљеној „Социолошкој хрестоматији“ објављене су још књиге Анта Фиаменга, Рудија Супека (обе су изишле и у „првој“ Хрестоматији и већ су поменуте), али и књиге Вељка Корађа *Марксово схватање човека, историје и друштва* и Радомира Д. Лукића *Формализам у социологији*. Као оне које су „у припреми“, било је поменуто пет књига, али без навођења имена њихових аутора. Да ли су и када оне стварно објављене, овом аутору није познато.

[17] *Сабрани списи*, књига 3, стр. 7.

ли.“[18] А осврћући се на време када је постојала и деловала београдска социолошка група, чији је члан био и он, Руди Супек је 1989. године рекао: „У то вријеме најчешће сам се сусретао с мени најближим колегама Вељком Корађем, Војином Милићем, Михаилом Ђурићем, па смо о свему што се тицало социологије често разговарали, па тако и о њеној организацији. Жељели смо да она буде у смјеру једне хуманистичке и антрополошке концепције марксизма, да би се на тај начин оштро отклонила од совјетске концепције.“[19]

III

Две Ђурићеве социолошке књиге свакако су најзначајнији плодови његове делатности у тој науци. Оне, међутим, не обележавају почетак и крај те делатности. За почетак би требало узети Ђурићев чланак „Социолошка теорија и емпириско истраживање“, објављен 1958 (дакле, четири године пре његове прве социолошке књиге) у гласилу факултета на којем је у то време био доцент.[20] Ако се пак не би строго поштовао хронолошки редослед, онда би на почетак Ђурићевог социолошког рада, као његов истински знамен, могао да се стави његов опсежан чланак „Функционализам у друштвеним наукама“, објављен наредне године на уводном месту најпознатијег домаћег социолошког часописа.[21] На крају Ђурићеве социолошке делатности, опет као својеврстан њен симбол, налази се чланак зачудног наслова „Обнова социологије у духу утопије“.[22]

[18] Војин Милић: *Социолошки метод* (Београд, Нолит, 1965), стр. 10.

[19] Часопис *Социологија*, бр. 1 (1989), стр. 204. (Рубрика „Сећања досадашњих главних уредника“.) Ту је своје сећање укратко изложио и Вељко Корађ. У њему нема ничега ближег што би се односило на социолошку групу којој је и сâм припадао. Задржао се углавном на идеолошкој констелацији у којој је социологија код нас, према Корађевом упечатљивом изразу, била „прогнана наука“. Друкчије и није могло бити под неприкосновеном доминацијом стаљинистичког дијамата.

[20] *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4 (1958), стр. 420–438.

[21] *Социологија* бр. 1 (1959), стр. 6–35. Оба чланка су, заједно с неколико других, касније ушла у књигу *Проблеми социолошког метода*. (Ако се упореде верзија објављена у часопису и она која се налази у књизи, лако ће се приметити да је Ђурић донекле прерадио чланак о функционализму, јер друга верзија није истоветна с првом, мада, разуме се, у садржинском погледу нема веће разлике између њих.) Претходно објављивање се може схватити и као њихово својеврсно „стављање на пробу“, тј. излагање суду јавности пре него што нађу места у будућој књизи. – Занимљиво је да је Ђурић, годину дана после објављивања књиге *Проблеми социолошког метода*, објавио чланак „Функционализам и савремена социологија“, *Гледишта* бр. 7 (1963), стр. 91–98. Да је он, иако друкчијег облика, сличан с оним који је објављен у *Социологији* и одговарајућем поглављу књиге о социолошком методу, то је разумљиво са́мо по себи.

[22] *Гледишта*, бр. 3 (1968), стр. 383–392.

Могао би се из исте године поменути и онај чији је наслов „Социолошки поглед на грчку културу“,[23] али је он, друкчије насловљен, већ био уграђен у Ђурићеву књигу *Хуманизам као политички идеал*, која је, нема сумње, значила његово коначно напуштање социолошке области. У том напуштању има и повратка грчкој филозофији, чијим се темама Ђурић већ бавио пре окретања социологији, али и снажног и неповратног приклањања филозофији уопште, којом ће се, као својим исконским егзистенцијалним опредељењем, бавити наредних деценија, до краја живота. А онај атрибут „социолошки“ из наслова малочас поменутог Ђурићевог чланка као да има призвук реминисценције на оно од чега се већ био удаљио и заувек опростио.

Прво Ђурићево обимно и значајно социолошко дело јесу његови *Проблеми социолошког метода* из 1962. године (објављени, дакле, пре равно пола века, што се, ваља запазити, испоставља као својеврстан јубилеј). Да би се унапред предупредили могући неспоразуми о правом карактеру и истинској сврси те књиге, неопходно је да се, поред уочавања тежишног смисла њеног наслова, узме у обзир и њен поднаслов: *Критичко разматрање стања у западноевропској и америчкој социологији*. Очигледно, тај поднаслов пружа јасно обавештење не само о ауторовој намери него и о природи књиге. Јер, Ђурић није ишао за тим – свакако не у првом реду – да напише приручник или упутство о појединим поступцима и техникама социолошког истраживања, с циљем да се будући истраживачи занатски оспособе за широку и успешну примену социолошке методологије у свом раду. Премда, наравно, ни тај аспект његове књиге, ма колико да је остао у другом плану и утолико био споредан, не треба изгубити из вида или га потпуно занемарити, ипак је нешто друго аутору лебдело пред очима и као идеја-водиља управљало целокупним његовим разматрањем. Треба му неизоставно поклонити поверење када у предговору првом издању неувијено каже да „овде није реч о систематском излагању методологије социолошког истраживања, већ само о извесним проблемима који спадају у ову област. Ова књига се ограничава на разматрање извесних карактеристичних својстава савремене социологије на Западу...“[24]

---

[23] Објављен 1968. у бројевима 18 и 19 сарајевског *Одјека*.

[24] Михаило Ђурић: *Проблеми социолошког метода*; *Сабрани списи*, књига 3, стр. 6. Наставак те реченице гласи овако: „... која побуђују осећање самосвести и самозадовољства код многих њених представника, а које, упркос декларативном ограђивању од њених идејних основа, толико уважавају многи наши старији и млађи сарадници новооснованих социолошких института.“ Редакциони одбор библиотеке у којој су објављени Ђурићеви *Проблеми социолошког метода* осетио се побуђеним да се у посебној Белешци огради од те реченице, уверен да она „не одговара стварности“ и да се њоме „с разлогом осећају погођени многи сарадници наших института за социолошка истраживања“. Уз то, Редакциони одбор је у тој необичној Белешци саопштио како „сматра да је

Томе ваља додати још нешто – Ђурићево схватање улоге и задатка методологије. У том схватању нема ничега техничко-инструменталног. У складу с поднасловом његове књиге, који је то недвосмислено ставио до знања, „методологија има задатак да критички оцени стање у којем се једна наука налази, а не само да то стање опише“.[25] Ђурић није крио да се баш у томе састоји његово основно уверење у овој књизи. Међутим, самим тим што се дају критички преглед и критичка оцена стања у западној социологији, посредно се, али лако препознатљиво, упућује на, како то формулише Ђурић, „правац у којем би требало усмерити стваралачке напоре у овој области друштвених наука. Према томе, она [његова књига – Д. Б.] указује и на даље могућности развоја социологије као науке, иако се претежно бави испитивањем онога што у њој данас влада.“[26]

Да Ђурићево поимање научне методологије, па тиме и социолошке, која је за њега била у првом плану, није тек уско стручно, занатско, ограничено на технику научног истраживања и стицања знања, него да је шире, да је епистемолошко, логичко-гносеолошко, што у ствари значи: првенствено филозофско, уверљиво показује и несумњиво потврђује његов увод у књизи (и за књигу) *Проблеми социолошког метода*. У тих неколико страница (9–14) има нечега програмског, готово пропедеутичког. Ту се Ђурић позива и ту се ослања на класичне социолошке ауторе, на оне који су највећма утиснули печат лику и профилу социологије (Огист Конт, Џон Стјуарт Мил, Емил Диркем, Макс Вебер), уобличивши је као самосталну друштвену науку. Ти су му аутори били од помоћи да потпуније сагледа и ближе одреди методологију и њене кључне задатке.[27] Према Ђурићу, „методологија захвата различите стране науке и проучава их на систематски начин“. Већ се по томе види да она за њ није никаква помоћна, другоразредна или споредна наука. Баш напротив.

недопустиво да се тако генерализаторски даје научна и идејна оцена сарадника социолошких института“. Ако се тим речима Редакциони одбор поставио покровитељско-заштитнички, следеће речи из његове Белешке показују да му ни улога идеолошког надзорника није била сасвим страна: „Редакциони одбор напомиње да др Ђурић није прихватио сугестију Одбора да усагласи наслов књиге са њеном стварном садржином (а који је требало да гласи: Проблеми социолошког метода у западној социологији) и да *јасније и прецизније обради поларизацију мисли у вези са марксизмом и проблем односа марксизма и функционализма*.“ (Подв. Д. Б.) Наравно, најважније је што Редакциони одбор није због својих ограђивања и сугестија одлучио да не објави Ђурићеву књигу. С друге стране, Михаило Ђурић се показао као аутор који је спреман да своја научна уверења брани истрајно, не повлађујући никоме ни у којем погледу. Таквој доследности и ауторској самосвојности, не обазирући се ни лево ни десно, он ће остати веран до краја своје духовне делатности и свога мисаоног пута, што ће на нашој интелектуалној сцени бити права реткост.

[25] *Исто*, стр. 6.

[26] *Исто*, стр. 6–7.

[27] О ономе што следи упор. *Исто*, стр. 14.

Како је он схватио методологију, ова је по свом значају управо фундаментална, поред тога што је и систематска. Потврђују то и њени задаци, чијим преузимањем и остваривањем методологија вишеструко доприноси расту и развоју научног сазнања. Те задатке Ђурић одређује овако: „да утврђује епистемолошке критеријуме научног сазнања, да проучава логичку и техничку страну истраживачких поступака којима се наука служи, да заузима став према свим питањима научне стратегије, да ради на развијању и усавршавању аналитичког оквира у којем се креће истраживање и да проналази најефикаснија средства за прикупљање и сређивање изворних искуствених података. У крајњој линији, све ово се своди на једно: да је задатак научне методологије да утврди услове за проверавање научног сазнања и за долажење до нових сазнања."

Сви ти задаци методологије, по себи крупни и значајни, своде се у крајњој линији на један једини. Михаило Ђурић одрешито каже како је „главни задатак научне методологије да буде *критика науке*". То је његова основна и пресудна реч о методологији уопште, самим тим и социолошкој. Она непобитно сведочи о томе да је Ђурићев однос према научној методологији био еминентно филозофски.[28] То је и разлог што та реч одјекује тако снажно, тако уверљиво, тако истинито. Њена снага, уверљивост и истинитост осећају се и у следећим двема Ђурићевим реченицама које природно и последично произлазе из става о научној методологији као критици науке: „И управо због тога што има изразито критичку функцију, што испитује и оцењује постојеће стање и указује на најподесније путеве за откривање нових и непознатих области, методо-

[28] Припремајући *Проблеме социолошког метода* за објављивање као трећу књигу својих *Сабраних списа*, Михаило Ђурић је дописао једну напомену уз ту књигу, у којој је, скретањем пажње на поднаслов, подвукао два важна момента: њен изразито *расправни карактер* и њено *критичко опредељење*. А затим је додао следеће: „Управо тиме што је питањима социолошког метода пришао превасходно са логичко-гносеолошке стране, што је у први план истакао задатак критике науке, то јест критике затеченог стања у социологији и другим друштвеним наукама, аутор је јасно ставио до знања да је *становиште филозофије његова основна тачка ослонца*. У најмању руку, јасно је показао да му је страно свако идолопоклонство пред науком, те да ни не помишља на то да фетишизује и апсолутизује научни метод. На тај начин је не само припремио терен за боље сагледање и процену вредности и домашаја социологије као посебне друштвене науке, него је и широм отворио врата каснијем критичком расправљању и разрачунавању с позитивизмом и сцијентизмом, тим двема веома моћним и утицајним савременим идеологијама, које је препознао као најљуће и најопасније противнике филозофије у самом њеном крилу, такорећи под њеним заштитним знаком." *Исто*, стр. 5. (Подв. Д. Б.) – Можда ће неко у тим речима осетити призвук накнадног и пренаглашеног саморазумевања. Па ипак, нема никакве сумње да је, у суштини, о проблематици научне (и социолошке) методологије Михаило Ђурић мислио и писао са тла и из оквира филозофије, тј. да јој је приступио с филозофском свешћу. У то ће се уверити свако ко, читајући његове *Проблеме социолошког метода*, буде помно пратио њихов дубински мисаони ток.

лошко разматрање игра необично важну улогу у развоју науке. Јер, само методолошка критика може предупредити оно најгоре – да једна наука постане жртва ограничености својих властитих успеха."

Ако је делотворна (а само као таква може бити оправдана и добродошла), критика науке као главни задатак и основна функција методологије подстиче, дакле, науку на непрекидно преиспитивање, усмерава је на нове истраживачке подухвате, спречава је да се препусти самозадовољству и инерцији због већ постигнутих сазнајних резултата, оснажује њену спремност и знатижељу да свој предмет сазна још дубље, свестраније и потпуније. Тако је на научну методологију гледао Михаило Ђурић. И са тога гледишта је предузео да претресе *проблематику* социолошког метода, да *критички* размотри стање, тј. духовну ситуацију, западноевропске и америчке социологије. Био је то његов начин да крајем педесетих и почетком шездесетих година минулог века у нашој средини допринесе научном осамостаљивању, идеолошком ослобађању и академском учвршћивању социологије. После пола столећа, може се слободно рећи и поуздано тврдити да је тај допринос био и остао суштински.

Свакако да би се садржина Ђурићевих *Проблема социолошког метода* могла изложити, ако не до танчина, а оно подробније и потпуније, тако што би се, примерице, узела у обзир поједина нарочито важна поглавља (рецимо оно о науци и научном методу, оно о идеалним типовима или оно о функционализму). То би било и неопходно ако би се ишло за тим да се социолошка деоница на његовом мисаоном путу прикаже детаљно и осветли у свим својим појединостима. Међутим, за општу представу о тој деоници било је, верујемо, довољно да се овом приликом издвоји и посебно нагласи Ђурићево поимање научне (социолошке) методологије и њених задатака као онога што је уистину одредило карактер те његове књиге и општи приступ проблематици која је у њој разматрана. На сличан начин ће бити речи и о другом целовитом делу Михаила Ђурића из социолошке науке, његовој монографској расправи *Социологија Макса Вебера* из 1964. године.

Тешко је рећи како је Михаило Ђурић дошао на помисао да напише књигу о Максу Веберу, тј. који га је мотив непосредно покренуо на такво прегнуће. Одазивање каквом спољашњем налогу унапред треба искључити, јер се то коси с основним особинама Ђурићеве људске и ауторске личности. Ако је то била нека нарочита мисаона наклоност према великом (и до данас највећем!) немачком социологу, човеку тешке судбине и трагично растрзаном бројним противречностима – а сва је прилика да ствар стоји баш тако – опет би се морало питати за порекло те наклоности и оно разјаснити. Било како било, Вебер је имао значајну улогу већ у Ђурићевим *Проблемима социолошког метода*, где је (довољно нас у то уверава попис имена) био међу најпомињанијим ауторима. На Вебе-

рово име наилази се већ на уводним страницама, а посебно је, дабогме, обрађено његово схватање идеалних типова (стр. 126–133), што је потпуно разумљиво с обзиром на основну методолошку тематику и преокупацију те Ђурићеве књиге.

Ако пак није недвосмислено јасно шта је Ђурића заиста навело на писање опсежне студије о Максу Веберу, не може бити ни најмање сумње да је Веберова мисао, која није једнодимензионално социолошка у ужем, стручно-специјалистичком значењу те речи, имала знатног утицаја на потоњи филозофски развој Михаила Ђурића.[29] Уосталом, он је тај утицај, не једном и не случајно, отворено признао, и то скоро емфатично, гестом особите духовне захвалности прожете неком нарочитом привржeношћу. У једном од својих интервјуа, иначе малобројних (јер се Ђурић упорно клонио бучне какофоније такозваног јавног мнења), рекао је да је Макс Вебер на њега „веома много утицао“, те да га је Веберово учење „отрезнило од многих заблуда“. Што је код Вебера високо ценио, било је његово откриће, до којег је дошао „с необичном јасноћом и продорношћу“, да „модерни европски рационализам, то јест темељ на којем почива модерна техника и индустрија..., није нешто са́мо по себи разумљиво, већ пре нешто у основи проблематично.“ Ђурића је и привлачило и надахњивало Веберово откриће процеса рационализације европске културе, који, заправо, „изневерава првобитну сврху ума“ и „успоставља чврсту мрежу односа зависности међу људима која је у основи ирационална.“ С таквим духовним доживљајем Вебера, Ђурић је с разлогом могао устврдити да је његов значај за филозофију „бар исто толико велики колико и за социологију, ако није и већи“,[30] придружујући се тако немалом броју оних који су на Вебера слично гледали и оцењивали његову мисао.

Такав је, зацело, био и Карл Јасперс. У свом кратком спису *Макс Вебер*, који садржи текст говора одржаног хајделбершким студентима 17. јула 1920. поводом Веберове изненадне и преране смрти те године, он је Вебера видео искључиво као филозофа, који је духовни врхунац времена, и описао његову филозофску егзистенцију.[31] Суштинско Веберово

[29] О томе ће тумачи Ђурићеве филозофске мисли убудуће морати више да воде рачуна него до сада.

[30] Вид. „Разговор на телевизији (1992)“, у: Михаило Ђурић: *Изазов нихилизма – Искуство разлике*; *Сабрани списи*, књига 9, стр. 190. Упор. у истој књизи, стр. 266, „Разговор у Студентском граду“ (1993), где Ђурић такође помиње утицај који је Макс Вебер извршио на њега.

[31] Упор. Karl Jaspers: *Max Weber* (Tübingen, J. C. B. Mohr-Paul Siebeck, 1921). Није то једини Јасперсов спис о Максу Веберу. Тридесетих година прошлог века он је објавио опширнију расправу о Веберу, којом је обухватио различне стране Веберове личности и делатности. Упор. Ту Јасперсову расправу Ђурић, међутим, није имао у виду приликом писања *Социологије Макса Вебера*.

својство – и као човека, и као филозофа, и његове мисли, и његовог дела – Јасперс је нашао у фрагментарности, у фрагментарном карактеру. Међутим, та фрагментарност, која је несумњив знак недовршености, није ништа негативно, већ позитивно, није мана, већ врлина, није недостатак, већ израз и потврда величине.

Михаило Ђурић је у потпуности прихватио Јасперсово истицање фрагментарности као суштаствене и најупадљивије одлике читавог Веберовог бића, његове личности, његове појаве, његовог обимног и разноврсног дела.[32] Сматрао је да све што је Вебер написао носи печат провизорности и недовршености, те да је целокупна његова огромна заоставштина, а не само постхумно објављено главно дело *Привреда и друштво*, „један велики фрагмент". Али, као ни Јасперс, тако ни Ђурић није у томе видео ништа што би довело у питање, а некмоли умањило, вредност Веберовог разноврсног, на неколико наука распростртог, садржајног, необично богатог и зато подстицајног научног дела. Штавише, баш је у тој очитој недовршености, у тој изразитој фрагментарности, тој расутости, открио „оно што нас највише привлачи њему". Она је, може бити, „најаутентичнији доказ изузетне величине и снаге Веберовог стваралаштва".[33]

Код стваралаца какав је био Макс Вебер недовршеност и фрагментарност мора да имају јаких разлога и дубоких извора. Ма колико, иначе, биле и последица његовог помног бављења неколиким наукама (правом, економијом, економском и културном историјом, социологијом), што је са́мо по себи велика препрека да се нешто потпуно и систематски уобличи, оне, ипак, у првом реду проистичу из Веберове снажне свести о природи науке, научног сазнања и научног рада. Он, који је написао изврсну расправу „Наука као позив", што стоји раме уз раме с његовом не мање познатом и не мање важном расправом „Политика као позив", добро је знао и био сасвим начисто с тим да је науци из корена туђ било какав затворени систем (са)знања, у који се она само насилно може сабити, и да је наука, тј. онај ко се њоме бави као својим позивом, свагда гоњена духовним немиром чија је енергија знатижеља. Процес научног сазнања се не може окончати, а већ достигнуто сазнање се начелно вазда може употпуњавати и усавршавати. Имајући на уму иманентну фрагментарност Веберовог научног дела, Михаило Ђурић је нашао следећу лепу формулацију, којом је предочио њено најдубље порекло: „Уосталом, са̂м Вебер је био свестан тога да наука никад не може да се домогне апсолут-

[32] На поменути Јасперсов спис позвао се с одобравањем већ у Уводу свога *Вебера*. Упор. Михаило Ђурић: *Социологија Макса Вебера – Из историје модерне филозофије*; *Сабрани списи*, књига 4 (Београд, Правни факултет Универзитета у Београду – Службени гласник, 2009), стр. 9.

[33] *Исто*, стр. 9.

ног мира и савршенства...“[34] Ако је усуд свега до чега се у научном раду дође, сваког његовог резултата, да буде надмашено, онда је Ђурић, баш с погледом на Вебера и његово најзнатније (можда и најпознатије) дело *Привреда и друштво*, с довољно покрића могао да постави питање: „Није ли Вебер, можда, намерно оставио своје главно дело у разасутим одломцима, наговештавајући тиме да оно у много већем степену подлеже судбини да буде превазиђено него било које друго његово дело?“[35]

Већ је, макар издалека, било наговештено да су Вебера раздирале многе противречности. Неке од њих Ђурић је изнео на видело,[36] будући да се оне неизоставно морају имати на уму приликом тумачења и разумевања целокупног научног, односно филозофског дела Макса Вебера, али не мање и његове сложене, умногом трагичне личности. С једне стране, Вебер је био рационалист, али је, с друге стране, сасвим јасно видео проблематичност, ако не и погубност, процеса рационализације друштвеног живота; био је уверен да бирократска организација друштва има предност у поређењу с другим облицима друштвеног организовања, али је стрепео од немалог ризика да она угрожава демократију и човекову личну слободу; као ретко ко други, увиђао је функцију религије у друштвеном животу, али је сâм био, како се изразио, „апсолутно религиозно немузикалан“ (што је, дакако, био само елегантан израз за лично атеистичко становиште); упркос томе што је био уверен да је време пророкâ заувек прошло, сâм је био наглашено, безмало страсно, политички ангажован; била му је знана снага личних идеала и погледа на свет, у коју је веровао, али је високо држао до научног метода, до објективности научног сазнања ослобођеног вредносних судова и примеса. Итд.

Све те противречности, које су снажно прожимале Веберово биће и као научника и као човека, Ђурић је предочио стога што је добро знао да се без њих не би могао учинити ниједан корак у разумевању Веберовог научног дела, а камоли продрети до његовог језгра. То је само један од показатеља с колико је брижљивости и одговорности прилазио мисаоном свету Макса Вебера, водећи рачуна о сваком чиниоцу и свакој појединости који би могли допринети да се тај свет, нимало лак за разумевање, раскрије, објасни и приближи свакоме ко је код нас заинтересован да се с њим упозна, а поготово нашим (не само млађим) социолозима.[37]

---

[34] *Исто*, стр. 9.

[35] *Исто*, стр. 9.

[36] Упор. *Исто*, стр. 21.

[37] По свему судећи, у томе, такође, лежи прави разлог што је Михаило Ђурић својој монографији *Социологија Макса Вебера*, у првом издању у оквиру Социолошке хрестоматије године 1964, припојио неке важне Веберове списе, било у целини или у изводима, које је сâм превео на српски језик.

Међутим, Ђурић није строго водио рачуна само о Веберовим унутрашњим противречностима, чији је херменеутички значај, додуше, важан, али се не би могло тврдити да је и пресудан. У тежњи да обухвати, предочи и објасни свеколику мисао Макса Вебера, он је прибегао методско-херменеутичком поступку којим управља уверење да је, како је сâм рекао, „систематско излагање Веберовог схватања најбоље удружити с разматрањем његовог интелектуалног залеђа“.[38] А то је могло значити искључиво једно: неопходну потребу да се поглед баци на духовну ситуацију, на духовни контекст, с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, када је Вебер као научник стасавао, развијао се и стао да делује. Наравно, та се ситуација могла оцртати само у главним линијама, тај се контекст могао дати само у основним обрисима.

Духовна ситуација у Немачкој у поменутом периоду била је обележена двема традицијама – идеалистичком (Кантова и Хегелова филозофија, Ранкеова историографија), која је строго разграничавала природне науке од оних које су се бавиле истраживањем човека, друштва и културе, и Марксовим материјалистичким схватањем историје, које је методско првенство давало економији, ближе речено: производним снагама и производним односима као друштвеној бази. Између тих двеју традиција владао је непомирљив сукоб. Вебер се као научник формирао управо у таквој интелектуалној атмосфери, која, очигледно, није давала разлога за спокојство. У њој је он дошао до уверења о сопственом позиву и задатку. Ђурић је о томе рекао ово: „Јер, читаво Веберово научно дело представља, у ствари, гигантски покушај да се превазиђу једностраности и ограничености идеалистичке традиције у немачкој правној науци и економији, те да се продуби и прошири аналитички оквир Марксовог материјалистичког схватања.“[39] Било је то Веберово настојање да се постигне синтеза, али Вебер, према Ђурићу, није успео у том настојању, није му пошло за руком „да чвршће повеже оне супротне тежње и струјања и да створи потпунију теоријску синтезу.“[40] Иако је, дакле, у покушају синтетизовања претрпео неуспех, при чему Ђурић допушта могућност да се то догодило и због тога што је Вебер имао „далеко више афинитета према Марксу него према било којем другом мислиоцу“ – претпоставка необично занимљива и вредна пажње – то уопште не значи да се у сврху разумевања Веберовог научног дела и доприноса треба лишити онога што је Ђурић означио као „генетичко-историјско прилажење“. Кључ за разумевање Вебера налази се у обједињавању систематског излагања његовог научног дела и генетичко-историјског приступа, тј. осветљавања

[38] *Исто*, стр. 15.
[39] *Исто*, стр. 14.
[40] *Исто*, стр. 14.

интелектуалног залеђа тог дела.[41] Ђурић је тај кључ пронашао, образложио његову употребу, послужио се њиме и тако у тумачењу великог социолошког дела Макса Вебера дошао до резултата који су остали вредно и трајно постигнуће наше социологије из друге половине двадесетог века.

На једноме месту своје монографске студије о којој је овде реч Ђурић је Вебера назвао „универзалним научником“ и „научником-филозофом“.[42] Да те ознаке нису произвољне и неодмерене, већ тачне и оправдане, види се и по томе што је Ђурић, одмах после осврта на Веберов живот и дело, узео да изложи и размотри филозофске претпоставке Веберове социолошке науке.[43] Саме темеље Веберове мисли осветлио је указивањем на четири одиста средишња момента. То су: Веберова филозофска антропологија, његова етика одговорности, схватање о етичкој ирационалности света и, најзад, Веберова филозофскоисторијска перспектива. Језгровито, јасно и приступачно излагање о сваком од тих стубова на којима почива не само социолошко дело Макса Вебера него и његова мисао уопште, ваљана је и неопходна припрема за дубинско разумевање, па и критичко поимање тог разгранатог дела, изузетног и јединственог у читавој социологији. Што је код Вебера било филозофско, имало је у Михаилу Ђурићу пријемчивог и конгенијалног тумача, који се на тлу социологије и сâм кретао филозофским кораком. Отуда не треба да чуди што је његова монографија о Максу Веберу, која у нашој социолошкој литератури представља образац како ваља писати о великим социолозима, од почетка до краја прожета филозофским духом и филозофским маниром. Од њеног читаоца се очекује да то не изгуби из вида, али се од њега не захтева да то прихвати унапред и безрезервно.

* * *

Обе социолошке књиге Михаила Ђурића засноване су на крајње релевантној литератури написаној на више језика. Нема готово ниједног значајнијег списа (књиге или чланка) било о социолошкој методологији или о Максу Веберу који Ђурић није узео у обзир, и то не тек у смислу летимичног консултовања, већ темељитог читања и проучавања. Зато су излагања, аргументи, критичка запажања и закључци у тим књигама тако поуздани и веродостојни, што, разуме се, нипошто не значи да се безусловно и априорно морају примити и усвојити. Зато и није никакво чудо што су две социолошке књиге Михаила Ђурића – које су урађене

[41] Нешто ближе о том интелектуалном залеђу, поготово с обзиром на Веберову методологију, на настанак његовог методолошког програма, упор. *Исто*, стр. 35–40.

[42] *Исто*, стр. 13.

[43] Упор. друго поглавље, стр. 22–34.

потпуно сериозно, као плод високих мерила одговорног научног рада, тј. као израз узоритог научног етоса, изван идеолошког оквира, упркос томе што је у време њиховог настанка званична комунистичка идеологија и те како вршила снажан притисак (а не само утицај) на област наших друштвених наука – издржале све промене друштвених, политичких и историјских околности, потврдивши своју трајну вредност и неоспоран значај у новијој повесници наше социолошке науке.

IV

На крају, неколико завршних запажања.

Иако је о социолошкој деоници на мисаоном путу Михаила Ђурића на претходним страницама било речи само у облику штурих појединачних запажања чији су повод две његове изразито социолошке књиге, дакле без исцрпног и свеобухватног излагања, без залажења у сва њихова мисаона струјања, то би, ипак, требало да буде довољна подлога за закључак како је он одиграо изузетно значајну улогу у процесу академско-дисциплинарног обнављања, ослобађања, осамостаљивања и укорењивања наше послератне социологије. Што је занимљиво и сваке пажње вредно, на такав закључак не утиче становиште са којег се посматра Ђурићев удео у том процесу. Јер, он остаје непромењен било да се Ђурићева социолошка делатност и њени учинци посматрају у ужем оквиру историјског развитка социологије на београдском Правном факултету, укључив, наравно, и предратно доба, или, пак, у ширем оквиру развоја југословенске социологије после Другог светског рата. У оба случаја, Михаило Ђурић остаје незаобилазан, а његово високо место обезбеђено, учвршћено и непорециво.

Михаило Ђурић је проницљиво схватио да ће поменутом процесу, али и нашој социологији уопште, највише допринети ако се посвети управо ономе што ту науку о друштву, поред њеног предмета, и чини науком достојном тог имена – наиме, методолошкој проблематици као средишњој и пресудној. У обема његовим књигама на које је овде скренута пажња размотрена су фундаментална методолошка питања, она од чијег претресања и налажења одговора на њих зависе научност, одрживост и оправданост социологије као посебне и јасно уобличене друштвене науке. У првој, *Проблемима социолошког метода*, учињено је то искључиво и у целости, а у другој, *Социологији Макса Вебера*, претежно и великим делом. У тим разматрањима Ђурић се често суочавао с највећим ауторитетима социолошке науке, и оним старијег и оним новијег нараштаја, јасно излажући њихова гледишта на основу ваљаног изворног познавања и поуздане упућености у мноштво радова о њима, али ниједног трена не подлежући њиховом одиста великом научном ауторитету. Нигде где је то сматрао умесним и оправданим није пропустио да изнесе свој критички суд

и заузме критички став, свеједно да ли је у питању, рецимо, Емил Диркем, Макс Вебер или, од новијих, Талкот Парсонс.

Особеност Михаила Ђурића као социолошког аутора састоји се у томе што је сва крупна питања научне методологије поставио и размотрио на филозофском тлу, из филозофске перспективе и у филозофском духу. А ако ствари тако стоје, онда се говор о социолошкој деоници на Ђурићевом мисаоном путу мора сада прецизирати утолико што ће се додатно рећи да она није никакво чудновато и тешко схватљиво застрањивање или непромишљено и неодговорно скретање с основне стазе, да није никакав инцидент, ништа тренутно и случајно, ништа што је провалијом одвојено од онога што јој је претходило или што је уследило после ње. Та деоница, према томе, није никакав коренит прекид, никакав знак и никаква потврда дисконтинуитета на духовној стази Михаила Ђурића. Она се само условно може издвојити и посматрати сама за себе. То се може учинити стога што се Ђурић десетак година бавио социологијом, што је, дакле, током тих година социологија била његов првенствени сазнајни интерес и предмет постојаног, веома наглашеног духовног занимања. Међутим, Ђурићево бављење социологијом никада и ни у чему није било науштрб филозофије. Оно није ни подразумевало нити изискивало да се у име социологије жртвује филозофија. Штавише, Ђурића је социологији привукло искључиво оно што је у њој било од филозофског значаја или што се филозофски могло размотрити. То несумњиво потврђују обе његове књиге које се сврставају међу социолошке и формално-библиографски тако означавају. Али то још наглашеније и још снажније потврђују два његова чланка, онај под насловом „Филозофски основи социологије“ из 1964, и онај под насловом „Обнова социологије у духу утопије“ уз 1968. године. Они бацају јарку светлост на суштину Ђурићевог бављења социологијом, отклањајући сваку недоумицу, понајпре ону јетку и злонамерну, о истинском пореклу, природи и сврси његове десетогодишње посвећености и преданости тој науци, толико важној за сазнање друштва и самосазнање човека.

Нипошто неће бити наодмет да се, баш у овом закључном осврту, издвоје неколики важни и далекосежни нагласци из тих двају чланака. Јер, у овима су садржани управо Ђурићеви закључни ставови и судови о социологији, који заокругљују и употпуњавају његово схватање те друштвене науке, који су, у ствари, његова последња реч о њој, у исти мах и реч којом се од ње опростио.

У „Филозофским основима социологије“ Ђурић се супротставио сужавању и осиромашивању социолошког проучавања, чему је, крај свих својих заслуга, које нису мале и које је Ђурић признао и уважио, највише допринео позитивизам својим искључивим усредсређивањем на социјалну емпирију, на сазнање искуствених друштвених чињеница. Уместо

таквог модела социолошког истраживања, он се заложио за напуштање социологије као друштвене морфологије, тј. за социологију која, да би уопште могла полагати право на назив науке, „мора заузети критички став према постојећим друштвеним установама и односима. Јер, научни метод пре свега подразумева критички однос према предмету који се проучава.“[44]

Заузимање критичког става према модерном друштву у целини јесте оно по чему се социологија суштински разликује од других друштвених наука. Ђурић је, никако не пренебрегавајући оно што их раздваја, сматрао да су баш у тој тачки Маркс и Вебер били подударни. Њихову заједничку поруку, како ју је назвао, сажео је у речи „да је критика друштва нераздвојан саставни део социолошке анализе и да социологија ... мора бити критички настројена. У извесном смислу, чак би се могло рећи да су се Маркс и Вебер у потпуности слагали у томе да социолошко проучавање друштва има смисла само као средство критике односа који у њему владају.“[45] Не само да је Михаило Ђурић пристао уз Марксову и Веберову заједничку поруку – неку врсту, како би се могло рећи, њиховог социолошког завештања – него ју је интимно усвојио, с њом се поистоветио, чврсто уверен да социологија, лишена своје критичке димензије, неизбежно губи разлог свог постојања, постаје бесмислена и, баш због тога, сувишна и непотребна. За њега је било сасвим извесно „да нема социологије без критике друштва“.[46]

Неопходно је да се тај језгровити став, изречен тако одлучно и непоколебљиво, ваљано разуме. Он ни у којем случају не значи да социолози могу друштвене појаве вредновати са свога личног становишта, субјективно и произвољно. О томе не може бити ни говора. Пресудно је да се не изгубе из вида ове Ђурићеве речи: „У ствари, социологија има увек посла само са чињеницама. Додуше, критички утврђеним чињеницама.“[47] Ђурић, дакле, није одбацио позитивистичко наслеђе у социологији. Само га је допунио. Ако се тако (сликовито) може рећи, Конту је придружио Маркса и Вебера. Социологија не сме напустити тло друштвених чињеница, али њихову анализу мора проткати критичким настројењем, критичким ставом. Сва је прилика да неће бити ни неодмерено ни дрзовито да се отворено каже како је код нас Михаило Ђурић био међу првима који је заступао идеју социологије као критичке теорије друштва. Тиме је само потврдио да је у новим друштвено-историјским условима остао веран културној мисији социологије.

---

[44] Михаило Ђурић: *Стихија савремености*; *Сабрани списи*, књига 5 (Београд, Правни факултет у Београду – Службени гласник, 2009), стр. 75.

[45] *Исто*, стр. 76.

[46] *Исто*, стр. 76.

[47] *Исто*, стр. 77.

У свом односу према социологији Ђурић је најдаље отишао у чланку „Обнова социологије у духу утопије“. Чланак већ својим насловом побуђује знатну пажњу, а код сцијентистички опредељених социолошких духова, данас ништа мање него када је први пут објављен (1968), изазива недоумицу, па и пометњу. Ономе што је овог пута имао да каже о стању и перспективи социологије претходи Ђурићево самокритичко ограђивање од сопственог разматрања односа између социолошког функционализма и Марксовог схватања друштва, тачније: од властитог покушаја, садржаног у последњем поглављу његове књиге *Проблеми социолошког метода*,[48] да та два становишта приближи, помири и, у крајњој линији, синтетише у једну јединствену социолошку теорију, у један јединствен теоријски оквир за социолошко проучавање друштва, проучавање које би у том случају било кадро да епистемолошки изиђе на крај како с друштвеном статиком тако и с друштвеном динамиком. Ђурић је у међувремену изгубио веру у потребу, оправданост и пробитачност таквог настојања и таквог покушаја. А то је непосредно повезано с тим што поступак обједињавања функционализма и Марксовог схватања друштва не напушта оквир научног начина мишљења, што и даље рачуна са социологијом као науком. Ђурић је, међутим, дошао до спознаје да се баш у томе крије највећа тешкоћа. Он више није био спреман да се задовољи социологијом као науком, поготово не као строгом науком (ако би таква икада постала!). Од ње је неопозиво одустао. А чему се приклонио? Где је видео могућност и неопходност препорода социологије? У којем смеру социологија треба да се преобрази, каква је њена будућност, њена перспектива? Какву социологију треба хтети?

Сви одговори на та питања сажимају се у следећи Ђурићев став који, безмало, звучи као поклич: „Треба да се постарамо да социологију прожмемо више филозофским него научним духом.“ А та прешна потреба искрсава зато што се социологија као наука и струка „пре или после извргава у идеологију, у лажну, искривљену свест о постојећем“. Неопходно је одређи се социологије као посебне науке или струке и претворити је у „практичку животну мудрост“, у „својеврсну духовну снагу која човеку помаже да буде стварни учесник у животу средине којој припада, која осмишљава и подстиче људску праксу, која доприноси очовечењу људског света“.

Овде је, без икакве сумње, реч о радикалном, хуманистички усмереном заокрету социологије, који је надахнут аутентичном Марксовом мишљу. Ђурић снажно заговара социологију која потпомаже успоста-

[48] Упор. Михаило Ђурић: *Проблеми социолошког метода*; *Сабрани списи*, књига 3, одељак „Функционализам и Марксово схватање друштва“ у поглављу „Функционализам“, стр. 276–283.

вљање изворног јединства људског искуства, социологију помоћу које се „савладава супротност између различитих сфера живота“ и „остварује право, истинско помирење теорије с праксом, мишљења с делањем“. Ни мање ни више, Ђурић хоће социологију као живу, делотворну утопију. Само тако схваћена социологија саобразна је одређењу човека као утопијског бића. И само таква социологија има у себи довољно снаге да одговори на дубоку културну кризу нашег доба и да се с том кризом успешно носи. Као жива и делотворна утопија, „таква социологија је најбоља предохрана против свих отуђених, поствaрених, идеолошких облика свести“.[49]

Док се кретао социолошком деоницом свога мисаоног пута, Ђурићева духовна тежишта су се приметно померала. Најпре је била посреди *критика науке* као основни задатак научне (тиме и социолошке) методологије, затим је дошла социологија као *критика друштва*, да би се напослетку појавила социологија као *жива и делотворна утопија*. Није потребна никаква промућурност да би се увидело како је, уза све те промене тежишта, Ђурићев однос према социологији, према најдубљем смислу социолошког позива, свагда био изразито филозофски. У томе се састоји његова доследност упркос свим очигледним метаморфозама, упркос свим перспективистичким померањима и подешавањима.

Сада би требало да свој прави смисао добије и раније употребљена реч о епизодном карактеру Ђурићевог рада на пољу социологије. Њоме није означено ништа што је мање вредно или суштински друкчије од онога што је Ђурић радио пре 1958. и после 1968. године. Имао се у виду управо тај временски период, тај хронолошки оквир, а не ознака за зреле духовне плодове који су, надахнути и обојени филозофијом, у то време настали.

На самом крају, биће најбоље да своје окретање и приклањање социологији, бављење њоме и разлоге који су га на то побудили, објасни и образложи сâм Михаило Ђурић. У разговору вођеном за новосадску телевизију 1992, на питање (Јована Гагрице): „Чиме је то интересовање [за социологију – Д. Б.] било подстакнуто и шта је значило за Вас као филозофа?“, одговорио је: „Интересовање за социологију није било случајно. Оно се наметнуло стога што ми се у први мах чинило да филозофија не даје непосредан одговор на питања која су ме мучила. Као што сам већ рекао, дуго нисам открио везу између најдубљих слојева филозофије и онога што је историјско, савремено и свакодневно. Социологија ме је привукла зато што ми се чинило да она боље или можда чак прикладније одговара на питања која су ме заокупљала, а то је: Шта се догодило

[49] О свим наводима у претходна два пасуса упор. Михаило Ђурић: *Стихија савремености*; *Сабрани списи*, књига 5, стр. 84–85. – Не може се превидети да је цео чланак „Обнова социологије у духу утопије“ на сублиман начин обележен збивањима из године (1968) у којој је написан.

у времену у којем живимо? Који су основни одсудни чиниоци у збивању нашег времена? Зашто у савременим условима није могућно одржати старе идеале и старе вредности?“[50]

Може се према тим исповедним речима бити суздржан или сумњичав, али се преко њих не може равнодушно прећи као да никада нису изговорене.

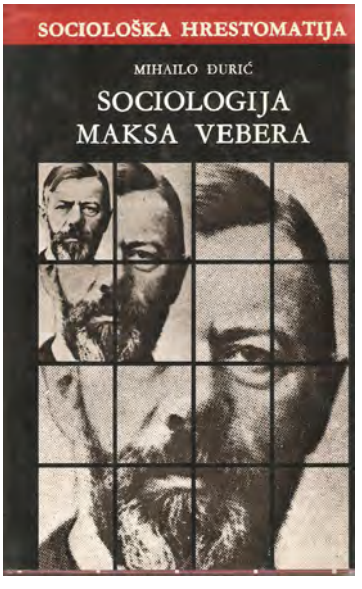

Михаило Ђурић (1925–2011)

Danilo N. Basta
Serbian Academy of Sciences and Arts
Faculty of Law, Belgrade

Summary

THE SOCIOLOGICAL PHASE ON THE INTELLECTUAL PATH OF MIHAILO DJURIĆ

The contribution deals with that period of Mihailo Đurić's (1925–2011) creation when he worked on sociological problems, during which he collaborated with Radomir Lukić, Vojin Milić and Veljko Korać. This phase resulted in two important books for the development of Serbian sociology: ***Problems of Sociological Method*** *and* ***The Sociology of Max Weber****, where Djurić presented his original theoretical-philosophical approach.*

Key words: Mihailo Djurić, methodology of sociology, Max Weber, Vojin Milić, R. Lukić

[50] Михаило Ђурић: *Изазов нихилизма – Искуство разлике*; *Сабрани списи*, књига 9 (Београд, Правни факултет у Београду – Службени гласник, 2009), стр. 190.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 445–484
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Јовица Тркуља
Правни факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

НАСТАВНО-НАУЧНА И ЈАВНА ДЕЛАТНОСТ МИРОСЛАВА ПЕЧУЈЛИЋА*

Мирослав Печујлић (1929–2006) дао је значајан допринос у области изучавања опште социологије и социјалне теорије, друштвене структуре и динамике, политичке социологије, методологије друштвених наука и глобалних друштвених процеса. Написао је петнаест ауторских и коауторских књига и стотинак чланака, уредио неколико зборника, антологија и лексикона, руководио је и сарађивао у многим пројектима, уређивао више стручних часописа и активно је учествовао на бројним домаћим и међународним симпозијумима. Смисао за теоријску синтезу засновану на компаративним и интердисциплинарним проучавањима потврдио је у истраживачким пројектима и публикованим радовима. Број објављених радова, њихов обим, разноврсност тема које обрађују, одлике разумљивог језика којим саопштава постигнућа до којих је дошао – показују таленат за научну анализу и синтезу. Резултати у раду са студентима потврђују да се Печујлић остварио као добар педагог, дајући лични печат извођењу наставе, заснивању нових дисциплина и повезивању наставе са сродним теоријским и наставним областима. Остварио је богату научну и академску каријеру (потпомогнуту политичким ангажовањем) и поставио високе стандарде у областима којима се бавио. Политички ангажман и јавно деловање професора Печујлића имали су, међутим, за последицу да његово дело остане мање заокругљено и конзистентно него што је могло да буде. Из тих разлога, његове књиге, чланци и прилози у часописима и зборницима недовољно су развијени и пате од одређених техничких и методолошких слабости. У овом раду аутор, након приказа Печујлићевог животописа, осветљава његову универзитетску каријеру, научни опус и политички ангажман. Тежиште је на критичком преиспитивању Печујлићевих теоријских ставова и доприноса српској друштвеној науци.

Кључне речи: *Мирослав Печујлић, општа социологија, политичка социологија, методологија друштвених наука, социјалдемократија, марксизам, социјализам, транзиција, глобализација*

* Текст је део ауторовог рада на пројекту под називом „Развој правног система Србије и хармонизација са правом Европске уније (правни, економски, политички и социолошки аспект)“, који се ради на Правном факултету Универзитета у Београду, уз новчану потпору Министарства просвете и науке Републике Србије.

1. Животопис

Мирослав Печујлић је рођен 7. јануара 1929. године у Сиску (Хрватска). У Земуну је завршио основну школу и гимназију, и као веома млад определио се за комунистички покрет. Учествовао је у народноослободилачкој борби од 1943, а 1944. године је примљен у Савез комунистичке омладине Југославије.

Након рата је окончао своје гимназијско школовање. Од 1947. до 1950. године био је запослен у Градском комитету НО Београда, а потом у Управи за економску и техничку помоћ ФНРЈ Београд од 1954. до 1955.

Рано је испољио интересовања и склоност за друштвене науке. Иако му је нуђена политичка каријера, млади Печујлић је у први план ставио своје образовање и стручно усавршавање. Прво је успео да упише и заврши дипломатско-новинарску школу, на којој су му предавали истакнути професори, дипломате и новинари.

Студије на Правном факултету Универзитета у Београду започео је 1952. године, када су предавачи били професори који су се формирали у време златног доба Факултета, између два светска рата, под утицајем корифеја српске правне мисли Слободана Јовановића, Живојина Перића, Томе Живановића, Ђорђа Тасића и других. Млади Печујлић се првенствено интересовао за јавно право и социологију. Редовно је слушао предавања изузетних професора и наставника енциклопедијског знања Михаила Константиновића, Алберта Вајса, Милана Бартоша и Радомира Лукића. На интелектуално формирање младог Печујлића посебно су утицали професори Радомир Лукић и Јован Ђорђевић. Пошто су били ученици Слободана Јовановића и Ђорђа Тасића, они су наставили њихов пионирски рад на конституисању и развоју социологије као посебне научне и универзитетске дисциплине у Србији.

Захваљујући Лукићу и Ђорђевићу, општа социологија и неколико посебних социологија (социологија права, социологија породице, политичка социологија) почеле су да се изучавају као посебни предмети на београдском Правном факултету. Под њиховим утицајем, млади Печујлић је интелектуално стасавао. Прихватио је основне идеје тада официјелне идеологије марксизма, али је, захваљујући професору Лукићу, био отворен за значајне концепције грађанске социологије – од Огиста Конта, преко Емила Диркема, до немачке формалне социологије и америчког функционализма. Подстакнут од професора Ђорђевића, почео се занимати за политичку науку и за систематско изучавање делâ француских и енглеских теоретичара политике.

Дипломирао је 1957. године, са општом оценом 9,65, на Правном факултету у Београду. Савет за просвету НР Србије, као одличном и перспективном студенту, доделио је Печујлићу стипендију за последиплом-

ске студије на Правном факултету у Београду. Након тога је изабран за асистента при Катедри државног права за предмет Основи науке о друштву на Правном факултету Универзитета у Београду маја 1958.[1]

У периоду од 1945. до средине педесетих година на Универзитету у Београду преовладавали су идеолошка скученост, затвореност и неповерење према иностраним утицајима, нарочито у друштвеним наукама. Одласци на стипендије и студијске боравке на угледне стране универзитете били су реткост. Упркос томе, Правни факултет је, ослањајући се на своју дугу традицију сарадње са водећим универзитетима у свету, настојао да својим младим наставницима омогући стручно усавршавање у иностранству.

Захваљујући томе, Мирослав Печујлић је прво провео три месеца на специјализацији у Енглеској 1959. године (London School of Economics and Political Science). Боравак у Лондону Печујлић је искористио за упознавање са историјом радничког покрета у Великој Британији, али и за прикупљање грађе за докторску дисертацију о социјалдемократији. Познато је да британске радничке организације, на челу са Лабуристичком партијом, никада нису биле под већим утицајем марксистичких идеја. Напротив, још од оснивања Фабијанског друштва 1884. године, оне су под знатним утицајем грађанске, либералне мисли, посебно Џона Стјуарта Мила и Џеремија Бентама, док су идеје немачких социјалиста и Карла Маркса биле уредно констатоване, али без битнијег одраза на њихов рад.[2]

Упознавање са таквом традицијом британских социјлиста помогло је Печујлићу да се донекле ослободи негативног става и ниподаштавања идеја и праксе социјалдемократије, који је преовладавао у комунистичком покрету у Југославији. То је дошло до израза у његовој докторској дисертацији *Савремене социјалдемократске теорије о прелазу из капитализма у социјализам*, коју је одбранио 1961. године пред комисијом коју су чинили професори: др Радомир Лукић, др Јован Ђорђевић и др Милан Милутиновић.

Након одбрањене докторске дисертације, као стипендиста Фордове фондације, Печујлић је 1961–1962. године провео годину дана на специјализацији на универзитетима у САД (Колумбија, Чикашки универзитет, Беркли, Универзитет у Ен Арбору).[3] Ту се упознао са идејама водећих

[1] Видети: Одлука Савета Правног факултета Универзитета у Београду, Архива Правног факултета Универзитета у Београду, 02-Бр. 628/1, од 15. маја 1958. године.

[2] Видети: Александар А. Миљковић, *На путевима ка еволуционом социјализму*, Библиотека „Политика и друштво“, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 47.

[3] Управа Правног факутета је на својој седници 26. фебруара 1961. одобрила одсуство асистенту Мирославу Печујлићу од 1. марта 1961. до 1. марта 1962. године ради коришћења Фордове стипендије у САД, „пошто ће овај одлазак именованом бити од користи

америчких социолога и политиколога (Т. Парсонс, Р. Милс, К. Дејвис, Р. Мертон и други).

Сазнања стечена у Енглеској и САД пресудно су утицала на формирање Печујлића као научника и истраживача. Подстакла су његов флексибилнији приступ према грађанској социологији, оснажила антидогматски дух и повела стазом преиспитивања теоријско-методолошке моћи владајуће марксистичке парадигме у дијалогу са другим социолошким теоријама. Том стазом Печујлић ће се кретати до краја свог теоријско--истраживачког, академског и политичког рада.

Мирослав Печујлић је 9. фебруара 1962. изабран за доцента Правног факултета Универзитета у Београду.[4] Три године касније, 1965, изабран је за ванредног професора. У исто звање је реизабран на властити захтев јануара 1972, јер је „тражио да се избор у више професорско звање не врши за време вршења највиших политичких функција, и пријавио се само за звање ванредног професора“.[5] Најзад, одлуком Савета Правног факултета у Београду 24. септембра 1973. године изабран је за редовног професора.[6]

У реферату за реизбор за ванредног професора комисија је констатовала да је „Печујлић израстао у значајног научног радника у области опште и, посебно, политичке социологије. Он је први у нас продубљено обрадио низ нових питања из ових области и дао значајан прилог њиховом решавању.“[7] Истичући посебно да се Печујлић бави и емпиријским истраживачким радом, комисија је закључила: „Мирослав Печујлић је научни и друштвени радник који је стекао знатан углед и у нашој земљи и у иностранству, посебно својим оригиналним радовима којима доприноси решавању основних проблема изградње једног модерног социјалистичког друштвеног система. Он је као наставник одличан предавач и омиљен међу студентима, а као друштвено-политички радник избио је у прве редове.“[8] Наредне године, одлуком Савета Правног

за даље научно и стручно усавршавање“ (Решење 02-Бр. 862/2, од 25. фебруара 1961. године, Архива ПФУБ).

[4] Одлука Савета Правног факултета у Београду о потврђивању избора Печујлић др Мирослава, асистента Правног факултета у Београду, за доцента за предмет Основи социологије на истом факултету, Архива ПФУБ, 02-Бр. 549/1, од 9. фебруара 1962.

[5] Видети: професори др Јован Ђорђевић, др Радомир Лукић, др Милан Милутиновић, „Реферат за избор једног ванредног професора за предмет Општа социологија на Правном факултету у Београду“, стр. 9, Архива ПФУБ, 02-Бр. 1949/2-71, од 19. јануара 1972.

[6] Видети: Одлука Савета Правног факултета Универзитета у Београду, Архива ПФУБ, 02-Бр. 2752/2, од 28. септембра 1973.

[7] Професори др Јован Ђорђевић, др Радомир Лукић, др Милан Милутиновић, „Реферат за избор једног ванредног професора за предмет Општа социологија“, Архива ПФУБ, Бр. 02-1949/2-71.

[8] *Исто*.

факултета у Београду 24. септембра 1973, изабран је за редовног професора.[9]

Дуги низ година Печујлић је био председник Научног већа Института за политичке студије, главни уредник часописа *Социологија*, оснивач и уредник часописа *Гледишта*, председник и члан савета бројних часописа (*Социјализам*, *Видици*, *Марксизам у свету*, *Марксистичка мисао* и других) и издавачких кућа (ИЦ Комунист, Студентски издавачки центар, Савремена администрација итд.), председник и члан савета European Centre for Higher Education (UNESCO), сарадник Универзитета УН и члан савета макропројекта „Socio-Cultural Alternatives in the Changing World", члан уредништва часописа *Higher Education Policy – The Quarterly Journal of the International Association of Universities*, члан групе експерата УНЕСКО-а на Универзитету Фудан у Шангају, координатор курса „Future Studies" Међународног интеруниверзитетског центра у Дубровнику, председник Савета за друштвене науке Фондације Републике Србије за неговање младих талената и сличних установа.

Захваљујући успешној академској каријери и политичкој подршци партијског врха Србије, Печујлић је биран за ректора Београдског универзитета у два мандата и на тој функцији је провео четири школске године, од 1977. до 1981.

Мирослав Печујлић је од ране младости био политички активан и две деценије се налазио на највишим партијским и државним функцијама. За свој друштвено-политички и научни рад добио је више одликовања и награда: Орден братства и јединства са златним венцем, Орден Републике са сребрним венцем, Октобарску плакету Београда, НИН-ову награду „Димитрије Туцовић 77" за најбоље дело из публицистике.

Пензионисан је 1994. године, али је, за разлику од већине интелектуалаца своје генерације, који су, након још једне „револуције изневерених нада", меланхолично и резигнирано „бацили перо у трње" и дигли руке од интелектуалног рада, професор Печујлић наставио са стручним радом и истраживањима. Резултат тога је неколико најбољих књига у његовом опусу.

Последње деценије живота Печујлића обележила је југословенска ратна апокалипса: ослобађање сила балканског зла и ратни сукоби до јуче братских народа који су живели у заједничкој држави. Друга Југославија, у чије су темеље Печујлић и његова генерација уградили своју младост и велике наде, рушила се у ужасу и трагедији грађанског рата, остављајући за собом материјалну и емоционалну пустош. Драматична збивања су наметнула низ питања, дилема и недоумица. Печујлић је

[9] Видети: Одлука Савета Правног факултета Универзитета у Београду, Архива ПФУБ, 02-Бр. 2752/2, од 28. септембра 1973. године.

смогао снаге да крене путем теоријског истраживања и артикулације тих драматичних и трагичних збивања. Имао је потребу да се суочи са тим збивањима, са судбоносним питањима и изазовима времена. Тако су настале његове књиге о кризи социјализма, транзицији и глобализацији. Настале су по унутрашњем налогу ауторовом, као потврда једног животног искуства и идејног опредељења.

Веома тешко је подносио распад Југославије, планетарни пораз левице и социјализма, кризу и девалвацију великих идеја слободе, социјалне правде, једнакости и братства. Био им је одан цео свој живот. У борби за те вредности и идеје, тешко озлеђен и поражен на крају свог живтоног пута, преминуо је 5. априла 2006. године у Београду. Отишао је са сетом и стрепњом да је на прагу XXI века наша будућност „негативно запоседнута“ (Хабермас). На тај начин, трагично се затворила књига његовог животописа. Почела је борбом и победом над фашизмом, великом надом у „будућност која је почела“, а окончана је стрепњом од „негативно запоседнуте, суморне будућности“ без слободе, социјалне правде, једнакости и братства.

2. Универзитетска каријера

На Правном факултету Универзитета у Београду, у оквиру основних студија, професор Печујлић је предавао Општу социологију. Прво као асистент, а потом од 1962. године као наставник до одласка у пензију 1994, обављао је све послове у вези са уобичајеним наставничким дужностима. Уз наставничке обавезе на Општој социологији, учествовао је у конципирању и увођењу нових предмета, као што су Политичка социологија, Марксизам и савремено друштво, и извођењу наставе на тим предметима.

На последипломским студијама предавао је Општу социологију и Методологију друштвених наука. Радио је на обликовању курсева из области теоријске социологије, социјалне структуре савременог друштва, научно-технолошке револуције и партиципативне демократије. За потребе наставе на тим курсевима написао је више студија, приредио неколико зборника и хрестоматија, настојећи да у садржај унесе релевантне промене у научном пољу дисциплина које је предавао.

Уз наставну делатност на Правном факултету, Печујлић је, поред послова везаних за наставу, активно учествовао у животу Факултета обављајући низ значајних функција. Био је вишегодишњи шеф Катедре за социологију права, председник Збора радника Наставно-научне радне јединице, председник Наставно-научног већа, председник Комисије за реформу Факултета. У неколико наврата биран је за члана Савета Правног факултета у Београду. Био је члан више струковних удружења, чијем

је раду давао велики допринос и усмерење: Социолошког друштва Србије, Југословенског социолошког друштва, Удружења за политичке науке Југославије, Удружења за политичке науке Србије и других.

У својој дугој повести Правни факултет у Београду имао је сјајне предаваче, беседнике. У другој половини XX века у том погледу су се посебно истицали Михаило Константиновић, Алберт Вајс, Радомир Лукић и Михаило Ђурић. Печујлић се трудио да настави ову традицију, тако да је остао запамћен као наставник чија су предавања привлачила велику пажњу због јасног, занимљивог излагања и научне иновативности.

Печујлић припада најбољим представницима Лукићеве предавачке школе на Правном факултету. Био је талентован и надахнут академски беседник. Печујлић је своја предавања добро припремао, осмишљавао и планирао до детаља. Већину примера, дигресија и анегдота које је користио унапред је спремао. Сâм је говорио да су најбоље импровизације оне које су добро испланиране и осмишљене. За свако предавање и јавни наступ имао је студиозно урађен концепт излагања. Отуда су његова предавања била веома добро осмишљена и конзистентна. Био је мајстор да привуче пажњу студената. То је, по правилу, чинио неким реторичким питањем, сликовитим примером, анегдотом из личног искуства. Имао је способност да заплени и задржи пажњу аудиторијума различитог степена образовања и интересовања.

Професори Радомир Лукић и Мирослав Печујлић спадају у најбоље предаваче београдског Правног факултета друге половине XX века. Ослобођени епске професорске занесености, театралне високопарности, академске надмености и нарцисоидности – они су били најотворенији за комуникацију са студентима. У тој комуникацији су били успешни и сугестивни. Својим предавањима, поставили су својеврстан образац и меру врхунског предавача. Печујлић је предавао на већини универзитета у некадашњој Југославији (Љубљани, Загребу, Сарајеву, Подгорици, Скопљу, Новом Саду, Нишу, Крагујевцу), као и на угледним енглеским и америчким универзитетима.

Упоредо са плодном академском каријером на Правном факултету у Београду, Мирослав Печујлић је предавао на Високој школи политичких наука. Заједно са професорима Најданом Пашићем, Јованом Ђорђевићем и Радославом Ратковићем, имао је важну улогу у оснивању Факултета политичких наука Универзитета у Београду.[10] Посебно је заслужан за конципирање студија и наставних програма и планова из области

[10] Факултет политичких наука је настао из партијске Високе школе политичких наука и 1968. године ушао је у оквир Универзитета у Београду. С временом је проширивао своју делатност, тако да се бави образовањем и истраживањем у области политикологије, међународних студија, новинарства и комуникологије, социјалне политике и социјалног рада.

политичке социологије. Више година је обављао функцију шефа Катедре за политичку социологију на том факултету. Држао је наставу на предмету Политичка социологија, а на последипломским студијама учествовао је на специјалистичким курсевима. На Факултету политичких наука Печујлић је такође био ангажован у комисијама за израду бројних магистарских и докторских дисертација, тако да су и студенти тог факултета имали прилику да упознају његове изврсне предавачке и педагошке способности.

У низу научних и стручних скупова, саветовања, трибина и едукативних семинара, међународних конференција који су се бавили како различитим аспектима опште теоријске социологије, тако и посебним социологијама, учествовао је саопштењима, прилозима и дискусијама, тако да је допринео афирмацији наше социолошке мисли и Београдског универзитета.

Један је од ретких наставника Правног факултета који је и за време док се налазио на високим друштвено-политичким функцијама редовно држао наставу на основним и последипломским студијама. Имао је четири деценије искуства у настави, прво као асистент, а потом као наставник. Годинама је водио вежбе и студијске групе и држао предавања. На испитима на основним студијама испитао је хиљаде студената, а на последипломским, магистарским и докторским студијама више десетина.

На часовима је имао одличну интеракцију са студентима, а у свом педагошком раду доприносио је вишем степену мотивисаности за рад на предмету, не само у оквиру предметних обавеза, него и у одвијању ваннаставних активности. Уложио је напор за осавремењивање наставе, коришћење техника интерактивне наставе, које укључују презентације, рад у групама, дебате, семинарске радове, учешће у реализацији научно-истраживачких пројеката.

Пример за то јесте предмет Марксизам и савремено друштво, који је уведен у наставни план Правног факултета Универзитета у Београду 1975/76. године, као обавезан двосеместрални предмет на четвртој, завршној години студија. Било је то време ригидне доминације марксизма као официјелне идеологије, када су се у средње школе и на факултете уводили предмети Основи марксизма, Марксизам и самоуправљање и слични, који је требало да замене предмете Основи науке о друштву и Социологија, да потисну у други план немарксистичке теорије у филозофији и друштвеним наукама. Циљ је био додатна идеолошка индоктринација ученика и студента, да се неиспуњени задатак политике „ували“ школи. Претварањем марксизма у обавезан школски предмет, који су често предавали некомпетентни наставници, нису постигнути жељени циљеви. Марксизам је убрзо постао један од најомраженијих предмета међу ученицима и студентима, који су реаговали у свом стилу: „Досадан као марксизам“, „Мрзим те као марксизам“!

На београдском Правном факултету Печујлић је применио модел каквим се служио професор Јован Ђорђевић, који је умео да у официјелно и идеолошки прихватљиву форму унесе нову садржину. Успео је да 1967. године у наставни план уведе предмет Друштвено-политички систем, што је уједно и назив одељка из Устава СФРЈ 1963, који нико на универзитету није смео да доведе у питање и да под тим идеолошким називом и концептом предмета понуди студентима права и драгоцена знања из политикологије и савремених политичких система. Печујлић је са предметом Марксизам и савремено друштво учинио слично. Прво, наставни план и програм је био мултидисциплинарно изучавање савременог друштва (Филозофско-историјска полазишта, Критика политичке економије грађанског друштва, Класе и класна борба у савременом друштву, Револуције нашег доба и Развој и противречја самоуправљања у Југославији). У изради наставног плана Печујлић се максимално придржавао концепције тротомне антологије текстова *Марксизам, мисао савремене епохе*, на којој је тада радио као редактор.

У извођењу наставе учествовали су водећи економисти, правници, социолози, политиколози, филозофи (Иван Максимовић, Александар Вацић, Зоран Видаковић, Мирослав Печујлић, Зоран Видојевић, Велимир Томановић, Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, Јован Ђорђевић, Најдан Пашић, Бранко Прибићевић, Вукашин Павловић, Блаженка Деспот, Нада Лер Софронић и други). Студенти су по сопственом избору радили у студијским групама које су водили асистенти Јовица Тркуља (Однос појединца и друштва и Еколошка криза), Драгица Вујадиновић (Положај жене у савременом друштву и Нови друштвени покрети) и Гордана Павићевић (Развијени капитализам и стратегије социјализма и Противречја у земљама у развоју).[11]

Студенти су лепо прихватили предмет, али је од официјелних идеолога (Данила Марковића, Мирјане Марковић, Милоша Алексића и других) доживљавао критику као „јерес“, а од управа Факултета и Универзитета неразумевање. На Правном факултету су га сматрали сувишним не-правним предметом, а на Универзитету су га критиковали, јер је по програму и начину рада одударао од ригидног модела тзв. марксистичког обазовања студената. Након деценије успешног рада, предмет је требало уклопити у класичне форме предавања и испита, да би 1991. године био у потпуности уклоњен из наставног плана Правног факултета Универзитета у Београду.

[11] Као литература за припрему истита из тог предмета коришћени су зборник радова *Марксизам и савремено друштво*, приредили Мирослав Печујлић и Јовица Тркуља, Савремена администрација, Београд, 1979, 802 стр.; и Мирослав Печујлић, Зоран Видаковић, *Марксизам и савремено друштво*, Савремена администрација, Београд, 1983, 376 стр.

Мирослав Печујлић је велику пажњу посвећивао младим талентованим студентима. Остварио је значајне резултате у обезбеђивању научно-наставног подмлатка. Његов континуирани рад на оспособљавању научно-наставног подмлатка испољавао се у неколико праваца. Први правац се огледао у раду са посебно талентованим студентима и сарадницима на изради семинарских радова, есеја, истраживања, и презентација у оквиру тема везаних за социологију и савремено друштво. Други правац у раду са научним подмлатком Печујлић је усмерио на последипломске активности. Био је ментор у изради више десетина магистарских и докторских радова.

Трећи правац односи се на рад са млађим сарадницима на Правном факултету и Факултету политичких наука Универзитета у Београду, у Институту друштвених наука, Институту за политичке студије и у Марксистичком центру СК Србије. Печујлић је у својству ментора, рецензента, члана комисије за избор пратио и помагао у промоцији млађих сарадника. Поред праћења њиховог рада, рецензирања њихових радова, сарадње у редакцијским пословима у зборницима, он је млађе сараднике укључивао у реализацију низа пројеката и разне облике интерактивне наставе. Најзад, био је члан многобројних комисија за избор асистената, доцената, ванредних и редовних професора, као и за избор научних сарадника и саветника у институтима друштвених наука на бројним факултетима Србије и СФР Југославије.[12]

3. Теоријски ставови и допринос друштвеној науци

Научни, истраживачки и стручни рад Мирослава Печујлића био је богат и иновативан. Разноврсна и широка су била његова интересовања. У својим раним списима проучавао је класну структуру и расподелу моћи савременог друштва. Потом се усмерио на кључна питања социологије и методологије друштвених наука, да би се потом концентрисао на испитивање проблема политичке социологије, марксизма и социјализма. Најзад, последње деценије свог рада посветио је истраживању путева и странпутица транзиције и глобализације у контексту динамике савреме-

[12] Од бројних сарадника са којима је сарађивао и на чије је формирање утицао професор Печујлић треба поменути Зорана Видаковића, Вукашина Павловића, Зорана Видојевића, Владимира Милића, Мирјану Тодоровић, Душана Јањића, Јовицу Тркуљу, Драгицу Вујадиновић, Слободанку Недовић, Гордану Павићевић и друге. Један од последњих текстова који је написао професор Печујлић чини предговор књизи Слободанке Недовић, *Држава благостања – идеје и политика*, ЦУПС и Цесид, Београд, 2005. Такође, један од његових последњих јавних наступа био је 24. јануара 2005. на Правном факултету у Београду, када је говорио о Слободанки Недовић поводом годишњице њене смрти и објављивања њених Изабраних списа.

ног светског друштва. Имајући то у виду, радове Мирослава Печујлића могуће је условно груписати у пет целина, које су комплементарне и представљају сведочанство о свом времену и противречјима савременог света.

3.1. *Рани списи (1958–1969)*

Први радови Мирослава Печујлића појавили су се крајем педесетих година XX века. У релативно кратком периоду од 1958. до 1962. објавио је тринаест чланака у тада угледним часописима: *Архив за правне и друштвене науке*, *Анали Правног факултета у Београду*, *Наша стварност*, *Међународни проблеми* и *Гледишта*. Теме тих чланака су веома разнолике: „Однос државе и цркве“, „Економске концепције савремене социјалдемократије“, „О једној политичкој концепцији савремене социјалдемократије“, „Револуционарни и мирни пут“, „О средњим слојевима у високоразвијеним земљама“, „Држава и класна власт у савременим условима“, „О диктатури пролетаријата“, „О средњим слојевима у савременом друштву“, „Промене у облицима капиталистичке својине“, „О намештеничкој интелигенцији у савременом друштву“, „Да ли је право само право“, „Марксистичка теорија друштва“, „Друштвена структура и политички систем“.[13]

Већина тих текстова представља школске радове амбициозног младића настале различитим поводима (семинарски радови, прикази, осврти и слично). Наведени чланци обилују почетничким слабостима: широко формулисан тематски оквир радова, ригидан марксистички приступ и идеолошка крутост у анализи и аргументацији, недовољна теоријска утемељеност и други недостаци. Ипак, они говоре о веома широким интересовањима младог аутора, али указују и на проблеме и питања која привлаче његову посебну пажњу: социјална структура друштва, средњи слојеви, дилеме социјалдемократије.

[13] Реч је о следећим чланцима и прилозима: *Однос државе и цркве*, Рад, Београд, 1958, стр. 41; „Економске концепције савремене социјалдемократије“, *Наша стварност*, бр. 1/1958, стр. 20; „О једној политичкој концепцији савремене социјалдемократије“, *Наша стварност*, бр. 3/1958, стр. 20; „Револуционарни и мирни пут“, *Наша стварност*, бр. 5/1958, стр. 20; „О средњим слојевима у високоразвијеним земљама“, *Наша стварност*, бр. 7–8/1958, стр. 20; „Држава и класна власт у савременим условима“, *Наша стварност*, бр. 10/1959, стр. 381–391; „О диктатури пролетаријата“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 2–3/1959, стр. 218–230; *О средњим слојевима у савременом друштву*, Рад, Београд, 1960, стр. 37; „Промене у облицима капиталистичке својине“, *Међународни проблеми*, бр. 4/1959; „О намештеничкој интелигенцији у савременом друштву“, *Гледишта*, бр. 2/1960; „Да ли је право само право“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 3–4/1963, стр. 509–514; „Марксистичка теорија друштва“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/1964, стр. 15–21; „Друштвена структура и политички систем“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 3–4/1962; „Марксово схватање друштвених класа“, *Социјализам*, бр. 2/1964, стр. 257–269.

У тој раној фази свог интелектуалног развоја Печујлић је написао пет студија, којима је јасно тематизовао основне проблеме својих истраживања: класна структура, однос друштвене и политичке моћи, социјални и политички субјекти друштвених промена, однос нових производних снага научно-технолошке револуције и самоуправљања, противречја деловања СКЈ као авангарде у условима монопартијског социјализма.

Већину тих проблема Печујлић је поставио у својој докторској дисертацији: „Савремене социјалдемократске теорије о прелазу из капитализма у социјализам“[14] и у две монографске студије: *Увод у социолошке теорије*, *Промене у социјалној структури Југославије*.

У писању своје докторске дисертације Печујлић је користио грађу прикупљену за време боравка у Енглеској. Методолошки је коректно обавио анализу прикупљене грађе и презентовање резултата. Захваљујући томе, анализа социјалдемократије јесте аргументована и убедљива, а кључне тезе и ставови солидно су утемељени. Нажалост, докторант није успео да се уздигне изнад преовладавајућег, идеолошког приступа социјалдемократији и вредновању њених идеја и доприноса, који су доминирали у Трећој интернационали и тадашњој марксистичкој литератури. Поменутих слабости нису лишене ни његове студије *Увод у социолошке теорије* и *Промене у социјалној структури Југославије*, које су настале из предавања која је држао на Високој школи политичких наука средином 1962. и 1963. године.[15]

Најзначајније Печујлићеве студије у том периоду представљају: *Класе и савремено друштво*[16] и *Будућност која је почела*.[17] У студији *Класе и савремено друштво* истражује трансформацију друштвених класа у савременом друштву, са посебним освртом на југословенско друштво. Детерминанте те трансформације и промене у социјалној структури Печујлић налази у промени структуре нових производних снага савременог друштва, нове поделе рада и својинских односа.

Стога, у првом делу књиге, под насловом „Теоријска размишљања – друштвене класе и револуције“, критички преиспитује ригидну лењинистичку дефиницију класа и уноси у њу нове, динамичке аспекте.

---

[14] Мирослав Печујлић, *Савремене социјалдемократске теорије о прелазу из капитализма у социјализам*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1962.

[15] Мирослав Печујлић, *Промене у социјалној структури Југославије*, Предавања одржана на Високој школи политичких наука, Београд, 1963, стр. 71.

[16] Мирослав Печујлић, *Класе и савремено друштво, Огледи*, Савремена администрација, Београд, 1967, стр. 144. Књига је настала као резултат истраживања на пројекту: „Истраживање промена у друштвеној структури Југославије – Теоријско-методолошка студија“, Институт друштвених наука, Београд, 1965, стр. 112.

[17] Мирослав Печујлић, *Будућност која је почела (Научно-технолошка револуција и самоуправљање)*, Институт за политичке студије, Београд, 1969, стр. 149.

Други део студије односи се на промене у социјалној структури савременог капитализма, а трећи на „социјализам и класне промене“ и у том контексту на промене у социјалној структури југословенског друштва. Посебну пажњу посветио је амбивалентној природи прелазног етатистичко-бирократског периода развоја југословенског друштва, положају радничке класе, сељаштва и интелигенције. Пада у очи да се Печујлић у писању те студије ослањао на разноврсну литературу. Поред радова Маркса, Енгелса и аустромарксисте К. Ренера, користио је дела П. Сорокина, Ф. Стерберга, Ж. Гурвича, Р. Милса, Г. Моске, В. Парета, Р. Дарендорфа, К. Кларка, А. Гранта, али и других аутора.

Друга студија, *Будућност која је почела – Научно-технолошка револуција и самоуправљање*, посвећена је односу између научно-технолошке револуције и самоуправљања. У њој се посебно разматрају могућности превладавања етатистичке моћи, трансформације СКЈ-а, реформе политичког система, либерализације привредног живота, партиципативне демократије, као и противречја демократске интеграције делова у целину глобалног система.

У првом делу студије говори се о савременој грађанској цивилизацији и научно-технолошкој револуцији (приказ ране индустријске цивилизације, формирање нових производних снага, технологије и кибернетике, социјалне промене и тенденције). У закључку тог дела студије Печујлић пледира за људски лик кибернетике, за повезивање технолошког прогреса са ослобођењем рада, слободом и демократијом.

У другом делу рада Печујлић обрађује социјализам, научно-технолошку револуцију и самоуправљање. Централна идеја односи се на могућност и неопходност прелаза социјализма у више животне облике, на бази нових производних снага и развијање произвођачке (партиципативне) демократије. На тој равни Печујлић развија теорију и образлаже могућност заснивања сложених технолошких целина и система на темељу самоуправљања. Посебно је занимљива критичка анализа производних потенцијала југословенског друштва – могућности развоја и слабе стране тих производних потенцијала.

С једне стране, осветљен је смисао и домашај децентрализације југословенског друштва и, с друге, нужност интеграције делова у целину и могућности интеграције на демократској основи. Печујлић сматра да кибернетика и информатика пружају нове могућности повезивања која се не успостављају механичком принудом. Кључну улогу у тој интеграцији имају информациони системи „који као велики нервни систем обједињује делове у целину“.[18]

[18] Видети: Мирослав Печујлић, *Будућност која је почела (Научно-технолошка револуција и самоуправљање)*, Институт за политичке студије, стр. 140.

Посебни одељци студије односе се на социјално-интересну страну интеграције (карактер економских односа унутар сложеног економског система, модернизација управљања) и на друштвене претпоставке конституисања сложених технолошких система и на функцију науке у друштвеном планирању. Посебно је занимљива расправа о односу између сложених технолошких система и политике. Печујлић се није устезао да укаже на главне недостатке политичког система Југославије: 1) дезинтеграција, превага „територијалног организовања над радним“, „монопол политичких репрезен[тан]ата над својим регионима“, спутавање технолошког развоја; 2) одлучивање центара моћи ван уставних тела, у рукама неформалних група. Последњи одељак је посвећен функцији политичке организације и указивању на значај циљева, вредности и људских сврха технолошког напретка.

Студија *Будућност која је почела* наишла је на веома повољан пријем у стручној и широј јавности. Стручњаци су је окарактерисали као „бриљантну студију“, која је успела да превлада некритичке идеолошко-нормативистичке приступе, доминантне у тадашњој југословенској друштвеној науци.[19] У њој је до пуног израза дошла Печујлићева социолошка имагинација и способност да друштвене процесе и политички живот разматра у контексту деловања актера, противречних интереса и сукоба друштвених група. Премда невелика, више пројект истраживања него монографија, ова књига је извршила утицај на неколико генерација југословенских социолога и политиколога. Значајан учинак књига је имала и ван граница СФР Југославије. Преведена је на шпански језик у Мексику, на италијански, румунски, словеначки и македонски језик.

3.2. *Социологија и методологија друштвених наука*

Следеће подручје чине Печујлићеви бројни и разноврсни радови посвећени кључним темама опште социологије и методологије друштвених наука. Ти радови су били солидно теоријско-методолошки утемељени и засновани на компаративним истраживањима, представљају у то време важан допринос проучавању отворених питања социологије и методологије друштвених истраживања.

Прву групу радова из области теоријске социологије и методологије чине следеће Печујлићеве расправе, студије и зборници радова. „Увод у социолошке теорије“ јесте уводна студија у зборнику радова 14

[19] Овакав суд о књизи изрекао је и Љубиша Митровић 43 године после њеног појављивања, Љубиша Митровић, „Допринос Мирослава Печујлића социологији развоја и глобализације“, стр. 4–5.

аутора под насловом *Основи науке о друштву*.[20] Печујлић у њој прво обрађује претече социологије и класичне грађанске социолошке теорије (Конт, неопозитивизам, натуралистичке, психолошке и формалносоциолошке теорије), а затим основне поставке марксистичке социолошке теорије и метода.

Студија *Дијалектичко истраживање савременог друштва*[21] садржи четири расправе: Марксизам и социологија, Истраживања социјалне структуре и развојних тенденција, Савремена марксистичка мисао и Човек и животна средина. Расправе су настале као резултат истраживања у оквиру пројекта у Институту за политичке студије и касније ће у развијеном облику бити објављене као посебне студије и књиге.

Књига *Социологија између револуције и апологије*[22] потврђује да се Печујлић није либио да критикује догме, да се упушта у нове, неистражене теме, да анализира процесе који су у току. У овој омнибус-књизи обрађене су четири тада актуелне и контроверзне теме: Митологија и социологија, Конзервативна мисао – приручник за одржавање статуса кво, Живи социјални покрет или залеђене снаге историје и Стратегија опстанка – човек и животна средина. Обрада ових тема остала је на нивоу идејних скица. Велика је штета што аутор није успео да их развије у засебне монографске студије.

Бројне су теме о којима је Печујлић први писао и теоријски их обрађивао. Једна од тих важних тема јесте екологија и еколошка криза. Студија „Човек и животна средина – марксизам и екологија“ представља саопштење поднето на симпозијуму у САНУ 1973. године. У духу свог основног приступа, Печујлић се залаже за марксистичка истраживања односа између човека и животне средине. У то време је питање екологије тек постајало предмет научних истраживања.[23] Касније ће екологија постати једно од централних питања савремене епохе, једно од поља најоштрије конфронтације у савременом друштву. Вредност Печујлићеве

[20] Мирослав Печујлић, „Увод у социолошке теорије“, *Основи науке о друштву* (ред. Мирослав Печујлић), Рад, Београд, 1972. Реч је о измењеном и допуњеном издању његове студије коју је прво објавила Висока школа политичких наука, а потом Издавачко предузеће „Рад“, Београд, 1967, стр. 613.

[21] Мирослав Печујлић, *Дијалектичко истраживање савременог друштва*, Институт за политичке студије, Београд, 1973, стр. 160.

[22] Мирослав Печујлић, *Социологија између револуције и апологије, Дијалектичко истраживање савременог друштва*, Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1973, стр. 192.

[23] У то време социолог Божидар Јакшић је објавио библиографију на тему екологије и зборник *Човек, природа и људска насеља*, у којем је са сарадницима прикупио текстове „класика марксизма“ о еколошкој проблематици. Угледни Римски клуб је организовао интердисциплинарна истраживања еколошких проблема и трагање за алтернативним решењима.

студије састоји се нарочито у томе што целовито осветљава један од најзначајнијих проблема савремене епохе и што приказује тадашња истраживања узрокâ еколошке кризе и могућности њеног решавања.

Почетком деведесетих година XX века Печујлић се поново вратио контроверзним темама опште социологије, марксизма и југословенског друштва. На тој линији, настала је коауторска књига *Критичка теорија савременог друштва.*[24] У њој је написао кључне делове: Доба велике трансформације (стр. 7–78), Критичка теорија (стр. 79–112) и Југословенско друштво (стр. 159–182). У њима је успео да постави и делимично обради круцијана питања савремног друштва.

Истакнуто је већ да је Печујлић рано схватио које погубне опасности прете од претварања марксизма у апологију постојећих односа доминације и отуђења. Стога се залагао за идеју отвореног и стваралачког марксизма. Ослањао се на најбоље вредности аутентичне Марксове мисли, али и на доприносе критичке теорије друштва, марксиста и постмарксиста.

Међу првима је почео да користи у својим истраживањима и студијама нове парадигме: теорије алијенације (Е. Фром и Х. Маркузе), теорије радикалних потреба (Агнеш Хелер), зависне модернизације Андреа Гундера Франка, неједнаке размене Самира Амина, Волерстинове светско-системске анализе, Гиденсове студије о глобализацији и еколошкој кризи и друге. Студије које је Печујлић написао током последње две деценије свог стваралаштва проистекле су из споја марксистичке мисли и поменутих нових теоријских парадигми. Описани теоријско-методолошки приступ наговештен је у књизи *Критичка теорија савременог друштва,* а доследно је примењен у студијама *Савремена социологија – стара и нова слика света*[25] и *Социологија* (коаутор В. Милић).[26]

Студија *Савремена социологија – стара и нова слика света* представља својеврстан теоријски резиме Печујлићевих истраживања претходних деценија и постављање теоријско-методолошке основе за разумевање епохалних промена стварности, која захтева да се „из темеља разликује ’стара’ и ’нова социологија’“.[27] Из чињенице да је у савременом свету на делу разарање старе и стварање нове слике човека и света закључио је да је неопходна радикална промена научне парадигме у социологији која би могла да теоријски артикулише и научно утемељи те

[24] Мирослав Печујлић, Зоран Видаковић, Владимир Милић, *Критичка теорија савременог друштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991, стр. 227.

[25] Мирослав Печујлић, *Савремена социологија – стара и нова слика света,* Службени лист СФРЈ, Београд, 1991, стр. 236.

[26] Мирослав Печујлић, Владимир Милић, *Социологија,* Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 179.

[27] Мирослав Печујлић, *Савремена социологија – стара и нова слика,* стр. 5.

епохалне промене. „У центру 'социологије савременог света' налази се истраживање двоструких промена најширих размера, које из темеља разликују 'стару' и 'нову социологију', чијем је обликовању ово дело и посвећено. Други вид чине епохалне промене стварности."[28]

Стога Печујлић у тој студији подробно обрађује следеће проблеме: 1) Ново читање социолошких теорија (промена научне парадигме, зашто проучавамо теорије и како, нова слика друштва), 2) Смена епоха (стварање светског друштва, три позорнице света, цивилизацијски код), 3) Политика и савремено друштво (ново схватање политике, друштво и држава – историјски корени, држава и савремено друштво) и 4) Нација – национализам – држава (шта је нација, национално осећање и национализам, извори моћи нације, фазе формирања нације, нације и национализам крајем XX века, национални суверенитет у савременом друштву).

Наведене феномене Печујлић је разматрао из угла социјалне динамике савременог друштва, успешно примењујући нове теоријске парадигме. Његова анализа у тој књизи представља допринос социологији развоја савременог друштва. Штавише, „ова студија на нов начин даје приказ/објашњење бројних категорија и феномена који су незаобилазни за разумевање социјалне динамике савременог светског друштва, као и формирање „планетарне филозофије и етике, еколошки и социјално одрживог развоја".[29] Ова сазнања из социологије развоја успешно је применио и у уџбенику за студенте *Социологија*, који је написао заједно са професором Владимиром Милићем.[30]

У ту групу радова могу се уврстити и Печујлићева студија из социологије образовања – *Универзитет будућности, Један прилог реформи високог образовања*.[31] Четворогодишње искуство ректора Универзитета у Београду и резултате рада на тадашњој реформи (истраживања, научни скупови, конференције) универзитета у Србији и свету Печујлић је сумирао у тој студији.[32] У првом делу указује на то да се универзитет нашао на историјском раскршћу (криза традиционалног универзитета и технократска реформа, социјализам и образовање, југословенско друштво и универзитет). Потом, у другом делу студије разматра могуће

[28] *Исто*.

[29] Видети: Љубиша Митровић, „Допринос Мирослава Печујлића социологији развоја и глобализације", стр. 6–7.

[30] Мирослав Печујлић, Владимир Милић, *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 1994. 179 стр.

[31] Мирослав Печујлић, *Универзитет будућности, Један прилог реформи високог образовања*, нема података о издавачу, Београд, 1980, стр. 278.

[32] Без обзира на чињеницу да су Печујлићеви критичари у његовој књизи о универзитету видели „подграђивање једне каријере (политичке) другом (научно-универзитетском)", та књига је успешно сумирала тадашње напоре у реформисању традиционалног универзитета, који је био у кризи.

правце реформе универзитета: развој образовања и друштвене потребе, релација универзитет – научно истраживање – развој друштва, економска основа високог образовања, самоуправљање и нови монополи, велика педагошка реформа. На крају је изнео визију универзитета будућности и обимну литературу о реформи високошколског образовања у Југославији и свету.

Другу групу Печујлићевих радова из области социологије и методологије чине приручници, уџбеници, лексикони и зборници, што чине резултат тимског рада, којима је, по правилу, руководио сâм професор Печујлић. То је већ поменути зборник *Основи науке о друштву*, који је доживео четири издања;[33] затим, веома популарне енциклопедије и лексикони (*Енциклопедија самоуправљања*,[34] *Социолошки лексикон*[35] и други), као и два међународна зборника: *The Transformation of the World – The Role of Science and Technology* (Macmillan Press, 1980), *Social and Cultural Alternatives in the Changing World* (UN University, 1981), *Science and Technology in the Transformation of the World* (сауредник, UN University, 1982).

Почетком седамдесетих година XX века Печујлић је почео да држи предавања из Методологије друштвених наука на последипломским студијама Првног факултета Универзитета у Београду. Будући да је постојала пракса да се та предавања објаве као уџбеник,[36] он је релативно брзо објавио хрестоматију текстова *Методологија друштвених наука*, за коју је написао уводну студију.[37] Књига је оштро критикована у стручној јавности као недовољно теоријски утемељена и као поједностављени приручник за писање магистарских и докторских радова.[38] Нажалост,

[33] Прво издање *Основа науке о друштву* (ред. Мирослав Печујлић) појавило се у издању „Рада“, у Београду 1967, друго 1972, а четврто 1976, стр. 626.

[34] *Енциклопедија самоуправљања*, Савремена администрација и Издавачки центар „Комунист“, Београд, 1979, стр. 1143.

[35] *Социолошки лексикон* (главни редактори. Радомир Д. Лукић, Мирослав Печујлић), Савремена администрација, Београд, 1982, стр. 784.

[36] Почетком шездесетих година XX века предавања из Методологије друштвених наука на последипломским студијама Правног факултета Универзитета у Београду држао је професор Михаило Ђурић и објавио књигу *Проблеми социолошког метода – Критичко разматрање стања у западноевропској и америчкој социологији*, Београд 1962. Предавања из Методологије права држао је професор др Радомир Лукић од седамдесетих до деведесетих година. Такође, објавио је књигу тих предавања: *Методологија права*, прво издање, Српска академија наука и уметности, Београд, 1977, 249 стр.

[37] Мирослав Печујлић, *Методологија друштвених наука* (Уводну расправу написао и зборник текстова приредио Мирослав Печујлић), прво издање, Службени лист СФРЈ, Београд, 1972, 275 стр.

[38] Видети: Марија Богдановић, „Поводом књиге *Методологија друштвених наука*“, приказ зборника у издању Службеног листа СФРЈ, Београд, 1976, приредио Мирослав Печујлић, *Гледишта*, бр. 3/1977, стр. 225–237. Печујлић није извукао поуке из

Печујлић се није потрудио да отклони поменуте слабости. Штавише, ова књига је доживела више незнатно измењених издања.[39]

Треба истаћи да се Печујлић бавио и емпиријским истраживачким радом. Тако је под његовим руководством остварено више научних пројеката и истраживања, као што су: „Промене у социјалној структури југословенског друштва“, Институт друштвених наука у Београду; „Научно-технолошка револуција и интегрално самоуправљање“, Институт за политичке студије у Београду; „Социјалне детерминанте, садржина и носиоци самоуправљања“, Институт за политичке студије; „Стратегија научно-технолошког развоја СР Србије до 2000. године“, „Југославија у светској привреди на прагу XXI века – Стратегија“, Конзорцијум економских института, Београд; „Еколошка ситуација СР Србије“, САНУ; „Конституисање Србије као правне државе“, Правни факултет Универзитета у Београду; и други.

3.3. *Огледи из политичке социологије*

Треће поље чине Печујлићеви радови посвећени битним аспектима политичке социологије. Тежишна тачка тих радова јесте на истраживању дистрибуције друштвене моћи, односа научно-технолошке револуције и самоуправљања, као и на отвореним питањима и дилемама политичког плурализма и монизма.

Побројаним питањима бавио се у низу својих чланака, есеја и прилога у часописима и зборницима, посебно у скрипти с предавања која је држао прво на Високој школи политичких наука, а потом на Факултету политичких наука. Прво је као скрипту објавио 1965. године *Студије из политичке социологије*.[40] У њој су обрађена питања појма и различитих типова организације (стр. 1–78), као и општа обележја самоуправне организације (стр. 78–129).

Кључна питања политичке социологије ипак су најкомплексније обрађена у књизи *Хоризонти револуције: студије из политичке социологије*.[41] Реч је о хетерогеној књизи, која има два дела. У првом делу, под

основаних примедби Марије Богдановић, тако да ово и наредна издања његове књиге *Методологија друштвних наука* нису досегла високе домете значајних књига из ове области у нашој литератури. Реч је, пре свега, о књигама о методу и методологији Војина Милића, Михаила Ђурића, Радомира Лукића и Ђуре Шушњића.

[39] Последње издање су потписали Мирослав Печујлић и Владимир Милић, *Методологија друштвених наука*, Службени лист СФРЈ, Београд, 1991, стр. 339. Најзад, ти аутори ће објавити свој уџбеник без текстова других аутора, у издању Правног факултета Универзитета у Београду, 2003, стр. 245.

[40] Мирослав Печујчић, *Студије из политичке социологије*, Висока школа политичких наука, Београд, 1965, стр. 133.

[41] Мирослав Печујлић, *Хоризонти револуције – Студије из политичке социологије*, Институт за политичке студије, Београд, 1970, стр. 410.

називом „Сукоб визија – од апологетске до револуционарне стратегије“, критички се разматрају теоријске парадигме које су преовладавале у тадашњој социологији и политикологији. Печујлић анализира однос између функционализма и марксизма (основни постулати функционализма, критика функционализма, покушај синтезе, односно конвергенције између марксизма и функционализма).

Посебно важан део те анализе представља разматрање функционализма унутар марксистичког схватања, претварања марксистичке теорије у апологетику; критички показује предности и ограничења марксизма и функционализма. Српски и југословенски социолози су до данас остали подељени у погледу могућности „конвергенције марксизма и функционализма“. Једни, на трагу истраживања Ивана Кувачића и Божидара Јакшића, сматрају да је неодржива идеја иза које стоји политички волунтаризам. На другој страни су они којима је прихватљива Печујлићева аргументација и који се залажу за интеграцију тих теорија: тако што би функционализам служио за истраживање социјалне структуре и социјалног система, а Марксова теорија за заснивање и експликацију социјалне динамике.[42]

Други део књиге, под називом „Носиоци социјалне акције – снаге прошлости и будућности“, садржи пет есеја у којима покушава да разоткрије некритичка схватања социјалне структуре социјалистичког друштва, социјалне и политичке импликације научно-технолошке револуције, детерминанте неједнакости у социјализму, промене у социјалној структури и друштвеној свести југословенског друштва и апорије деловања политичке авангарде у савременим условима.

У тој књизи Печујлић је показао да није спреман да затвара очи пред противречјима марксизма, социјалистичке теорије и праксе. Неопозиво се сврстао у реформистичку струју на левици, која се залаже за отворени, стваралачки марксизам, за критику постојећих односа доминације и отуђења. Треба поменути да је Печујлић крајем 80-их година прошлог века понудио одговоре и на отворена питања политичког плурализма у Југославији и указао на путеве и странпутице вишестраначја у Србији.[43]

Помно је деценијама истраживао проблеме политичке социологије и допринео увођењу предмета Политичка социологија на Правном факултету и Факултету политичких наука Универзитета у Београду. И поред тога, он није оставио целовито и систематско дело из те области. Осим поменуте скрипте са предавања *Студије из политичке социологије* и омнибус-књиге *Хоризонти револуције*, бројни Печујлићеви радо-

[42] Видети: Љубиша Митровић, „Допринос Мирослава Печујлића социологији развоја и глобализације“, стр. 3.

[43] Видети: Мирослав Печујлић, Владимир Милић, *Политичке странке у Југославији*, Институт за политичке студије, Београд, 1989.

ви из политичке социологије остали су расути у необјављеним рукописима, различитим зборницима, чланцима и прилозима у часописима.[44]

3.4. *Марксизам и социјализам*

Мирослав Печујлић је још као гимназијалац прихватио идеје социјалиста и југословенских комуниста. Идејама социјалне правде, једнакости, братства и марксистичког погледа на свет остао је веран до краја живота. У младости се активно борио против фашизма и за ослобођење своје домовине. Потом је ушао у политику и активно се залагао за социјалистички преображај југословенског друштва. Упркос томе, Печујлић није био догматик и апологета постојећег стања. Напротив, у својим првим радовима заступао је различите путеве борбе за социјализам, реафирмисао идеје и праксу социјалдемократије. Схватио је опасност од претварања марксизма у официјелну идеологију и апологију, који Марксову мисао искривљавају у њен антипод у цементирање односа доминације, отуђења партије и државе од радника и грађанина.

Печујлић је ценио теоријско-методолошке вредности изворног Марксовог дела. Иако је живео у скученим условима једноумља и идеолошке искључивости, он се супротстављао претварању тог дела у догму. Штавише, настојао је да критичким односом према Марксовој мисли превлада њене границе и слабости које нису одолеле зубу времена, те да реафирмише његова драгоцена теоријско-методолошка начела (класне борбе, отуђења, тоталитета, дијалектике и друга).[45] Стога се латио критичког преиспитивања и редефинисања кључних категорија Марксове и марксистичке теорије друштва (схеме о бази и надградњи, ригидних дефиниција класа и класне борбе, противречне улоге партије авангарде,

[44] Реч је о два рукописа за које нема података да ли су и где објављени, а који су анализирани у реферату за избор професора Печујлића за редовног професора („Теорија организације и управљања – социолошки апсекти“, стр. 320; „Самоуправно одлучивање и рационално управљање – Опис искуства и теоријски проблеми“, стр. 140), као и неколико чланака („Антибирократска незавршена револуција“, саопштење на међународном симпозијуму у Оберхаузену, штампано у часопису *Социјализам*, стр. 28, „Актуелни тренутак самоуправљања“, *Марксистичке свеске*, стр. 40; „Оријентације у социологији и филозофији“, часопис *Трећи програм*; и други). Ту је и текст „Промене у социјалном саставу југословенског социјалистичког друштва“ у: *Друштвено-политички систем* (ур. Најдан Пашић, Балша Шпадијер), друго издање, Радничка штампа, Београд, 1976, стр. 156–196.

[45] У једном од својих првих чланака Печујлић је написао: „Марксизам заиста није интелектуални посед на коме је претеча засадио стогодишње дрво а ми наследници, као нека врста интелектуалних рентијера треба само да беремо плодове. Ниједна научна мисао која је створена не сме за нас бити толико света да не буде даље развијана, продубљена оним сазнањима која пратећи реалне промене даје потпуније одговоре на стара питања и постављајући нова тражи и налази научне одговоре.“ (Мирослав Печујлић, „Марксистичка теорија друштва“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/1964, стр. 21.)

интелигенције и сличних) и политичке теорије (апорије диктатуре пролетаријата, одумирања државе, субјекта револуционарних промена итд). Будући да је био отворен за разлике и дијалог, схватио је да, поред марксистичког приступа и разумевања савременог друштва и човека у њему, постоје и друге релевантне теоријске парадигме.

Печујлићев однос према Марксу и марксизму најпотпуније је дошао до израза у обимној тротомној антологији текстова *Марксизам – мисао савремене епохе*,[46] коју је заједно са Најданом Пашићем као редактором објавио 1976. године. За ту антологију Печујлић је написао уводну студију „Сусрет светова“.[47] У студији, са позиција отвореног марксизма у дијалогу са различитим идејним и теоријским оријентацијама, настојао је да понуди радикалну критику савременог отуђеног друштва у хоризонту револуције и еманципаторске праксе. У тој студији је успео да плодотворно споји најзначајније домете марксистичке мисли и тековине савремене грађанске мисли у напору да се разумеју противречја савременог света, објасне корени отуђења савременог човека, превладају односи доминације и експлоатације. При томе, користио је теоријске парадигме егзистенцијализма, функционализма, структурализма, критичке теорије друштва, али и неких теорија које су на Западу означене као немарксистичке и постмарксистичке (теорије неједнакости, зависне модернизације, неједнаке размене рада, светскосистемске анализе, теорије нових друштвених покрета).

Студија је писана надахнуто, доживела је леп пријем у стручној и широј јавности и добила је НИН-ову наградом за публицистику. Истовремено, студија је била својеврсни пролог у Печујлићев истраживачки и списатељски рад у наредним деценијама. Поједине делове студије *Сусрет светова*, измењене и допуњене, објавио је у више зборника радова, уџбеника и приручника, који су имали пре свега практично-педагошку намену – да олакшају студентима припрему испита.[48] Нажалост, ни ову студију аутор није успео да теоријски развије и дубље научноистраживачки утемељи.

---

[46] *Марксизам – мисао савремене епохе*, Антологија текстова (главни редактори Мирослав Печујлић, Најдан Пашић), Службени лист СФРЈ, Београд, 1976, том I – стр. 901, том II – стр. 1093, том III – стр. 980. Антологија је штампана у тиражу од 3.000 примерака и имала је велики утицај, јер је била обавезна литература у различитим формама школског и партијског образовања.

[47] Мирослав Печујлић, „Сусрет светова“, у: *Марксизам – мисао савремене епохе*, Антологија текстова, стр. IX–LXVI.

[48] Видети: *Марксизам и савремено друштво*, зборник радова, приредили Мирослав Печујлић, Јовица Тркуља, Савремена администрација, Београд, 1979, стр. 210–212, 279–291, 326–338, 385–395, 450–453, 726–738; Мирослав Печујлић, Зоран Видаковић, *Марксизам и савремено друштво*, Савремена администрација, Београд, 1983, стр. 376 (нису назначени делови које су написали аутори); и друге.

У студији *Заробљено друштво*[49] Печујлић је кроз анализу кризе у Пољској и улоге покрета „Солидарност“, као актера отпора и промена осамдесетих година XX века, настојао да одговори на изазове кризе реалсоцијализма. Реч је о успешној анализа унутрашњих граница монопартијског ауторитарног социјализма и актера антибирократске револуције оличене у пољској „Солидарности“. Печујлић сматра да су се од почетка седамдесетих година све више изражавале разне слабости и тешкоће у унутрашњем развоју већине (реал)социјалистичких земаља, као и у њиховим међусобним односима.

Суштина и историјска новина кризе била је у томе што је дошло до скоро истовременог испољавања слабости и противречности готово у свим важнијим областима друштва. У основи тих кризних појава у реалсоцијалистичким земљама налазили су се: а) лимити историјског наслеђа и њиме условљена логика развитка социјалистичких друштава; б) дубока системска криза владајућег модела етатистичког социјализма. На примеру кризе у Пољској Печујлић је показао да је доминација државно-партијског Левијатана, идеолошки прерушена у власт авангарде радничке класе, постала основна детерминанта друштвене репродукције тих друштава. Уз то, дубока системска криза владајућег модела етатистичког социјализма дискредитовала је социјалистички пројект у Пољској, али и осталим социјалистичким земљама. У економском погледу, са становишта привредног развоја, ефикасности привређивања, улоге техничког и технолошког напретка и слично, овај модел је произвео „слабе резултате, заледио снаге промене и заробио друштво“.

Покушаји решавања кризе и реформисања друштвено-економског и политичког система социјализма – у широком луку од НЕП-а у Совјетском Савезу (1921) до програма „Солидарности“ у Пољској (1981) – нису успели. Посебно је индикативно то да су економске реформе, по правилу, доживљавале дебакл. Разлог је, пре свега, у томе што су служиле стабилизацији доминантне политичке моћи. Економске реформе су застајале на оној тачки са које је, заправо, требало да почну – пред недемократским политичким системом са неприкосновеном влашћу једне партије и, пре или касније, биле су анулиране. Међутим, и када је долазило до радикалних реформских захвата, изгледа да је посреди било пре тактичко повлачење, инспирисано жељом да се у другом налету терен још потпуније заузме, него стратешки корак. Пропали су напори за „редефинисање социјализма“, јер су реформе биле контролисане и дозиране „одозго“.

[49] Мирослав Печујлић, *Заробљено друштво*, Партизанска књига, Београд–Љубљана, 1986. Наслов књиге је инспирисан насловом чувене књиге нобеловца Чеслава Милоша, *Заробљени ум*.

Стога је за Печујлића било сасвим логично да, будући да су социјалистичка друштва политички структурирана, њихово реформисање треба почети коренитим променама политичког система и тек онда може успети и економска реформа. Он се залагао за промену етатистичко-бирократског модела социјализма и трагао за демократским променама и алтернативама.[50] Веровао је у еманципаторску моћ социјализма и „перспективу републиканског самоуправљања које би вратиле политику и слободу произвођачима/грађанима и од њих учинило актере историје и своје судбине“.[51] Такве Печујлићеве оптимистичке наде и визије „социјализма са људским ликом“ показале су се као нереалистичне и утопијске. Штавише, ход по мукама земаља источне и средње Европе, започет у Пољској 1981. године, доживеће трагичан епилог: историјски пораз и слом социјализма, који ће у низу земаља попримити трагична ратна обележја.

У својим радовима који су настајали крајем осамдесетих година и после пада Берлинског зида, Печујлић ће се суочити са изневереним надама и властитим илузијама, са тоталном негативном реакцијом и индигнацијом према свему што има социјалистички предзнак. У новој студији о кризи социјализма, коју је насловио *Драма социјализма*,[52] констатује да је „духовна ситуација времена доживела необичну одисеју – од уверења у историјску неизбежност социјализма, ’највише фазе у еволуцији човечанства’, до убеђења које је сажето изразио Турен: ’социјализам је мртав’“. Да би то објаснио, пажњу је усмерио на кризу социјализма као идеје, покрета и праксе на Истоку, средњој и јужној Европи и на Западу.

Студија је конципирана у три дела: 1) противречја постреволуционарних друштава (генеза, актери, принудна модернизација, ауторитаризам, тоталитарна држава, различити цивилизацијски кругови, однос центар–периферија, критичка анализа традиционалног пројекта и т. сл.); 2) драма на западној сцени (тоталитарна социјална држава, неоконзервативизам нове деснице); и 3) историјска новост – плуралистичка друштва и контрасти цивилизације која долази. Након суморне оцене о стању социјализма и еманципаторских покрета на крају XX века, Печујлић

[50] „Протагонисти радикалне еманципације, демократске и солидарније заједнице не могу бити технократски апарати или корпорације, ма колико они били важни актери. То могу бити масовни, стари и нови социјални покрети снажне личности прожете солидарношћу... Хумана будућност није гарантована, она само кроз људско ангажовање постаје стварност.“ (Мирослав Печујлић, *Заробљено друштво*, стр. 242.)

[51] Љубиша Митровић, „Допринос Мирослава Печујлића социологији развоја и глобализације“, стр. 6.

[52] Мирослав Печујлић, *Драма социјализма*, Југоарт, Просвета, Загреб–Београд, 1989, стр. 435.

је студију завршио надом да силе зла нису однеле превагу и да је „пут ренесансе још отворен“.[53]

Насупрот ауторитарном моделу капитализма и традиционалног социјализма, неопходно је развити нову парадигму: алтернативни/плуралистички пројекат/модел посткапиталистичког друштва, у којем би се остварили универзалне идеје и вредности слободе, једнакости и братства, либерализма и социјализма и где би се као актери цивилизацијских преображаја појавили нови еманципаторски покрети. На крају, Печујлић у духу својих младићких (скојевских) радова закључује: „Индивидуална и групна акција није осуђена на немоћ и безначај. Стварање здравијег, хуманијег света равно је уметничком, непоновљивом делу, делу у коме људи још увек држе судбину у својим рукама.“[54]

Ова Печујлићева нада није имала утемељење у реалним друштвеним процесима и сурово је оповргнута наредних деценија. Ипак, у целини узев, његове студије о марксизму и социјализму јасно указују на то да је припадао кругу леве интелигенције која се залагала за демократски социјализам, а Марксову теорију тумачила и практиковала као инструмент за критику друштва у хоризонту револуције и еманципаторске праксе.

3.5. *Транзиција и глобализација*

Пето поље чине радови који су резултат Печујлићевог трагања за одговорима на сложена и противречна питања транзиције и глобализације. Иако су ти процеси у превирању са неизвесним исходом, одважно се отиснуо у одисеју истраживања *транзиције* из ауторитарног у демократски поредак у посткомунистичким земљама. У почетку он је избегавао да користи термин „транзиција“, јер је непрецизан и неодређен. Уз то, током честе употребе појам транзиције је постао неодржив, нефундиран и идеолошки злоупотребљен. Ипак, у потоњим радовима и он се приклонио конвенцији и служио се термином „транзиција“, упркос његовим ограничењима и конфузијама.

Пад Берлинског зида 1989. године и слом ауторитарног социјализма у земљама централно-источне Европе донео је велике наде и очекивања. Постојало је веровање да ће те промене докрајчити двовековни процес освајања слободе и демократије, започет у време грађанских револуција. Процес, чију су окосницу чиниле модернизација и демократизација, означен је као транзиција из ауторитарног у демократски поредак. Печујлић је у својим студијама о транзицији анализирао претпоставке, могућности и препреке модернизацији и консолидацији демократије у

[53] *Исто*, стр. 420.

[54] *Исто*.

друштвима у транзицији. У његовој жижи је анализа конкретне-историјске ситуације, актера политичког деловања и нормативно-теоријског пројекта посткомунизма.

Студија *Демократија и ауторитаризам – политичка култура југословенског вишестраначког друштва*[55] (коаутор В. Милић) посвећена је политичкој култури југословенског друштва. Печујлић је разматрао теоријске претпоставке за анализу односа социолошке теорије и политичке културе, нације и национализма, профила социјалних класа и елита. Посебну пажњу посветио је слому Југославије и новом поретку светске моћи, као и новом светском поретку и Југославији.

Будући да се 1994. године ослободио бројних наставних обавеза и отишао у пензију, Печујлић се наредних година посветио истраживању тих феномена и проблема. Као резултат тих истраживања појавиће се ускоро две његове значајне и вредне књиге: *Изазови транзиције* и *Глобализација – два лика света*.

У студији *Изазови транзиције – Нови свет и постсоцијалистичка друштва*[56] Печујлић је шест година након пада Берлинског зида и слома европског комунизма настојао да понуди одговоре на изазове транзиције. Крећући се реалистичким путем, он је настојао да „позорницу и драму транзиције“ посматра кроз „двоструки телескоп“: 1) транзиција се посматра на светском плану, као органски део новог циклуса у стварању јединственог светског друштва; и 2) модерно друштво јесте плод двоструких покретачких сила: експанзије тржишта и предузетништва, приватне својине и индивидуалне аутономије, с једне, и тежње за већом једнакошћу, солидарношћу социјалног интервенционизма, с друге стране. Обе покретачке силе су нужне и њихова равнотежа представља темељ здравог друштва. „Раскид, пресецање везе између ова два пола, жртвовање једног на олтар другог, плаћа се високом ценом: заустављањем развоја, инфериорнијим социјалним формама.“[57] Печујлић је међу првима уочио да се то дешава у друштвима у транзицији крајем XX века.

У општој еуфорији која је владала након слома европског комунизма Печујлић је озбиљно схватио упозорење J. Хабермаса да је у земља-

[55] Мирослав Печујлић, Владимир Милић, *Демократија и ауторитаризам – политичка култура југословенског вишестраначког друштва*, Сремпублик, Правни факултет Универзитета у Београду, Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 212. У књизи није јасно разграничено које је делове писали аутори.

[56] Мирослав Печујлић, *Изазови транзиције – Нови свет и постсоцијалистичка друштва*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1997, стр. 146. Књига је један од резултата рада на пројекту Конституисање Србије као правне државе у условима транзиције који је реализован на Правном факултету Универзитета у Београду под Печујлићевим руководством.

[57] *Исто*, стр. 12.

ма у транзицији на делу тек „надокнађујућа револуција“ и да им зато предстоји тежак, дуг, вишедеценијски пут учења неапсолвираних лекција модерне политичке историје (Р. Дарендорф). Стога је Печујлић јасно и пре знамените књиге Линца и Степана[58] указао на непремостиве тешкоће консолидације демократије у друштвима у транзицији: 1) дилеме слома реалсоцијализма; 2) почетни домети и странпутице земаља у транзицији са посебним освртом на Србију и Балкан; 3) доминација државно-партијске власти, 3) национализам као политичка технологија; 4) унутрашње и међународне детерминанте транзиције; 5) проблеми неолиберална модернизације и периферизације привреде, друштва и културе у земљама у транзицији.

Наведену студију завршио је са „десет теоријско-практичних теза о транзицији“,[59] које су, између осталог, представљале предложак за његова будућа истраживања. Нажалост, болест и смрт су прекинули његов рад на тој проблематици, укључујући и социолошку анализу распада Југославије.

Мирослав Печујлић је у својим текстовима из осамдесетих година (*Сусрет светова*, *Марксизам и савремено друштво* и другима) почео да пише о процесима интернационализације и глобализације, као епохалној појави технолошке, економске, политичке и културне међузависности свих савремених друштава у јединствени светски систем. У студијама и уџбеницима које је писао деведесетих година анализира свет који је „постао једна тесно повезана целина/систем чији делови су појединачна друштва (националне државе). Отуда под лупу посматрања морамо ставити и светски систем који се ствара и његову структуру, подсистеме који га чине, као и актере (социјалне групе) који покрећу његов развој и управљају светском сценом.“[60]

Средином и крајем деведесетих година он се потпуно посветио истраживању различитих аспеката и противречја процеса глобализације. Резултат тога су чланци и прилози у зборницима објављени у периоду од 1999. до 2004. године и који су прихваћени као подстицај у истраживању ове изазовне и актуелне теме – Гордијевог чвора савременог света. Реч је о следећим текстовима: „Реприза судбинских изазова“, „НАТО-интервенционизам – Нова фаза репресивне глобализације“, „Парадокси глобали-

[58] Јуан Линц, Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација*, „Филип Вишњић“, Београд, 1998. године.

[59] Реч је о десет теза које теже да „пруже разуђенију и реалистичнију слику Четвртог таласа транзиције“. (Мирослав Печујлић, *Изазови транзиције – Нови свет и постсоцијалистичка друштва*, стр. 126–140).

[60] Мирослав Печујлић, *Социологија*, стр. 179. Видети, такође, „Стварање Светског друштва, процеси глобализације“, у: *Савремена социологија – стара и нова слика света*, Службени лист СФРЈ, Београд, 1991.

зације“, „Трка између демократске и аторитарне глобализације“, „Лавиринти политичке глобализације“, „Глобализација – два лика света“.[61]

Ови чланци и прилози нису остали тек на нивоу идејно-теоријских скица и пројеката за истраживања (што је био чест случај са ранијим Печујлићевим радовима. Он је уложио додатни труд и на бази теоријско-методолошких претпоставки и резултата поменутих текстова успео је да напише целовиту и научно утемељену студију о глобализацији. Студија *Глобализација – два лика света*[62] писана је на темељу најбољих увида у резултате истраживања процеса глобализације у светској литератури: од претеча из XIX века (Сен-Симона, Конта, Маркса, Игоа, Спенсера, Вебера), преко такозваних неомарксистичких теорија светског система, зависног развоја из осамдесетих година XX века (А. Г. Франка, С. Амина, Е. Алтфатера) до савремених (И. Волерстина, Д. Хелда, Р. Робертсона, У. Бека, З. Баумана, Е. Гиденса и других).

Питање глобализације поделило је економисте, политичаре, научнике, филозофе. На једној страни су они који истичу да је глобализација попут реке коју ништа и нико не може да заустави. За њих је неспорно да у свету постоји прогрес, како научни тако и технолошки, културни и економски, који нико не може оспорити. Напредак богатих земаља и глобализација тог напретка може само да помогне земљама Трећег света у развоју. Њима насупрот стоје они који о глобализацији говоре као о „Фаусту модерног доба“ и који разорној логици глобализма супротстављају антиглобалистичку стратегију. „Док једни у глобализацијивиде отелотворење гвоздене историјске нужности, за друге је она само један велики мит... Док је глобализација за једне објективан и спонтан планетарни процес, за друге је она искључиво пројекат доминације Запада, америкализација света.[63]

У својој студији Печујлић објашњава теоријски супротстављена гледишта о глобализацији, различите димензије савременог процеса

[61] „Реприза судбинских изазова“, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 1999; „НАТО-интервенционизам – Нова фаза репресивне глобализације“, коаутор Радмила Накарада, *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање: *Србија и НАТО I и II*; „Парадокси глобализације“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, бр. 108; „Трка између демократске и ауторитарне глобализације“, реферат на Сабору политиколога, штампано у Зборнику саопштења, Факултет политичких наука, Београд 2001; „Лавиритни политичке глобализације“, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, 2002; „Глобализација – два лика света“, прилог у зборнику *Аспекти глобализације*, Београдска отворена школа и Досије, Београд, 2003. Овај текст је у проширеној верзији штампан и у зборникау *Искушења глобализације*, приредио Јовица Тркуља, Народна библиотеке „Јован Поповић“, Кикинда, 2004.

[62] Мирослав Печујлић, *Глобализација – два лика света*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2002, стр. 213.

[63] *Исто*, стр. 7.

глобализације, упозорава на драматичне тенденције развоја процеса глобализације и проблеме у адаптацији локалних друштава, као и на неопходност демократизације глобалног поретка. Он је понудио концепцију која је „контраст крајње поједностављеним сликама, становиште које тежи комплексној теорији глобализације“[64] и коју је оцртао у десет хипотеза: 1) Глобализација има дугу предисторију и отелотворење је антрополошко-цивилизацијског кода. На делу су историјски процеси дугог трајања, једно универзално и трајно стремљење човечанства. 2) Глобализација, стварање модерног светског друштва, не задобија облик непрекинуте евлутивне линије. 3) Глобализација означава објективан планетарни процес све гушће мреже повезаности, међузависности све ширег круга друштава – све је шири круг делатности које постају транснационалне. 4) Дефинисање глобализације као објективног планетарног процеса, иако суштаствено, није једино њено обележје – социјална форма глобализације је ствар слободног избора. 5) У другој половини XX века смењују се два велика ривалска пројекта глобализације: кејнзијанско-социјалдемократски и неолиберални. 6) Неолиберална форма глобализације крајње је противречна: свака од њених димензија (економска, политичка, културна) садржи два потпуно различита лика. 7) Суштинско обележје глобализације, особито њене неолибералне форме, представља двострукост, упоредни прогрес и регрес, светла и тамна страна. 8) Одговор на ауторитарни лик глобализације и ризике не представља изолација – „антиглобалистички фундаментализам“. Адаптација локалних друштава новом реду ствари постаје налог времена од којег се не може побећи. 9) Неопходност демократизације глобалног поретка (транснационалних и наднационалних институција, форми владавине) и различитих видова космополитске демократије. 10) Дилема, судбоносно питање епохе гласи: какав лик ће задобити светско друштво у ери „опасног интеррегнума“ – сукоба између захуктале турбоглобализације и немоћи алтернатива.[65]

Полазећи од ових хипотеза, „идеја-водиља“, Печујлић је своју студију конципирао тако да у првом делу у историјској ретроспективи приказује предмодерне и протоглобалне видове глобализације. Други, тежишни део књиге посвећен је глобализацији у модерној епохи (приказ објективног процеса глобализације и критика владајућег модела неолибералне глобализације). Најзад, трећи део је усмерен на трагање за актерима и пројект демократског, хуманијег вида глобализације.

По Печујлићу „два су магисрална пута којима се ствара све јединственији глобални простор, „глобални поредак“. „Мајку глобализације представља модернизација – распростирање супериорне технологије

[64] *Исто*, стр. 16.

[65] *Исто*, стр. 16–23.

и социјалних форми на све шире просторе света, њихова стваралачка имитација. Њеног оца представља насилна експанзија 'светских поредака', предвођених моћним хегемонима који се смењују на светској сцени."[66]

Историју глобализације Печујлић види као „хронику бруталних прекида и нових полета". Први велики талас глобализације подудара се са рађањем модерног европског друштва у „дугом" 16. веку. Други њен талас настаје у јеку индустријске револуције 1850, да би трајао све до Првог светског рата. Завршетак Хладног рата, слом биполарне поделе света, донео је нов полет, трећи талас глобализације, вртоглавог ритма – еру турбоглобализације.[67]

Савремени процес глобализације, у различитим формама, има два различита лика у друштвеним областима. На првоме месту је глобализујућа економија.[68] Међутим, у економској сфери неолиберални пројект глобализације води повећању економске ефикасности и малигним социјалним последицама. Јанусов лик глобализације у култури огледа се у настанку космополитске културе, али и културних конфликата, у чијем средишту почивају сукоби за очување културног и националног идентитета.[69] Глобализација у сфери политике из темеља је променила природу државе, суверенитета и међународног (вестфалског) поретка. Две су битне карактеристике политичке глобализације: 1) све гушћа мрежа повезаности, међузависности политичких заједница, суверених држава, и 2) распростирање истоветних форми политичког живота – демократије и људских права – на све шире просторе света. Али истовремено „на светској политичкој арени настају и симптоми ауторитарне светске владавине".[70]

Печујлић тачно примећује да се јединствена правила понашања у глобалној економији не могу конституисати без политичке моћи „државе". Отуда глобална елита моћи чини све да створи транснационалну „парадржаву", форму наднационалне политичке владавине које утиру пут стварању јединственог глобалног простора.[71] У том контексту развој демократије и заштита људских права има своје наличје: глобализацију

[66] *Исто*, стр. 41.

[67] *Исто*, стр. 49–50.

[68] „Ако модерне електронске комуникације представљају нервни систем, глобализујућа економија представља крвоток света, артерије и капиларе који воде све гушћој мрежи економске повезаности, међузависности свих друштава." (*Исто*, стр. 61.)

[69] „Круну детериторијализације, врх стабла глобалне културе представља 'космополитизам', идентитет грађанина света, слободног од националних ограничености и предрасуда." (*Исто*, стр. 80.)

[70] *Исто*, стр. 83–84.

[71] *Исто*, стр. 86.

ауторитаризма, „ауторитарну револуцију одозго“ и стварање „ауторитарне транснационалне државе“.[72]

Тек предстоји напор савремених научника и истраживача да проникну у вишезначно и противречно значење глобализације. Печујлић сматра да се аутентична расправа о глобализацији не може свести на излагање једног аутора, ма како оно изгледало уверљиво. Нужан је плуралитет гледишта о процесима глобализације који су уплетени с процесима модернизације, транзиције и прерасподеле светске моћи у клупко такозваних мегапроцеса и наддетерминанти светских историјских токова.

Глобализација је противречан процес који повезује свет, али га хијерархизује и баца у дубоке поделе и поларизације. Све ужа мањина развијеног света постаје све богатија. Насупрот њима, на сиромашној периферији две милијарде људи је гладно, сваки четврти становник планете живи од једног долара дневно, а од глади умире сто хиљада људи сваког дана. Демографски и социјални проблеми енормно расту, стање природних ресурса, воде, кисеоника, загађивања и сличних параметара крећу се ка ризику ратног или мирнодопског уништења човечанства и планете.

Под дејством тих противречних сила букнули су национални, верски, културни и политички конфликти. Очекивања да ће крајем Хладног рата наступити детант, заокрет ка миру, разоружању и демократској интеграцији нису су се обистинила. Напротив, на делу је управо процес слабљења крхке глобалне демократије и јачање тенденција ка „ауторитарној светској држави“. Пред нашим очима одвија се инструментализација међународних организација (ОУН, ЕУ, ОЕБС и друге), коју спроводе глобалне елите моћи, и устоличава ауторитарни светски поредак на принципима хијерархије и доминације. У том смислу, „ограничавање суверенитета националних држава је неминован процес и њихова снага се данас све више огледа у способности да све већи део свог суверенитета пренесу на међународне институције“ (А. Гиденс).

Печујлић сматра да одговор на ауторитарни лик глобализације и ризике које она доноси не представља изолација, јер „антиглобализацијски фундаментализам поплочава пут у гето-друштво“. Једино екстремисти, лишени осећања за нове реалности, наступајуће доба могу да замисле као свет самодовољних националних економија, а у супертехнологији да виде само ново зло. „Само крајњи екстремисти верују да националну културу треба потпуно мумификовати, да једини пут напретка представља раскид с глобалним поретком.“[73]

Печујлић се стога залаже за адаптацију локалних друштава у нов ред ствари, од чега се не може побећи. „У свету прекривеном планетар-

[72] *Исто*, стр. 103–106.

[73] *Исто*, стр. 170.

ном мрежом међузависности, живот у изолацији постаје неизводива 'робинзонијада'. Но, адаптација није императив само зато што 'сила бога не моли'; она представља и насушну потребу властитог друштва, начин преузимања супериорних цивилизацијских тековина – модерне технологије, ефикаснијег тржишног привређивања, демократских форми политичког живота и људских права, проширивања локалних културних хоризоната."[74] Модернизација и демократизација, уз асистенцију светске заједнице, властита су потреба локалних друштава.

Печујлић ту види неопходност демократизације глобалног поретка – транснационалних и наднационалих институција, форми владавине, и види другу страну истог изазова: стварања пристојног „светског друштва". Снажна је тежња за преокретима од униполарног света ка мултиполарној светској заједници. Уместо поништавања националне културе и сукоба цивилизација, ступају на сцену пројекти плурализма култура, узајамног обогаћивања и укрштања цивилизација.[75]

Настојећи да одговори на епохалну дилему „да ли глобализација олакшава или несношљиво увећава пороћајне муке нове реалности",[76] понудио је пројект за алтернативну форму глобализације, која захвата све сфере живота. Елементи тог пројекта су: 1) велики преокрет – нов однос природа–друштво, 2) хуманија глобална економија, 3) стварање „новог социјалног уговора", 4) срце глобализације са људским ликом представља успостављање космоплитске демократије. (Д. Хелд), 5) плурализам култура и националних идентитета, међусобно обогаћивање и укрштање цивилизација.[77]

Сумирајући своја истраживања, Печујлић је подвукао да глобализација, као светска појава економског, технолошког, политичког и идејно-културног обједињавања света, *a priori* није ни добра ни лоша. Глобализација је битно изменила слику савременог предузећа, државе, региона и света. Иако условљена објективним законитостима, она ће бити оно што људи, то јест, организоване друштвено-политичке снаге направе. На прагу XXI века глобализација је изразито амбивалентна: истовремено са отварањем нових хоризоната слободе, демократије и прогреса у свету, она је оснажила и процесе доминације, хијерархије и могућности пâда у „ново варварство". Епилог процеса глобализације јесте неизвестан.[78]

---

[74] *Исто*.

[75] „Аутентична универзална култура, примерена демократском глобалном поретку, историјски је нов тип културе, о чијој природи још увек можемо више нагађати него што га можемо прецизније дефинисати. Извесно је да је она битно плуралистичка, вишеслојна, да представља необично комплексан културни простор." *Исто*, стр. 183–184.

[76] *Исто*, стр. 170.

[77] *Исто*, стр. 175–185.

[78] „Ауторитарна завеса још увек није спуштена, исходи великог планетарног процеса – глобализације – окружени су велом неизвесности. Могуће су потпуно различите

Тиме Печујлић на крају своје књиге долази до „кључне теоријске спознаје“: „Суштински сукоб се води око историјске форме глобализације: да ли она води распростирању економске благодети или све дубљем амбису између светова, поништавању националних култура и сукоба цивилизација, или њиховом узајамном обогаћивању; да ли је она пут ка космополитској демократији или ауторитарној светској држави, очувању или разарању природе. Хуманији или нехуманији, демократски или ауторитаран лик глобализације – то је стварни улог. Његови расплети ће одлучити на који ће начин живети милијарде грађана света.“[79]

Пада у очи да је ван оптике Печујлићеве анализе глобализације остао националистички карактер глобализма, посебно у Србији и да уопште није уочио могућности и вредности *алтерглобализма*. Ипак, према свим битним елементима, студија *Глобализација – два лика света* представља његову најбољу књигу, али и значајан допринос социологији глобализације и разумевању противречја савременог света. Због свих ових особина, Печујлићева књига о глобализацији и даље стоји усамљена у нашој социолошкој литератури и својом оригиналношћу залази у просторе релевантне европске литературе о глобализацији. То је књига о времену које је аутор проживео, о стварности о којој сведочи. Као горку истину он је нуди читаоцу на прагу XXI века, са намером да му послужи као компас у његовој одисеји кроз лавиринте „негативно запоседнуте будућности“.

4. Политички ангажман

Мирослав Печујлић се у раној младости упустио у друштвено-политички рад. Са петнаест година постао је члан СКОЈ-а, неколико година касније и КПЈ, односно Савеза комуниста Југославије. Од средине ’60-их до почетка ’80-их година био је на истакнутим партијским и политичким функцијама у Савезу комуниста – члан: Градског комитета СКС Београда, ЦК СКЈ, Извршног комитета ЦК СКЈ (од октобра 1966. године), Председништва ЦК СКЈ, Извршног бироа Председништва СКЈ, ЦК СКС, ректор Универзитета у Београду (1977–1981) и председник Савета марксистичког центра ЦК СК Србије.

будућности: еколошко или технолошко самоуништење планете, нови велики талас деглобализације и сукоби регионалних дивова, цикличне смене светског хаоса, анархије и орвеловског реда, демократски и хуманији светски поредак. – Велике шизме, које обележавају епоху настајања ’светског друштва’, не своде се, дакле, на борбу за глобализацију или против ње. Такав ангажман имао би исто толико изгледа на успех колико и оснивање ’партије за излазак сунца или против изласка сунца’.“ *Исто*, стр. 195.

[79] *Исто*, стр. 195–196.

Печујлић је политички (су)деловао у времену ограничавања слободе мишљења онемогућавања аутономног критичког деловања. Било је то време када критичко преиспитивање теоријских схватања и њихово кориговање није остваривано у академској средини у кругу стручњака, пред судом науке, већ пред кривичносудским већем, у судској дворани и на партијским конференцијама. Премештене на терен дискусија у Савезу комуниста и подвргнуте стаљинистичком принципу демокртског централизма – научне расправе су неретко завршаване политичком осудом, коју су пратиле различите форме удаљавања из наставе и са факултета.

У већем делу своје политичке каријере Печујлић је био у оном крилу Савезу комуниста Југославије које се борило против ауторитарних и бирократских тенденција у партији и држави. Имао је значајну улогу у раскиду СКЈ са стаљинизмом и етатизмом, у идејно-теоријском и политичком артикулисању самоуправног, демократског социјализма. Налазећи се на важним политичким функцијама, борио се за проширивање аутономије и слободе интелектуктуалног рада и стваралаштва. Припадао је малом броју југословенских интелектуалаца који су градили мостове ка слободном и отвореном друштву Западне Европе, ка цивилизацијским тековинама еманципаторске праксе: либералној демократији, социјалдемократији, „држави благостања“, владавини права и другим вредностима.

У драматичним и трагичним сукобима који су из темеља потресали КПЈ/СКЈ и југословенску државу (сукоб са Стаљином и Информбироом 1948, случај Милована Ђиласа, пад Александра Ранковића, студентске демонстрације 1968, пад српских либерала, Милошевићева антибирократска револуција и друга збивања), Печујлић је успео да сачува своју релативно аутономну позицију.

У време криза од 1948. до 1965. године Печујлић је био млад и далеко од места где су доношене релевантне политичке одлуке. Политички ангажман Печујлића везује се за процесе великих реформи и демократизације СКЈ и земље средином шездесетих година. Са либерално-демократских позиција деловао је на универзитету и у политичким форумима чији је био члан. Већина учесника студентских демонстрација у Београду 1968. године сведочи о томе да је Печујлић прихватао ставове и захтеве студената и да је допринео да Тито у последњи час донесе одлуку да подржи студенте, а не да на њих, „као стране плаћенике и непријатеље самоуправљања и радничке класе“, изведе војску и тенкове.[80] Касније, средином седамдесетих година, Печујлић се са позиције ректора ангажовао у решавању статуса појединих наставника који су због морално-политичке неподобности удаљени са факултета.[81]

[80] О томе су говорили Ђуро Ковачевић, Вукашин Павловић, Зоран Видојевић и други.

[81] Професор Печујлић је посредовао у изналажењу компромиса да поменути професори напусте Филозофски факултет и да се запосле у Институту за друштвену теорију

Током седамдесетих и осамдесетих година неподобне редакције појединих часописа, новина и гласила (*Гледишта*, *Видици*, *Студент*, *Трећи програм*, *НИН*, *Индекс* и други) и руководства либералних културних институција (Студентски културни центар, Дом културе „Студентски град“, БИТЕФ, ФЕСТ и сличне) имале су у Печујлићу значајну подршку и заштиту. Штавише, *spiritus movens* низа њихових пројеката и манифестација био је управо Печујлић (недеље пољске, италијанске латиноамеричке културе у СКЦ-у, међународни округли столови и трибине и други скупови). Значајно је допринео уношењу либерално-демократских садржаја у различите форме марксистичког образовања и у конципирању омладинских и партијских политичких школа у Србији.

То не значи да Печујлић није правио компромисе, да као дисциплиновани члан партије и њених форуме није учествовао у спорним процесима и тзв. политичким случајевима. Остало је забележено његово недовољно ангажовање против прогона либералâ у Србији[82] и посебно против удаљавања са Правног факутета професора Михаила Ђурића и седморо наставника који су га подржавали, 1972–1973. године. Било је то време када је београдски Правни факултет етикетиран и дискредитован, време непојмљивих притисака којима се атаковало на аутономију и интегритет Факултета, што је створило неповољну констелацију односа на самом Факултету, атмосферу страха и прогона.

Културни и јавни живот тада је постао препун „случајева“, судских процеса, забрана, политичких дисквалификација, црних листа, спискова подобних и неподобних и других „квалификација“. Продубљен је јаз између официјелне државне политике и непожељне аутономне критичке науке, што је сасвим извесно означило почетак окончања рудиментарних слобода и културне демократије. Мирослав Печујлић тада није смогао снаге да стане у одбрану аутономије универзитета, у заштиту својих колега који су удаљени са факултета из неакадемских разлога – због морално-политичке неоподобности. Штавише, својим дискусијама на пар-

и филозофију у којем би могли слободно да истражују и објављују књиге, да организују предавања, семинаре, међународне конференције, да путују у иностранство и одржавају везе са угледним универзитетима у свету. Седам од осам професора је прихватило ово решење и већина је радила у Институ до одласка у пензију.

[82] На захтев Јосипа Броза Тита, у Србији је почетком седамдесетих година дошло до смене српског партијског руководства на челу са Марком Никезићем и Латинком Перовић и стотине партијских активиста и директора предузећа који су оптужени као либерали. Иако је био њихов близак сарадник и делио њихове идејно-политичке ставове, Печујлић није поделио њихову судбину. По неким тумачењима, он је направио компромис са кључним људима у власти, чији је резултат био задржавање високих функција у СКЈ-у и његов избор за ректора Универзитета у Београду. Вероватно је цена била Печујлићево ангажовање на „срређивању стања“ на Правном факултету, односно удаљавање „неподобних“ наставника.

тијским форумима и ставом да „наставничко звање не даје право на проповедање национализма“, приклонио се осуди Михаила Ђурића због његове академске расправе и изгону наставника који су били против суђења професору или су тражили његово помиловање.[83]

При крају Печујлићеве универзитетске каријере, деведесетих година XX века, политички идеали његове генерације доведени су у питање а заједничка држава јужнословенских народа коју су они градили доживела је кризу и распад. Штавише, отпочели су сурови ратни сукоби између до јуче братских народа. Наступило је време зла, насиља и превара у југословенској ратној апокалипси, која је обесмислила сваку реч и интелектуални напор. У том драматичном времену српски интелектуалци су се кретали различитим путевима и у већини случајева пали на испиту. Једним путем су ишли интелектуалци који су резигнирано дигли руке од интелектуалног рада и стварања, повукли се у унутрашњу емиграцију. Други су се политички ангажовали као лидери странака, као вазали и лакеји политичких моћника, као политички камелеони и кетмани и слично. На тај начин су давали морални и интелектуални легитимитет политичким елитама, али су притом издали и компромитовали свој позив.

За разлику од њих, Печујлић је припадао малом броју интелектуалаца који су ишли путем теоријског истраживања и артикулације драматичних збивања тог туробног времена. Одбио је позив идеолога Социјалистичке партије Србије и Југословенске левице да националистичким страстима и имбецилним политичким одлукама прибави морални ауторитет, да постане промотор мржње, шовинизма и рата. Смогао је снаге да сачува сопствену аутономну, критичку позицију, да се у својим позним годинама посвети властитој професији и понуди одговоре на изазове мрачног времена.

---

[83] Видети: Извод из Записника са Ванредне конференције Савеза комуниста Правног факултета у Београду, 26. марта 1973, Реч Мирослава Печујлића. Пошто је Врховни суд Србије изрекао пресуду Михаилу Ђурићу, непосредно после тога, седморо наставника Правног факултета (професори др Андрија Гамс, др Ружица Гузина и др Стеван Врачар, доценти др Бранислава Јојић и др Александар Стојановић, асистенти Данило Баста и Војислав Коштуница) потписало је крајем јануара 1973. године молбу за помиловање професора Ђурића. Одлучном акцијом партијске организације Правног факултета даље потписивање ове петиције је спречено. На поменутој конференцији СК Правног факултета потписници петиције су партијски и дисциплински кажњени и одстрањени из наставе. Андрија Гамс и Ружица Гузина су превремено пензионисани, Стеван Врачар, Стеван Ђорђевић и Данило Баста удаљени су из наставе, Бранислава Јојић је напустила Факултет, а Војислав Коштуница, који није био члан СКЈ-а, морао је да напусти Факултет и пређе у Институт друштвених наука. Убрзо после тога, на конкурсу за поновни избор Коста Чавошки није изабран због морално-политичке неподобности, а Александар Стојановић није изабран због наводне „стручне неподобности“.

Одговори Печујлића, које је дао у својим књигама из периода од 1986. до 2002. године, о заробљеном друштву, кризи и слому социјализма, транзицији и глобализацији спадају у сâм врх наше друштвене науке. Те књиге ће бити незаобилазне у будућим истраживањима противречја савременог света и српско-југословенске трагедије на крају XX века.

5. Закључак

Научни, истраживачки и педагошки рад Мирослава Печујлића био је плодоносан и иновативан, што га је сврстало међу истакнуте стваралоце у социолошкој и, уопште, друштвеној науци код нас у другој половини XX века. Посебно важан допринос дао је у области изучавања опште социологије и социјалне теорије, друштвене структуре, политичке социологије, методологије друштвених наука и глобалних друштвених процеса. Написао је петнаест ауторских и коауторских књига и стотинак чланака, уредио је неколико зборника, антологија и лексикона, руководио је и учествовао у великом броју пројеката, уређивао је више стручних часописа и активно је учествовао на бројним домаћим и међународним симпозијумима. Међутим, његов политички ангажман и јавно деловање имали су за последицу да његово дело остане мање заокругљено и конзистентно него што је могло да буде.

Књиге које је написао имале су у научним круговима велики одјек, због нових тема, идеја и приступа, аналитичности, као и због стила којим је писао. Његове расправе носе облежје објективности и оригиналности. И поред тога, платио је цену времену у којем је живео. Реч је о времену и друштву које је било ненаклоњено науци и научницима и које је умногоме ограничило домете Печујлићевог теоријског рада. Уз то, он није успео да се одупре неодољивој привлачности политике и власти. Његове бројне друштвено-политичке активности и ангажовање у политичким форумима, нажалост, удаљили су га од основног академског, научноистраживачког пута. Најбоље своје стваралачке године и огромну енергију није уложио у истраживање и теоријска промишљања, већ у оперативне партијско-политичке послове.

Поједине Печујлићеве књиге, чланци и прилози у часописима и зборницима недовољно су развијени и пате од одређених техничких, методолошких слабости. Теме за те публикације често је „хватао у лету“, прикупљао грађу селективно и пречицама. Уместо да иде трновитом стазом социолога-рудара, који мукотрпно истражује, копа, вади руду из скривених дубина, стрпљиво годинама и деценијама испира племенити метал и тек онда га уграђује у своје теорије и књиге, ишао је лакшим и краћим путем, писао есејистички, пуштао у штампу радове на којима је тек ваљало озбиљно радити и који су, често, остајали на граници између

науке и публицистике. Отуда су његови понајбољи радови о изузетно важним темама објављени (а нажалост и остали) као уводне студије за антологије, хрестоматије и зборнике радова о тим темама.[84]

У писању уџбеника и монографских студија није следио сјајну традицију београдског Правног факултета, коју су утемељили професори Слободан Јовановић, Радомир Лукић, Михаило Ђурић и други. Сопствена предавања студентима на основним студијама, а нарочито на последипломским и докторским курсевима, они су претакали у своје књиге (уџбенике, студије, расправе, ређе есеје и осврте). С монашком посвећеношћу предавању и тексту, радили су тај посао са кристалном јасноћом мисли, минуциозном акрибијом, са вагањем и брушењем сваке речи, настојањем да се мисао изрази на разумљив, језгровит и леп начин. Већина њихових књига представљају пример стилско-језичког и интелектуалног мајсторства. Иако је поседовао списатељске и истраживачке таленте, те ретку социолошку имагинацију, Печујлић није успео, тачније, није стигао да напише такве књиге, јер његове књиге о социјалној структури, кризи социјализма, транзицији и глобализацији сведоче да је он то и те како умео.

Већина Печујлићевих књига пати од техничких и теоријско-методолошких слабости (мало је монографија у строгом смислу, а више „омнибус-књигâ“, хетерогених по тематици, методима, ту су недопустива понављања у књигама, не само тема и проблема, већ читавих пасуса и делова, слабости систематике и друге мањкавости). Пада у очи аљкав однос према фуснотама. Са изузетком прве књиге, *Класе и савремено друштво*, и последњих списа које је објавио, многе његове студије су урађене без подробних навођења података о коришћеној литератури и изворима.

Правни факултет је у својој баштини имао професоре који су своју сјајну научну и универзитетску каријеру преточили у богати литерарни опус: монографске студије, расправе, есеје, уџбенике, приручнике, меморарске записе, полемике, портрете... Реч је о професорима који су се потпуно посветили научном раду и универзитетској каријери. Најбоље примере таквог опуса чине сабрана дела Слободана Јовановића (18 томова у издању Геце Кона, 12 томова у издању БИГЗ-а), Сабрана дела Радомира Лукића у 11 књига, Сабрани списи Михаила Ђурића у 12 томова и други.

[84] Критичка рецепција Печујлићевих радова изостала је. Уколико се оставе по страни бројне бљутаве и испразне промоције и удворички прикази његових књига, који нису вредни ни помена, пада у очи да се о тим књигама и ауторовим занимљивим и провокативним тезама врло мало писало. Изузеци су: професори Радомир Лукић, који је критиковао Печујлићеве ране радове и усмеравао га на мукотрпна социолошка истраживања озбиљних, а не лажних идеолошких тема, Марија Богдановић, која је у поменутом приказу у часопису *Гледишта* указала на бројне слабости Печујлићеве *Методологије друштвених наука*, и Љубиша Митровић, који је писао о Печујлићевом доприносу социологији развоја и глобализације.

Печујлић је, по тематској ширини, по интелектуалној снази и литерарном дару, био на путу да се приближи тим корифејима Правног факултета. Нажалост, ишао је краћим путем, састављао зборнике и хрестоматије уместо монографија, писао коауторска и слична дела, многе радове и рукописе оставио је у скици и неразвијене. Поменуте слабости Печујлић је обилато надокнађивао својом социолошком имагинацијом, ерудицијом и продорном мишљу, и тиме обезбеђивао широку читалачку публику и углед у јавности.

Посао социолога је у много чему рударски посао, тежак, исцрпљујући, неизвестан. Неодољиви зов политике и политички ангажман одвели су га на другу стазу. Печујлић није имао снаге, стрпљења и времена за такав ангажман. Ишао је пречим путем, брже стизао до непосредних циљева које му је живот постављао. Иако је имао талента, имагинације и интелектуалне снаге, олако их је расипао и расејавао. На тај начин, као многи талентовани српски и југословенски интелектуалци, због рада у политици, није успео да у потпуности оствари своје научне потенцијале. Оставио је дело које сведочи о таленту и широким могућностима, али је то дело остало недовољно развијено и довршено.

У разумевању ове амбивалентне оцене Печујлићевог дела и делања морамо имати у виду сложено друштво у којем је стварао, велике турбуленције кроз које је пролазио. Он је следио идеје, машту, социолошку имагинацију, настојао да схвати друштво и свет у којем је живео. Трудио се да проникне у противречја савременог друштва, да анализира њихове детерминанте, да уочи и наговести промене. Имао је свој особен стил и није стриктно робовао правилима заната, сматрајући „да су идеје важније од фуснота“.

Резимирајући анализу научних, стручних и педагошких квалитета Мирослава Печујлића, може се закључити да је својим резултатима у стручном и универзитетском раду дао значајан допринос научном проучавању социологије, марксизма и политикологије, посебно афирмишући научни приступ проучавању и истраживању важних тематских области које су код нас дуго биле неистражене или занемарене: научно-технолошке револуције, екологије, кризе социјализма, транзиције и глобализације.

Смисао за теоријску синтезу засновану на компаративним и интердисциплинарним проучавањима потврдио је у истраживачким пројектима и публикованим радовима. Број објављених радова, њихов обим, разноврсност тема које обрађују, одлике разумљивог стила и језика којим се уверљиво саопштавају резултати до којих је дошао – показују талент за објективну научну анализу и синтезу. Резултати у раду са студентима потврђују да се Печујлић остварио као врстан педагог, дајући лични печат извођењу наставе, заснивању нових дисциплина и повезивању

наставе са сродним теоријским и наставним областима. На тај начин, Мирослав Печујлић је остварио изузетно богату научну и академску каријеру и поставио високе стандарде у областима којима се бавио. На другој страни, његово бављење политиком није дало значајније резултате.

Jovica Trkulja
Faculty of Law
University of Belgrade

Summary

SCIENTIFIC-EDUCATIONAL AND PUBLIC ACTIVITY OF MIROSLAV PEČUJLIĆ

Miroslav Pečujlić (1929–2006) gave a significant contribution in the domain of research in general sociology and social theory, social structure and dynamics, political sociology, methodology of social sciences and global social processes. He wrote fifteen authorial and co-authorial books and about hundred of papers, edited several collections, anthologies and lexicons, and he also administered and collaborated in numerous projects, edited many professional journals and participated actively in multifarious domestic and international symposia. His own sense for theoretical synthesis founded on comparative and interdisciplinary investigation is verified in research projects and published works. The number of publications, their volume, diversity of topics treated in them, features of comprehensible language in which his achievements are communicated – all that show his gift for scientific analysis and synthesis. Results in cooperation with students confirm that Pečujlić realized himself as a good teacher, giving his personal seal to performing instruction, establishing new disciplines and linking instruction with related theoretical and educational areas. He accomplished a rich scientific and academic career (aided by political engagement) in the domains which he dealt with. The political engagement and public operation of professor Pečujlić, however, had produced the consequence that his work remained less complete and consistent than it might have otherwise been. For those reasons, his books, papers and contributions in journals and collections have been developed insufficiently and they have suffered from certain technical and methodological weaknesses. In this paper the author, after the account of Pečujlić's biography, illuminates his university career, scientific opus and political engagement. The focus is on the critical reexamination of Pečujlić's theoretical positions and his contributions to Serbian social science.

Key words: Miroslav Pečujlić, general sociology, political sociology, methodology of social sciences, social-democracy, Marxism, socialism, transition, globalization

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 485–498
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Љубиша Митровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС МИРОСЛАВА ПЕЧУЈЛИЋА САВРЕМЕНОЈ СОЦИОЛОГИЈИ РАЗВОЈА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ[1]

Мирослав Печујлић *(1929–2006) један је од доајена социологије у Југославији и Србији. Утемељивач је савремене политичке социологије, социологије развоја и социологије глобализације, о чему сведоче његове многобројне и бриљантне студије у распону од* Класе и савремено друштво, Будућност која је почела, Хоризонти револуције, Универзитет будућности, *па до* Социологија између апологије и револуције, Заробљено друштво, Драма социјализма, Савремена социологија, Изазови транзиције, Глобализација, Глобално доба *итд.*

Својим стваралаштвом Мирослав Печујлић *припадао је „топлој“ струји у савременом неомарксизму. Својим стваралаштвом дао је значајан допринос развоју како опште теоријске социологије, тако и посебних социологија: развоју савремене политичке социологије, социологије развоја и социологије глобализације. Својим истраживањима је допринео сазнавању друштвене структуре и динамике југословенског, српског и светског друштва.*

Први је у нас проблематизовао однос самоуправљања и етатизма, научно-технолошке револуције и партиципативне демократије, у контексту истраживања система расподеле друштвене моћи; теоријски развио појам друштвених класа и истраживао ововременске облике друштвених неједнакости и класних борби.

Упознао је нашу социолошку академску заједницу са најновијим правцима у савременој социолошкој теорији; изложио пледоаје за могућу интеграцију функционализма и марксизма, као и афирмисао теоријске и методолошке вредности светско-системске анализе и интегралне парадигме у социологији. Критички је истраживао и изазовне проблеме транзиције и глобализације у контексту динамике савременог светског друштва; разматрао стратегије и актере савремених друштвених промена и могућности конституисања и развоја друштва будућности са хуманим социјалдемократским лицем.

У фокусу наше анализе налазе се разматрање доприноса Печујлића социологији развоја и социологији глобализације, као и стваралачка примена светско-системске теорије у анализи проблема савременог развоја, процеса транзиције и глобализације, али и истраживање иновационог доприноса и научног новума Печујлића савременој социологији. Аутор у раду посебно проблематизује тезу о онтолошким и гносеоло-

[1] Овај рад је резултат ауторових истраживања на макропројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за просвету и науку РС.

шким импликацијама процеса глобализације на конституисање и развој социологије глобализације и глобализацију предмета савремене социологије, као и пледоајеа професора Мирослава Печујлића за афирмацијом интегралне парадигме у социологији.

Својим стваралаштвом професор Мирослав Печујлић *допринео је афирмацији позива социологије у нас и међународном угледу наше социологије.*

Кључне речи: *Мирослав Печујлић, општа социологија, социологија развоја, социологија транзиције, социологија глобализације, социјалдемократска алтернатива*

1. Претходне напомене

Мирослав Печујлић (1929–2006) припада плејади социолога са Београдског универзитета, који су стваралачким делом дали пионирски допринос конституисању и афирмацији социологије као науке, позива и професије у нас.[2]

Професора *Мирослава Печујлића* најпре сам упознао као студент социологије на Филозофском факултету у Београду, слушајући предавања из Опште социологије, у време када је професор *Михаило Поповић* био на студијском боравку у САД. Касније сам његово дело упознао кроз ишчитавање скоро свих његових студија, исписанаих надахнуто, са социолошком маштом у распону од *Класе и савремено друштво* (1967) до *Глобализације: два лика света* (2005). Још као асистент написао сам приказ његове студије „Хоризонти револуције“ (1970), који је објављен у часопису *Наше теме*, Загреб, бр. 10/1972. Професора *Печујлића*, који је био отворен за нова изазовна проблемска поља у савременој социологији, радо сам читао и цитирао у својим радовима.

Касније сам имао част да професор *Печујлић* буде рецензент шест мојих студија: „Социологија развоја“ (1992), „Друштвене промене и актери“ (1999); „Балкан – граница и мост међу народима“ (2000); „Глобализација и савремена левица“ (2000); „La globalisation et ses acteurs“ (2001); „Пут у зависно друштво“ (2004). У неколико наврата смо колегијално и пријатељски разговарали о бројним социолошким темама, најновијим истраживањима и студијама из области социолошке теорије, транзиције и глобалистике. У том контексту разматрали смо контроверзна гледишта о савременим геополитичким процесима и сукобима на Балкану и свету. Сећам се његових упозорења и поруке: да је за мултиполаран развој света, мир и стабилност у савремености, кључно партнерство Русије и Немачке, у том контексту обликоваће се судбина и геополитички положај Балкана и Србије.

[2] Опширније о наставно-научној и јавној делатности професора *Мирослава Печујлића* видети у истоименом раду проф. др *Јовице Тркуље,* са Правног факултета Универзитета у Београду (припремљеном за научни скуп „100 година социологије у Србији“, 1–2. септембра 2012), у организацији Српског социолошког друштва.

У последње две деценије свог живота, у свом стваралаштву, *Печујлић* је био заокупљен изазовима и противречностима постсоцијалистичких друштава у транзицији, али и истраживањем глобализације као епохалног процеса. У свом прилогу дајемо осврт на његов допринос савременој социологији развоја и социологији глобализације.

Напомињем да сам у свом чланку „Доајени савремене социологије у Србији (скица за професионалне портрете)“ писао о професору *Мирославу Печујлићу*, који, са *Р. Лукићем*, *В. Милићем*, *М. Поповићем* и *З. Голубовић*, спада у доајене социологије у Србији, а који је својим студијама, писаним бриљантним стилом и са жаром из духа Милсове социолошке имагинације, трајно задужио академску заједницу социолога у нас, афирмишући позив социолога да, у складу са Волерстиновим захтевом, треба да својим професионализмом служи Истини, Доброти и Еманципацији.[3]

2. Допринос М. Печујлића општетеоријској социологији и савременој социолошкој теорији

Процес теоријске дедогматизације и духовне еманципације у нас најпре је отпочео у филозофији и социологији као науци 70-их година XX века. У том погледу свакако треба истаћи Бледски сусрет филозофа (1960) и њихове расправе о ограничености теорије одраза у савременој гносеологији, као и настанак и деловање групе окупљене око часописа *Праксис* и Корчуланске летње школе. Они су својим стваралаштвом рехабилитовали значај филозофије за развој савремене науке, те указали на значај мисли младог *Маркса*, посебно његове антропологије и теорије отуђења, за дефинисање прометејско-активистичке улоге човека у историји, као и развијање радикалне критике свега постојећег у служби хуманистичко-еманципаторске праксе покрета друштвених промена у савремености.

У овом социо-културном контексту, унутар настајуће социологије као студијске групе и њених облика сазнајне праксеологије, јавља се нова, топла струја – која сматра да је неопходно јасно правити дистинкцију између марксизма као погледа на свет и социологије као науке, као и да је потребна отвореност социологије као науке према теоријском плурализму у савременој социологији. Тој струји припадао је, по својим погледима и делу, и професор *Мирослав Печујлић*. Наиме, иако је започео као

[3] Видети опширније у ауторовом чланку „Доајени савремене социологије у Србији“, *Политичка ревија*, Београд, 3/2011, 119–144.

марксиста (о чему најречитије сведочи његова докторска дисертација *Савремене социјалдемократске теорије о прелазу из капитализма у социјализам*, 1962, као и студија *Класе и савремено друштво*, 1961), он ће се у својим даљим истраживањима развити у критичког/стваралачког неомарксисту. У низу својих студија из систематске теоријске социологије, а посебно у радовима и делима као што су: „Увод у савремене социолошке теорије" (у уџбенику *Основи науке о друштву*); *Хоризонти револуције* (1970); *Социологија између револуције и апологије* (1973); *Савремена социологија* (1991); *Критичка теорија савременог друштва* (заједно са *З. Видаковићем*, 1991); *Социологија* (заједно са *В. Милићем*), као и својим редакцијским прилозима у *Социолошком лексикону* (1971) и четворотомном хрестоматијском делу *Марксизам – мисао епохе* (1976) и зборнику радова *Марксизам и савремено друштво* (1979), који је приредио са Јовицом Тркуљом, професор *Печујлић* је дао драгоцен допринос утемељењу савремене општетеоријске социологије у нас.

Ценећи теоријско-методолошке вредности изворног Марксовог дела, он је рехабилитовао не само значај методолошког начела тоталитета, већ и његово антрополошко и социолошко учење. Полазећи од Марксовог парадигматског приступа, *Печујлић* је у савремености открио нова истраживачка/проблемска поља (нпр. истраживање дистрибуције друштвене моћи, однос научно-технолошке револуције и самоуправљања; етатизам и монопартизам као унутрашњу границу даљем развоју социјализма и узроке његове имплозије; процес глобализације као нов облик модернизације и развоја глобалног светског друштва); као што је и указао на њихов значај за разумевање социјалне динамике светског друштва и развој савремене социологије.

За разлику од класичне социолошке и марксистичке парадигме, које су на историју и друштво гледали као на хегелијански и механички затворен систем, као на поприште деловања гвоздених законитости, *Печујлић* следи плуралистичку дијалектичку логику детерминације и људске слободе, схватајући друштво као облик самопроизвођења историје, објашњавајући да је она производ деловања множине фактора, традиционалних и нових друштвених покрета као актера. Стога се за тумачење друштва, историје и човека – мора имати шира социолошка оптика, саздана у теоријско-методолошком погледу од једне нове синтетичке теорије друштва. У том смислу он у својој студији „Хоризонти револуције", поред онога што критички истражује предности и ограничености функционализма и марксизма, истиче свој пледоаје за реинтеграцију ових теорија: тако што би функционализам (посебно метод функционалне анализе) служио за истраживање социјалне структуре/социјалног система, а Марксова теорија за сазнавање и експликацију социјалне динамике. Притом *Печујлић* указује и на сложеност овог процеса (потребу реинтер-

претације, прераде бројних категорија) да би се дошло до нове научне синтезе функционализма и марксизма као теорије и метода савремене социолошке анализе.

Мирослав Печујлић је, такође, заслужан што је међу првима у нашој социологији афирмисао дух да је социологија полипарадигматска наука, те је заједно са *Рицером* изразио пледоаје за конституисање интегрисане социолошке парадигме у савременој социологији. Затим, што је међу првима у нашој социологији почео да се креативно служи теоријама које су на Западу означене као неомарксистичке и постмарксистичке, као што су то: теорија расподеле друштвене моћи, друштвених неједнакости и сукоба, теорија зависне модернизације, неједнаке размене рада светско-системске анализе и нових друштвених покрета као актера.

Најзад, *Печујлић* је анализирајући промене у онтолошкој структури светског друштва први писао не само о процесу глобализације већ и о феномену глобализације социологије, тј. проширењу и редефинисању предмета социологије у новим условима савремености: на анализу глобалног светског друштва/глобалног светског система.

3. Допринос М. Печујлића социологији развоја савремених друштвених промена

У савременој социологији друштвених промена, а посебно социологији политике и социологији развоја у Србији нема значајнијег посленика од *М. Печујлића*. Читав свој професионални век овај аутор је посветио истраживању проблематике социјалне динамике, изучавајући са једнаком истраживачком страшћу како промене у националним оквирима тако и глобалном светском систему.

Печујлић је најпре кренуо као истраживач класне структуре и расподеле друштвене моћи савременог друштва, а потом се дуго бавио проблематиком политичке социологије и социологије самоуправљања; да би се, затим, концентрисао на истраживање односа самоуправљања и научно-технолошке револуције, односа етатистичке и самоуправне моћи у југословенском друштву.

Најпознатије његове студије везане за ова проблемска поља су: „Класе и савремено друштво“ и „Будућност која је почела“. У студији „Класе и савремено друштво“ разматра трансформацију друштвених класа у савременом светском друштву, са посебним освртом на југословенско друштво, *Печујлић* је трансформације у класној структури анализирао у контексту промена у структури нових производних снага савременог друштва, повезујући их са поделом рада и својинским односима. Закључак до којег је дошао гласи да се савремена теорија класа мора

допунити и њеним динамичким аспектом, а то је да је класна борба један од елемената теорије, интегралне дефиниције појма друштвене класе.

Печујлић је међу првима у нашој послератној социологији темељно почео да разматра проблематику социјалне динамике, повезујући је, најпре, са новим социјалним контекстом развоја социјализма и самоуправљања, односно нових производних снага научно-технолошке револуције и потребом развоја партиципативне демократије, чија је једна од најразвијенијих историјских форми социјалистичко самоуправљање; а потом и са новим друштвеним покретима и процесима глобализације, као актерима савремених друштвених промена у глобалном светском систему.

Своју анализу проблематике социјалне динамике у нас *Печујлић* је отпочео у прекограничном пољу политичке социологије и социологије развоја (кроз анализу односа друштвене и политичке моћи, распореда политичких група и актера друштвених промена; односа самоуправљања и етатизма; асоцијативне и антагонистичке моћи у социјализму и савремености). Као антидогматски дух, *М. Печујлић* је перманентно пропитивао теоријско-методолошку моћ владајуће парадигме у дијалогу са другим социолошким и политиколошким дискурсима. Он је, пре свега, као стваралачки марксиста, сматрао да је неопходно критички истраживати противречности савременог друштвеног развоја, савремене праксе социјализма и самоуправљања, могућности и ограничења деловања СКЈ-а, као авангарде у условима хермафродитског система: монопартијског социјализма и самоуправљања.

Као протагониста реформистичке струје на левици, која се залагала за реформу и демократизацију социјализма, за социјализам „са људским лицем, *Печујлић* је у низу својих студија разматрао кључна питања развоја савременог социјализма. Овде најпре скрећемо пажњу на његову бриљантну студију *Будућност која је почела*, у којој аутор разматра однос између научно-технолошке револуције и самоуправљања; на могућности превладавања етатистичке моћи у контексту даљег подруштвљавања друштвене моћи, трансформације СКЈ-а, реформе и демократизације политичког система, либерализације привредног живота и афирмације процеса овладавања радничке класе, непосредних произвођача, удруженог рада – вишком рада, односно заснивање самоуправљања као система асоцијативне моћи, у коме ће „слобода сваког појединца бити услов слободе свих“ и који ће омогућити аутономију и демократску неетатистичку интеграцију делова у целину глобалног система друштва.

Печујлић, заједно са *Н. Пашићем и З. Видаковићем*, припада оној групи политичких социолога који су избегли погубним замкама нормативизма као новог облика догматизма, и који су самоуправљање и укупан политички живот у нас, разматрали у контексту деловања актера, противречних интереса и сукоба друштвених група. На тај начин они су

демистификовали самоуправљање и Савез комуниста. Отворено указивали на узроке и последице етатизације друштва, под фирмом полицентричног етатизма, формализације и бирократизације СКЈ-а и блокаде развојних снага друштва.

Печујлић је у *социјалистичком самоуправљању* видео историјску форму владавине радника/непосредних произвођача, развоја нових производних снага; али и превладавања етатизма и монополске улоге једне партије. Његово деловање у оквиру органа СКЈ-а било је на линији радикалне реформе и демократизације СКЈ-а. Нажалост, оно је остало усамљено и превладале су снаге догматизма и конзервативизма, које су својим деловањем довеле СКЈ у ћорсокак, подредиле га силама полицентричног етатизма, који ће на свом разулареном интересу довести до разбијања Југославије. СФРЈ се после 1989. распала на дејству, изнутра, снага бирократске и националистичке контрареволуције, уз геостратешки притисак Запада (пре свега Немачке и САД).

У фокусу социолошке проблематизације код *Печујлића* једнако су битна питања развоја савремене теорије друштвене промене и истраживање кључних проблема/научних поља социјалне динамике савременог друштва. О томе говоре његове студије „Савремена социологија“ и „Критичка теорија друштва“. У теоријском погледу *Печујлић*, поред ослонца на најбоље вредности аутентичне традиције Марксове мисли (идеје материјализма у социологији, теорија отуђења, хуманистичка-еманципаторска моћ појединаца и друштвених покрета као актера), упориште налази у најбољим делима неомарксиста и постмарксиста. У распону од *Волерстинове* светско-системске анализе, преко теорије зависне модернизације А. Г. Франка, до теорије неједнаке размене рада *С. Амина*, теорије радикалних потреба. Полазећи од овог теоријског оквира/приступа *Печујлић* је написао значајне студије „Заробљено друштво“, „Драма социјализма“, „Критичка теорија савременог друштва“, „Савремена социологија“, „Изазови транзиције“, „Глобализација – два лика света“.

У студији *Заробљено друштво* (1986), која је посвећена анализи покрета „Солидарност“ као актера отпора и промена, *Печујлић* даје блиставу анализу унутрашњих граница монопартијског ауторитарног социјализма и актерâ антибирократске револуције, оличене у пољској „Солидарности“. Његова анализа указује на живо противречје између етатистичког система и снага отпора заробљеног друштва. Социолошка анализа се овде на моменте приближава Марксовој анализи деловања актерâ у Париској комуни у спису „Грађански рат у Француској“. *Печујлић* показује како бирократизација револуције не само да „једе своју децу“, већ и блокира, заробљава и уништава развојне снаге друштва. Његова анализа динамике политичких фактора, снага конзервације и доминације и актера слободе/промена натопљена је снажном критиком етатизма, али и

утопијском надом и визијом да су могуће демократске промене и борба за слободарски/људски лик социјализма.

Аутор закључује своју студију речима: „Једино развојем својих способности – свака нова генерација представљаће и нове неимаре будућности... Протагоности радикалне еманципације, демократске и солидарније заједнице не могу бити технократски апарати државе или корпорације, ма колико они били важни актери. То могу бити масовни, стари и нови социјални покрети, снажне личности прожете солидарношћу... Хумана будућност није гарантована, она само кроз људско ангажовање постаје стварност.“[4]

Насупрот ауторитарном социјализму, *Печујлић* је веровао у моћ и перспективу републиканског самоуправљања, које би вратило политику и слободу произвођачима/грађанима и од њих учинило актере историје и своје судбине. Пољска „Солидарност“ и антибирократска револуција показале су да се канаринац не може предуго чувати у бирократском кавезу а да не угине или се изроди у новог *Прометеја*, актера еманципације против „богова“ који су заробили друштво. На том судару снага промена и снага монопартијског монопола и етатизма, изнедриће се противречности и сукоби који ће довести до имплозије социјализма.

У студији *Драма социјализма* (1989) *Печујлић* разматра социјалну и политичку динамику, драму и судбину постреволуционарних социјалистичких друштава. У фокусу је анализа праксе социјалистичких друштава на Истоку, средњој и јужној Европи, али и покрета/пројеката на Западу. Аутор показује како је бајковиту слику социјализма (као предигре бескласног друштва) „сâм живот брутално демантовао, у форми стаљинизма („архипелага Гулага“, али и „заробљеног друштва“), монопартијске владавине ауторитарне партије и доктрине; те да је, насупрот тоталитарном моделу капитализма и социјализма и традиционалног пројекта социјализма, неопходно развити нову парадигму: алтернативни/плуралистички пројект/модел посткапиталистичког друштва, у којем би се остварилe универзалне идеје и вредности слободе, једнакости/праведности и братства; либерализма и социјализма и где би се као актери цивилизацијских преображаја појавили нови еманципаторски друштвени покрети.

У студији *Савремена социологија (стара и нова слика света)*, 1991, *Печујлић* се бави централним проблемима социологије савременог света: с једне стране, разарањем старе и стварањем нове слике човековог света – тј. радикалном променом научне парадигме у социологији; и с друге, епохалним променама стварности чији смо савременици. Ова студија у

[4] М. Печујлић, *Заробљено друштво*, Партизанска књига, Београд–Љубљана, 1986, стр. 242.

својој структури садржи четири проблемска циклуса: I Ново читање социолошких теорија; II Смена епоха; III Политика и савремено друштво; IV Нација – национализам – држава.

У оквиру првог проблемског круга Печујлић се бави променана научне парадигме у социологији у оквиру тектонских промена савремене реалности. Он овде указује на интелектуалне границе старих друштвених теорија и нову слику света (отвореност историје, спој нужности и слободе људске акције, ново схватање промена, плуралистичка природа постиндустријских друштава, нови актери цивилизацијског преображаја и проширивање предмета и метода социологије).

У другом тематском кругу *Печујлић* пише о стварању светског друштва (процес глобализације, нови облици класних и регионалних и цивилизацијских неједнаклости). Затим, истражује различиту структуру и динамику земаља светског центра, полупериферије и периферије; нову технолошку базу – постиндустријску револуцију; нов тип економије и нове историјске актере друштвених промена (професије, елите, класе, социјални покрети). У трећем делу своје студије Печујлић се бави разматрањем новог схватања политике и њеном улогом у савременом друштву. У његовом фокусу овде су савремено друштво, ауторитарни темељи социјалних система, економске и социјалне претпоставке демократије и актери политике.

У четвртом делу *Печујлић* разматра феномен нације, однос нације и државе, као и проблем национализма у савременом светском друштву, уз питање судбине националне суверености у условима глобализације. Све ове феномене и проблеме аутор разматра из угла социјалне динамике савременог светског друштва, а резултат његове анализе представља драгоцен допринос социологији развоја савременог друштва. Ова студија на нов начин даје приказ/објашњење бројних категорија и феномена који су незаобилазни за разумевање социјалне динамике савременог светског друштва, као и формирање планетарне филозофије и етике, еколошки и социјално одрживог развоја.

У студији *Изазови транзиције* (1997) *Печујлић* анализира почетне домете и странпутице транзиције постсоцијалистичких друштава са посебним освртом на геополитички простор Србије и Балкана. Његова минуциозна социолошка анализа указује да одабрани модел неолиберале зависне модернизације утире пут периферизацији привреде, друштва и културе у овим земљама, задржавајући ова друштва у зони светске периферије са различитим облицима олигархијског и номенклатурног капитализма и преображених облика ауторитарног владања.

У студији *Демократија и тоталитаризам* (коју је написао у коауторству са *В. Милићем*), *Печујлић* се бави политичком културом југословенског вишестраначког друштва. У делу студије који је написао

Печујлић разматра се савремени теоријски фонд као оквир за анализу, затим однос социолошке теорије и политичке културе, нација и национализам; социолошка теорија и југословенски локалитет; профил социјалних класа и елита; слом Југославије и нови поредак светске моћи; нови светски поредак и Југославија. У другом делу студије професор *В. Милић* разматрао је ауторитарни потенцијал политичких странака на почетку обнове/устаљивања вишестраначког система у постсоцијалистичком друштву Југославије.

Овим и другим студијама и чланцима, објављеним у земљи и иностранству, проф. *Печујлић* дао је несумњив допринос утемељењу и развоју у нас савремене социологије друштвених промена, савременој социолошкој теорији развоја и социологији одрживог хуманог развоја.

4. М. Печујлић о социологији светског друштва, или о социологији глобализације и глобализацији социологије

Низом својих прилога (чланака или студија о глобализацији) *М. Печујлић* је међу првима у југословенској социологији писао о овом феномену и најделотворније га објаснио у нашој социологији. У уџбеничкој литератури у нас (у *Социологији* 1994. проф. *Печујлић*, у трећем делу „Стварање светског друштва [Социологија савременог света]“), између осталог, пише о процесима глобализације као епохалној појави свеопште технолошке, економске, политичке, културне међузависности готово свих друштава планете која творе јединствен светски систем. Он указује на објективну онтолошку основу овог процеса и пратећу супраструктуру, развој нових технологија и глобалне поделе рада, деловање транснационалних корпорација, стварање светског тржишта међународних, економских политичких, војних, културних и правних организација и институција...), које граде ново светско друштво и успостављају нов однос између друштва и природе, човека и природе, остварују нов историјски циклус развоја новог светског поретка, али и експлозивних неједнакости у свету (центар, полупериферија, периферија; Север–Југ; богати–сиромашни; глобално светско друштво ризика; итд.).

Анализирајући онтолошке и гносеолошке импликације процеса глобализације, *Печујлић* закључује: „Социолошка слика друштва као система изведена је, у бити, из појединачног националног друштва, као што су нпр. Енглеска, Француска. *Међутим, одлучујућу новину нашег доба представља стварање светског система, светског друштва.* Свет све више постаје једна тесно повезана целина/систем чији делови су појединачна друштва (националне државе). Отуда под лупу посматрања морамо ставити и светски систем који се ствара и његову структуру,

подсистеме који га чине, као и актере (социјалне групе) који покрећу његов развој и управљању светском сценом."[5]

Свакако, у Печујлићевом стваралачком спису (али и у нашој социолошкој литератури уопште) *Глобализација – два лика света* (2002) представља најпотпунију студију процеса глобализације. Књига је писана са одличним познавањем свега што је написано у страној социолошкој литератури на ову тему, али и са високим даром социолошке имагинације, којом аутор богато располаже и вешто се служи.

У овој студији *М. Печујлић* анализира глобализацију као епохални мегатренд модернизације и развоја света, који је израз нових технологија, поделе рада, новог развојно-цивилизацијског циклуса у савремености. Аутор указује на њен објективан и противречан карактер, њено Јанусово лице: еманципаторско и поробљивачко. Аутор, најпре на теоријском плану, разматра контроверзе о овом феномену између хиперглобалиста, скептика и трансформационисте; потом анализира различите димензије процеса глобализације (технолошку, економску, социјалну, политичку и културну) и њене друштвене актере. Полазећи од Волерстинове светско-системске теорије, *Печујлић* разматра утицај неолибералне глобализације на раст социо-класних и регионалних противречности и сукоба у свету (између богатих и сиромашних, Севера и Југа, центра и периферије, као и културно-цивилизацијске конфликте), указујући на перспективу деловања актера у борби за демократску глобализацију (са људским лицем), неизвесну социјалдемократску перспективу и будућност света.

Своју студију о глобализацији *М. Печујлић* илуструје бројним подацима о расподели друштвене моћи и светског богатства у савременом друштву; о новим класним, социјалним и другим облицима неједнакости (у систему симболичке комуникације и располагања новим информатичким технологијама), о новим облицима зависности, социјалног и симболичког насиља.

Његова студија представља значајан допринос социологији глобализације, али и новој редефинисаној савременој социологији глобалног светског друштва. Аутор притом указује да рађање „светског друштва у доба глобализације не преобликује само свакодневни живот милијарди људи на планети већ и профил науке о друштву. Наиме, промена друштвене онтологије света у савремености, под утицајем научно-технолошке и информатичке револуције и процеса глобализације, не може а да нема утицај на структуру и динамику савременог друштва и савремену социологију. У вези с тим *Печујлић* разматра оба аспекта овог јединстве-

[5] Видети: М. Печујлић, *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 179.

ног процеса – онтолошки и гносеолошки – и њихове импликације на предметно проширење савремене социологије. Аутор с правом критички примећује да „социологија још увек живи у знаку великог парадокса: друштво чији смо савременици све више је светско; међутим, социолошка призма у бити је локалистичка, њен мисаони оквир је појединачно друштво, она још увек није изашла из 'територијалне клопке'".[6] *М. Печујлић инсистира да се мора проширити предмет социологије на савремено светско друштво, као и засновати нова теоријска парадигма за његово тумачење. Отуда је пледоаје за интегралном парадигмом (Ж. Рицер), као и глобализацијом предмета саме социологије* у складу са духом епохе и изазовима глобализације као процеса. Притом, овде треба истаћи да постоји *дистинкција између социологије глобализације и глобализације социологије*. О томе је својевремено писао *Р. Робертсон* у студији „Социјална теорија и глобализација" (2001), истичући да глобализација социологије није исто што и социологија глобализације. Но, за разумевање метаморфозе предмета савремене социологије у духу времена и изазова глобализације – нама је потребна развијена свест како о социологији глобализације тако и глобализацији социологије.[7] У вези с тим видети опширније у нашој расправи на тему „Постдруштво, постсоциологија и мондологија", објављеној у часопису *Facta universitatis*, Ниш, бр. 1/2012.

Уместо закључка

М. Печујлић спада у ред доајена савремене српске социологије. Његове студије су радо читане и цитиране у социолошкој литератури у нас и у свету. У теоријско-методолошком погледу *М. Печујлић* је следио дух неомарксизма у дијалогу са плурализмом социолошких оријентација; залажући се за конституисање и афирмацију интегрисане парадигме у савременој социологији.

Припадао је кругу леве интелигенције која се залагала за социјализам са људским ликом, а Марксову теорију тумачила и практиковала као инструмент за радикалну критику друштва у хоризонту револуције и еманципаторске праксе. Највећи допринос *Печујлић* је дао у развоју теорије и категорија везаних за социјалну динамику сабвременог светског друштва и социологију друштвених промена југословенског и српског

[6] Видети: М. Печујлић, *Глобализација – два лика света*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2002, стр. 6.

[7] Видети опширније у нашем раду Глобализација социологије и социологија глобализације, *Савремени Балкан у кључу социологије друштвених промена*, ЦБС, Ниш, 2003, стр. 7–8.

друштва. Посебан је његов допринос у анализи противречне праксе постсоцијалистичких друштава у транзицији, као и савремених процеса глобализације.

М. Печујлић је, у својим последњим студијама, јасно ставио до знања социолозима да научно разумевање процеса глобализације данас захтева депровинцијализацију социологије (њен излазак из „територијалне клопке“), редефинисање предмета савремене социологије, тј. њену глобализацију, односно заснивање као глобалне социологије савременог светског друштва. Таква социологија, као критичка теоријска и емпиријска наука о глобалном светском друштву, развијала би се у сарадњи са бројним другим наукама и мондологијом, као трансдисциплинарном науком о свету и човеку. Само у таквој интеракцији социологија може очувати професионални идентитет – свог позива – и успешно обновити своју критичку и хуманистичко-еманципаторску мисију у савремености.

Литература

Печујлић, М., *Заробљено друштво*, Партизанска књига, Београд–Љубљана, 1986.

Печујлић, М., *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.

Печујлић М., *Глобализација – два лика света*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2002.

Митровић, Љ., Глобализација социологије и социологија глобализације, *Савремени Балкан у кључу социологије друштвених промена*, ЦБС, Ниш, 2003.

Митровић, Љ., „Доајени савремене социологије у Србији“, *Политичка ревија*, Београд, 2011.

Ljubiša Mitrović
Faculty of Philosophy
University of Niš

Summary

MIROSLAV PECUJLIĆ'S CONTRIBUTION TO CONTEMPORARY SOCIOLOGY OF DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION

Miroslav Pečujlić (1929–2006) is one of doyens of sociology in Yugoslavia and Serbia, the founder of modern political sociology, sociology of development and sociology of globalization, as it is evidenced by his numerous and brilliant studies, ranging from "Class and Contemporary Society," "The future, which began," "Horizons of the Revolution," University of the Future," "Sociology of the Apology and the Revolution," "Captive Society," "Drama of Socialism," "Contemporary sociology," "The Challenges of Transition," "Globalization," "Global Age," and so on.

The creativity of Miroslav Pečujlić belonged to the „warm“ current in contemporary neo-marxism. His creativity has made a significant contribution to the development of general theoretical sociology, sociology of development, and especially: the development of modern

political sociology, development sociology and the sociology of globalization. His research has contributed to learning about the social structure and dynamics of the Yugoslav, Serbian and world society.

The first lies in that he questioned the relationship of the self and system, scientific-technological revolution and participatory democracy, in the context of the research system of distribution of social power, theoretical development of the concept of social class and exploration of the modern-day forms of social inequality and class struggle.

He introduced our sociological academic community with the latest trends in contemporary sociological theory, outlined a possible plea for the integration of functionalism and Marxism, and affirmed the theoretical and methodological value of world-systems analysis and integrated paradigm in sociology. Critically investigating and challenging problems of transition and globalization in the context of the contemporary world society, he discussed strategies and actors of contemporary social changes and the possibility of the constitution and future development of society with human social democratic face.

The focus of our analysis is to consider the contribution of Pečujlić to development of sociology and the sociology of globalization: the creative use of world-systems theory in analyzing the problems of modern development, transition and globalization; innovative contributions to research and scientific novelty which Pečujlić gave to contemporary sociology. The author specifically questions the thesis of ontological and gnoseological implications of globalization on the establishment and development of the sociology of globalization and the globalization of the subjects of modern sociology, and of Professor Pečujlić's plea for recognition of the integral paradigm in sociology.

With his creativity, professor Miroslav Pečujlić has greatly contributed to the affirmation of the mission of sociology in our country and to the international reputation of our sociology.

Key words: Miroslav Pečujlić, general sociology, sociology of development, sociology of transition, sociology of globalization, social-democratic alternative

Мирослав Печујлић (1929–2006)

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 499–515
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Анђелка Мирков
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316.334.56(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС МИРОСЛАВА ЖИВКОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ СОЦИОЛОШКИХ АСПЕКАТА СТАНОВАЊА

Прилог има циљ да представи лик и дело Мирослава Живковића, са посебним нагласком на његовом доприносу социологији града и становања. Емпиријским проучавањем социолошких аспеката становања Живковић је настојао да докаже постојање великих друштвених неједнакости у социјалистичком граду. Истраживао је стамбене прилике у Београду, Новом Саду, Сарајеву, Сплиту, а неке од тема којима се бавио јесу сегрегација у новим стамбеним насељима, бесправна стамбена изградња, становање у зградама високе спратности. Овај марксистички оријентисани аутор чврсто је веровао у могућност успостављања друштвеног поретка који би се заснивао на социјалној правди и друштвеној једнакости, али је управо због овог идеолошког опредељења био оштар критичар друштвених односа у реалсоцијализму. Себи је изборио место међу заслужним социолозима који су својим знањем настојали да побољшају друштво у којем су живели.

Кључне речи: *Мирослав Живковић, социологија становања, друштвене неједнакости, резиденцијална сегрегација, социјалистички град*

Биографија

Мирослав Живковић је рођен 1916. године у Ајач(ij)у на Корзици (Француска). Пореклом је из Алексинца, али је значајан део живота провео у Београду, где је преминуо 2000. године.

Његова каријера се састојала из два дела – прво је обављао посао професионалног војника, а тек касније је постао социолог. Године 1936. дипломирао је на Војној академији у Београду. У чину поручника Југословенске војске учествовао је у априлском рату 1941. године. Тада га је мађарска војна команда у Војводини осудила на смрт, али га је немачка војна команда помиловала и као ратног војног заробљеника транспортовала у концентрациони логор, где је робијао од 1941. до 1945. године. У међувремену га је југословенска влада у избеглиштву осудила на смрт због његових левичарских идеја, мада је та казна била само формална и неспроводива.

После Другог светског рата био је и даље активни официр ЈНА. Међутим, 1949. године он и још двадесетак официра ухапшени су у Тенковској официрској школи у Бањалуци. Војни суд у Сарајеву је наредне године свима изрекао драконске казне, при чему је Живковић трећи пут осуђен на смрт. Као иницијални разлог нетрпељивости режима према овом човеку у литератури се наводи то што је неком потпоручнику помогао да напише жалбу на искључење из партије. Осуђен је због наводне подршке Резолуцији Информбироа. Пошто је пресуда изречена, Живковић није одмах спроведен у судски затвор, где би по уобичајеној процедури чекао извршење казне, него је враћен у истражни затвор. Три и по месеца касније он је ипак помилован и казна му је замењена доживотном робијом, коју је служио у логорима Градишка, Билећа и Голи оток (видети: Вујовић, 2000; Немањић, 2001).

Када се после осам година вратио кући, било је јасно да више није могао да обавља своје дотадашње занимање. Необична судбина и тешко животно искуство навели су Мирослава Живковића да се у зрелим годинама посвети науци. Уписао је Филозофски факултет Универзитета у Београду са првом генерацијом студената социологије 1959. године. На студијама се показао као један од најбољих кандидата и дипломирао је већ 1963. године. Затим је магистрирао на Економском факултету Универзитета у Београду (1969), а титулу доктора наука је стекао на Правном факултету Универзитета у Београду одбраном докторске дисертације на тему „Основне карактеристике градске старе популације релевантне за даљи развој социјалне политике“ (1973).[1]

У току каријере социолога радио је као истраживач и професор у више научних установа. После краћег рада у Савезном заводу за статистику (1963–1965), запослио се у Југословенском институту за урбанизам и становање (1965–1972), у оквиру којег је обавио прва емпиријска истраживања из области урбане социологије на овим просторима.

Значајно је и његово ангажовање у звању ванредног професора на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је предавао социологију града од 1972. године. Осим тога, предавао је урбану социологију, социологију становања и методологију научног истраживања на Архитектонском факултету у Београду (постдипломске студије), на Природно-математичком факултету у Београду и на Факултету за урбанизам и архитектуру у Сарајеву, а на Факултету политичких наука у Београду предавао је социјалну геронтологију.[2]

---

[1] У овом тексту су коришћени и биографски подаци наведени на сајту Српског социолошког друштва (http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=115:-1916-2000& catid=49:2011-12-11-16-56-29&Itemid=61).

[2] Осим великог доприноса социологији града и становања, ваља поменути да је Мирослав Живковић био један од утемељивача социјалне геронтологије код нас (Нема-

Већину својих радова које је писао и објављивао између 1967. и 1980. објединио је у књизи *Прилог југословенској урбаној социологији*, из 1981. године. Ова књига уједно оцртава садржај његових предавања на Архитектонском и Филозофском факултету у Београду. Многи од тих текстова почивају на резултатима емпиријских истраживања која је обавио као истраживач Југословенског института за урбанизам и становање. Касније је сарађивао са Институтом за криминолошка и социолошка истраживања, посебно у изради књиге *Београд – социолошка студија*, из 1977. године, при чему је његов допринос овој студији најобимнији и садржински веома значајан.

Живковићев таленат за социологију града и становања није остао незапажен, те је цитиран од стране домаћих и иностраних аутора. У том смислу је важно поменути његов научни чланак „Пример сегрегације у развоју наших градова", објављен у часопису *Социологија* из 1968. године. У овом раду је изложио резултате свог истраживања спроведеног у пет нових стамбених насеља у Сарајеву. Рад је убрзо објављен у иностраном зборнику који је био посвећен феномену социјалне диференцијације и социо-просторне сегрегације у социјалистичким друштвима (Вујовић, 2005: 410), а потом га је цитирао чувени теоретичар социјалистичке урбанизације Иван Селењи (Ivan Szelenyi).

Данас се истиче, иако не довољно често, да је Мирослав Живковић био један од утемељивача социологије града и зачетник социологије становања у Србији и тадашњој Југославији. Он је поставио теоријске темеље ових дисциплина и обавио значајна емпиријска истраживања у сфери становања, која и данас могу послужити као узор истраживачима стамбених прилика у граду. Из тог разлога је највећи део овог реферата посвећен доприносу Мирослава Живковића развоју социологије града и становања.

Град и урбанизација

Иако су у жижи његовог интересовања били град и становање као предмет посебних социолошких дисциплина, Живковић је стално показивао склоност да ове проблеме повезује са појавама и процесима које проучава општа социологија. Полазећи од општег ка посебном, Живковић је уочио неке тенденције у савременим друштвима које су релевантне за анализу у области архитектуре, урбанизма и становања. Реч је о следећим карактеристикама савремених друштава:

њић, 2001), те да је учествовао у раду Геронтолошког друштва Србије као један од оснивача и првих потпредседника.

1) Масофикација појава (формирање масовних друштава) тенденцијска је правилност да све што се јавља у животу и развоју једног друштва добија масовне облике и карактер. Тако се јавља и масовна стамбена изградња као типичан одговор друштва на друге међусобно повезане процесе, као што је масовно напуштање села и досељавање у градове.

2) Акцелерација (убрзање) свих процеса у друштву подразумева да се друштвене појаве развијају убрзано, односно да су промене у јединици времена све бројније. То се посебно односи на процесе као што су индустријализација и урбанизација.

3) Стално повећање слободног времена такође је важна карактеристика савремених друштава, која пред урбанисте поставља веома одговоран и сложен задатак – опремити град, посебно ужу градску зону, организованим слободним просторима и објектима намењеним за активност људи у слободном времену. Притом, треба имати на уму да не постоје универзални садржаји слободног времена, већ су они условљени професионалним, генерацијским, полним, културним и економским разликама.

4) Једна од карактеристика урбаног друштва јесте и појава алијенације (отуђења). У великим градовима све је слабија идентификација и интеграција човека са социјалном средином, па чак и са породицом. Настаје и шири се појава која се може окарактерисати као „усамљена гомила“. У оквиру борбе за дезалијенацију (разотуђење) градског човека своје место има и урбанизам, јер се одговарајућом организацијом градског простора и планирањем може подстаћи друштвена кохезија и интеграција на нивоу месне заједнице или јединице суседства.

5) Социолошка истраживања откривају тенденцију слабљења тзв. општих вредности и јачања групних интереса. Паралелно са овом тенденцијом, приметна је појава да са порастом града јача диверсификација становништва, која је праћена формирањем све већег броја друштвених група, заснованих на веома различитим интеграцијским основама.

6) Промена односа човек–ствар чини још једно обележје савремених друштава. Ово се огледа у брзом застаревању употребних вредности робе, што значи да се позитиван однос човека према стварима временски скраћује. Један од разлога је планирано застаревање употребне вредности од стране произвођача, зарад сталног лансирања новијих и савршенијих производа за исте сврхе, али је разлог и то што се човекове потребе све брже мењају. Појава засићености припадника потрошачких друштава уочљива је и у сфери становања, јер је и стан својеврсна роба, према којој човек може, али и не мора, развити афективан однос. У том смислу Живковић говори о физичком и моралном веку трајања стана. Док овај први у просеку износи 100 година, овај други је знатно краћи, јер је условљен обрасцима понашања које диктира доминантна стамбена култура, како објективна тако и субјективна (видети: Живковић, 1980: 1–14).

Живковић је сматрао да су индустријализација и урбанизација неизбежни процеси, који се могу искористити као средство уравнотеженог друштвеног прогреса. Једини услов је да се индустријализација и урбанизација изводе плански и у складу са потребама људи, а не капитала. Кроз синтезно планирање индустријализације и урбанизације по мери човека могуће је трансформисати мрежу насеља у систем насеља и спречити појаву подминималних и надоптималних величина насеља.

Укратко, мрежа насеља означава затечени територијални размештај чија дисфункционалност почива на превазиђеним појавама или стихијским тенденцијама, док систем насеља подразумева организовање складног, синхронизованог и планског развоја појединачних насеља као делова система. Живковић истиче и неопходност формирања система градова, са функционално и рационално оправданом хијерархијом. Он критикује распрострањену појаву патуљастих насеља (са мање од 100 становника), јер су она кочница развоју друштва, али се исто тако критички односи и према неконтролисаном расту градова гиганата (упор. Живковић, 1975: 15).

На овим ставовима о планираном расту и развоју градова и насеља Живковић је засновао своју визију социологије становања као нове социолошке дисциплине, коју је вешто применио у анализи конкретних градова у реалсоцијализму.

Социологија становања као посебна социолошка дисциплина

Мирослав Живковић је дао дефиницију, објаснио узроке настанка и одредио предмет социологије становања. По њему, социологија становања је чисто апликативна посебна социологија, која свој предмет изучавања не дели ни са једном другом научном дисциплином. Појава и развој посебних социологија, укључујући и социологију становања, осим тога што води обогаћивању опште социологије, доприноси побољшању ситуације у одређеним областима живота (Живковић, 1975: 1).

Социологија становања је проистекла из велике, друштвено-историјски условљене потребе за научним изучавањем становања у савременим друштвима. Ширење индустријализације и урбанизације довело је до следећих појава:

1. више градског него сеоског становништва;
2. ширење градова;
3. серијска производња станова за тржиште;
4. професија станодаваца (стамбено рентијерство);
5. третирање стана као обичне робе;
6. хронична стамбена криза;

7. патолошки облици становања;

8. чврста условљеност продуктивности рада условима становања радника;

9. угроженост правилне репродукције становништва;

10. укључивање становања у круг акутних узрока социјалних и политичких потреса у друштву (Живковић, 1975: 2).

Према Живковићевом мишљењу, наведене појаве су социологији становања одредиле њен превасходно примењени карактер и оријентисале је према свестраним емпиријским истраживањима стамбеног комплекса.

Живковић је објаснио и специфичан друштвени контекст у којем се појавила социологија становања код нас. Југословенско друштво је после Другог светског рата доживело дубљи преображај на пољу индустријализације и урбанизације. Кумулирани стамбени проблеми, систем вредности, хуманистичка оријентација, пораст друштвеног богатства, претварање стамбеног проблема из индивидуалног у друштвени, давање стамбеном питању класног карактера, уз све већу ангажованост науке у решавању друштвених проблема – све то је створило услове за конституисање наше социологије становања (Живковић, 1975: 2). Тако се јавила потреба за систематским и свестраним социолошким истраживањем становања, из којег би проистекле студије описног, функционалног, каузалног и прогностичког карактера.

Социологија становања проучава структуре, појаве и кретања у области становања, законитости и односе који се ту успостављају, као и утицај друштвеног система на становање и обрнуто (Живковић, 1975: 3). Предмет социологије становања се издваја не само садржајем, већ и могућношћу да се диференцира према нивоима на којима су конкретни проблеми ситуирани и где се решавају: ниво глобалног друштва (нпр. место становања у друштвеној структури и утврђивање стамбених потреба), ниво града (расподела станова), ниво месне заједнице (структурално-функционални тип месне заједнице), ниво стамбене зграде (колективно становање) и ниво стамбене ћелије или стана (величина, структура и квалитет стана) (видети Живковић, 1975: 23–70).

Захваљујући свестраном познавању посебних социологија и сродних наука, Живковић је указао и на значај дисциплина које се граниче са социологијом становања. Тако, на пример, социологија породице помаже бољем разумевању стамбених потреба становништва с обзиром на промене које доживљава савремена породица (подруштвљавање породице, плуралитет породичних и брачних форми, међугенерацијски сукоб и слично). Социологија насеља пружа конкретна сазнања која би требало да омогуће уравнотеженост процеса индустријализације, урбанизације и стамбене изградње. Осим ове две социолошке дисциплине, Живко-

вић помиње и хреиологију (науку о потребама). Стан је општа, стална, незамењива и неодложива човекова потреба, која се разликује по томе што истовремено спада и у примарне и у секундарне људске потребе. Прикладно планирање и пројектовање станова у суштини подразумева решавање једне од најсуптилнијих човекових потреба (Живковић, 1975: 23).

Живковић је често износио проницљиве закључке о парадоксима друштвеног развоја у контексту социјалних неједнакости. „Веома је интересантна једна видна тенденција: док, на линији прогреса, констатујемо да се све употребне вредности прилагођавају човеку, његовим потребама и укусу, дотле још срећемо изградњу примитивних и неадекватних станова у односу на психохигијенске и социјалне потребе човека, те се човек прилагођава стану, уместо стан човеку“ (Живковић, 1975: 4). Живковић истиче да степен прилагођавања човека спољној средини, као и стану, има своје границе, те да у случајевима прекорачења адаптационих моћи организма човек пада у патолошко стање, које се испољава кроз соматска, нервна и психичка обољења.

Своје излагање о социологији становања као посебној социолошкој дисциплини Живковић допуњује констатацијом да је социолошки аспект становања само један од аспеката којима треба посветити научну пажњу (постоје још психолошки, економски, технички и хигијенски аспект). На предавањима намењеним постдипломцима Архитектонског факултета у Београду истицао је да би добар архитекта морао да синтетизује ове бројне, понекад сукобљене аспекте и тек да на тој основи развије пројект.

Резиденцијална сегрегација

Изучавање резиденцијалне сегрегације најзапаженији је Живковићев допринос социологији. Он у једном свом тексту чак позива на конституисање социологије сегрегације, будући да је реч о друштвеној чињеници која је стара колико и цивилизација. По њему, три основна облика социјалне сегрегације јесу супротност село–град, расна и класна сегрегација. Посебну пажњу је посветио изучавању класне сегрегације као законитог појавног облика друштвене неједнакости у капиталистичком друштву.

Сегрегација се испољава у различитим сферама друштвеног живота: у школи, на тржишту рада, у здравственим установама, у доколици, саобраћају и снабдевању, али је резиденцијална сегрегација свакако њен најраспрострањенији облик. Она се јавља услед склоности људи да се у простору групишу према припадности (расној, националној, религиозној, професионалној, културној, образовној, генерацијској и слично), али још више услед законитости класног друштва да се оствари подудар-

ност између места друштвених група у стратификацијској структури и квалитета настањеног простора. Први узрок је субјективно-психолошког карактера, док је други узрок класног карактера и представља спољашњи облик испољавања друштвених неједнакости (упор. Живковић, 1980: 24).

Резиденцијална сегрегација се јавља као стихијна и планирана. Најизразитији тип стихијне сегрегације представљају тзв. бесправна или дивља стамбена насеља. Ове сегрегационистичке творевине су последица, с једне стране, масовних миграција село–град и провинција–метропола, а с друге стране су израз масовног сиромаштва. Планирана резиденцијална сегрегација се јавља у виду елитних стамбених насеља, намењених вишим друштвеним слојевима. На другом полу су сиротињска насеља и радничке колоније, у којима су настањени припадници нижих друштвених слојева (упор. Живковић, 1980: 24).

Живковић је уочио сегрегационистичке појаве и у социјалистичком друштву. У послератној Југославији су били наслеђени градови изразито сегрегационистичких карактеристика. Сам социјализам је такође био систем који је производио друштвене неједнакости. На тој аутентичној социјалистичкој слојевитости израсла је и сегрегација у разним облицима.

Први облик социјалне сегрегације појавио се одмах после револуције, када су се у поједине делове већих градова уселили руководиоци нове државе. Узрок томе, у прво време, није била жеља за издвајањем, већ неопходност успостављања безбедносне контроле у условима продуженог деловања тзв. атентаторских терористичких банди. Концентрација политичке елите на једном месту био је најефикаснији облик превенције криминалитета усмереног против њих. Како се стање у земљи стабилизовало, постепено је долазило до десегрегације из ових насеља.

У каснијој фази друштвеног развитка Југославије, када је технобирократски слој почео да показује склоност и способност да се издигне изнад друштва, појавио се резиденцијални сегрегационизам у правом смислу те речи. За разлику од бесправне стамбене изградње, која је имала масовне размере, овај вид сегрегационизма је остао у ембрионалном облику, присутан претежно у републичким и регионалним центрима (видети: Живковић, 1980: 26–27).

Као непоколебљиви ентузијаста у погледу остварења идеала социјалистичког друштва, Живковић је сматрао да југословенско друштво може бити ослобођено сегрегационистичких творевина у области становања развојем самоуправљања, прелажењем целокупне стамбене изградње у руке непосредних произвођача, њеним третирањем као изразито класног питања и најважнијег елемента социјалне политике. Сегрегационизам, као неизбежни пратилац друштвених неједнакости, не може

бити искорењен у класном друштву. Једини пут ка остварењу антисегрегационистичке, тј. интеграционе цивилизације јесте тежња ка успостављању идеала бескласног друштва (Живковић, 1980: 30).

У погледу реалне ситуације у градовима социјалистичке Југославије, Живковић је емпиријским путем утврдио релевантне чињенице које доказују успостављање нових облика резиденцијалне сегрегације. Чувено је његово истраживање пет нових стамбених насеља у Сарајеву које је спровео 1967. године. Предмет анализе је била политика расподеле станова, односно питање коме се додељују станови и какви се станови коме додељују (Живковић, 1968). Резултати истраживања су показали да постоји јасна тенденција сегрегационизма, односно привилегија на једној страни и дискриминације на другој. Закључио је да су поједина нова стамбена насеља у Сарајеву „сегрегационистичке творевине“, зато што у њима претежно живе или радници или службеници.

На ширем плану посматрано, проблем је у томе што пример Сарајева није био усамљен случај. Напротив, овакав начин решавања стамбених питања био је најмасовнији вид планиране, државно усмерене стамбене изградње у средњим и већим југословенским градовима (Вујовић, 2005: 410). Држава није водила рачуна о успостављању принципа хетерогености у новим стамбеним насељима, а то би био један од начина да се смање друштвене неједнакости и задовољи социјална правда.

Бесправна стамбена изградња

Већ је споменуто да се стихијна резиденцијална сегрегација испољава кроз тзв. бесправна или дивља стамбена насеља, чији су носиоци претежно радници. Узрок њиховог настајања лежи пре свега у масовној миграцији село–град и провинција–метропола. Знатно бржи процес индустријализације него урбанизације и стамбене изградње учинио је да су станови на тржишту били прескупи и у том смислу неприступачни одређеним категоријама становништва.

Бесправна стамбена изградња је вишедимензионална друштвена појава која се може пратити кроз правну, урбанистичку, економску и социолошку димензију (Живковић, 1981: 232). Истицање само једне стране ове сложене појаве води непродуктивном поједностављивању. То јесте противзаконит феномен, јер грађани без дозволе надлежних институција приступају изградњи кућа, али овај формалноправни аспект бесправне стамбене изградње објашњава само једну њену страну. У урбанистичком смислу, бесправна стамбена изградња представља препреку за реализацију урбанистичког плана, а самим тим и за напредак једног града. Међутим, Живковић уочава изузетан значај економске и социолошке димензије, јер тек оне откривају узроке и праву природу ове појаве.

Економски аспект бесправне стамбене изградње указује на један парадокс који се може схватити као емпиријски доказ постојања експлоатисаних и експлоататора у реалсоцијализму. Наиме, носиоци бесправне стамбене изградње не само да су имали најниже приходе, већ су преко својих предузећа учествовали у новчаним издвајањима за стамбене фондове, од којих заузврат нису добили неопходну помоћ. Социолошки аспект ове појаве огледа се у сопственој иницијативи грађана другог реда у решавању стамбених проблема властитим радом и оскудним финансијским средствима у једном друштву које би требало да се заснива на солидарности и социјалној правди.

Живковић у фројдовском маниру наглашава психолошки извор ове појаве, а то је неспремност друштва да види своје право лице, отпор друштва да у његовој самосвести буду и неке тамне мрље (Живковић, 1981: 232). Другим речима, југословенско друштво је одбијало да се суочи са проблемом изразитих друштвених неједнакости и неправде. У расподели станова систематски је била занемарена управо она категорија запослених која до стана није могла да дође на тржишту, односно они који нису имали финансијских средстава да своје стамбено питање реше на други начин.

Вишезначност бесправне стамбене изградње јавља се у још једној димензији, и то функционалној. Наиме, Живковић је уочио да бесправна стамбена изградња није испољена само кад је у питању изградња кућа намењених за становање, већ је она заступљена и у изградњи викендица. То значи да је бесправна стамбена изградња мотивисана задовољењем потреба првог и другог реда. Наравно, носиоци ова два вида бесправне стамбене изградње нису припадници истог друштвеног слоја. На основу података за Београд, Нови Сад и Сплит, Живковић је утврдио да је радничка класа, која је требало да буде владајућа класа у социјализму, била принуђена да на овај начин решава своје стамбено питање. С друге стране, уочио је да су припадници виших друштвених слојева исказали склоност ка нелегалном присвајању најлепших делова обала мора, језера или река, планинских падина, па чак и националних паркова са циљем изградње луксузних викендица (Живковић, 1981: 236). Овим запажањем Живковић је још једном показао размере друштвених неједнакости, неправде и привилегија[3] у тадашњој Југославији.

[3] Није наодмет подсетити да је Живковић критиковао све појавне облике привилегија у социјалистичком друштву, не само у сфери становања. Коментарисао је привилегије функционера, а посебно политику доделе одликовања за одређене заслуге, која се фактички изврглa у материјално награђивање припадника номенклатуре (видети Живковић, 1985: 54–65).

Становање у зградама високе спратности

Једна од тенденција урбанизације у целом свету јесте појава милионских агломерација или градова гиганата. Паралелно са овом појавом јавља се и тзв. зградски гигантизам и солитероманија. Овакав правац развоја није мимоишао ни југословенске градове. Зградски гигантизам се одвијао и интензивно (све већи број станова у згради) и екстензивно (све већи број ових мамутских зграда) (Живковић, 1980: 33).

Урбанистичка димензија ове појаве испољава се у бројним моментима, али је најизразитија приликом реконструкције појединих делова града. Техничка и технолошка револуција кроз своје непрекидне иновације изазива све заоштренију супротност између физичког века трајања стамбених зграда и њиховог моралног века трајања. Разрешавање ове дијалектичке супротности се одвија кроз несумњиву доминацију моралног века трајања. Тако се, по правилу, далеко пре своје физичке дотрајалости реконструкционим захватима руше морално дезавуисане стамбене зграде и на њиховом месту подижу нове (упор. Живковић, 1980: 41).

Тенденција зградског гигантизма и солитероманије, испољена у дотадашњем развоју градских насеља, по својој суштини и усмерености је негативна и у сукобу са људском потребом. Међутим, са бирократско-технократског становишта, чинило се да је то најлакше и најефикасније средство у решавању проблема стамбене оскудице (Живковић, 1980: 33). Тако се дошло на идеју суперконцентрације станова у оквиру једне стамбене зграде, што је Живковића навело да се позабави истраживањем овог феномена.

У једном свом истраживању из 1978. године желео је да на узорку од око 1.000 породица настањених у Сарајеву утврди потребе и захтеве станара у погледу броја станова у згради и њене спратности. Корелациона анализа је показала да сви грађани (независно од њиховог занимања, економске моћи, степена урбанизованости или миграционог порекла) одбацују као непожељне зграде са више од 50 станова. Жене, старији грађани, стручњаци и особе са високим приходима имају највећу одбојност према тенденцијама гигантизма (Живковић, 1980: 36–37).

Апсолутна већина породица (око 70%) жели да има стан закључно са четвртим спратом, само једна петина породица прихвата становање од петог до десетог спрата, док је становање на спрату вишем од десетог готово неприхватљиво (Живковић, 1980: 36).

У другом истраживању које је спровео у Београду као истраживач Југословенског института за урбанизам и становање, желео је да утврди ко су станари у зградама високе спратности, како они доживљавају становање и какви суседски односи постоје унутар зграде.

Што се тиче структуре станара ових зграда, Живковић је указао на значајну диспропорцију у односу на друштвену структуру. На пример, удео од 20% мануелних радника (2% НКВ и ПКВ, 8% КВ и 10% ВКВ) и 80% службеника (4% нижа стручна спрема, 26% средња стручна спрема, 50% виша и висока стручна спрема) обрнуто је сразмеран учешћу радника и службеника у структури југословенске радне снаге. У погледу материјалног положаја, само 12% станара је имало лични доходак испод југословенског просека, 88% њих је било изнад просека, укључујући и оне са највишим примањима. Ако погледамо величину породице у овим зградама, приметићемо да се најчешће јављају породице средње величине (3–4 члана), док су велике породице (са 5 и више чланова) скоро три пута мање заступљене него што је то био случај у југословенском друштву. Генерацијска припадност је такође показатељ дискриминације појединих категорија становништва. Млађи од 35 година и старији од 50 година знатно су теже постајали носиоци станарског права у овим зградама него припадници средње генерације. Дакле, у апсолутној већини су били службеници, високо образовани, имућнији, породице средње величине и припадници средње генерације (Живковић, 1981: 274–275).

Из ове анализе произлази да су зграде високе спратности, бар извесно време, биле пожељан вид колективног становања, ако не и показатељ друштвеног статуса. До седамдесетих година XX века, дакле у првој фази изградње ових зграда, оне су заиста сматране вишим степеном стамбеног комфора, те су привилеговани друштвени слојеви такав вид становања монополисали за себе и успоставили специфичан резиденцијални сегрегационизам на нивоу стамбене зграде (Живковић, 1981: 275). Међутим, после усељавања се став грађана према становању у зградама високе спратности врло брзо променио – односно, значајан број станара се разочарао увидевши недостатке које подразумева овај тип становања. Солитер је замишљен као симбиоза хигијеничности, комфорности, рационалности и друштвености, а испоставило се да он својим спољним изгледом знатно више обећава него што својим могућностима, карактеристикама и функционалношћу стварно пружа (Живковић, 1981: 275). Неки од проблема које наводе станари јесу изложеност временским непогодама, зависност од лифта, слаба топлотна и звучна изолација, несолидни грађевински радови, недовољан број колективних просторија.

Квалитет становања се разликује према спратности. Најповољније је на средњим спратовима, па на нижим, а најлошија ситуација је на највишим спратовима (нарочито на последњем и претпоследњем). Осим тога, треба поменути и запажање да највиши спратови имају тенденцију да људе и децу учине „стамбеним заточеницима“, одсеченим од социјалне средине у којој живе, што оставља вишеструке последице на њихово физичко и ментално здравље (Живковић, 1981: 277).

Живковић је проучавао и мрежу суседских односа по спратовима и у згради. Солитер и у том погледу представља јединство супротности. Упркос великој концентрацији људи на малом простору, свака осма породица је била потпуно изолована од других породица у згради. Ипак, повољан моменат је постојање густе мреже добросуседских односа, која је у извесној мери условљена удаљеношћу између спратова. Тиме је потврђена теза о значају просторне близине за успостављање присних односа међу суседима (Живковић, 1981: 279).

Сопствене истраживачке налазе Живковић је допунио економским и медицинским аспектом становања у зградама високе спратности. Економска анализа је показала да после петог спрата расте цена квадрата стамбене површине због скупог одржавања. Такође, упозорава да је медицинско испитивање здравственог стања деце утврдило да је учесталост болести дисајних органа у корелацији са висином спрата на којем живе. Због свега наведеног, он закључује да у нашим конкретним условима солитер није подобан за становање услед економског, медицинског и хуманистичко-социолошког оцењивања употребне вредности солитера (Живковић, 1981: 279).

Еколошки проблеми

Из данашње перспективе је веома занимљиво то што се Живковић бавио и анализом еколошких прилика у градовима. У духу парадигме одрживог развоја, говорио је о озбиљној угрожености животне средине, о еколошкој кризи, о неадекватном односу човека према природи. Притом је јасно описао међусобну условљеност еколошке, социјалне и економске одрживости, иако сам није користио ове термине. Тако је, на пример, тврдио како стање наше цивилизације налаже потребу да се код вредновања и класификације друштвених система подједнако разматрају и односи међу људима и однос човека према природи. По њему, не треба изгубити из вида да су ова два односа у тесној међузависности: какви су односи међу људима, такав је и однос човека према природи (Живковић, 1981: 22).

На другом месту Живковић истиче како еколошка мудрост налаже да се друштво јасно определи између економије дуготрајности и економије краткотрајности. С једне стране, еколошки захтеви одбацују економију краткотрајности, јер она убрзано исцрпљује ограничене природне ресурсе и непотребно повећава отпад који угрожава животну средину. С друге стране, економски захтеви иду у прилог програмираној производњи робе кратког временског трајања и употребе, чиме се омогућава стално одвијање техничко-технолошке револуције и држава достигнути ниво запослености становништва, уз константно увећавање профита (упор. Живковић, 1981: 23).

Што се тиче југословенског друштва, Живковић уочава појаву неконтролисаног и несавесног увоза тзв. прљаве технологије, што за последицу има забрињавајуће велики број загађивача у свим републикама и покрајинама. У градовима је ситуација најсложенија. Осим све већег броја фабричких димњака у урбаној средини, на улицама има све више аутомобила, развија се транзитни моторни саобраћај, трамваје и тролејбусе потискују аутобуси, мазут се све чешће користи као гориво за загревање и повећава се број топлана. На једној страни имамо брз и перманентан пораст становништва града, а на другој страни стално повећање аерозагађења, које је већ прешло критичну тачку (Живковић, 1977: 81). Упозорава да је све већи број деце и одраслих у граду изложено тровању све јачег интензитета.

У ситуацији озбиљне еколошке кризе друштво би морало да предузме мере за побољшање услова живота у граду. Међутим, Живковић уочава да то није био случај и да се чак радило супротно од онога што је препорука стручњака за заштиту животне средине. Наиме, у новим стамбеним насељима није било паркова и дрвореда који би грађане заштитили од аерозагађења и буке. Живковић у томе препознаје елемент нерационалности у процесу урбанизације посматраном са аспекта човековог здравља. Стога се залаже за рехабилитацију градских паркова, имајући у виду њихову здравствено-хигијенску, естетску и социолошку функцију (посебно истиче ову последњу). Он подсећа да је парк место где се деца играју, а кроз игру и социјализују; у њему старији људи могу да проводе слободно време; такође, парк је најпогодније место за социјалну интеракцију која спонтано сузбија патолошке појаве у великим градовима (видети: Живковић, 1977: 84–85).

Социјалистички град

У складу са сопственим марксистичким усмерењем, Живковић је сматрао да сваки друштвено-економски систем захтева себи примерену организацију простора, а то се пре свега односи на организацију градова. Ако се прихвати могућност постојања социјалистичког друштва, социјалистичких односа, социјалистичке својине, социјалистичких вредности, социјалистичке школе, онда је неизбежно и питање о могућности постојања социјалистичког града (Живковић, 1980: 53). За социјалистички град није довољно рећи да је то град у социјалистичком друштву, јер је оно само општи услов или претпоставка да се јави и развије социјалистички град. Пут ка социјалистичком граду води кроз трансформацију града класног друштва у хуманизовани град бескласног друштва (Живковић, 1980: 17–18).

Социјалистички град би требало да испољава своје социјалистичке специфичности кроз следеће три димензије: комплекс међуљудских односа (све оне особености које су својствене социјалистичком друштву), тоталитет употребних вредности града и оптимална популациона величина града (границе раста града) (Живковић, 1980: 53). Наведене три димензије упућују на закључак да идеја социјалистичког града подразумева холистички приступ и синтезу различитих аспеката организације градског система.

Живковић је веровао да је за остварење идеала социјалистичког града неопходно радити на развоју самоуправљања. Из тог разлога је критички размотрио и тај аспект живота у конкретним југословенским градовима. У својој студији „Грађанин – субјект или објект у области развоја и изградње свог града“ потврдио је полазну претпоставку да је величина града детерминанта квалитета самоуправљања. Што је град већи, грађанин је све мање субјект, а све више постаје објект политике развоја свог града (Живковић, 1980: 59–60).

С обзиром на обавештеност, заинтересованост и самоуправну активност, Живковић је идентификовао идеални тип грађанина самоуправљача, као и његову супротност, оличену у негативном типу. Идеални тип грађанина самоуправљача из седамдесетих година XX века био би становник града величине до 20.000 становника, по занимању службеник, припадник средње генерације, са приходом који је нешто изнад просека, са дужином боравка у свом граду више од 10 година, рођен у граду у којем живи.

Негативни тип грађанина самоуправљача јесте становник једног од највећих градова, по занимању радник, припадник млађе генерације (до 30 година старости), са најнижим приходима, са дужином боравка у граду до две године, дошљак са села. Упоређујући идеални и негативни тип грађанина самоуправљача са преовладавајућим ликом становника југословенских градова, Живковић констатује да је већина грађана ближа негативном него идеалном типу (видети Живковић, 1980: 62). Остварење хуманистичких идеала, у које је Живковић веровао, делимично је зависило од активности грађана, која ни тада није била на задовољавајућем нивоу.

Закључак

Судбина Мирослава Живковића, колико год била необична и несвакидашња, парадигматична је за разумевање положаја читаве једне генерације критички оријентисаних интелектуалаца који су својим знањем настојали да подстакну остварење идеала социјалистичког друштва. Пракса их је, међутим, често демантовала и упорно их опомињала да

критичко преиспитивање друштвених односа није добродошло. Тако је Мирослав Живковић преживео три смртне казне, при чему је трећу добио од својих идеолошких истомишљеника. Његов таленат за разумевање суштине друштвене стварности и посвећеност хуманистичким идеалима ни тада нису избледели. Напротив, животно искуство је по свој прилици ојачало управо ту страну његове личности, што га је и навело да се посвети социолошком истраживању реалних односа у социјалистичком друштву.

Поред значајних анализа вредних за општу социологију и социјалну геронтологију, његов највећи допринос је проучавање социолошких аспеката становања. Као један од утемељивача урбане социологије на овим просторима, пружио је теоријски и емпиријски допринос конституисању нове социолошке дисциплине – социологије становања. Обавио је прва емпиријска истраживања у тој области, посебно анализирајући резиденцијалну сегрегацију, бесправну стамбену изградњу и услове становања у зградама високе спратности. Сва његова истраживања су била усмерена на откривање праве природе друштвених односа и доминантних вредности у реалсоцијализму. На примеру становања је показао да је социјалистичко друштво било далеко од идеала друштвене једнакости, социјалне правде и солидарности. Држава и грађани је требало да делују другачије како би се конкретни градови приближили утопијском идеалу социјалистичког града, за чије се остварење Живковић залагао.

Литература

Вујовић, Сретен (2000): „Проф. др Мирослав Живковић (1916–2000)“, *Социологија*, Vol. XLII, No. 3.

Вујовић, Сретен (2005): „О југословенској урбаној социологији“, у: Петровић, Мина, и Сретен Вујовић (прир.) *Урбана социологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Живковић, Мирослав (1968): „Пример сегрегације у развоју наших градова“, *Социологија*, No. 3, стр. 37–58.

Живковић, Мирослав (1975): *Увод у социологију становања*, Београд: Архитектонски факултет.

Живковић, Мирослав *et al.* (1977): *Београд: социолошка студија*, Београд: Институт за социолошка и криминолошка истраживања.

Живковић, Мирослав (1980): *Социолошки огледи о граду и становању*, Београд: Архитектонски факултет.

Живковић, Мирослав (1981): *Прилог југословенској урбаној социологији*, Београд: Завод за организацију пословања и образовања кадрова.

Живковић, Мирослав *et al.* (1985): *Социјални проблеми југословенског друштва*, Београд: Слобода.

„Мирослав Живковић (1916–2000)“ на сајту Српског социолошког друштва <http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=115:-1916-2000&catid=49:2011-12-11-16-56-29&Itemid=61>, 30. 6. 2012.

Немањић, Милош (2001): „Социолошко-историјски приступ у проучавању старења и старости у делу др Мирослава Живковића“, *Геронтолошке свеске* – специјални додатак часописа *Геронтологија*, No. 1, стр. 34–38.

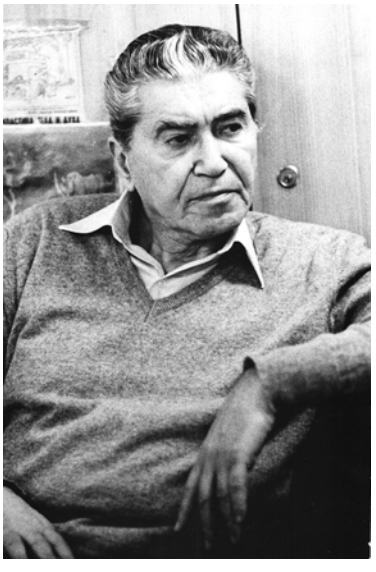

Andjelka Mirkov
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

THE CONTRIBUTION OF MIROSLAV ŽIVKOVIĆ TO THE RESEARCH ON SOCIOLOGICAL ASPECTS OF HABITATION

This paper aims at representing the image and work of Miroslav Živković, with a special emphasis on his contribution to urban sociology and sociology of habitation. Through his empirical investigation of sociological aspects of habitation, Živković attempted to prove the existence of great social inequalities in the socialist city. He examined lodging circumstances in Belgrade, Novi Sad, Sarajevo, Spalato, and some of the issues he dealt with include segregation in new residential settlements, illegal housing, habitation in skyscrapers. This Marxist inclined author believed firmly in the possibility of establishing a societal order which would be based on social justice and equality of people, but it is due to this very ideological option that he was severe critic of social relations in real socialism. He deserved himself a place among eminent sociologists who strived, with their knowledge, to improve the society they lived in.

Key words: Miroslav Živković, sociology of habitation, social inequalities, residential segregation, socialist city

Марина Благојевић Хјусон
Институт за криминолошка
и социолошка истраживања, Београд
Мирјана Бобић
Филозофски факултет у Београду

УДК: 316:314.72(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

НАУЧНИ ДОПРИНОС РУЖЕ ПЕТРОВИЋ: ИСТРАЖИВАЊЕ МИГРАЦИЈА КАО ПОМЕРАЊЕ ГРАНИЦА ДЕМОГРАФИЈЕ[1]

Текст се бави анализом кључних радова професорке Руже Петровић (1928–1993) који се односе на етничке миграције у бившој Југославији. Ови радови су изабрани јер представљају веома важан допринос разумевања динамике распада земље, а истовремено веома погодно илуструју научни приступ и метод ове ауторке. Ружа Петровић је предавала демографију, а потом била и оснивачица социјалне демографије, на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду. Захваљујући социолошком образовању, Петровић је у својим минуциозним и исцрпним демографским истраживањима увек успевала да оде до сржи социолошких проблема. Ретко прелазећи у поље експлицитног социолошког тумачења података, увек се задржавајући на терену опипљивих и „тврдих“ демографских чињеница, Ружа Петровић је умела да се бави најделикатнијим проблемима југословенског и српског друштва, остајући при том на територији чврстих доказа. Иновативна у свом приступу, бриљантна математичарка, са изоштреним смислом за посматрање, она је путем довитљивих методолошких иновација успевала да квантификује сложене друштвене процесе и појаве а да притом не изневери суштину, управо зато што је имала социолошко образовање и социолошки приступ.

Кључне речи: *Ружа Петровић, етничке миграције, Косово, бивша Југославија, социјална демографија*

[1] Текст је настао као резултат рада ауторки, М. Бобић на пројекту Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, под насловом „Изазови нове друштвене интеграције у Србији – концепти и актери“, бр. 179035, и М. Благојевић, на потпројекту Института за криминолошка и социолошка истраживања, „Социјалне неједнакости и социјална инклузија“, бр. 47011, која оба подржава Министарство просвете и науке РС.

1. Увод

Овај текст се бави анализом неким од најважнијих радова професорке Руже Петровић (1928–1993) који се односе на проблем миграција у бившој Југославији. Професорка Ружа Петровић је предавала демографију, а потом била и оснивачица социјалне демографије, на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду. Петровић је била изузетно продуктивна ауторка, а овде је немогуће анализирати мноштво њених текстова и тема којима се бавила, или дати целокупну и исцрпну слику њеног веома обимног и значајног научног опуса. То би био посао за једну посебну монографију, која ће, надамо се, некада и бити написана.

Овде смо се определиле за приказивање само једног од многобројних меандара њеног рада, оног који је везан за миграције и етничке односе у бившој Југославији. Ти радови убедљиво показују како је, захваљујући социолошком образовању и интелектуалном опредељењу, Петровић у својим минуциозним и исцрпним демографским истраживањима увек успевала да оде до сржи друштвених проблема са којима је била суочена бивша Југославија. Никад не прелазећи у поље експлицитног социолошког тумачења података, задржавајући се увек на терену опипљивих и „тврдих“ демографских чињеница, Ружа Петровић је умела да се бави најделикатнијим проблемима југословенског и српског друштва, остајући при том на територији чврстих доказа.

Оригинална у свом приступу, бриљантна математичарка, са изоштреним смислом за посматрање, она је путем довитљивих методолошких иновација успевала да квантификује сложене друштвене процесе и појаве а да притом не изневери суштину, управо зато што је имала социолошко образовање. За разлику од осталих демографа, који су образовани унутар других наука (економија, географија итд.), којима су демографске чињенице често биле саме себи сврха или пуки описи, Ружа Петровић је унутар свог изразитог емпиризма и позитивизма, развила дубину, која остаје да трајно сведочи о друштвеним процесима трансформације и распада бивше Југославије. Заправо, она је методолошким приступом у својим анализама показивала да постоји често скривен, имплицитан, комплексан теоријски оквир, који усмерава и води анализу, чак и онда када за многе није довољно видљив. Зато се тек накнадним читањем, у које је нужно учитати више „теорије“, може открити сва дубина ових радова.

Време у којем је професорка Ружа Петровић изводила своја истраживања етницитета нису дозвољавала да се неке ствари кажу „гласније“. Зато је професорка Петровић, као неко ко је живео у социјализму и радила на Филозофском факултету, који је и сâм био изложен политичкој контроли, добро разумела да је бављење деликатним темама могуће

једино ако се остане на „чврстом“ чињеничком тлу. Зато је и пре прибегавала скривеним, имплицитним теоријским поставкама него што је била спремна да исувише јасно износи своје претеће и далекосежне поруке. Поновно ишчитавање њених текстова на добар начин утврђује значај социјалне демографије у обезбеђивању објективног научног приступа проблему дезинтеграције југословенског друштва.

Сматрамо да је овај ниво анализе који се односи на демографске процесе дугог трајања и спорог, али конзистентног мењања структура становништва, који је тако убедљиво емпиријски аргументован у радовима Руже Петровић, неопходан допринос објективној анализи распада бивше Југославије. Тај дубљи ниво је остао скрајнут, јер је био мање драматичан, мање упечатљив и медијски атрактиван, од различитих економских, политичких и ратничких „чињеница“, али, и поред свега, немогуће је негирати један део објашњења који се може наћи управо на овој равни. Наиме, демографски процеси нису само, нити искључиво, последица друштвених процеса, већ им у великој мери претходе, али и кореспондирају с њима, јер су карактеристике становништва и друштва међусобно чврсто повезане. Ово је могуће разумети само ако се искорачи из ускости појединих дисциплина, и прихвати сложени аналитички модел који надилази јалове дисциплинарне поделе.

Фокус ове анализе је намерно сведен на два изузетно важна истраживања везана за етничке аспекте миграција у бившој Југославији. Овакав избор теме је условљен, с једне стране, њеном актуелношћу и још увек веома великим значајем, а, с друге стране, чињеницом да се управо у овим радовима можда на најбољи начин види како је доминантно социолошка имагинација усмеравала обимне демографске анализе проф. Петровић, чији квалитет остаје непревазиђен до данас. Жеља нам је да овим текстом скренемо пажњу на радове Руже Петровић, нарочито млађим ауторима, социолозима пре свега, који истражују процесе распада Југославије.

Услед убрзане дигитализације научне литературе, текстови који су објављени 80-их и 90-их често остају скрајнути и невидљиви. Како су за стварање научног знања, нарочито унутар једног конкретног друштвеног контекста, неопходни континутет и акумулација, надамо се да ће овај текст подстаћи поновно и дубинско ишчитавање радова професорке Руже Петровић, како би се појачала објективност у доминантној интерпретацији распада бивше земље. Ружа Петровић сасвим намерно није ишла у експликацију својих налаза, јер је била дубоко свесна да би то на њу свалило салве напада и неразумевања. Али, нама се, толико година касније, пружа могућност да користимо њене радове готово као неки заборављени рудник у којем има још много материјала за ископавање и даљу обраду.

2. Етнички аспекти миграција

У обимном опусу професорке Руже Петровић када је реч о питањима етничких односа, прекретницу је представљало објављивање студије „Етнички аспект и миграције“ (1987). Само истраживање иницирао је тадашњи Центар за марксистичка истраживања ЦК Србије, а студију је објавила Омладинска организација (ИИЦ ССО). Свакако је занимљиво што је ово истраживање било прво у социологији и демографији које је наговестило да постоје миграције које имају етничка обележја, односно чији узроци могу имати етничке узроке и последице. У време када је обављена расправа у ЦК Србије, отварање те теме је представљало почетак детабуизирања мита о братству и јединству. Узбуђење које је пратило отварање ове теме данас је тешко описати, с обзиром на то да је у међувремену све постало готово безначајно.

Ипак, има смисла подсетити се на чињеницу да се радило о једној врсти прекретнице. У потпуности свесна да ће изазвати неку врсту „земљотреса“, да би у потпуности „ходала по чврстом терену“, професорка Петровић је својој анализи демографских података придружила чак и географске мапе. Данас, када је готово здраворазумски и искуствено освојено знање о етничким аспектима миграција у бившој Југославији, после прогона, страдања, етничке хомогенизације малих држава, наравно, може изгледати да је све то било непотребно. Али, посматрано из перспективе ондашњег тренутка, заиста је била реч о уношењу потпуно нове димензије у разумевање етничких процеса у бившој Југославији. И, што је најважније, убедљивост података и анализе није дозвољавала никакву двосмисленост.

У свом касније објављеном тексту, који резимира налазе првобитног истраживања, Ружа Петровић јасно заузима становиште против „економског редукционизма“ код посматрања узрокâ миграција, сматрајући да је он погрешан, јер су „лични разлози који покрећу појединца и стварају миграционе токове комплексни и вишезначни, а психолошки фактори су упаљач који активира све остале“ (Петровић, 1990б: 226). Она је покушавала да испита управо значај „етничког фактора“ у „нератним раздобљима“, у време „друштвених криза, латентних или друштвено артикулисаних етничко-политичко-друштвених тензија и сукоба“ (Петровић, 1990: 226).

Сасвим без илузија, професорка Птеровић каже: „Друштвени сукоби и супротстављања у које је уплетен етнички момент потресају југословенско друштво већ неколико деценија и преносе се на етногенетске процесе, на пример на број склопљених етнички мешовитих бракова и њихову структуру.“ (Петровић, 1990б: 226). Из овог става се јасно могу видети два битна теоријска полазишта: прво, да етнички сукоби трају

неколико деценија, мање или више отворено; и друго, да се они са друштвеног нивоа, преносе и на ниво индивидуалних избора, што се огледа у етнички мешовитим браковима. Што је најважније, за обе ове тврдње професорка Петровић је понудила чврсте емипријске доказе.

Захваљујући огромном фонду чињеница о мигрантима који је прикупљен у пописима после Другог светског рата, било је могуће анализирати све правце миграција у бившој Југославији у њиховој повезаности са етничким својствима миграната. Ружа Петровић покушава да продре у обрасце територијалне покретљивости различитих етничких група и у њима открије одређене правилности. Тиме она жели да утврди, што је и крајњи циљ анализе, у којој мери и у којим случајевима етничка припадност појединаца и етничке особине средине постају делатни чиниоци миграција.

Сматрајући да су етничко-политичке тензије почеле да се артикулишу током деценије 1960–1970, Петровић поставља основну хипотезу свог истраживања: „Етничка селективност миграција и миграционих праваца јасно се испољила и све више појачавала од 1960. године надаље, повезана са друштвеним збивањима на етно-политичком плану.“ (Петровић, 1990б: 226) Етницитет, дакле, делује на обе стране: и код миграната и кроз средину, из које се исељава, односно у коју се усељава. Треба истаћи да је са́мо утврђивање значаја и релевантности етницитета био теоријски новум, али и велика политичка провокација, такође.

За потребе анализе Петровић конструише три појма: 1. „територијални центар концентрације“, који представља републику у којој живи највећи број припадника те групе (Србија за Србе и Мађаре, Хрватска за Хрвате итд.), 2. „аутохтона територија“, која није административни простор, већ географски простор у којем постоји вишегенерацијска настањеност неке групе (Срби и Хрвати у БиХ, Муслимани у Србији и Македонији итд.), 3. мигрантска територија, која представља територију на којој је највећи број припадника групе која је недавно досељена. Овакав појмовни оквир омогућава егзактно поређење понашања различитих група.

Ружа Петровић уочава да етнички момент може деловати преко језика, што се показује на примеру релативно мале покретљивости словеначког и македонског становништва, као и неких других малих етничких скупина. С друге стране се налазе групе које говоре истим језиком – како се у то време сматрало, односно српско-хрватским – и чија покретљивост није битније ограничена језичким баријерама. „Етнички аспект“, како Петровић најчешће назива етнички фактор миграција, може деловати на исељавање, као „push“ чинилац, или на усељавање, као „pull“ чинилац. Даље, да би прецизно анализирала разлике у понашању појединих група, Петровић узима у обзир и етнички састав појединих средина, односно степен њихове етничке хомогености односно хетерогености.

Петровић утврђује да постоје три типа концентрације и међурепубличке покретљивости. Прво, *наглашена територијална дисперзија*, која може бити уз високу међурепубличку покретљивост (код Црногораца и Југословена) или уз ниску међурепубличку покретљивост. Друго, да постоји *просечна концентрација*, која може бити уз просечну међурепубличку покретљивост (код Срба и Хрвата) или ниску покретљивост (код Албанаца). Трећи тип чине све остале посматране групе наглашене концентрације и ниског учешћа међурепубличких миграција.

Други корак анализе представља утврђивање типова кретања етничких група у међурепубличким миграцијама. Да би га спровела, Петровић дели територију Југославије за сваку групу на два дела, на територију републике на којој постоји концентрација ове групе и на све остале републике заједно. Надаље, она користи три показатеља: стопу емиграције, стопу имиграције и миграциони коефицијент, али унутар претходно утврђене поделе. Преко ових показатеља она успева да доведе у везу и однос миграната са бројношћу њихових припадника у дихотомној подели територије. Утврђује да постоје три типа група: групе које се стално окупљају у републикама које представљају њихов територијални центар концентрације, групе које се стално шире из републичког територијалног центра и, најзад, групе код којих је током времена дошло до промене правца, од дисперзије ка сакупљању или обратно.

Оно што сигурно представља најзначајнији налаз, а уједно и веома битан елемент у разумевању међуетничке динамике 90-их година, јесте чињеница да су две најбројније групе, Срби и Хрвати, припадали типу сталног сакупљања. Смер сакупљања не само да је веома изражен, већ се и појачавао током времена – односно, расла је стопа имиграције у републику која је представљала територијални центар концентрације.

На основу мноштва специфичних налаза, Петровић закључује како се може тврдити да етнички аспект делује на миграције, јер се три најбројније групе (Срби, Хрвати и Словенци) наглашено окупљају у републици – центру територијалне концентрације, а највећи број осталих група има као доминантно кретање такође кретање ка територијалном центру концентрације. Али, она такође уочава да оно што може да се детектује демографским истраживањима није довољно, јер су потребна дубља истраживања да би се сагледали узроци, али и како се групно и индивидуално прожимају од макро- до микронивоа.

Ово истраживање је, као што смо већ напоменуле, било прекретница у истраживању етницитета и миграција, јер је указало и доказало постојање снажног и веома раширеног етничког елемента у начину на који су се људи одлучивали за правац миграција. Оно је доказало да је реч о дуготрајним вишедеценијским тенденцијама, те да оне нужно резултују променом етничке структуре република у правцу њихове хомогенизације

и окупљања етничких група. Чињеница да су две најбројније етничке групе, Срби и Хрвати, управо и најинтензивније исказивале овакво кретање, као и да су Словенци већ били концентрисани у Словенији, несумњиво је један од веома битних фактора припреме тла за дезинтеграцију Југославије.

У којој мери су ови процеси били спонтани, а у којој су они били одраз неке врсте дискриминације или психолошког притиска, могло је бити предмет другог типа истраживања. Међутим, неспорно је је да је захваљујући једноставним, али ипак прецизним методама, операционализацији проблема која је била заснована на социолошком разумевању односа међу етничким групама, а транспонована на демографске чињенице, Петровић утврдила оно што пре ње нико није – да је окупљање етничких група отпочело и пре политичког распада Југославије. Овај налаз има далекосежне сазнајне последице.

3. Миграције Срба са Косова

На истом трагу је и опсежно истраживање које је Ружа Петровић иницирала и спровела половином 80-их година.[2] Истраживање је објављено у обимној студији, прво на српском (1989), а касније и на енглеском језику (1992, у коауторству са Марином Благојевић). Истраживање је наручено и финансирано од стране САНУ,[3] а то је у великој мери обележило и његову рецепцију и интерпретацију. Међутим, што је важно напоменути, та чињеница, иако је била битан организациони чинилац, није у суштини обликовала само истраживање, његов ток, почетне хипотезе, нити методологију, а поготову не закључке. Иако се чињеница да је САНУ иницирала истраживање пречесто узимала против овог истраживања, нарочито у оним круговима који су истицали кривицу српског национализма за распад Југославије, суштина је да његови налази никад нису били озбиљније научно доведени у питање, како у нашој, тако ни у међународној јавности, зато што је оно спроведено изузетно научно утемељено, уз апсолутну отвореност и метода и документације (која је архивирана у САНУ и доступна). Његов значај је, међутим, минимизован, јер је свим странама у сукобу на неки начин одговарало да профитирају од

[2] Како је једна од ауторки овог текста уједно и коаторка књиге у којој је истраживање објављено, важно је напоменути да ћемо се овом приликом задржати пре свега на ономе што је научни допринос саме Руже Петровић, што и јесте предмет овог текста, а не анализа целокупне књиге и њених налаза.

[3] Одлука да се истраживање спроведе донета је 29. априла 1984. године, на Међуодељењском састанку Одбора за истраживање Косова, који је био део САНУ.

сукоба на Косову, што је и до данас остало као доминантан образац политичког понашања.[4]

Читајући поново ово истраживање са временске дистанце од 25 година, изгледа готово дирљиво присећање на невероватну методолошку скрупулозност коју је Ружа Петровић доследно спроводила на сваком кораку. Било је то неко сасвим друго време, у којем је „доказивање", поготову доказивање политички осетљивих ствари, морало да издржи тест провере и да покаже трајну вредност и несумњиву егзактност и поузданост. Основна хипотеза је пре израњала из самог истраживања, нарочито после пилот-фазе истраживања, него што је била унапред задата (у том смислу ово истраживање представља неку врсту „grounded theory"). Она се састојала у тврдњи да је доминантан узрок миграција са Косова не економске, већ етничке природе. Зато је било потребно доказати да у свим различитим елементима те миграције заиста нису условљене превасходно економским мотивима, иако подлежу мимикрији, јер се кретање одвија од неразвијенијих ка развијенијим срединама.

У великој мери истраживање је вршено на некој врсти празног терена када је реч о теоријском оквиру, јер је ситуација била потпуно непарадигматична. Званично „већинска група" у ствари је била изложена дискриминацији и притиску да се исели. Обртање појмова о томе ко је заправо „већинско", а ко „мањинско" становништво, уз снажан официјелан дискурс о „братству и јединству", стварало је конфузију, која се рефлектовала у блокади да се заштите они који су у том тренутку били заправо најугроженији. Тек ће каснији ратови у Југославији на неки начин „нормализовати" патологију етничке дискриминације, која се у том тренутку чинила готово немогућом, нестварном, у Југославији, у Европи, на крају 20. века.

Међутим, овде ћемо се пре свега позабавити самом методологијом. Чињеница је да је ово било прво истраживање у нашој социологији које је успешно комбиновало квантитативну у квалитативну методологију. Методологија се протезала од минуциозне анализе демографских података, преко квантитативне анализе анкете, па све до квалитативне анализе индивидуалних одговора и анализе случајева. Оно је, такође, било прво истраживање које је полазећи од демографских података надградило слику анализом заснованом на анкети. То је било и једно од првих истраживања које је у анкети користило отворена питања тако екстензивно

[4] Чињеница је да је ово истраживање држано по страни све до момента доласка Милошевића на власт. Међутим, у моменту спровођења истраживања бављење темом исељавања је било и непопуларно и опасно, и само је ауторитет САНУ успео да омогући дозволе за теренско испитивање, које би иначе било забрањено. Другим речима, миграције Срба са Косова држане су у тајности, све док проблем није медијски експлодирао и док нису отпочели јавни походи Косоваца на Београд.

и у тој мери, као и на њима засновану скрупулозну анализу садржаја. Оно је у великој мери било и мултидисциплинарно, јер је, поред демографије и социологије, укључивало и антрополошку перспективу.

Што је веома важно, то је било и прво истраживање које је код нас експлицитно третирало феномен дискриминације, у време када је тај појам био готово непостојећи у нашој социологији. Истраживање је било иницирано са идејом да се одговори на питање који фактори стоје иза интензивних миграција Срба и Црногораца са Косова. Иако је обим миграција био донекле статистички регистрован, врло мало се знало о правим узроцима миграција. Зато је било логично истражити мотивацију исељеника са Косова. Брзо се показало да ове миграције нису превасходно индивидуалне природе, што би било логично да се радило о економским миграцијама, већ су миграције целих домаћинстава, односно породица. То је условило да узорак буде састављен од 500 домаћинстава исељених са Косова. Узорком су обухваћени градови у којима је регистрован највећи интензитет имиграција: Смедерево, Крагујевац, Баточина, Крушевац (новембар 1985. године) и Обреновац (мај 1986).

Но, овде је наш фокус управо методологија која је омогућила стварање далекосежних закључака, који су још половином 1980-их разоткрили у свој дубини међуетничку динамику на Косову, далеко пре него што је то постало видљиво ширем кругу научничке и опште јавности. Скрупулозност с којом је обављено ово истраживање представља на неки начин круну у раду професорке Руже Петровић, јер је оно приказало у пуној светлости њену танану истраживачку природу, способност да се бави детаљима, као и методолошку имагинацију, изражену кроз стално проналажење веза између различитих појава. При том је посебно драгоцена била њена способност да се са лакоћом креће између квантитативних и квалитативних података, односно да види квалитет у квантитетима, и да, с друге стране, квантификује квалитативне разлике. Чврстина логике у постављању проблема и у доношењу закључака, о теми која је у тој мери била оптерећена актуелном политиком, налази се на нивоу који је готово без преседана у нашој савременој социологији.

Парадоксално, висок квалитет самог истраживања био је управо резултат отежаних околности у којима се оно одвијало, као и чињенице да су мишљења о исељавању Срба са Косова већ увелико била поларизована у српској и светској јавности. Док су једни тврдили да је реч о фабриковању српског национализма, други су сматрали, сасвим супротно, да је на делу прикривање чињеница о својеврсном „апартхејду“ који је био изражен на Косову, нарочито 80-их година. Истина није била на средини. Ово истраживање је показало да је истина у ствари динамичка, процесуална, релациона и мозаичка категорија, те да је једини начин утврђивања „истине“ стварање консензуса око интерпретативног оквира

у који се онда накнадно могу сместити веома асиметричне „чињенице“, фрагменти индивидуалних живота и перспектива. Зато и јесте неопходно интелигентно и непристрасно ишчитавање овог истраживања, изнова, како би се разумели дубински узроци исељавања и адекватно интерпретирала постојећа ситуација на Косову и око њега.

У методолошком смислу, ово истраживање је било велики изазов за истраживаче. Репрезентативност узорка је било тешко постићи као нешто унапред задато, јер се није знало где су се и у којој мери насељавали Срби са Косова по централној Србији и Војводини.[5] Међутим, десила се веома занимљива ствар. Репрезентативност је постигнута спонтано, односно показало се да су испитивана домаћинства била репрезентативна за исељеничку популацију Косова, иако се у њиховом одабирању руководило избором неколико доминатних локација емиграције. Очигледно, обим исељавања је био толики, а концентрација у неколико већих градских центара тако конзистентна и у суштини логична да су већ саме те чињенице помогле да се постигне репрезентативност.

Осим тога, посебан истраживачки изазов је представљало проналажење адекватне јединице посматрања. Исељавала су се домаћинства, а не појединци, убрзо је постало јасно. То је условило да се узорак и инструментаријум прилагоде домаћинствима, што је веома усложнило анкету, али у суштини омогућило да се разуме, из још једног угла, зашто миграције Срба са Косова нису доминантно биле економски условљене миграције и каква је улога породичне стратегије, односно стратегије домаћинства, у процесу исељавања. То је такође допринело да се читав процес исељавања сагледа као процес који се одвија у више фаза и слојевито, али у највећој мери иреверзибилно, дакле без повратка.

Посебан методолошки изазов за истраживање представљала је чињеница да је у то време оно било опасно, како за истраживаче, тако и за анкетаре и испитанике.[6] Било је забрањено вршити овакво истраживање, а дозвола за теренски рад је била издејствована уз велики напор. Затегнута политичка ситуација на Косову, већ тада је онемогућивала да истраживање обухвати контролну групу српских домаћинстава која су тамо остала, односно која се нису иселила. Због политичког табуа који је

[5] Ова сазнања су била третирана као нека врста државне и безбедоносне тајне.

[6] Ово је посебно занимљиво, јер је, због промене политичке ситуације у Србији са доласком Милошевића, када је истраживање коначно објављено после година непотребног одлагања, изгледало како је оно рађено да подржи Милошевића и његову политику. Иако је тешко говорити о мотивима појединих судеоника у овом процесу, ипак је чињеница да је почетак истраживања обележила политичка репресија, а његово објављивање, сасвим супротно, својеврсна медијска глорификација, јер су се политичке околности знатно промениле. Истраживачи, међутим, не могу бити одговорни за употребу и злоупотребу својих истраживања.

обавијао ову тему, испитаници су се често плашили да отворено изнесу своје мишљење, а такође су имали снажну жељу да забораве негативна искуства. Било је то време у којем су исељеници ипак били релативно мало заступљени.

Каснији ратови ће учинити да „бити избеглица“ није нешто релативно ретко, већ сразмерно често, па ће се и перцепција о избеглицама знатно променити, без обзира на и даље супротстављене ставове између „досељеника“ и „староседелаца“. Међутим, 80-их година исељеници са Косова су били група која је била „усамљена“, гетоизирана, изложена дискриминицији и у новој средини. Индивидуална искуства су била потиснута у жељи за што бржим уклапањем и прилагођавањем у имиграционој средини.

Занимљиво је да је најчешћа критика упућивана овом истраживању гласила да су испитаници обликовали своје одговоре према медијским извештајима, односно српској националистичкој медијској кампањи. Иако чак и сама професорка Петровић каже да су медији играли улогу у начину на који су искази обликовани, то никако не треба мешати са суштином која је иза тих исказа стајала. Многи испитаници заправо нису желели да буду испитивани, нити да откривају своје проблеме. Они нису желели да буду идентификовани као посебна скупина, а, што је веома значајно, они себе и нису видели као жртве Албанаца, већ као жртве манипулативне политичке игре српских политичара, пре свега. Они нису осуђивали Албанце, нису били националисти, већ обични људи који су желели миран живот без притисака и претњи. И, наравно, они нису могли бити одговорни за политичку инструментализацију њиховог проблема.

У овом истраживању је методолошка имагинација Руже Петровић исказана на многим местима. Али, једно поље се чини посебно занимљивим. Покушавајући да продре у разумевање „ћутања“ и „одбијања“ испитаника да дају одговоре, Ружа Петровић започиње потрагу у неким „објективним чињеницама“. Социолошкиња у њој сасвим добро разуме да различите психолошке констелације ипак нису независне од неких друштвених образаца који се могу детектовати и нумерички доказати. Тако, она конструише типологију испитаника на основу реакција испитаника на анкету, које су опажали и бележили интервјуери, односно анкетари.

Петровић утврђује пет основних типова респондената: 1. изоловани (они који нису имали никакве контакте нити проблеме са Албанцима), 2. некомуникативни, 3. резервисани, 4. отворени-неогорчени и 5. отворени-огорчени. Стварање ове типологије требало је да помогне утврђивању да ли постоји психолошка веза између става испитаника према истраживању и њихових одговора, или су став и одговори били више обликовани неким „објективним“ чињеницама. Петровић утврђује да од укупно 500 домаћинстава 67 није имало контакте са албанском попула-

цијом, или ако су имали контакте, нису имали негативна искуства. Укупно 42 испитаника су припадала некомуникативном типу, што је мање од 10% домаћинстава. То упућује на закључак да је истраживање ипак пре свега засновано на ставовима оних који су били спремни да дају одговоре. Резервисаност је идентификована у 95 случајева, што је испод 1/5 узорка. Ипак, 214 случајева припада типу отвореног и огорченог испитаника. Огорчени, посматрани одвојено, представљали су чак око 20% укупног узорка. Петровић закључује да постоји нека врста нормалне дистрибуције испитаника, јер претежну већину представљају они који немају екстремне реакције и ставове.

Али је посебно занимљиво повезивање реакције испитаника и неких других објективних карактеристика испитаника и домаћинстава. Тако се показало да су огорчени испитаници чешћи међу старијима, као и да резервисаност и некомуникативност расту међу испитаницима који су стари 40 и више година. Изоловани су били као тип најчешћи међу пољопривредницима, што је логично с обзиром на њихов тип делатности. Огорченост и резервисаност су такође чешће изражени међу онима који су рођени на Косову и чији су очеви такође са Косова. Изоловани и они који нису имали негативна искуства уједно су, показало се, и они који су се раније досељавали, док су међу онима који су се касније досељавали, дакле исељавали под неповољнијим условима, више заступљени огорчени. Дакле, огорченост није била везана за проток времена од исељавања, већ за услове под којима је дошло до исељавања.

Овде треба напоменути да је један од главних налаза истраживања била управо чињеница да је погоршање међуетничких односа, односно притисак на Србе, кореспондирао са смањивањем њиховог учешћа у укупној популацији насеља. Нема „изолованих“ међу онима који су се иселили из насеља у којима је била ниска заступљеност Срба, што је, наравно, логично. Међутим, тамо где је било 30 и више процената Срба и Црногораца у насељу, било је и приметно више оних који су спадали у групу „изолованих“ испитаника. С друге стране, огорчени и резервисани су потицали управо из оних средина у којима је учешће Срба и Црногораца било испод 30% и који су, судећи и по другим одговорима, били изложени и највећим притисцима. Отворени испитаници су потицали из насеља у којима је учешће Срба и Црногораца било просечно или веће од тога. Огорчени одговори су најчешће потицали од оних испитаника што су дошли из насеља која су постала готово искључиво албанска, односно из којих су испитаници који су се исељавали били последњи Срби. Такође, Ружа Петровић је утврдила да постоји јасна корелација између типа којем респондент припада и процене етничких односа коју он пружа.

Ови подаци се могу тумачити на бројне начине и имају мноштво занимљивих импликација. Иако они показују да не постоји апсолутна

објективност испитаника, они показују да је однос ипитаника пре последица објективних услова живота него психолошких карактеристика, бар када је у питању истраживање овог типа друштвеног проблема. Уочавање јасне повезаности, и то у одређеном правцу, било је потпуно конзистентно са осталим налазима истраживања, и само је допринело учвршћивању његових закључака о доминантно етничким узроцима миграција.

На крају овог кратког методолошког приказа, ипак неколико речи о основним налазима истраживања. Истраживање је показало да је само око 15–25 % миграција Срба са Косова које су се одвијале '70-их и '80-их година могуће објаснити економским чиниоцима. Остатак се дугује неекономским чиниоцима, односно делотворности система дискриминације, који је био успешно успостављен на Косову од '70-их година надаље. Миграције, међутим, нису биле само последица етничке дискриминације, оне су и саме биле фактор погоршања етничких односа, јер је снижавање пропорције не-албанског становништва испод одређене тачке (25–30%) у насељу водило убрзаном деградирању односа и даљој спирали етничке хомогенизације. Чињеница да се овим проблемом манипулисало у политичке сврхе никако не доводи у питање ваљаност изложеног, веома скрупулозно изведеног научног пројекта.

4. Закључак

Да би се разумели домети радова који су овде анализирани, било би потребно да се они повежу са неким другим релевантним истраживањима, као што је, на пример, истраживање о етнички мешовитим браковима (Петровић, 1986), које представља незаобилазно штиво за разумевање динамике међуетничких односа у бившој Југославији. Ови, као и многи други радови професорке Руже Петровић, иако често писани у духу круте и доследне демографске анализе, која није једноставна и лака за читање, ипак остају нека врста трајног емпиријског сведочанства о бившој Југославији и њеном распаду.

У радовима професорке Петровић заступљене су све битне социолошке теме демографије, сва могућа „статистика“ је „исцеђена“ до детаља, како би се дубље продрло у основне социолошке теме, као што су: брачност, социјалне неједнакости, миграције и етницитет, смртност и здравље и сличне. Није било ниједне теме која би била занимљива из социолошке перспективе, а за коју су постојали сакупљени статистички подаци, да није прошла кроз руке и ригорозну анализу професорке Петровић. Ипак, треба напоменути да је у време када је Петровић радила своје анализе квалитет статистичких података и обим статистичког захвата у друштвени живот био на завидном нивоу, што је стварало погодну основу за испољавање њене социолошке имагинације. Њено доследно про-

ширивање територије демографије у правцу социологије резултовало је, сасвим логично, и променом назива предмета, у „социјална демографија“.

Оно што је посебно занимљиво за анализу, и свакако би могло да буде предмет неке друге студије, јесте однос емпиријског и „теоријског“ у социологији и социјалној демографији, посебно. Иако је социологија у Србији, која је изникла из сенке филозофије и дуго остала у њеном рукавцу, имала и још увек има веће дивљење према „теорији“ него „емпирији“, чињеница је да је нпр. у неким другим академским традицијама ситуација обратна. Свакако је занимљиво и веома битно за неку будућу анализу у којој су мери управо жене допринеле емпиријском развоју социологије, и то све до оног тренутка до када је „емпирија“ имала нижи статус од „теорије“.

Ипак, иако је професорки Петровић у извесном смислу недостајала „теоријска разрада“, питање је колико је то уопште било могуће и пожељно, с обзиром на време, али и на теме. Њене анализе су биле проблемски, а не теоријски оријентисане и вођене, што је иначе карактеристичан приступ у великом делу централноевропске социологије (Wessely, 1996). Наиме, у традицији социологије „малих“ народа јесте веома често фокусирање на друштвене проблеме, а не на производњу „теорије“ (Blagojević & Yair, 2010). Емпиризам професорке Руже Петровић неопходно је сагледати управо из овог угла.

Што је још занимљивије, питање је и у којој мери је уопште било сврсисходно упуштати се у различите теоријске дебате, када је по много чему ситуација у бившој Југославији била непарадигматична, или се бар тако веровало. У хеуристичком смислу, развијање теоријске основе за истраживања која је професорка Петровић радила не би, углавном, ни донела било какве посебне помаке у анализи, која је увек била до крајњих граница исцрпна и свеобухватна. Суштина је, дакле, да се „прави теорија“ првенствено из оваквих, чврстих емпиријских уопштавања, а то и јесте улога будућих социолошких истраживања о бившем југословенском друштву. Ипак, треба поменути да су емпиријске анализе Руже Петровић у великој мери претходиле ономе што је у савременој науци веома популаран приступ „интерсекционалности“ (Crenshaw, 1991), при чему се повезују и укрштају различита обележја појединаца, као што су род/пол, старост, етницитет и слична својства. Било би, дакле, занимљиво ишчитавати ове „интерсекционалистичке“ анализе из данашњег теоријског угла.

Посматрано из ове перспективе, када се олуја после распада полако смирује, а ’80-е и ’90-е од нас неповратно удаљавају, чини се да професорка Ружа Петровић није добила адекватно место ни признање, ни за живота, ни после њега. Није то ништа изненађујуће, наравно, за малу, парохијалну, провинцијску научну заједницу Србије. Међутим, код професорке Петровић је било још фактора који су доприносили њеној науч-

ној и академској „невидљивости“. Против ње су „радили“ и класизам и сексизам, али и ејџизам, речено модерним језиком. Зато је, вероватно, многима било тешко да је замисле у САНУ, као чланицу, где јој је заправо и било место. Али, ова прича ипак није завршена. Долази време у којем неће бити могуће тако лако и једноставно прескакати научне доприносе жена, јер су оне, у многим наукама, а посебно у социологији, оставиле трајан и дубок отисак и траг.

Библиографија

Благојевић, М. (1991) Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци, у зборнику: *Срби и Албанци у XX веку*, Београд: САНУ.

Благојевић, М. (1995) Исељавање Срба са Косова: Траума и/или катарза, Београд: *Република*, октобар.

Blagojević, M.; Yair, G. (2010) The Catch 22 Syndrome of Social Scientists in the Semiperiphery: Exploratory Sociological Observations, Beograd: *Sociologija*, No 4.

Цвејић, С.; Илић, В. (1994) Национализам на Косову – једна секундарна анализа, Београд: *Социолошки преглед*, Vol. XXVIII.

Crenshaw, K. (1991) Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color, *Stanford Law Review* 43(6): 1241–99.

Група аутора (1990) *Косовски чвор: дрешити или сећи?* (Извештај Независне комисије), Београд: Хронос.

Група аутора (1994) *Сукоб или дијалог*, уредили: Јањић, Д., и Maliqi, S., Суботица: Отворени универзитет и Европски грађански центар за решавање конфликата.

Maliqi, S. (1989) Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize, u zborniku: *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Ljubljana: KRT ZSMS.

Никпрелевић, Ђ. (1989) Узето као даровано, у: *Колико нас кошта Косово?*, специјално издање, Београд: Привредни преглед, мај 1989.

Оцић, Ч. (ед.) (1990) *Привредни развој Косова*, Београд: МЦ ЦК СКС.

Петровић, Р. (1987) *Етнички апсект и миграције*, Београд: ИИЦ ССО.

Петровић, Р. (1990а) Етнички састав становништва САП Косова и његове промене у поратном раздобљу, *Косовско-метохијски зборник*, Београд: САНУ.

Петровић, Р. (1990б) Етнички аспект миграција у Југославији, *Социологија*, Но. 3.

Петровић, Р. (1990в) Уклапање Срба и Црногораца исељених с Косова у средину досељења, Зборник *Миграције и БиХ*, Сарајево.

Петровић, Р. (1991) Демографске особености развоја Косова и етничке прилике, у зборнику: *Срби и Албанци у XX веку*, Београд: САНУ.

Petrović, R.; Blagojević, M. (1986) The Educational Structure of Ethnic Groups in Yugoslavia (Results of the 1981 Census), *Razprave in gradivo* br. 18, Ljubljana: Institut za narodnostna vprašanja.

Петровић, Р., Благојевић, М. (1989) *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије*, Београд: САНУ.

Петровић, Р. (1986) *Етнички мешовити бракови*, Београд: ИСИ ФФ.

Pula, G.; Beqiri, E. (1992) Kosova: Colonial Oppression of Albanians in Yugoslavia, in: *Kosova Watch*, Kosova Helsinki Committee – Prishtina, Vol. 1, Num. l.

Wessely, A. (1996) The Cognitive Chance of Central European Sociology. *Republika*, Special Issue: Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences, Budapest.
Зиројевић, О. (1995) Косово у историјском памћењу, *Република*, март.

Marina Blagojević Hughson (IKSI, Belgrade)
Mirjana Bobić (FF, Belgrade)

Summary

SCIENTIFIC CONTRIBUTION OF RUŽA PETROVIĆ: RESEARCH ON MIGRATIONS AS MOVEMENT BEYOND THE BOUNDARIES OF DEMOGRAPHY

This text is an analysis of some of the key research related to ethnic migrations in fomer Yugoslavia, performed by professor Ruža Petrović (1928–1993). These works have been chosen because they represent very important contribution to understanding the dynamics of dissolution of Yugoslavia, while they are also an excellent illustration of scientific approach and method of this author. Ruža Petrović was the professor of demography at Faculty of Philosophy, and later she also became a founder of the Cathedra for Social Demography at the Department of Sociology. Petrović had a rare gift to come to the core of social problems, while using demographic data and analysis, owing to her sociological background. Although she mostly refrained from explicit sociological interepretation of statistical data, always trying to stay within the domain of „hard“ demographic data and „facts“, she had both courage and knowledge to deal with the most delicate problems of Yugoslav society at that time. She was innovative in her approach, brilliant matematician and highly sensitive observer of social reality. She used original and fresh methodological tools to quantifiy complex social processes and phenomena, while at the same time staying faithful to the social essence.

Key words: Ruža Petrović, ethnic migrations, Kosovo, former Yugoslavia, social demography

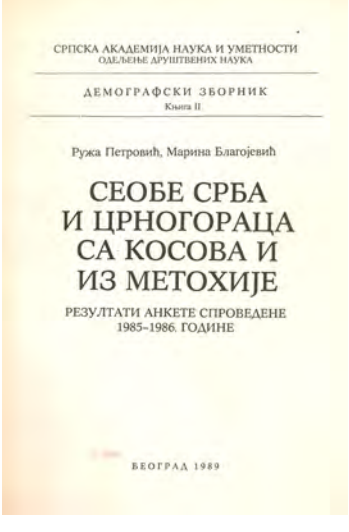

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ДЕМОГРАФСКИ ЗБОРНИК
Књига II

Ружа Петровић, Марина Благојевић

СЕОБЕ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА И ИЗ МЕТОХИЈЕ

РЕЗУЛТАТИ АНКЕТЕ СПРОВЕДЕНЕ 1985–1986. ГОДИНЕ

БЕОГРАД 1989

Слађана Драгишић Лабаш
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

УДК: 316:159.97(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС ПЕТРА ОПАЛИЋА РАЗВОЈУ СОЦИОЛОГИЈЕ МЕНТАЛНИХ ПОРЕМЕЋАЈА (ОД СОЦИЈАЛНЕ ПАТОЛОГИЈЕ ДО СОЦИОЛОГИЈЕ МЕНТАЛНИХ ПОРЕМЕЋАЈА)

У овом раду покушаћу да представим допринос нашег неуропсихијатра, филозофа и социолога проф. др Петра Опалића развоју интердисциплинарне научне дисциплине социјалне патологије, са једне стране, али пре свега, утемељењу науке која је више деценија уназад заступљена у Европи и у свету – Социологије менталних поремећаја (Психијатријске социологије). Опалић је објавио десет књига (пет ауторских) и 140 радова, што представља више него чврст темељ за даљи рад младих социолога, али свакако и социјалних психијатара, као и социјалних психолога, на развоју ове науке.

У раду ће бити представљен део стручних и научних радова и већи број књига, са посебним издвајањем последње – Психијатријске социологије. *Последња књига Петра Опалића,* Психијатријска социологија, *представља круну дотадашњег рада на континуираном, вишедеценијском и социолошком имагинацијом у различитим нијансама обојеном спајању социологије и психијатрије. За овакав рад је од великог значаја како филозофско и социолошко, тако и медицинско, тј. психијатријско образовање. Међутим, ова књига је у ствари почетак интензивнијег развијања социологије менталних поремећаја у Србији, чији је пут прекинут смрћу Петра Опалића. Које је идеје понео са собом, не знамо. Можда можемо да наслутимо, из неких разговора, дугогодишњег менторског рада и заједничких истраживања, која су остала недовршена.*

Кључне речи: *Петар Опалић, доприноси науци, социологија менталних поремећаја, психијатријска социологија*

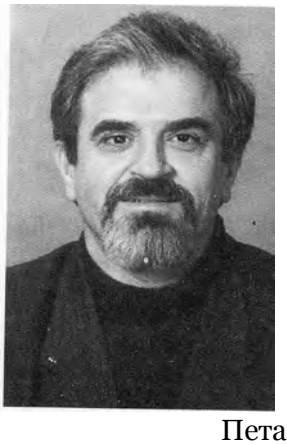

Петар Опалић (1947–2009)

Увод

Размишљајући како да почнем са представљањем широког опуса научног стваралаштва Петра Опалића, одлучила сам да прво прикажем неке чланке за које мислим да су њему били важни и да их је писао са посебним не само аналитичким, критичким и научним „набојем“ него и емоционалним.[1] Зато најпре желим да говорим о чланку „Могући психо-(пато)лошки корени сукоба између Срба и Хрвата“ (објављеног 1999. године у *Зборнику о Србима у Хрватској*), затим рад „Клинички социолог у психијатрији – професионални мост између психијатрије и социологије“ (објављеног 2007. у *Социологији*), затим да представим књигу *Психијатријска социологија*, а потом се вратим на *Егзистенцијалистичку психотерапију*, *Бити или лечити се*, *Психу и телесну трауму*, *Однос терапеут–пацијент*, *Могућности групне психотерапије*. Две књиге су објављене на страним језицима (немачком и енглеском), и то: *Untersuchung zur Gruppenpsychotherapie* (1999), *Qualitative and Psychometric Research of Refugees and Traumatised Subject in Belgrade* (2008). Потом ћу се осврнути на прилоге у монографијама *Ми и они другачији* и *Самоубиства у Југославији*, да бих представљање само дêла овог заиста обимног стваралаштва завршила текстом „Преглед развоја социологије менталних поремећаја“ (објављеним у *Социологији* 2007. године).

Представљање књига и радова објављених у часописима

Претпостављам да је чланак „Могући психо(пато)лошки корени сукоба између Срба и Хрвата“ изазвао различите реакције у стручној јавности, како позитивне, тако и негативне, али га ја посматрам и анализирам из угла психијатријског (клиничког) социолога, који је можда „мало закривљен“, али зато вишедимензионалан и „преклапајући“, а укључује сазнања о људској психи, трауми и сличним реакцијама човека, групе и целог друштва.

Опалић је желео да отвори један нов прозор у размишљање социолога, али и социјалних психијатара у вези са доминантним осећањима једне нације према другој. Зато истиче постојање *црта националног карактера чланова групе* које су обликоване културом, језиком, обичајима, али и коришћењем одређених специфичних психолошких механизама који су потребни члановима исте заједнице за што боље прилагођавање.

[1] У име сећања на Петра Опалића, менторства и свесрдне помоћи у изради докторске тезе, скраћена и прилагођена верзија у виду монографије ауторке овог текста, под насловом *Алкохолизам у породици и породица у алкохолизму*, објављена је 2012. године.

Трагични догађаји, попут ратова, остављају дубоке трагове у осећајном животу генерација. Трауматизује се не само појединац него и заједница.

Траг остаје у психичком животу заједнице. Анализирајући однос између Хрвата и Срба, Опалић истиче неке карактеристике које желим само да поменем, не улазећи детаљније у ова разматрања, управо зато што појмове *црта националног карактера* и *психички живот заједнице* сматрам значајнијим за даље развијање и размишљање.

Као први фактор који је утицао на сукоб између ова два народа истиче се историјски понављана комбинација осећања анимозитета и презира Хрвата према Србима, затим претерано потврђивање социјалног идентитета Хрвата и, на нивоу несвеснōг, негирање везе са ранијим идентитетом, „демијански комплекс“, који подразумева да се самопоштовање и скривена склоност ка агресији и доминацији задовољи ослањањем на јачег, хипертрофисани Его у националном менталитету Хрвата или доживљај Хрвата као изузетно важних и вредних у односу на припаднике других нација.

Код Срба Опалић наводи постојање конфузности у доживљају себе и истиче две основне црте у националном карактеру – „несвесна потреба за изазивањем спољашње дражи да би се доживела пуноћа сопственог колективног идентитета“. Недовољно снажан доживљај националне припадности доводи до унутрашње подељености у доживљају себе као Србина, а без доживљаја целине егзистенција појединца је неостварива. Код Срба је изражен хистерични психопатолошки механизам (дисоцијација), путем којег се он осећа као Србин, али само уколико пати, бива понижаван, гине... Колективна склоност дисоцијацији код Срба испољена је кроз колективне митове и народну поезију. Ипак доживљај нецеловитости бића има и позитивну страну, јер Срби, сматра Опалић, друге људе на несвесном нивоу прихватају као део сопственог колективног бића.

Такође се помиње депресивни (субдепресивни) аспект сопственог колективног идентитета Срба, који се испољава у доживљају мање вредног и квалитетног свега што је српско док га неко ко није Србин не убеди у супротно. Годинама, у доба социјализма, било је непристојно показивати и осећати се Србином, и тако је дошло до интројекције спољашње претње, а управо ово понашање и прихватање српскōг као мање вредног јесте на несвесном нивоу одбрана (неутралисање) од претње. Хистерична амнезија је следећа српска црта, која се испољава кроз заборављање и потискивање националног живота узрокована колективним страхом. С обзиром на околност да на несвесном нивоу прижељкују невоље, Опалић сматра да би Срби требало да временом празнине у свом дисоцираном доживљају припадности нацији употпуне у време мира, и тако престану да буду „добитници у рату, а губитници у миру“.

У чланку „Клинички социолог у психијатрији – професионални мост између психијатрије и социологије“ први пут у нашој литератури сусрешћемо се са идејом да је у психијатријским институцијама потребно да ради социолог, као што раде психолози, социјални радници, а у последњој деценији и дефектолози (специјални педагози). Социолози едуковани за рад, тј. клинички социолози, исто као и клинички психолози, већ више деценија уназад раде у европским земљама и САД. Опалић наводи да у САД клинички социолог ради у институтима, на клиникама, у заводима и болницама, центрима за социјални рад, клиникама за болести зависности, укључен је у процесе рехабилитације не само особа са психијатријским проблемима, него и соматским, затим учествује у кампањама које промовишу здравље и здрав начин живота.

Од 2005. године у нашој земљи број клиничких социолога у психијатријским установама ипак се повећава, али интензивније у средњим и мањим градовима у односу на Београд. Овај тренд запошљавања социолога вероватно је узрокован мањим бројем факултетски образованих људи у тим градовима, али је могуће да су институције – посебно оне у којима раде, пре свега, социјални психијатри – „отворише врата“ својим колегама социолозима, са којима су имали изузетно плодну научну и стручну сарадњу у периоду од 1970. до 1990. године, како наводи и Опалић. Историја ове сарадње почела је после II светског рата и дала радове који се и данас цитирају у литератури и сматрају значајним темељем за даља истраживања утицаја друштвених фактора на настанак и развој психичких поремећаја. Опалић наводи социјално-психијатријске (епидемиолошке) студије Чикашке школе. За наставак започете плодне сарадње наводе се као значајни: настанак социотерапијских група, посебно клубова лечених пацијента од болести зависности и психоза, потом увођење терапијске заједнице у психијатријске институције.

Клинички социолог као професија, наводи Опалић, отворио је простор, „направио флуидне границе“ између психијатрије и социологије. Овај простор је, по мом уверењу, одувек требало да буде отворен, јер је неопходан за квалитетан рад са особама које имају психичке проблеме. Човека је немогуће издвојити из породице, окружења и друштва, те га посматрати као „предмет“ искључиво из „психијатријског угла“.

Дијагностиковање психичких поремећаја у класификацијама Америчке психијатријске асоцијације (DSM III, IV...) укључује различите социјалне проблеме и низ последица у окружењу и друштву важних за постављање дијагнозе поремећаја. Из личног искуства клиничког социолога могла бих да наведем изузетну вишедеценијску сарадњу са социјалним психијатрима, мада је та врста сарадње била тимског карактера и укључивала комуникацију у вези са породичном проблематиком пацијената који су били у системској породичној терапији или клубовима.

Део посла који је врло значајан и који би клинички социолог требало да обавља – а то је, како наводи Опалић, положај пацијената унутар формалних и неформалних група унутар психијатријске болнице, утицај на руковођење установом – посебно се односи на оне аспекте који утичу на психичко стање пацијената, са истицањем суицидалних, што је веома ретко у нашим институцијама.

Клинички социолог треба да се бави, са једне стране, пацијентима, а са друге, треба да „помогне у осветљавању критичке социјалне самосвести запослених у психијатрији", сарађује са другим институцијама и успоставља контакте са невладиним организацијма, центрима за социјални рад, органима државне управе. Такође, предлаже Опалић, треба да прави програме развоја установа, и ради евалуације њиховог рада. Циљ рада клиничког социолога у овом случају је хуманизација и демократизација рада у установама. Можемо само веровати да ће се започети тренд (у последњих неколико година) запошљавања клиничких социолога код нас наставити и да ће временом обухватити и остале функције, које социолози у психијатријским институцијама углавном немају.

Само још желим да истакнем како је по мом мишљењу до сада најплоднија сарадња између социолога и психијатара остварена на пољу болести зависности – алкохолизма и наркоманије, у смислу истраживања и практичног рада, као и у области суицидологије. Ова два поља свакако даље треба развијати. Екосистемски приступ алкохолизму и зависности од других психоактивних супстанци отвара могућност за квалитетну сарадњу ове две науке и њених посленика. Такође Пројекат отварања нових клубова лечених зависника у локалној заједници (прихваћен 2012. – дизајнер пројекта социјални психијатар и породични психотерапеут проф. др Петар Настасић) јесте место где ће се тим професионалаца, између којих и клинички социолози наћи, а по завршеној едукацији бити и терапеути новооснованих клубова.

Књига *Психијатријска социологија* (објављена 2008) не само што је уџбеник за студенте, већ и литература за стручњаке различитих профила, као и за ширу популацију која је заинтересована за ову врсту проблематике.[2] Такође је важна за особе које имају психичке проблеме и лече су у психијатријским институцијама, јер неке од наведених идеја могу да реализију, и то путем оснивања удружења пацијената или удружења родитеља пацијената и активним учешћем у формирању политике менталног здравља.

[2] Аутор текста даје себи право, пре свега као социолог, да критикује необјављивање свог приказа књиге *Психијатријска социологија* у једном стручном психијатријском часопису (сви ранији текстови били су објављени). Можемо ли овде да распознамо оно о чему је Петар Опалић писао – политика у психијатрији?

Желим да подсетим како је Светска здравствена организација (СЗО) 2001. године, у свом извештају о менталном здрављу, истакла утицај биолошких, психолошких и социјалних фактора у настанку већине менталних и соматских обољења. Социјална средина је значајна како у настанку и развоју, тако и у лечењу психичких поремећаја, тј. ужа и шира социјална средина и друштво и разболевају, али и могу да успешно лече појединце. Идеја и препорука СЗО гласи да се ментални поремећаји више лече у заједници, а мање у психијатријским институцијама. У овом процесу планирања и развоја политике менталног здравља и законодавства неопходна је континуирана акција стручњака различитих профила (психолози, психијатри, социолози, социјални радници, дефектолози).

У време реформи у психијатрији, која је код нас тек у повоју, са поруком СЗО да је ментално здравље пресудно за свеобухватно благостање особа, друштва и државе, и да се мора сагледати у новом светлу, појавила се књига *Психијатријска социологија*, која нам у овоме може помоћи. Књига *Психијатријска социологија* садржи, поред увода, три велике целине – теоријске проблеме, опште проблеме и емпиријске проблеме психијатријске социологије.

Аутор у књизи излаже социолошке и психосоцијалне теорије које објашњавају друштвене поремећаје, бави се питањима нормалнōг и патолошкōг у психијатрији, говори о психијатризацији и медикализацији као друштвеним феноменима, ставовима према душевним болесницима, о душевној болници као тоталној установи, о квалитету живота психијатријског пацијента, друштвеној улози душевног болесника, присилној хоспитализацији, психијатријској професији, питањем односа између психијатрије и политике, професији клиничког социолога.

Назив *психијатријска социологија* заступљенији је на немачком говорном подручју, а *социологија менталних поремећаја* на француском и енглеском. Психијатријска социологија је интердисциплинарна наука. Њен предмет је друштвена бит психичких поремећаја (неурозе, схизофреније, поремећај личности итд), али и феноменологија – клиничка слика и третман сваког психичког поремећаја засебно, теоријске претпоставке односа психичких поремећаја и друштва у одређеним историјским, социјалним и културним приликама, као и институционалних и теоријских аспеката дијагностиковања, лечења и рехабилитације. Изучава и болести друштва у целини, поремећаје неких социјалних група, друштвених заједница и институција.

Опалић сматра да психијатријска социологија „расветљава психичке поремећаје као аспекте аномије, друштвене дезорганизације, друштвеног конфликта, лошег квалитета живота, социјалних катаклизми, миграција, масовног стања стреса, породичне дезорганизације“.

Последњу деценију XX века у нашој земљи обележиле су управо наведене друштвене појаве значајне за настанак психичких поремећаја, којима се бави психијатријска социологија. Повећане стопе покушаја и извршених суицида, оболевања од депресије, неуроза, алкохолизма и наркоманије, посттрауматског стресног поремећаја и других психичких поремећаја, указује на неопходност плоднијег истраживачкког рада у психијатријској социологији, као и наставак прекинуте (1970-е године), па поново успостављене сарадње (1990-е године) између психијатрије и социологије. Оваква сарадња (заједничка истраживања) била би од помоћи и у спровођењу започете реформе у психијатрији – психијатрије у заједници.

У књизи је доминантан хуманистички приступ, почевши од анализе односа између пацијента и терапеута, дијагностиковања, где се истиче да су многе психичке промене реактивног карактера и да су психотичне процене оболелих сличне са стереотипима о неким социјалним групама, културама, професијама, до тога да психијатри, процењујући квалитет процене реалности својих пацијената, треба да тестирају квалитете психичког интегритета властите личности.

Аутор, социолошке теорије у ужем смислу дели на: теорију аномије (Диркем, Мертон), теорију улога (Парсонс), модел каријере психички оболелōг (Гофман), концепт етнометодологије, антипсихијатријско објашњење друштвених поремећаја. У социјалнопсихолошке теорије сврстава: психоаналитички приступ, антрополошко-егзистенцијалистички, групно-аналитички и теорију друштвеног стреса.

Психосоцијалне теорије су успеле да помире индивидуални и социјални аспект тумачења психичких поремећаја, ослањајући се на фактор личности и субјективна искуства из живота оболелōг.

Опалић наводи да су уже социолошке теорије настале као опозиција нараслом биологизму у психијатрији, као потреба да се настанак психијатријских поремећаја повеже са утицајем друштвене средине, али и због утицаја класикâ социолошке науке. Закључује да се психијатријски поремећаји појављују у зависности од карактера уже и шире друштвене средине, а то се посебно односи на реактивне психичке поремећаје.

За социологију менталних поремећаја важно је питање друштвене конструкције здравōг и болеснōг (патолошкōг и нормалнōг). *Психички нормално* и *психопатолошко* у суштини су интерактивни термини, чије одређење претпоставља разумевање друштвене ситуације у којој се они одређују.

У делу књиге о социогенези душевних поремећаја (историји социолошких и социјалнопсихолошких теорија о друштвеној природи психичких поремећаја) аутор говори о елементима социогенезе друштвених поремећаја у Европи и Америци, наводећи значајна имена из ове области и

њихове концепте, и то: Диркема, Бастида, Адорна, Базању, Елиота, Мерила, Фариса, Данхама, Наналија, Бејтсона, Морена и друге, који су својим теоријским и истраживачким студијама допринели развоју психијатријске социологије.

Веома је значајно разумети и прихватити, што аутор и потцртава, да у душевној болести увек остаје део личности који није захваћен болешћу. Ово је битно у будућем процесу мењања ставова „здравих" (укидању етикете и стереотипа) према оболелōм, а, наравно, и у психотерапијском раду.

У делу о неформалној и формалној друштвеној контроли душевно оболелих наводи се да друштвена контрола душевних болесника има два кључна аспекта. Неформални аспект се односи на ставове према душевним болесницима, а ово је незаобилазна тема психијатријске социологије. Формални аспект тиче се нормативне регулативе третмана душевних болесника и питање законског дефинисања неурачунљивости.

После веома систематичног, информативног и аналитички промишљеног теоријског дела (теоријски и општи проблеми) Опалић прелази на емпиријске проблеме психијатријске социологије. Овде се издвајају истраживања ставова према душевним болесницима, квалитета живота психијатријских болесника, односа између психијатрије и политике, о социологији психијатријске професије.

Социологија психијатријске професије бави се низом различитих проблема. Опалић је, ослањајући се на обимну литературу, издвојио неке попут ових: социјално-демографска обележја психијатара као социјалне групе, квалитет и интензитет односа пацијент–психијатар, степен и квалитет поштовања интимности пацијента, задовољство хигијеном и смештајем, однос психијатра и особа у тиму, политичка опредељења психијатара итд. Психијатријска социологија се бави и угледом психијатрије као струке, етичким проблемима психијатријског позива (корупције, морална питања, давања сагласности пацијента у тестирању неког лека, учешће психијатра у присилној хоспитализацији). Аутор предлаже истраживања о томе како на професионални рад психијатра утичу савремене политичке идеологије либерализма, глобализма, феминизма и доминирајући културни обрасци живљења у мултикултуралним срединама.

У делу књиге о душевној болници као тоталној установи изложена су нека истраживања америчког социолога Гофмана, који је 60-их година XX века битно утицао на развој социологије, а посебно социологије менталних поремећаја. Опалић сматра, ослањајући се на Гофманова истраживања, да је класична психијатријска институција као тотална установа – хибрид друштвене заједнице и бирократски организоване институције. Друштво се на неки начин огледа у психијатријској установи, уколико њено организовање, природа односа, клима, одговарају ономе што преовладава у ширем социјалном окружењу.

На крају овог дела аутор закључује како би идеални политички циљ био да се психијатријски пацијенти учине не само боље прилагођеним члановима друштва, него и слободнијим и одговорнијим за властите поступке, да заштите своја политичка и грађанска права те добију равноправан третман у друштву.

Радећи скоро три деценије као професор социјалне патологије на Одељењу за социологију Филозофског факултета, Опалић сматра на основу личног искуства да су социолози на вежбама у контакту са психијатријским пацијентима показали емпатију за њихове субјективне проблеме, много смисла за толеранцију и дискрецију као и разумевање породичних и професионалних проблема пацијената. Предлаже да у нашим психијатријским установама раде клинички социолози и говори о професионалној функцији клиничког социолога, који би се у најширем смислу речи бавио решавањем животних проблема пацијената, тј. релацијама у мањим и већим друштвеним групама, породици, радној организацији, социјалној средини, друштву. Социјална дијагноза постављена од стране клиничког социолога, заједно са психолошком и психијатријском, даје могућност дубљег разумевања психичког поремећаја.

Први пут се у нашој литератури појављује предлог и наводе аргументи за увођење радног места клиничког социолога у психијатријске установе. У психијатријским установама у Србији ради изузетно мали број социолога.

На крају желим да истакнем како је писање овакве књиге захтевало обимно психијатријско, социолошко и филозофско теоријско знање и искуствено сазнавање социјалнопсихијатријских појава, кроз истраживачки рад. Уважавање друштвеног фактора у проучавању психичких поремећаја, отвореност ка новом и другим професијама, које аутор сматра неопходним у тимском раду, а посебно социолога, не налазимо у литератури, чак ни наших социјалних психијатара, попут познатог и веома плодног писца Душана Кецмановића, што је свакако тема за размишљање и дискусију.

Петар Опалић се бавио групном психотерапијом особа са неуротичним и психотичним поремећајима. Из његовог дугогодишњег рада групног терапеута настала је и једна од значајних књига *Бити или лечити се* (објављена 1998), која се управо бави истраживањем групне психотерапије данас, терапијских фактора у групној психотерапији, групним процесима и односима у групи, као и евалуацијом групне психотерапије и утицајем микросоцијалних варијабли на ефекте групне психотерапије. Наслов ове књиге указује на егзистенцијалистичку оријентацију и доминацију егзистенцијалистички оријентисане психотерапије у раду, мада сматрам да особа може уз квалитетну групну психотерапију управо *да буде*, тј. постане зрелија, те стога назив *Бити или лечити се* могао би да

гласи и – *Лечити се да би био*, али је ово само из угла личног размишљања и праксе са којим би се, верујем, сложио и сâм аутор. Из књиге наводим неке делове које сматрам корисним за истраживаче групне терапије и практични рад групних терапеута, али и за истраживања групне динамике од стране социолога и социјалних психолога.

Желим да издвојим одређене варијабле које је Опалић користио у истраживању групне динамике, као и при избору тема у групној психотерапији пацијената са неуротичним и психотичним поремећајем, јер сматрам да познавање ових тема може служити у едукативне сврхе и употпунити теорију о групном раду, те их стога наводим: старост пацијента, место лечења (диспанзер, одељење), тежина психичког поремећаја и целокупно клиничко лечење, које обухвата различите врсте терапије. Терапеут је у описаним групама давао подршку спонтано покренутим темама од стране особа са психотичним поремећајима, које су за њих биле од егзистенцијалног значаја. Занимљиво је да се у раду са неколико група – тачније речено, пет – показала разлика у избору групних тема, те се стога наводе у групи неуротичних студената: непријатна сећања из детињства и тумачење снова, проблеми у комуникацији, проблеми комуницирања, проблеми у партнерским односима; у групи старијих неуротичних: проблеми у браку, породици и на радном месту; у групи старијих пацијената са психотичним поремећајем – интерпретација нереалног доживљаја, лекови и разлика између нормалнōг и патолошкōг; код млађих са психотичним поремећајем – лоше психичко стање и хомосексуалност. Теме као што су доживљај расцепа личности и самоубилачке намере и покушаји самоубиства заступљене су у обе групе психотичних; органско порекло болести је распрострањена тема код особа са неуротичним поремећајем, док су у свих пет посматраних група заједничке теме – незадовољство, напад на медицину и терапеута, контрола агресивног понашања. Чланови група највише су били заокупљени следећим проблемима: страх од повратка болести, хомосексуалност, проблеми у браку и проблеми комуницирања.

Из књиге издвајам и истраживање степена утицаја микросоцијалних фактора на ефекте лечења, које може да буде посебно занимљиво социолозима, социјалним психолозима, социјалним психијатрима. Ту се убрајају институционалне и социјално-демографске варијабле. У прве аутор сврстава: дужину хоспитализације, број хоспиталних лечења, дан када је пацијент ушао у терапијску групу, раније искуство лечења у групи, подударност личности између групног и индивидуалног терапеута, број сеанси на којима је пацијент био присутан, учешће у другим активностима, а у друге – пол, старост, образовање и брачни статус.

Аутор је истраживао наведене факторе на узорку од 74 особе са дијагнозом психозе, уз вођење групе оријентисане на теме које су биле

егзистенцијално важне за њене чланове. Опалић наводи да се у групи уопште, као и у овој, може говорити о две врсте добити – добити за себе и добити за друге. Описује да се један број чланова више бавио пружањем подршке и помоћи другима, а други чланови су се бавили собом, тражећи разумевање и подршку. Ипак се у тексту наглашава да се помажући другима помаже и себи, те стога добит стално иде ка другима и од њих ка себи. Анализа резултата социо-демографских варијабли указује да су жене имале већу добит од психотерапије у односу на мушкарце, уз објашњење да се жене боље сналазе у малој групи, тј. породици, у смислу комуникације и испољавања емоција. Већу добит су имали старији чланови (преко 45 година), а као разлог је наведен патријархални образац по којем су старији чланови били „дужни“ да подржавају и брину о млађима, па се самим тим њихова активност повећавала, што спада у значајне терапијске ефекте у лечењу особа са психотичним поремећајем.

Ожењени мушкарци лакше прихватају и остају у психотерапији од оних који нису у браку, јер су сматра аутор, навикнутији на малу групу (породицу) и на промене ставова у оквиру ње. Што се тиче образовања, пронађена је разлика једино између ниже и високо образованих чланова, али не између нижег и средњег образовања. Чланови групе са високим образовањем могу да буду веома корисни за друге и целу групу. Дужина хоспитализације испод 45 дана се показала статистички значајном, тј. ови чланови су били кориснији за друге и за себе, а то су углавном у овом узорку први пут лечени и са дијагнозом акутне психозе, за разлику од пацијената са дужим хоспитализацијама, која указује и на тежину болести, али и на хроницитет. Раније присуство групној терапији показало се повезаним са личном добити. Испитивање времена (дана) укључивања пацијента у групну психотерапију указује да га треба одмах по санирању (медикаментозном терапијом) симптома укључити или пак добро припремити за улазак у групу уколико се то учини после 10 до 15 дана од почетка хоспитализације. У истраживању је потврђена претпоставка да терапеут који ради индивидуалну психотерапију треба да ради и групну, али аутор наводи да ово многа истраживања нису показала.

Књига *Психа и телесна траума: Истраживање психо(патолошких) аспеката телесне трауматизације* писана је у сарадњи са др Александром Лешићем, ортопедским хирургом. Пет делова ове књиге чине – психосоматика повређених и других ортопедских пацијента – теоријске основе, истраживање психопатолошких аспеката соматски трауматизованих, психичке реакције пацијената у клиничкој пракси ортопеда, истраживање снова трауматизованих, примери животних историја повређених. Опалић истиче да је за истраживање психопатолошких аспеката соматски трауматизованих био потребан дужи временски период због тешкоћа да се оформи узорак, тј. експериментална и контролна

група, те је стога оно трајало од 1993. до 2000. године. Коначно, испитивање је извршено на узорку од 175 испитаника, од којих је 70 чинило експерименталну групу, подељену на 26 трауматизованих у рату и 44 у мирнодопским условима, уз контролну групу од 105 особа (45 је доживело менталну трауму, а 60 није имало трауме).

Телесно оболелим пацијентима веома је важно да се објасни шта значи психосоматика и евентуално препоручи обраћање психотерапеуту, сматра Опалић. Психогена компонента неких ортопедских обољења уочена је после неуспешних интервенција, те се зато говори о депресији без депресије или честим боловима у мишићима који немају органску подлогу.

Значајне промене услова живљења, губици блиских особа, телесне трауме могу да битно утичу на квалитет живота. Опалић наводи да је код особа код којих је извршена ампутација дела тела степен трауматизације изузетно висок, јер ампутацију прате психички и физички бол, али и трајна професионална и социјална онеспособљеност. Социјална подршка трауматизованом, посебно од стране породице, од великог је значаја, али је такође неопходна подршка окружења и целог друштва. Опалић препоручује породичну терапију у раду са трауматизованим особама.

Осим у овој, и у својим другим књигама, попут *Егзистенцијалистичке психотерапије* и *Могућности групне психотерапије*, заступа становиште да однос према пацијенту уопште, а у овом случају према соматски трауматизованом, мора садржати емпатију, бригу, благу наклоност, спремност да се саслуша пацијентова „теорија болести“, да се упознају црте личности, његова породична и социјална ситуација, те на крају процене интелектуални и образовни капацитети. Све наведено је од важности за осмишљавање ефикасне стратегије лечења. Уједно, и ортопед, а не само психотерапеут, треба да буде опрезан у односу са пацијентом у смислу да себе не доживљава као омнипотентног и великог спасиоца. Зато је значајан контратрансфер, или освешћивање сопствених емоција према пацијенту.

Желим да нагласим како су хуманост и егзистенцијалистички приступ доминантан у свим делима Петра Опалића. Начинићу малу дигресију. Читајући други пут књигу *Психа и телесна траума*, размишљала сам о повезаности, сличним ставовима између ње и књиге Бернија Зигела – *Љубав, медицина и чуда* (издату код нас 2010. године), у којој наведени аутор, иначе амерички хируург, износи своја лична искуства у односу са пацијентима које је оперисао од карцинома. Зигел сматра да добар однос између хирурга и пацијента – искрена и отворена вербална комуникација, као и невербална, попут „додира охрабрења“ – могу помоћи пацијенту да буде расположенији, оптимистичнији, да повећа жељу за животом, и да се брже опоравља. Његово дугогодишње хируршко искуство и контакт са пацијентима оперисаним од карцинома ути-

цало је на почетак пионирског рада (коме је претходила психотерапијска едукација), тј. примену индивидуалне и групне терапије у раду са пацијентима оболелим од карцинома, а са циљем преузимања одговорности и активног учешћа у свом лечењу. Лекар треба да гаји саосећање, прихватање, доступност и вољу за пружањем информација пацијенту, сматра Зигел. Поверење у лекара пацијенту враћа самопоштовање и наду.

Сада бих се вратила на истраживачки део Опалићеве књиге. Циљ је био утврђивање потенцијалних психопатолошких последица изазваних тежим траумама које су захтевале хоспитално лечење. У истраживању је коришћено девет инструмената – Скала утицаја догађаја; Историјат – протекло искуство; Скала симптома ПТСП; Тест породичне чврстине; Кратак Eysenck-ов инвентар личности; Инструмент – Шта сте учинили да се изборите са последицама несреће; Општи упитник за несреће; Упитник за испитивање касних ефеката повреде или удеса; Упитник о општем (менталном) здрављу. Следи приказ неких статистички значајних резултата истраживања психопатолошких последица повезаних са социо-демографским карактеристикама.

Испитаници са средњим образовањем имали су већи број неуротских симптома у односу на испитанике са основном школом који су имали више соматизација. Респонденти који нису били у браку имали су виши скор на Скали посттрауматског стресног поремећаја. Жене, телесно трауматизоване, биле су депресивније, анксиозније и параноидније, са проблемом несанице у односу на мушкарце. Млађи испитаници су према начину превазилажења трауматизације били изразито амбивалентни.

Старији, трауматизовани у мирнодопским условима имају чешће неуротске реакције од млађих. Анксиозност је била присутна у групи трауматизованих у рату, док је депресивност заступљена и код ових испитаника и оних који су трауматизовани у миру. Несаница се појављује и код трауматизованих у рату и миру.

Закључак гласи да је најизраженија психопатологија пронађена код соматски трауматизованих у рату. Психогена соматизација је најизраженија управо у овој групи, потом следи несаница и на крају депресија. Телесно трауматизовани у миру мање су хистерични и депресивни. Особе које су имале тешке операције имале су и највиши скор на Скали ПТСП. Параноидност се чешће јављала код испитаника који су били неприпремљени за трауму. Последице телесне трауматизације лакше су савладавали они људи који су у рату бранили своје куће, села...

Књига се завршава анализом снова испитаника и навођењем седам приказа случаја, тј. животних историја трауматизованих. У квалитативној анализи снова наведени су и анализирани снови из групе телесно трауматизованих и нетрауматизованих испитаника и снови телесно повређених у рату и миру. Опалић наводи да су снови о трауми знатно чешће

заступљени код телесно трауматизованих, више је снова повезаних са ратом и садржаја који се односе на здравствене проблеме. Сањање трауме, а посебно понављање сличних снова – серије снова, представља вид „менталне детоксикације“, јер су ове особе имале мање неуротичних симптома.

Резултати добијени овим истраживањем представљају вредан материјал и могуће смернице за индивидуални и групни психотерапијски рад са телесно трауматизованим особама уопште, а посебно у рату. Подстицање на сањање трауматичних догађаја од стране терапеута покренуло би процес обраде трауматичних догађаја и олакшало даљи рад у превазилажењу трауме.

Егзистенцијалистичка психотерапија (издата 1988) представља изузетно вредну књигу, коју је по мом сазнању, у односу на друге које је написао Опалић, прочитао највећи број психијатара и психотерапеута, али и знатан број социолога, посебно оних који се баве групном и породичном терапијом. Из књиге ћу издвојити неколико делова које сматрам занимљивим за социологе и које отварају простор за размишљање о животу у малим групама (почевши од породице па до ужег социјалног окружења и група пријатеља и вршњака), као што су егзистенцијалистички аспекти лечења у малој групи, терапеут у егзистенцијалистички оријентисаној групној психотерапији, специјална подручја примене егзистенцијалистички усмерене групне психотерапије.

Лечење у малим групама изузетно је значајно, јер је човек „бачен у групу“ и група му не дозвољава да буде пасиван и избегава комуникацију (што је код особа са психотичним поремећајем честа појава). Субјективна немоћ се у групи замењује реалном моћи, а несигурност сигурношћу. Групу, сматра Опалић, човек доживљава као јединствен људски простор. Она је „резервоар различитих емоција и отворена књига регулативних принципа живљења, а такође представља реални и чулни Ми-реалитет“. У њој се сусрећу различити људи са својим искуствима и ставовима и управо је зато рад у групи најближи реалном животу. У групи се испољавају заједничке особине чланова, али исто тако и њихове специфичности. Феномен групног огледала је веома значајан у групи и представља огледање у другима и одговор другог као потврду или као негацију сопственог постојања.

Група је од посебног значаја за превазилажење социјалних страхова. У времену у којем живимо социјални страхови су изражени у популацији и младих и старијих, и односе се на различите социјалне ситуације у којима треба да се покажу знање, професионалност, компететнтност, умереност, храброст, сигурност... Група помаже у организацији свакодневног живота и структурисању времена, посебно код депресивних особа. И коначно, група помаже члановима да разликују свој селф од селфа других, себе од осталих и унутрашњē од спољашњēг.

Опалић прихвата став Гарфилда и Бергина да је личност терапеута изузетно важна за позитивне ефекте психотерапије и да су у питању следеће особине: саосећање, отвореност, топлина. Образовање и теоријска оријентација нису од већег значаја, већ Сусрет двоје људи. Улога терапеута састоји се у томе да групу интегрише просторно, временски, рационално, емоционално, да јача кохезију групе. Егзистенцијалистички оријентисан терапеут у групи подстиче размишљања и обраде следећих тема – смрти, смрти блиске особе, промене места боравка, радног места... Опалић наводи да ангажовање терапеута у групи треба да садржи четири важна елемента – да поштује личност сваког члана групе, да је присутан за сваког члана, да учествује у пацијентовом свету, да не буде заведен добром прогнозом у лечењу, па да се чланови групе пасивизују.

Део књиге који се односи групну психотерапију различитих категорија становника, као што су злостављане жене, особе са посебним потребама, тешко (смртно) оболели, здрави, као и рад у групама самопомоћи посебно ћемо обрадити, јер су често предмет рада тимова у којима делују клинички социолози. У групи особа са менталним дефицитом било је важно да терапеут створи хуману атмосферу, да дискутује са члановима групе како би их навео да распознају оно што је позитивно у њиховом постојању, да им омогући да се осете достојанствено. Да би терапеут радио са особама тешко оболелим од карцинома, потребна је посебна едукација, али је свакако егзистенцијалистички оријентисана психотерапија једна од до сада најпримењиванијих у раду са оваквом популацијом.

Опалић наводи један од метода рада са женама жртвама физичког злостављања од стране својих мужева, са циљем да стекну свест о стилу живљења и развију одговорност за оно што им се дешава. Терапија укључује у првој фази рада „борбу“ против друштвених митова, типа „Жене треба повремено изударати“, затим у другој фази покушај промене начина комуникације са супругом, који искључује деструкцију. Са женама се посебно обрађивала тема страха од смрти и везивања за мужа као „последњег спасиоца“ и савладавање страха од усамљености, као и беса и туге. Чланице је требало да науче да конструктивно превладају негативне емоције и у ту сврху покретане су теме – осећање беспомоћности, неповерење у мушкарце, однос жена–мушкарац, вештине комуницирања...

Групе сусретања су занимљиве и доста коришћене у раду са „здравим“ људима у европским земљама и САД. Почеле су да раде као групе које су представљале неки вид протеста против отуђености у капиталистичком друштву, да би се данас развијале у правцу дискусија, дружења, упознавања и размене искустава са људима из различитих делова држава или различитих држава који су често преоптерећени послом и налазе мало времена за социјалне контакте. Групе осећајности имају за циљ

сазнавање како група функционише, разумевање других особа и самих себе у различитим ситуацијама и често се користе у едукацији терапеута. У групама самопомоћи, наводи Опалић, слична је динамика као у егзистенцијалистички вођеним групама као и инсистирање на аутентичности и демократичности. Ова врста група настала је још давне 1934. у САД у циљу одржавања апстиненције зависникâ од алкохола, а познате су као АА (Alcoholics Anonymous). Наводи да ни у једном институционализованом облику групног рада није постигнут такав доживљај осећања припадности и прихваћености.

Студију *Самоубиства у Југославији* (издату 1990. године) писало је троје аутора, и то Ружа Петровић, Драган Радуловић и Петар Опалић, свако из „свог угла", да бисмо на крају добили интегративни приказ овог феномена. Монографија се састоји из три дела – Друштвена обележја самоубиства, Распрострањеност самоубистава у Југославији и *Самоубилаштво као индивидуална појава.* Ставови аутора о самоубиству преплићу се и допуњавају, тако да на крају имамо целовит приступ и могућност да схватимо суицид као комплексну индивидуално-интерперсонално-друштвену појаву са социолошко-демографско-социјално-психолошко-психијатријског и делимично филозофског аспекта.

Опалић сматра, са чиме се свакако слажем, да је управо суицидологија област која захтева заједнички рад социолога, психијатара и психолога, мада не изостављајући ни филозофе и антропологе. Самоубиство је, као сложен феномен, тешко објаснити без улазака у различите теорије у оквиру једне науке, као и у различите науке, попут ових наведених.

Опалић самоубиство схвата као психолошко, морално, правно и филозофско питање. Сматра да свако „има право" да се убије, али исто тако да човеку са суицидалним идејама или особи која је већ покушала суицид треба помоћи на сваки начин, и наглашава да је важна помоћ чланова породице и шире социјалне мреже, али посебно стручњака, центара за превенцију суицида, теле-апел служби, волонтера, удружења... Стручњаци су дужни да помогну особи уколико јој је живот угрожен суицидалним мислима и осећањима и активно интервенишу у социјалном пољу. Психопатологију самоубилаштва Опалић приказује кроз њено тумачење у неколико значајних теорија – психоаналитичкој, неоаналитичкој, егзистенцијалистичкој, когнитивно-интерперсоналној, социјално-психолошкој и у схватањима о самоубилачком друштвеном менталитету.

Кратко ћу се осврнути на тумачења самоубиства у овим теоријама, јер представљају важну теоријску основу за емпиријска истраживања и израду упитника за испитанике – особе које су покушале суицид или неговале суицидалне мисли, као и за групни, породични и индивидуални третман. Треба истаћи као посебно добро што Опалић излаже приказе случајева из праксе уз сваку од наведених теорија и на тај начин

читаоцима приближава различита тумачења овог сложеног феномена, али развија и емпатију за људе који су покушали суицид, смањујући још увек присутну стигму према њима.

Фројд је у почетку објашњавања суицида пошао од агресивности или инстинкта хостилности, да би касније овај концепт напустио, али задржао став да у суицидалним фантазијама Его убија себе, тј. инкорпориран „лош вољени објект“ (мајка), према којем је суицидант амбивалентан и има страх да ће га поново напустити или одбацити. Касније психоаналитичари проширују Фројдове идеје, истичући како суицидант сматра да је смрт поновно рођење и начин да се поново уједини са вољеним објектом. Психоаналитичари прихватају и Менингеров став о хроничном самоубиству, тј. алкохолизму и другим зависностима, и радњама опасним по живот.

Неоаналитичари објашњавају самоубиство повезујући га, осим са родитељима, и са значајним личностима из окружења. Адлер сматра да је суицидант вечни губитник на различитим животним пољима и да има доживљај ниже вредности, па самоубиством жели да поврати самопоштовање. Хорнај сматра да суицидант има ригидни Суперего, да је склон идеализацији друштвених норми и социјалне хијерархије, а идеални Его се развија науштрб реалног Ега. Јунг истиче везу између суицида и поновног рађања и повратка у детињство, али и рађања у неком бољем, лепшем свету. Суицид настаје када Сенка надвлада Персону. Човек се одлучује за одлазак са овог света без увида да је такав чин бесповратан.

Бинсвангер објашњава суицид са егзистенцијалистичког становишта, сматрајући да је то ствар слободног избора и један од начина очувања индивидуалитета и проналаска смисла живота. Франкл истиче да психички живот човека функционише тако што су систем постојања и систем смисла у равнотежи. Уколико ослаби систем смисла, настају суицидалне мисли, али и извршење суицида.

Опалић, као егзистенцијалистички оријентисан психотерапеут, схвата самоубиство као „осујећење у спонтаном развијању властитог егзистенцијлног нацрта“. Егзистенцијалисти су, отворивши теме о самоубиству, у ствари и најзаслужнији за настанак психотерапије самоубилаштва, наглашава Опалић.

Бихејвиористи истичу да је суицидално понашање заправо научено понашање кроз поткрепљивање аутодеструктивног доживљаја себе. Управо са́мо окружење не дозвољава појединцу да доживи припадност околини и себе као интегративни део те целине. Системска теорија сматра да је суицидант делегиран од стране своје породице да суицидалним понашањем одржава њену патолошку комуникациону и емоционалну равнотежу. Потенцијални суицидант у својој породици може да буде преоптерећен, изолован, нападан, игнорисан...

Самоубиство може да буде и последица имитације (колективне индукције), о чему су писали социолози, почевши од Тарда и теорије о конформистичком понашању, групном притиску и колективној сугестији. Епидемије суицида кроз историју указују на значај имитације и овог чина.

Текст се завршава описом различитих врста психотерапије које се најчешће примењују у раду са особама које су испољиле суицидално понашање, попут логотерапије, неоаналитичке психотерапије, трансакционог приступа, групне психотерапије и кратким размишљањем о превенцији суицида и неопходном заједничком раду на овом озбиљном проблему целе заједнице, и то кроз различите институције и организације, теле-апел службе, волонтерске организације, свакако уз израду Националног програма превенције суицида.

Једну од веома ретких монографија која се бави испитивањем ставова према особама са психотичним поремећајем и зависности од супстанци (алкохола и дрога) *Ми и они другачији* (издата 1988) написали су – поред Петра Опалића – Милан Поповић, Бора Кузмановић, Борислав Ђукановић и Милан Марковић. Ова вредна студија, осим тога што је једна од ретких, представља и тимски пројекат људи различитих, а уједно блиских и повезаних професија – психијатара, филозофа, социолога и психолога, што јој даје посебну вредност и богатији садржај.

Представићу делове књиге које је писао Опалић, мада је у суштини тешко издвојити их из целине, а то су: *Слика о наркоманима, Ставови о штетности појединих психијатријских болести по друштво и појединца, Закључна компаративна анализа у светлу утицаја социо-демографских варијабли и теорија о ставовима према психички оболелим*.

Циљеви испитивања (према Кузмановићу) ставова према особама са наведеним психичким поремећајима били су следећи – *дескриптивни*, тј. *поређење* односа између три испитиване групе са психичким проблемима, *утврђивање чинилаца* (врсте и аспеката односа према овим особама), *методолошки*: провера скале става према особама са психотичним поремећајем. Узорак су чинила 223 пунолетна испитаника запослена у неколико београдских фирми.

Особине и начини понашања зависника од дрога по мишљењу респондената јесу: карактеристичан спољни изглед – „физички или психички болестан и хигијенски запуштен“, потом повученост, криминално понашање, потиштеност, агресивност, неуроза, морални недостатак личности, токсикоманска обележја (наркоманија је болест); иза ових, чешће навођених следе неурачунљивост, тражење другачијег смисла живљења, протест против друштвених норми, критика постојеће стварности, лепота лудог, натпросечно су интелигентни, групно повезивање, негативан утицај на околину, некорисност за друштво. Значи да има више негативних и један мали број афирмативних ставова према зависницима, као и у

већини случајева несхватање да је зависност од дрога у ствари болест. Особине зависника које испитаницима највише сметају јесу – морални недостаци личности, повученост, негативан утицај на околину, некорисност за друштво, спољни изглед и остале мане...

Општа некорисност за друштво, игнорисање друштвених норми и одсуство моралног интегритета, сматра Опалић, највише сметају респондентима. Ставови према наркоманима углавном су формирани путем медија (пре свега телевизије). Афирмативних ставова је свега 3,11%.

Општи стереотип према наркоманима према овом истраживању и у времену од пре 23 године гласио би – *Наркомани су људи који изгледају запуштено, физички или психички болесни, живе повучено, склони су криминалу, потиштени, агресивни и склони неморалу*. Питање је да ли су се од овог периода ставови бар мало променили у општој популацији. Мишљења сам да млади данас ипак другачије доживљавају зависнике од старијих и да су едукованији и толерантнији у односу на период од пре више од две деценије. Свакако ово треба проверити.

Анализа степена дистанцираности према особама са психотичним поремећајем (у тексту душевним болесницима) и зависницима од супстанци (у тексту алкохоличарима и наркоманима) различита је. У питању је испитивање штетности ових поремећаја по друштво, са једне стране, и по појединца, са друге. Респонденти сматрају да је наркоманија најштетнија по друштво (око 60%), али и најштетнија по појединца, да је неизлечива болест и да је то болест младих, док су душевне болести на „другоме месту“ по штетности, а на крају следи алкохолизам.

Алкохолизам се највише оправдава, што се у нашој, „мокрој“ култури могло и очекивати (исто је и данас), мада се он сматра штетним у смислу занемаривања и малтретирања породице, али то истиче само 10% испитаника, а зависност од алкохола и штетност због тога навео је само један испитаник. Оправдавање и подстицање на пијење путем медија од стране друштва данас је знатно интензивније него у периоду када је ово истраживање вршено, такође су преваленција и инциденција алкохолизма све веће. Улога друштва у ширењу болести зависности има све значајнију улогу. Што се тиче душевне болести, највећа штетност се види због одбачености од друштва и један од исказа је „етикетиран као лудак“, а такође се истиче губитак контроле понашања и лоша прогноза. Ипак је став према особама са психотичним поремећајем најтолерантнији, закључује Опалић, и сматра такав резултат охрабрујућим.

Опалић је испитивао и утицај социо-демографских варијабли – старости, пола и образовања – на ставове према особама са психотичним поремећајем и зависности од супстанци, а које су посебно занимљиве за социологе. Образовање утиче на формирање ставова према особама са психичким проблемима, јер се и путем информација гради слика о њима.

Нажалост, резултати овог истраживања указују да су информације утицале на учвршћивање моралистичких ставова према зависницима. Опалић управо због овога наводи истраживања иностраних аутора са којима се слаже да едукација о особама са психичким поремећајима треба, на начин прилагођен узрасту, да почне још у предшколском добу, а најкасније у основној школи. Што се тиче старости, закључак гласи да су млађи испитаници толерантнији од старијих и да наркоманију објашњавају утицајем животних тешкоћа и проблема, а за алкохоличаре не везују преступничко и криминално понашање у проценту као старији испитаници.

Жене имају најтолерантније ставове и према душевним болесницима и према алкохоличарима. Што се тиче алкохоличара, познато нам је из праксе да су жене (супруге) много чешћи сарадници у лечењу алкохолизма свог мужа у односу на мужеве сараднике својих жена зависница. Жене генерално имају виши степен саосећања према особама са психотичним поремећајем и бољи увид у њихове проблеме. Добијени стереотипи су, наглашава Опалић, засићени визуелним садржајима и представама о непридржавању одговарајућих друштвених норми. Унутрашње тегобе, патња и бол особа са психичким поремећајима спомињу се изузетно ретко.

Од времена објављивања ове студије до данашњих дана Светска здравствена организација покренула је више веома значајних акција у борби против дестигматизације особа са психотичним поремећајем, такође се развијају и примењују програми превенције болести зависности у европским земљама и САД, што полако долази и до нас. Национални програм превенције болести зависности у Србији почиње са реализацијом, као и рад Удружења пацијената (који имају психотични поремећај) са циљем обавештавања јавности о њиховим тешкоћама и кризама у процесу болести, као и њиховим социјалним и другим проблемима, а свакако и борбе за своја права.

Књигу *Однос терапеут–пацијент* (издату 1992.) приредили су Опалић и неуропсихијатар проф. Милан Поповић (1924–2011), који је на Одељењу за социологију предавао социјалну патологију после Владимира Јаковљевића (1925–1968). Ова књига представља врло занимљиву студију и плод је рада психијатара и психолога, а у њој су обрађене следеће области: емпатија и интуиција у односу терапеут–пацијент, невербално у терапијском односу, реално и деструктивно у психотерапијском односу, трансфер и контратрансфер, однос између терапеута и пацијената који имају различите психичке поремећаје (неурозе, психозе, болести зависности...), однос терапеут–породица у породичној терапији.

Представићу текст Петра Опалића „Однос терапеут–пацијент у групној психотерапији“. Један број социолога, а у последњих десет година све већи, одлучује се за похађање едукације из системске породичне терапије и групне психотерапије. Стога овај текст може да буде користан

социолозима који су у процесу едукације, као и онима који желе да сазнају нешто више о тзв. људском сусрету двоје људи – терапеута и клијента. Овај однос се схвата као веома сложен, јер и сâм појам односа, наглашава Опалић, значи повезаност, и то културну, политичку, друштвену и емоционалну. Он је начин општења и терапијски сусрет који подразумева различите начине комуницирања или терапијски дијалог. Сваки терапијски однос пролази кроз три фазе – садашњост, прошлост и будућност.

Када се психотерапија ради у групи, онда се терапијске релације умножавају и усложњавају. Умножавају се улоге чланова групе, повећава учесталост интеракција, и долази до блискости и бриге између чланова групе. У групи је важно слободно испољавање емоција, уз заштиту индивидуалног интегритета и достојанства чланова, у њој се појачавају осећања, расте кохезија и оваква врста терапије више је усмерена ка реалности. Научно истраживање овог односа подразумева анализу позитивних и негативних емоција, понашање, али и истраживање помоћу квантитативне језичке методе. У даљем тексту је описан однос између терапеута и пацијента у психоаналитичкој, гешталтистичкој, трансакционој, бихејвиоралној терапији, психодрами.

С обзиром на теоријску оријентацију Петра Опалића истичем однос терапеут–пацијент у групном раду који је егзистенцијалистички обојен и у којем је, пре свега, од значаја да терапеут трансфер прошири у људски сусрет, затим разумевање, као и да се уважавају индивидуални капацитети за рад и да су улоге равномерно распоређене. Значајан део у овом тексту представља разматрање типова групних терапеута, али као идеалних типова.

Наводе се терапеути који су способни да успоставе добре односе у групи и деле на: брижне (брину о другима), социјалне инжењере (добро органанизују рад у групи) и енергичне терапеуте (анимира групу и подстиче на рад). Такође, Опалић прихвата став других аутора о повезаности психотерапијског искуства и нивоа психотерапијске едукације, као и прихватања одређених политичких вредности, једнакости и слободе. Терапеути са мање психотерапијске праксе и ужим образовањем склонији су да прихвате екстремније политичке ставове, а ово може да утиче на однос са пацијентима који је у складу са овим вредностима.

И да закључим: личност групног терапеута изузетно је важна како би се постигли позитивни ефекти у групној психотерапији. Уколико терапеут поседује способност за емпатију, топлину и спонтаност – значи, одређене црте личности – управо се оне сматрају важнијим од методологије групног рада. Опалић наводи и слаже се са мишљењем Battegay-а, који истиче да је после индивидуалне психотерапије пацијент вероватно мање неуротичан (психотичан), а после успешне групне психотерапије зрелији.

Књига *Могућности групне психотерапије – феноменолошко-антрополошка анализа претпоставки, могућности и противречности лечења у малој групи у пракси стационарне групне психотерапије психотичних болесника* (1986) бави се: претпоставкама лечења у малој групи; главним чиниоцима, елементима и начинима лечења у малој групи; границама и противречностима у групној терапији; и, на крају, истраживањима групне психотерапије. Представићу један део ове књиге, који је по мом мишљењу важан за социологе.

У првом делу аутор се бави социопатолошким, антрополошким и психопатолошким аспектима отуђења, а у другом – друштвеном условљеношћу психотерапијског приступа психичком поремећају са освртом на антипсихијатријски и научноистраживачки приступ, док у трећем образлаже значај конформизма у групној психотерапији. Занимљиво је разумети динамику конформирања у групи, иако је терапијска, јер се сазнања могу делимично применити и на различите групе у друштву (вршњачке, професионалне, пријатељске, политичке и сличне).

Опалић објашњава отуђење из антрополошке перспективе као удаљавање човека од самог себе, од суштине постојања, а с обзиром на то да је у својој егзистенцији упућен на друге људе, отуђење значи и удаљавање од других људи. Аутор наводи схватања отуђења од стране Фрома, Маркузеа, Фенихела, Хорнајеве, Ризмана. У овим схватањима налазимо да се отуђење не догађа само у унутрашњости, као удаљавање од сопствених осећања, већ зависи од других људи и њиховог односа према „отуђенōм“; такође се човек осећа немоћним да изврши промене у свом окружењу, те има доживљај изолације у друштву.

Управо се на нивоу интерпсихичке равни појединац удаљава од других људи, од друштвене околине и социјалних норми, док се на интрапсихичком, цепа личност и одвајају осећања од мисли, и долази до поремећаја перцепције и комуникације (значајно за психичке поремећаје, а посебно карактеристично за психотичне поремећаје уз погрешну процену реалности). Тако се преплићу психопатолошки и социопатолошки аспекти отуђења (Кискер их назива друштвеном алијенацијом или отуђењем које је прихваћено од стране друштвене средине).

Опалић наводи неке облике отуђеног начина живота који узрокују отуђење као психопатолошки феномен, а то су: фаворизовање једне димензије постојања и друштвене улоге; угрожавање егзистенције стварањем вештачких граничних ситуација које нису укорењене у коначност људског бића; ограничењем слободе у заједници у економском, политичком и културном смислу; маскирањем отуђења у разним сферама људског живљења. Аутор истиче двоструке поруке, заступљене у скоро свим друштвеним структурама, и то да се овакав начин комуникације може одвијати у атмосфери принуде, без обзира на то да ли је реч о

породици, школи, средствима јавног мњења, у којима појединац не може да реагује или не запажа противречност порука, због емоционалне зависности од пошиљаоца (као нпр. политичка пропаганда или породица са схизофреним релацијама). Отуђена особа, по прихваћеном мишљењу Дарендорфа, пошто није у могућности да се огради од противречности друштвеног начина живљења и издржи напетост између друштвеног, историјског и идеолошког потенцијала постојања и сопствене људскости, временом и сама себи постаје страна.

На крају текста, Опалић истиче значај групне терапије као начина разумевања и помоћи у превазилажењу доживљаја отуђености, отуђеног начина комуникације, па и самог отуђеног живљења. У групи се ствара позитивна атмосфера, коју карактеришу блискост, солидарност, разумевање између чланова, а која помаже особама са доживљајем отуђености да се ње временом ослободе, тј. увежбају и превазиђу „неслободно понашање“.

Други прилог у књизи бави се друштвеном условљеношћу психотерапијског приступа психичком поремећају, повлачећи паралелу између антипсихијатријског и научноистраживачког приступа. Опалић говори о ширењу антипсихијатријског таласа ’80-их година у нашој земљи, мада је он започео још 60-их година прошлог века у Енглеској, Италији, Немачкој, Француској и Холандији. Истиче мишљење антипсихијатара да психијатрија служи интересима владајућих снага у друштву, тако што своју моћ спроводе путем наметања нормалних или владајућих образаца понашања болесним особама. Психијатри по мишљењу антипсихијатара намећу појединцима примат есенције – „друштва“, „нормалног“, „норми“ – над егзистенцијом (унутрашњим светом вредности индивидуе, разумевањем света, животним стилом). Антипсихијатри истичу значај двоструких порука, „дубле блинде“ (двоструко слепе) комуникације као једног од важних узрока протеста пацијената, који породица схвата као болест, док у ствари овакве поруке управо шаљу чланови породице, а може да их шаље и терапеут, одузимајући пацијенту могућност да самостално одлучује.

Антипсихијатри имају озбиљне примедбе на класичне психијатријске институције које пореде са затворима, тј. тоталитарним институцијама, али такође у савременим психијатријским институцијама у којима нема „зидова“ психијатри раде у установи на одређеном одељењу, имају одређену теоријску оријентацију и у суштини се подвргавају, наводи Опалић и прихвата мишљење Buchiger-а, друштвеним супсистемима интервенција. У ствари, друштво „улази и усмерава“ како класичне, тако и савремене институције, само на различите начине. Психијатри су у ствари полицајци у белим мантилима.

Антипсихијатријске критике се односе на однос између терапеута и пацијента који је апстракатан и по пацијента пасивизујући. Опалић при-

хвата Ленгов став како психотерапија треба да представља истрајан покушај две особе да кроз узајамни однос поврате целину своје човечности. Закључује да су антипсихијатријске идеје о смислу и оправдању психијатријске праксе подстакле на размишљање и пробудиле немир.

Опалић наводи да се при објашњењу појма конформизма често наводи и попустљивост групном притиску. У групи конформирање може да буде потпуно „слепо“ – као одустајање од сопственог и потпуно прихватање групног мишљења, или „практично“ као делимично слагање с групом. Уколико вођа групе има већи ауторитет, већи је конформизам у групи, док истраживања указују да се управо вођа најмање конформира групним нормама. Конформирање појединца у групи појачава се уколико се тиме ослобађа одговорности, или осећа неку врсту дуга према особи која служи као образац конформирања. Конформирање може да буде претерано као полагање права једног човека на свест другог, и назива се испирањем мозга – „brain washing“. Утицај групе на појединца може да буде посебно снажан уколико му је веома стало да буде вољен и прихваћен, али такође у специфичним ситуацијама постојања снажног афекта у групи (пример елементарних непогода, неких спортских догађаја итд.).

Уколико група негује демократске принципе, смањиће се страх од групе и лакше и конструктивније превазићи. Групни терапеут треба добро да познаје норме ужих и ширих друштвених група којима припадају особе са којима ради, стога је битно да се групе хомогенизују с обзиром на животни стил. Чланови могу да се хомогенизују и по дијагнози и годинама старости, па и полу. Такође, терапеут мора водити рачуна да ни од једног новог члана групе не тражи на самом почетку укључења превише отварања (говорења о себи), јер то изазива страх, а некад и депресивну реакцију.

Уколико се води рачуна о свим наведеним елементима у формирању групе, чланови могу да имају велику добит, међутим, група може да се претвори и у своју супротност, закључује Опалић.

У чланку „Преглед развоја социологије менталних поремећаја“ (објављен 2007. у *Социологији*) сажето се описује допринос стручњака различитих профила из европских земаља, САД и Србије развоју ове науке. Социологија менталних поремећаја је млада наука, настала у другој половини XX века. Не чуди овакав податак, с обзиром на то да је кроз векове биолошко становиште доминирало, повремено „давало примат“ у односу на психолошко, а социолошком је било најтеже, што је и данас случај. Опалић истиче да је предмет социологије менталних поремећаја социогенеза психичких поремећаја, у ствари теоријска анализа утицаја друштва на психичке поремећаје.

Историјски осврт доприноса науци започиње наводећи најпре Огиста Конта и његово схватање душевног обољења као логичког и друштвеног с нагласком да се број поремећаја повећава у време друштвених криза.

Затим говори о Диркемовој студији о самоубиству и њеном теоријском и методолошком значају (додала бих: за развој суицидологије), који до данас није умањен, потом Фариса и Данхама и занимљиве „drift“ и „origin“ хипотезе о распрострањености психичких поремећаја у већем обиму у централним градским четвртима Чикага.

Опалић наводи да је Елиот први употребио термин „психијатријска социологија“, још давне 1928. године, док је Шарл Блондел прави родоначелник социологије менталних поремећаја, који је психичке поремећаје разумео као немогућност појединца да се прилагоди друштвеној групи, те стога развија биолошки засновану несоцијализовану свест; Албвакс се помиње као социолог који је „допунио“ Диркемову теорију о самоубиству истичући да је социјална изолација један од непосредних узрока суицида, а ту је и Парсонс са теоријом о улози психијатријског пацијента, и схватањем да је душевна болест у ствари девијанто понашање.

Социологија менталних поремећаја се 60 година прошлог века, по мишљењу Опалића, конституисала као наука, и то са објављивањем студија о ставовима према особама са психичким поремећајем Наналија и брачног пара Каминг, као и Гофманове студије *Азили*.

Даље се у раду наводе значајна имена, изузетно важна за развој науке, као што су: Роже Бастид, Томас Шеф, Мишел Фуко, Адолф Мејер, Холинсхед и Редлих, Максвел Џонс, Бејтсон, Карен Хорнај, Фром, Маркузе, Адорно, Ленг, Купер, Морено, Строк и други. Социолози и психијатри су, очито, у једном периоду одржавали плодну сарадњу, која је поставила темеље за развој социологије менталних поремећаја. Свакако треба поменути 1929. годину, када је основана секција Социологија и психијатрија при Америчком социолошком друштву и настао еколошки модел (епидемиолошки модел најраширенијих психичких поремећаја).

У другој половини XX века социологија менталних поремећаја развија се брже, посебно у САД, тако да се 1967. године појављује Вајнбергов уџбеник, а затим и студије других аутора, попут Галагера, Итона и других. Опалић истиче да се 70-их година прошлог века знатан број стручњака интересовао за ову област и да је Дривер издвојио 5.910 радова из социологије менталних поремаћаја, да би потом 90 година тај број био 367, а затим поново расте интересовање крајем миленијума. Данас су познати уџбеници социологије менталних поремећаја (психијатријске социологије) писани од стране следећих аутора: Пилгрима и Роџерсове, Кокерхема, Аншенсела и Фелана, Тусига, Сабедија и других.

У Србији за сада постоји само један уџбеник, који је написао Петар Опалић – *Психијатријска социологија*. Остали, инострани, који су умногоме наведени, чекају на евентуално превођење, као и могућност да ће социолози који се баве психичким поремећајима написати неки нов.

Уместо закључка

Да закључимо како је Социологија менталних поремећаја наука која ће се брже развијати уз сарадњу стручњака, пре свега социјалних психијатара и социолога, а потом и социјалних психолога, као и других профила, чије је учешће свакако значајно. Мултидисциплинарност је неопходна, као што се у истраживањима у социјалној психијатрији подразумева (у европским земљама и САД) укључивање социолога. Сматрам да је мали број социолога у Србији заинтересован за ову област, могуће из два разлога.

Један, али не и први – потребно додатно знање из социјалне психијатрије и психологије, а други значајнији недовољно распознавање потребе од стране друштва за социолозима који се баве менталним поремећајима, као и менталним здрављем. И стога, социолози који се баве менталним поремећајима не смеју да чекају боља времена, већ треба да интензивније едукују студенте за укључивање у току и по завршетку факултета у различите институције, организације и удружења која се баве менталним поремећајима и менталним здрављем.

За сâм крај овог рада желим напоменути да је Петар Опалић почео да се бави, још крајем 70-их година прошлог века, метапсихијатријом или онтолошким основама методе дијагностиковања, лечења, превенције и истраживања у психијатрији. Осим Душана Кецмановића, на просторима бивше Југославије мали број психијатара бавио се неким областима психијатријске социологије, попут Владимира Јаковљевића и Милана Поповића, који су предавали социјалну патологију на Филозофском факултету (Одељењу за социологију) у Београду, а чија је традиција у развоју социологије менталних поремећаја најдужа, трајући од 1963. године, а и мали је број социолога (Шпадијер-Џинић, Пешић, Радуловић, Милосављевић...) био заинтересован за ову веома значајну област социологије, за разлику од социолога у САД, Немачкој и другим европским државама. Стога сматрам да се Петар Опалић до сада у Србији најинтензивније и најдуже бавио теоријским и истраживачким радом који је од пресудног значаја за даљи развој ове науке. Такође је, захваљујући идеји и залагању Петра Опалића, Социјална патологија 2007. године подељена на Социологију менталних поремећаја и Социологију друштвених девијација, тако да данас Социологија менталних поремећаја на Филозофском факултету, а судећи по интересовању студената не само социологије, већ и психологије, педагогије и андрагогије за вежбе у психијатријској институцији и по броју дипломских радова из ове области, представља врло занимљиву и на неки начин изазовну социолошку дисциплину.

Период постсоцијалистичке трансформације у нашем друштву отвара простор за низ социолошких истраживања, а посебно испитивање утицаја друштвених фактора на повећање болести зависности, депресивних поремећаја и реактивних стања.

Литература

Љубичић, М. (2009). IN MEMORIAM проф. др Петру Опалићу, *Социолошки преглед* XLIII (3): 407–409.

Опалић, П. (1986). *Могућности групне психотерапије*. Београд: ГРО „Култура“.

Опалић, П. (1988). *Егзистенцијалистичка психотерапија*. Београд: Нолит.

Опалић, П. (1998). *Бити или лечити се*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Опалић, П. (1999). Могући психо(пато)лошки корени сукоба између Срба и Хрвата. *Зборник о Србима у Хрватској* (4): 193–209.

Опалић, П. (2007). Клинички социолог у психијатрији – професионални мост између психијатрије и социологије. *Социологија* XLIX (2): 117–126.

Опалић, П. (2007). Преглед развоја социологије менталних поремећаја. *Социологија* XLIX (1): 1–16.

Опалић, П. (2008). *Психијатријска социологија*. Београд: Завод за уџбенике.

Опалић, П., Лешић, А. (2001). *Психа и телесна траума*. Медицински факултет Универзитета у Београду.

Опалић, П., Поповић, М. (прир.) (1992). *Однос терапеут–пацијент*. Београд: Научна књига.

Петровић, Р., Опалић, П., Радуловић, Д. (1990). *Самоубиства у Југославији*. Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Поповић, М., Опалић, П., Кузмановић, Б., Ђукановић, Б., Марковић, М. (1988). *Ми и они другачији*. Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Slađana Dragišić Labaš
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Summary

THE CONTRIBUTION OF PETAR OPALIC TO THE DEVELOPMENT OF THE SOCIOLOGY OF MENTAL DISORDERS (from the social pathology to the sociology of mental disorders)

In this text the author has tried to present the contribution of our respectful neuropsychiatrist, philosopher and sociologist, Professor Petar Opalić, to the development of interdisciplinary scientific field of social pathology, on one hand, but before all else, the establishment of the scientific theme which has been present in Europe, as well as worldwide, for several decades – The Sociology of Mental Disorders (Psychiatric sociology). Professor Opalić had published 10 books (five as a single author) and more than 140 papers, establishing more

than solid grounds for further scientific work of young sociologists but also of social psychiatrists and psychologists. Within the paper we have attempted to portray a piece of his professional and scientific accomplishments with a special emphasis on his last work, the book „The Psychiatric Sociology“. The last book of Professor Petar Opalić, „The Psychiatric Sociology“, certainly represents the peak of a continuous, sociologically ample, life long work on fusion of sociology and psychiatry. A work of such importance required a wide spun of philosophical, sociological and psychiatric knowledge. However, this book is actually the beginning of a more intensive development of mental disorders sociology in Serbia, which was, unfortunately, cut short by the death of Professor Petar Opalić. Which ideas remained after him we cannot say, but, on the basis of countless conversations, long time of mentoring and joint research that have been left unfinished, we can try and reason, vaguely.

Key words: the contribution of Petar Opalić, sociology of mental disorders, psychiatric sociology, development of science

Гордана Вуксановић
Висока пословна школа струковних студија
Нови Сад

УДК: 316:378.4(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ПОЈАВА И РАЗВОЈ СОЦИОЛОГИЈЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НОВОМ САДУ

Рад се заснива на анализи документационе грађе на основу које се прате појава и развој социологије на Филозофском факултету у Новом Саду. Обухваћен је период од оснивања студијске групе за марксизам до последњег иновирања наставног плана и програма на студијској групи за социологију. Прикупљена грађа је омогућила истраживање особености институционалног развоја, као и социо-демографске карактеристике студената, будућих социолога.

Кључне речи: *реформа високог образовања, институционални развој, социологија, наставни план и програм, наставници, студенти*

Од студија марксизма до студија социологије

Институт за филозофију и социологију основан је 15. децембра 1975. У току 1979. године Институт је уписан у регистар васпитно-образовних организација високог ступња. Упис је извршен за делатност образовања и васпитања из области филозофије, марксизма и социјализма (документи 2 и 3). И поред тога што је укључена у назив Института, у опису делатности социологија се не помиње.

Након оснивања, наставници и сарадници Института за филозофију и социологију учествовали су у реализовању наставе из предмета: Основе науке о друштву, Политичка економија, Социјалистичко самоуправљање, Основе народне одбране СФРЈ. Ови предмети су се изучавали на свим студијским групама на Филозофском факултету, као и на многим групама других факултета. Са увођењем наставних предмета *Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање* и *Марксизам и социјалистичко самоуправљање* у средњим школама настала је потреба за предавачима који би изводили наставу из тих предмета. Руководећи се тиме, Веће и Савет Филозофског факултета донели су, на основу предлога Радне групе и одговарајуће комисије Председништва ПК СКВ, одлуку о оснивању Студијске групе за марксизам. Прва генерација студената уписана је школске 1978/1979. године (Милошев, 1984: 43).

Институт за филозофију и социологију престаје да постоји 30. 6. 1993. (документ бр. 5). Уместо њега, формиран је Одсек за филозофију и социологију. На седници Наставно-научног већа Филозофског факултета од 17. 4. 1997. године усвојен је предлог Одсека за филозофију и социологију о реорганизацији (документ бр. 6). Одсек се реорганизује тако што се конституишу два самостална одсека, са засебним катедрама, Одсек за филозофију и Одсек за социологију. У оквиру Одсека за социологију реализују се наставна и научноистраживачка делатност. Наставна делатност се односи на образовање студената: на матичној групи, на осталим студијским групама Филозофског факултета и на другим факултетима. Научноистраживачка делатност реализује се преко пројеката, у које су укључени запослени на Одсеку. Пројекти су подељени у две групе: пројекти чији је носилац Одсек; пројекти чији су носиоци друге институције, а у којима учествују запослени на Одсеку. Са циљем да се подстакне научноистраживачка делатност, 1997. основан је Центар за социолошка истраживања.

До школске 1988/1989. године, када је формирана студијска група за филозофију и социологију, социологија се изучавала у оквиру студијске групе за марксизам. Након формирања студијске групе за филозофију и социологију, настава из социологије и филозофије реализује се на заједничкој студијској групи. Према наставном плану из 1988/1989, све четири године студија јединствене су. Наставни план из 1993/1994. доноси промене. У току прве две године будући професори филозофије или социологије прате наставу према јединственом наставном плану. После друге године, студенти се опредељују за студије социологије, односно филозофије. Школске 1996/1997. тадашња наставна група се дели на групу за социологију и групу за филозофију. Наставни планови се већ од прве године раздвајају.

Наставни план студија на групи за марксизам обухватао је следеће предмете:

– *Прва година студија:* Историја филозофије (до Хегела), Политичка економија и Марксов метод економске анализе капитализма, Историја цивилизације I, Социологија I (Увод у марксизам и социолошке теорије), Логика са општом методологијом, Општенародна одбрана и друштвена самозаштита СФРЈ I, Страни језик, Општи политички семинар.

– *Друга година студија:* Марксистичка филозофија, Савремени економски системи, Историја цивилизације II, Социологија II, Историја марксизма, Методологија друштвених наука, Општенародна одбрана и друштвена самозаштита СФРЈ II, Страни језик, Општи политички семинар.

– *Трећа година студија:* Марксизам и савремена филозофија, Историја Југославије (са историјом радничког покрета и социјалистичке мисли), Раднички и ослободилачки покрети у свету, Друштвено-економски систем СФРЈ, Теорија државе и друштвено-политичког система СФРЈ, Теорија и пракса социјалистичког самоуправљања, Педагогија, Психологија, Општи политички семинар.

– *Четврта година студија:* Историја Југославије (са историјом радничког покрета и социјалистичке мисли), Социологија друштвене свести, Теорија и пракса социјалистичког самоуправљања, Методика наставе марксизма, Општи политички семинар, Друштвено-политичка пракса. Дипломски рад укључен је у четврту годину студија као посебан предмет са по четири часа вежби у току оба семестра (Документ 7).

Наставни план из 1988/1989. године, а који се односио на студијску групу филозофија и социологија, обухватао је 26 испита. Према семестрима, полагали су се следећи испити:

– После другог семестра: ОНО и ДСЗ СФРЈ, Увод у филозофију, Увод у социологију, Историја филозофије I, Политичка економија.

– После трећег семестра: Логика са методологијом.

– После четвртог семестра: Страни језик, Социјална психологија, Историја цивилизације, Теорија права и политике, Историја филозофије II, Социолошке теорије.

– После петог семестра: Демографија са статистиком.

– После шестог семестра студенти су одслушали и стекли право да полажу следеће испите: Историја филозофије III, Методологија друштвених наука, Општа социологија, Социологија културе, Социологија породице, Педагогија.

– После седмог семестра: Етика и Социологија насеља.

– После осмог семестра: Савремена филозофија, Методика наставе, Естетика, Филозофија науке, Филозофија језика, Социологија религије.

Предмети обухватају два, три или четири семестра. По три семестра слушали су се: Логика са методологијом, Методологија друштвених наука, Етика, Естетика и Социологија насеља. Четири семестра трају: Страни језик, Физичко васпитање, Социолошке теорије, Општа социологија. Дипломски испит се састојао из писаног рада из области филозофије или социологије и његове усмене одбране. (Наставни план и... 1990: 3, 4)

Према наставном плану из 1996/1997. школске године студије социологије чине 22 предмета.

– *Прва година студија:* Политичка економија, Увод у социологију, Историја филозофије и Логика са методологијом.

– *Друга година студија:* Страни језик, Педагогија, Психологија, Теорија права и политике, Социолошке теорије.

– *Трећа година студија:* Социологија културе, Општа социологија, Демографија са статистиком, Социологија породице, Социологија рада, Социологија села.

– *Четврта година студија:* Социолошки метод, Социологија религије, Социологија града, Криминологија и социјална патологија, Методика наставе социологије (усмени испит), Методика наставе социологије (практичан испит), Информатика.

Сви предмети (осим Страног језика, Опште социологије и Социолошког метода) обухватали су два семестра. Страни језик, Општа социологија и Социолошки метод трају по четири семестра. Испити се полажу усмено, изузев Страног језика и Демографије са статистиком, који се полажу и писмено и усмено. Писмени испит је предуслов за усмени испит. Дипломски испит састојао се од израде и одбране домаћег дипломског рада из области социологије (Информатор, 1997: 84).

До последњег иновирања наставног плана и програма, 2006/2007. године, на Одсеку за социологију организоване су и магистарске студије за стицање академског степена: магистар социолошких наука. Студије су трајале две године. Са докторантима је организован менторски рад. Одбраном докторске дисертације стиче се академски степен: доктор социолошких наука.

У току 2002/2003. школске године основане су специјалистичке студије. Студије су трајале годину дана, а садржале су следеће смерове: Организационо-управљачки смер, Социологија образовања, Социјална комуникација, Социјална истраживања, Социологија религије, Социологија спорта, Социологија политике (Милошевић, Вуксановић 2009: 162).

Након последњих измена, а у складу са реформом високог образовања, образовање студената на Одсеку за социологију одвија се на нивоу: додипломских, дипломских/мастер и докторских студија. Додипломски студиј траје четири године, дипломски једну годину, а докторске студије трају три године. Године 2006/2007. уписана је прва генерација студената социологије која студира према наставном плану и програму прилагођеном захтевима Болоњске декларације. Исте године, 2006/2007, уписана је и прва генерација дипломског/мастер студија. Школске 2008/2009. године примљени су први студенти докторских студија који студирају према иновираном наставном плану и програму.

Од професора марксизма до дипломираног социолога

Студенти који су дипломирали на студијској групи за марксизам стекли су звање *професор марксизма*. Студенти који су дипломирали студиј из социологије добијали су следећа звања: *професор социологије* и *дипломирани социолог*. Звање професора социологије стекли су студенти

који су уписали студије према наставним плановима и програмима у којима су све четири односно прве две године студија биле јединствене, како за филозофе тако и за социологе. Студенти који су завршили јединствене студије социологије стекли су звање дипломирани социолог. Звање професора социологије добили су и студенти марксизма који су полагали разлику испита, као што су и поједини студенти који су уписали студије за професора социологије, због дужине студирања, полагали испите према наставном плану и програму за дипломиране социологе и, на тај начин, стекли звање дипломираног социолога.

Професори социологије и дипломирани социолози пишу дипломске радове из свих социолошких дисциплина које су укључене у наставни план. Према расположивим подацима (табела 1), звање професора социологије стекао је 91 студент, 67 се одмах уписало на ове студије, док је 24 завршило или започело студије на групи за марксизам. Од укупног броја професора социологије, 71 су жене. Звање дипломирани социолог стекао је 61 студент, 45 (73,8%) жена и 16 (26,2%) мушкараца.

Од 1. јануара 1992. године до краја 2008. године дипломирала су 152 студента,[1] 115 (75,7%) жена и 37 (24,3%) мушкараца. Више од ¾ дипломираних студената чине жене. Удео дипломираних студената у укупном броју уписаних студената износи 15,5%.

Табела 1: **Дипломирани студенти, према полу, од 1. 1. 1992. до 31. 12. 2008.**

Студијска група	Свега	Мушки	Женски
Свега	152 100,0	37 24,3	115 75,7
Професор социологије (Група за филозофију и социологију)	67 100,0	16 23,9	51 76,1
Професор социологије (Група за марксизам – полагали разлику испита на Групи за филозофију и социологију)	24 100,0	5 20,8	19 79,2
Професор социологије – укупно	91 100,0	21 23,1	70 76,9
Дипломирани социолог (Група за социологију)	61 100,0	16 26,2	45 73,8

Извор: Филозофски факултет, Нови Сад
Напомена: Подаци се односе на период до краја 2008. године.

[1] С обзиром на то да су евидентирани само студенти који су преузели диплому, постоји могућност да је број дипломираних студената нешто већи.

Подаци о дужини студирања указују на „значајну разлику између студената студијске групе за филозофију и социологију и студената студијске групе за социологију (табела 2). Највећи број професора социологије, 26,9%, студије завршава након шест година. Затим, следе студенти који су дипломирали после осам година (22,4%), пет година (20,9%) итд. За 7 (10,4%) студената студије су трајале четири године. Најдуже студирање износило је девет година. Свега четири студента припадају овој категорији. Просечна дужина студирања на групи за филозофију и социологију, без студената марксизма који су полагали разлику испита, износи 6,3 године (Милошевић, Вуксановић 2009: 165).

Дипломирани социолози студирају од пет до деветнаест година. Студенти који су студирали више од десет година уписали су студије филозофије и социологије, а потом, због дужине студирања, полагали разлику испита на студијама социологије. Десет или више година студирало је 41,0% студената. Од укупног броја дипломираних студената, нешто мање од 1/5 (18,0%) студирало је 8 година. Најмање је оних који су студије завршили са 5 година, 4,9%. Просечна дужина студирања дипломираних социолога износи 9,4 године (Милошевић, Вуксановић 2009: 166).

На нивоу свих дипломираних студената, просечна дужина студирања је 7,8 година.

Табела 2: **Дипломирани студенти, према дужини студирања и полу**

Студијска група	**Пол**	**Године студирања**													
		свега	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**19**
Професор социологије (Група за филозофију и социологију)*	Свега	67	7	14	18	9	15	4	–	–	–	–	–	–	–
		100,0	10,4	20,9	26,9	13,4	22,4	6,0							
	Мушкарци	16	5	4	3	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–
	Жене	51	2	10	15	7	13	4	–	–	–	–	–	–	–
Дипломирани социолог (Група за социологију)	Свега	61	–	3	7	7	11	8	6	6	2	3	4	3	1
		100,0		4,9	11,5	11,5	18,0	13,1	9,8	9,8	3,3	4,9	6,6	4,9	1,7
	Мушкарци	16	–	1	3	1	1	5	–	4	–	–	–	–	–
	Жене	45	–	2	4	6	10	3	6	2	2	3	4	3	1

Извор: Филозофски факултет, Нови Сад; Милошевић, Б., и Г. Вуксановић (2009). Одсек за социологију Филозофског факултета у Новом Саду. У: М. Богдановић (прир.) *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој*, Београд: Службени гласник, табела 3.

* *Напомена:* Искључени су студенти који су студирали на студијској групи за марксизам, а потом полагали разлику испита.

Од укупног броја дипломираних студената, 1/5 (50,0%) има просечну оцену која се креће у распону 7,00–7,99 (табела 3). Просечну оцену 8,00–8,99 има 28,9% студената. Са најнижим просеком, 6,00–6,99, завршило је 15,1% студената, а са највишим, 9,00–10,00, има их 6,0%. Уочава се значајнија разлика у висини просека између професора социологије и дипломираних социолога. Међу професорима социологије највише је дипломираних студената са просеком 7,00–7,99, чак 42,8%. Други, према бројности, јесу студенти чији се просек креће од 8,00 до 8,99. Они чине 1/3 (33,0%) укупног броја професора социологије. Најнижу просечну оцену, од 6,00 до 6,99, има 17,6% студената. Најмање је студената, 6 од 91, чији се просек креће у распону 9,00–10,00.

У групи дипломираних социолога издвајају се студенти чија је просечна оцена од 7,00 до 7,99, а има их 60,6%. Са просеком 8,00–8,99 завршило је 23,0% дипломираних социолога, за 10,0% мање него код професора социологије. Са најнижом просечном оценом, 6,00–6,99, студије је завршило 11,5% студената. Просек од 9,00 до 10,00 имало је троје студената. Ниједан студент није дипломирао са просечном оценом 10.

Професори социологије имају незнатно вишу просечну оцену (7,85) од дипломираних социолога (7,69). На општем нивоу просечна оцена износи 7,77.

Табела 3: **Дипломирани студенти, према просечној оцени**

Студијска група	**Свега**	**Просечна оцена**				
		6,00–6,99	**7,00–7,99**	**8,00–8,99**	**9,00–9,99**	**10**
Свега	152	23	76	44	9	–
	100,0	15,1	50,0	28,9	6,0	
Професор социологије (Група за филозофију и социологију)*	91	16	39	30	6	–
	100,0	17,6	42,8	33,0	6,6	
Дипломирани социолог (Група за социологију)	61	7	37	14	3	–
	100,0	11,5	60,6	23,0	4,9	

Извор: Филозофски факултет, Нови Сад

* *Напомена:* Искључени су студенти који су студирали на студијској групи за марксизам, а потом полагали разлику испита.

И поред тога што је оснивање Института за филозофију и социологију, а у оквиру њега студијске групе за марксизам, подстакнуто мотивима идеолошке природе, даљи развој социологије на Филозофском факултету у Новом Саду указује на настојање да се наставни планови и програми прилагоде плановима и програмима старијих студијских група. Са реформом образовања, начин студирања, као и понуђени предмети, приближава се европском моделу високог образовања. Колико ће се од њега одступити, одредиће људски потенцијал, наставници и студенти.

Литература

Документ 1: Записник са 280. седнице Већа Филозофског факултета, Филозофски факултет, Нови Сад, 11. 12. 1975.
Документ 2: Подаци за упис у регистар научних института, бр. 01 – 45/1, Филозофски факултет – ООУР Институт за филозофију и социологију, Нови Сад, 10. 1. 1979.
Документ 3: Решење о упису у регистар васпитно-образовних организација, бр. 72 – 15/79, Покрајински секретаријат за образовање, науку и културу, Нови Сад, 19. март 1979.
Документ 4: Пријава Привредном суду у Новом Саду за брисање ООУР-а услед промена у организовању Факултета, ознака и број уписника суда: Фи. 5425/93
Документ 5: Решење Привредног суда о брисању из судског регистра, Нови Сад, 30. 6. 1993.
Документ 6: Записник са 429. седнице НН Већа Филозофског факултета, Филозофски факултет, Нови Сад, 17. 4. 1997.
Документ 7: Наставни план студија на групи за марксизам.
Информатор (1997). Нови Сад: Филозофски факултет.
Милошев, З. (1984). Институт за филозофију и социологију. У: *Филозофски факултет у Новом Саду 1954–1984*, Нови Сад: Филозофски факултет.
Милошевић, Б., и Г. Вуксановић (2009). Одсек за социологију Филозофског факултета у Новом Саду. У: М. Богдановић (прир.) *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој*, Београд: Службени гласник, стр. 158–174.
Наставни план и програм за групу: филозофија и социологија (1990). Нови Сад: Филозофски факултет.

Gordana Vuksanović
Higher Business School, Novi Sad

Summary

THE APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

The paper is based on the analysis of the documentary sources which are used to trace the appearance and development of sociology at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. The analysis includes the period from the foundation of the study group of Marxism till the latest innovation of the curriculum and syllabus at the study group of sociology. The collected material enabled us to investigate the specificities of the institutional development, curricula, as well as the socio-demographic characteristics of students, future sociologists.

Key words: reform of higher education, institutional development, sociology, curriculum, lecturers, students

Душан Мојић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316:378.4(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА НА ЕКОНОМСКОМ ФАКУЛТЕТУ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Имајући у виду чињеницу да је социологија укључена у наставни план од самог постанка Економског факултета Универзитета у Београду, чини се корисним и занимљивим приказати њен развој до данас на најстаријем економском факултету у Србији. Пошто економска социологија представља једну од најдинамичнијих и најразвијенијих социолошких дисциплина последњих деценија, настава социологије на Економском факултету Универзитета у Београду несумњиво доприноси плодотворнијој научној и стручној сарадњи социолошке и економске науке и научника.

Кључне речи: *социологија, економска социологија, Економски факултет Универзитета у Београду, наставни план*

Увод

Положај социологије на нематичним факултетима универзитета у Србији одувек је био један од показатеља њеног положаја у научној заједници, али и нашем друштву у целини. Но, ако се својеврсна сумњичавост према социологији као „грађанској“ науци у социјалистичком периоду и могла разумети (наравно, не и оправдати), наши познати социолози (Болчић, 2011) говоре о својеврсној „скрајнутости“ социологије и социолошке професије чак и последњих деценија (па и након 2000. године), у коју се очигледно уклапа и положај социологије на нематичним факултетима универзитетâ у Србији. Но, последњих година, донекле неочекивано, тај положај је несумњиво погоршан (шире о томе у: Богдановић, 2009). Показује се да је, само у последњој деценији, социологија (иако несумњиво најопштија друштвена наука) нестала из наставних планова немалог броја факултета Универзитета у Београду. Конкретније, сада постоји једанаест факултета Универзитета у Београду на којима социологија није заступљена у наставним плановима.

Лево: Луминокинети Николе Вуча

Десно: Насловна страница књиге Николе Вуча

Наравно, не би требало искључити ни одговорност самих социолога за такву ситуацију. Наиме, повод за наведену „скрајнутост“ могли бисмо у великој мери пронаћи и у „традиционалној“ напетости унутар саме социолошке заједнице између схватања социологије као хуманистичко-еманципацијске (интелектуалне) мисли и утилитарно-прагматичке (стручњачке) делатности. Превазилажење наведене противречности унутар наше професије неспорно је један од кључних предуслова значајнијег побољшања положаја социолога уопште на тржишту рада.

Чињеница је, хтели ми то као социолози да признамо или не, да примена социолошке експертизе на практичне друштвене проблеме представља непобитно најважнији чинилац даље професионализације социологије и, конкретније, снажења њене две кључне димензије у том погледу – степена монопола на стручну експертизу и степена препознатљивости професије у јавности (више о овоме у: Мојић, 2010). Слична аргументација важи, рекло би се, и за наставне планове нематичних факултета у Србији: ако ми као социолози покажемо (а то не би требало да буде посебно тешко) како су социолошка знања вредна и корисна стручњацима различитих профила, онда ће и социологија поново заузети своје место у све разноликијој лепези универзитетских предмета и курсева.

Значајан изузетак у овом погледу представља настава социологије на Економском факултету Универзитета у Београду (раније Економско-комерцијална висока школа). Наиме, социологија и поједине социолошке дисциплине, уз мале прекиде, део су наставног плана ове високошколске установе од самог њеног оснивања. Наравно, имајући у виду сродност економије и социологије као друштвених наука, то је и логично, но, имајући у виду раније поменуто одсуство социологије из наставе других факултета, ова чињеница је посебно издвојена као повољна за развој социологије као науке у Србији и њен положај на нематичним високошколским установама (поготово друштвених наука).

Социологија у наставним плановима Економско-комерцијалне високе школе и Економског факултета Универзитета у Београду

Социологија на Економско-комерцијалној високој школи (1937–1947)

Као што је већ речено, социологија је као предмет од самог оснивања заступљена у наставним плановима школе. Сама школа основана је 31. марта 1937. године, са циљем „да даје стручну спрему из области економских, финансијских и комерцијалних наука, да својим слушаоцима даје теоретску, научну и стручну спрему за државну (самоуправну) служ-

бу и слободна академска звања (привредни саветник, ревизор) и да оспособљава кандидате за наставничку службу из економско-комерцијалних и привредно-правних предмета“ (40 година Економског факултета у Београду, 1977: 11). Саме студије су трајале четири године (школа је била установа у рангу универзитетског факултета), а наставни план је садржао 54 предмета, распоређена у 16 катедара. За предмет овог рада занимљиво је да се социологија налазила у називу једне од њих, наиме, Катедре за социологију и статистику.

У поменутом првом наставном плану социологија је била заступљена са две дисциплине: Општом социологијом (која се предавала на првој години) и Економском социологијом (на другој години), а, као што је већ речено, поменути предмети део су поменуте Катедре за социологију и статистику.

У поднаслову овог дела дата је периодизација 1937–1947, која је само формална, пошто је Други светски рат прекинуо развој школе, која у време окупације није радила као самостална институција. Наиме, 1942. године окупационе власти припајају школу Правном факултету у Београду, али она задржава извесну самосталност све до 1944. године, када је организована као Економски одсек овог факултета. Међутим, на целом универзитету у време окупације редовна настава није одржавана, него су организовани само испити под посебним условима, и то веома нередовно.

Такође, више наставника током ратног периода одбија да учествује на конкурсу за поновни избор и напушта школу, тако да је на Економском одсеку Правног факултета остало само пет наставника из предратног периода (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој, 2007: 12). Но, одмах по ослобођењу Београда започеле су активности на поновном успостављању рада школе и већ 1945/46. године настава је поново организована. У прилично радикалним изменама наставног плана број активних предмета сведен је на 32, а Социологија је сачувала своје место (као уводни курс), за разлику од Економске социологије, која од тада до данас (нажалост) није поново нашла места у наставном плану Економског факултета.

Социологија на Економском факултету Универзитета у Београду (1947–2012)

Уредбом Владе Србије од 7. фебруара 1947. и Одлуком Министра просвете НР Србије од 17. фебруара исте године Економско-комерцијална висока школа у Београду трансформисана је у Економски факултет и постала део Београдског универзитета (40 година Економског факултета у Београду, 1977: 13). Први наставни план Економског факултета подлéгао је озбиљним и честим ревизијама у периоду од 1947. до 1951. године,

током којих је број наставних предмета смањен на 24 (и није укључивао Социологију). Већ школске 1951/1952. године усвојен је нови план, овога пута са 27 испитних предмета. Прве две године су имале јединствену наставу за све студенте, док су се у трећој и четвртој години појављују и групе опционих предмета (поред оних који су заједнички за све студенте). Социологија је била на првој години студија, а од овог (другог) наставног плана налазила се у оквиру Катедре за политичку економију.

Према наставном плану из 1951. радило се до 1956. године, када се усваја нови наставни план, у великој мери одређен новим Законом о универзитетима из 1956. План је садржао 23 предмета, а прва година је била јединствена за све студенте, док се на остале три године студија настава организовала у две основне групе – група А (усмерена на макроекономска и теоријска питања) и групу Б (усмерена на питања економике предузећа, организацију и руковођење). У овом наставном плану Социологија је спадала у опциону групу предмета (на трећој години).

Већ 1958/1959. школске године уследиле су нове промене наставног плана, када је настава подељена на два одсека (Општа економија и Економика предузећа), а број испитних предмета смањен на 15. Социологија се према овом плану „враћа“ као обавезан предмет на прву годину студија (40 година Економског факултета у Београду, 1977: 21).

Следеће промене уследиле су већ школске 1960/1961. године, када Социологија прераста у Основе социологије (такође на првој години), али су веће измене ступиле на снагу 1962/1963. године, када је уведен систем двостепене наставе. Она је подразумевала поменуту двостепену наставу, али само на Одсеку Б (Одсеку економије предузећа), међутим, не и на Одсеку А (Одсеку опште економије), уз непромењен статус Социологије (укључујући и „припадност“ истој катедри).

Но, неповољне оцене двостепеног система наставе довеле су до нових измена већ 1966. године, када се формира и нова катедра – Катедра економских доктрина, историје и социологије. Дакле, социологија поново улази у назив катедре, што је изузетно значајно за њен положај на овој високошколској установи. Први шеф ове новоосноване катедре био је проф. др Никола Вучо (од 1966. до 1972. године, тј. одласка у пензију), након њега академик проф. др Бранислав Шошкић (1972–1985), те проф. др Владимир Рашковић (од 1985. до 1990. године, односно пензионисања).

Наведени наставни план из 1966/1967. школске године примењивао се, уз одређене измене, целу деценију. У њему се одустало од двостепене организације студија и постављена је јединствена четворогодишња настава на нивоу високог економског образовања (40 година Економског факултета у Београду, 1977: 27). Предмети општег образовања (међу њима и Социологија) нашли су се, логично, на првим годинама студија. Занимљиво је да се управо у овом периоду (конкретније, у школској

1966/1967. години) једини пут као магистарски курс предају посебне социолошке дисциплине под називом Проблеми социологије рада и социологије села (са 25 уписаних).

После релативно дужег периода без већих промена наставног плана, уследиле су измене које су започеле са школском 1977/1978. Социологија је остала на првој години, која је била заједничка за све студенте. Овде се појављује и још једна посебна социолошка дисциплина – Социологија села, на четвртој години студија смера Пољопривреда (а на одсецима Опште економије и Пословне економије). Од овог наставног плана готово сви предмети су једносеместрални, а недељни фонд часова није могао бити већи од 30.

Следећи наставни план ступа на снагу 1987. године и примењује се све до краја 1990-их. Заснива се на заједничкој првој и другој години студија, те на седам усмерења која су почињала од треће године. Иначе, 1992. године Катедри за општу економску теорију припаја се Катедра економских доктрина, историје и социологије, чиме настаје Катедра за економску теорију и анализу. Иначе, од усвајања овог наставног плана уводи се Социологија са социологијом рада (на првој години студија), а на Смеру за туризам Социологија туризма.

Током 2002. године усвојене су следеће веће измене наставног плана и утврђени нови програми за предмете прве и друге године студија (укључујући и Социологију). Примењен је нови систем ЕСПБ у складу са „болоњским“ реформама (у којем Социологија носи 4 бода/поена). Наставни план је подразумевао девет студијских програма, који су сви имали заједничку основу од 13 предмета (и, наравно, Социологију). На једном од студијских програма – Туризам и хотелијерство – слуша се и предмет Социологија слободног времена (на четвртој години), а предмет је на Катедри за економску политику и привредни развој. Сама Социологија (пре тога Социологија са социологијом рада) од 1992. године па до данас налази се у оквиру Катедре за економску теорију и анализу.

„Настава на предмету Социологија заснива се на истоименом уџбенику Ентонија Гиденса. Она покрива следеће области, односно следеће групе друштвених појмова, категорија, проблема и феномена: 1. Шта је социологија? 2. Култура и друштво, 3. Свет који се мења (глобализација), 4. Брак и породица, 5. Криминал и преступничко понашање, 6. Раса, етничка припадност и миграције, 7. Класа, стратификација и неједнакост, 8. Сиромаштво, социјална заштита и друштвена изопштеност, 9. Модерне организације, 10. Рад и економски живот, 11. Владавина и политика, 12. Масовни медији и комуникације, 13. Религија, 14. Прираштај становништва и еколошка криза, 15. Методи социолошког истраживања“ (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година: традиција и развој, 2007: 128).

Наведени уџбеник изабран је на основу консултација са матичним социолошким одељењем Филозофског факултета Универзитета у Београду (у име Одељења за социологију проф. Младен Лазић је дао предлог) и представља погодан избор за уводни курс из социологије за студенте економије (по овој литератури такође раде студенти престижне *London School of Economics*).

Наставници социологије на Економско-комерцијалној високој школи и Економском факултету Универзитета у Београду

У раду се настоји дати релативно целовит (хронолошки) преглед наставника социологије, али смо, наравно, свесни да то никако није било могуће због недостатка поузданих података из релативно оскудних извора. Но, без обзира на наведене недоумице, надамо се да ће и овако презентовани преглед бити информативан и подстицајан за евентуална даља истраживања.

Проф. др Драгослав Тодоровић

Први предавач Социологије (у звању доцента) на Економско-комерцијалној високој школи у Београду био је Драгослав Тодоровић. Рођен је у Београду 1909. године, где је завршио гимназију и Правни факултет. Школу политичких наука је завршио у Нансију (Француска) 1931, а докторирао у Паризу 1933. године.

Предавао је социологију диркемовске оријентације, што је и разумљиво, будући да су Диркемове идеје биле најутицајније и најпопуларније у нашој социологији између два светска рата, а на Београдском универзитету је највише било управо бивших француских ђака, студената и докторанада (Митровић, 2009: 36). За време окупације није држао предавања на Високој школи.

Одмах по ослобођењу укључио се у рад Економско-комерцијалне високе школе (касније Факултета), где је биран 1950. године за ванредног, а 1955. за редовног професора. Био је уредник часописа *Правна мисао* и главни уредник часописа *Економски анали*. Био је продекан у периоду од 1950. до 1952. и декан факултета од 1954. до 1956. године (Faculty of Economics: 75 Years: 115). Неколико година је водио Економски институт при факултету.

Изабран је за почасног доктора Правног факултета у Монпељеу и Нансију и за почасног члана Америчке академије за политичке и друштвене науке у Филаделфији. Умро је 1964. године.

Проф. др Никола Вучо

Рођен је у Београду 1902. године, где је завршио основну и средњу школу. По завршеној матури (1921) проф. Никола Вучо одлази у Париз на студије и дипломира на Правном факултету 1925. године, а докторира 1931. из области привредних циклуса и економских криза. У исто време прати предавања на Сорбони на Одсеку социологије и историје. Један је од оснивача часописа *Правна мисао* (1935. године), постаје члан Социолошког друштва, спроводи социолошка истраживања на селу и сарађује у часопису *Социолошки преглед*.

За време Другог светског рата је био у заробљеништву у Немачкој, где изучава немачку класичну филозофију, нарочито Хегела, те у логору држи предавања о Хегеловој дијалектици. Због свог става пребачен је у кажњенички логор (60 година Економског факултета у Београду, 1997: 450).

По повратку у земљу постаје хонорарни наставник на Економско-комерцијалној високој школи (40 година Економског факултета у Београду, 1977: 243). Након оснивања Економског факултета изабран је у звање доцента 1947. године, у звање ванредног професора 1950, а редовни професор постаје 1955. Поред Економске историје као главног предмета, неколико година је предавао је и Социологију и Економске доктрине.

Био је декан факултета од 1950. до 1952. године, шеф Катедре политичке економије, те Катедре економских доктрина, историје и социологије, председник Савета факултета од 1964. до 1966, те председник Комисије за постдипломске студије (60 година Економског факултета у Београду, 1997: 450).

Био је спољни научни сарадник Историјског института САНУ (краће време и управник). Такође је био и спољни сарадник Института друштвених наука, затим Института за економска изучавања, те члан Друштва историчара Србије.

Проф. др Никола Вучо активно је учествовао у раду бројних музеја у земљи. Био је дугогодишњи спољни сарадник Историјског музеја Србије, аутор изложбе „Развој заната на тлу Србије кроз векове“ и изложбе „Развој индустрије у Србији 1840–1940. године“. Сарађивао је на поставци изложбе „120 година историје наоружања Србије и Југославије“ у Музеју Завода „Црвена застава“ у Крагујевцу (50 година Економског факултета у Београду, 1987: 167). Пензионисан је 1972, а умро 1993. године.

Проф. др Предраг Алексић

Рођен је 1930. године у Балчаку. Основну и средњу школу је завршио у Прокупљу. Дипломирао је 1959, а докторирао 1965. на Економском факултету у Београду. Године 1961. је биран у звање асистента за

предмет Социологија, а 1965. у звање доцента за исти предмет и до пензионисања прошао сва наставна звања.

Био је члан Универзитетске конференције СК и члан Универзитетског комитета, као и Секретаријата УК и заменик секретара УК, члан Комисије за друштвене науке просветног савета СР Србије, члан Савета Међународног центра Београдског универзитета, члан Скупштине Београдског универзитета и председник Кадровске комисије Скупштине Београдског универзитета (60 година Економског факултета у Београду, 1997: 179).

Веома активно је учествовао у раду Социолошког института СР Србије у оквиру Секције за радничко и друштвено самоуправљање, те Групе за ситне сопственике и јавне професије. Руководио је научном групом за изучавање буџета времена, те био руководилац националног дела пројекта "International Time Budget Project", који је реализован у оквиру Међународног центра за координацију и документацију у области друштвених наука (огранак Унеска са седиштем у Бечу).

Проф. др Владимир Рашковић

Рођен је 1925. у Поцесју, а гимназију завршио у Рашкој. Дипломирао на Економском факултету у Београду 1949. године, слушао наставу и на Институту друштвених наука, а докторирао 1955, такође на Економском факултету Универзитета у Београду. Докторат из филозофије стекао је у Лондону. У звање доцента за Социологију на истом факултету биран је 1956, ванредног професора 1961, а редовног 1966. године. Руководио је и курсем последипломских студија из области општесоциолошких проблема и социологије рада и социологије села. Био је декан факултета у периоду 1967–1969.

Предавао је на већем броју факултета у земљи. Држао је предавања из социологије рада на више јапанских универзитета и у неколико јапанских компанија, те на универзитетима у Лењинграду, Лондону, Адис Абеби, Харареу итд. (60 година Економског факултета у Београду, 1997: 380). Поред наведеног, био је директор Социолошког института СР Србије и руководилац Секције за радничко и друштвено самоуправљање, председник Социолошког друштва Србије, члан редакција часописа *Социологија* и *Економски анали*. Пензионисан је 1990. године.

Проф. др Влајко Петковић

Рођен је у Лапотинцу 1939. године, где је завршио основну школу. Гимназију је завршио у Лесковцу. Дипломирао је 1963, магистрирао 1970. и докторирао 1972. године на Економском факултету Универзитета у Београду. За асистента је изабран у Социолошком институту СР Србије, где је радио до 1969, када је биран такође у звање асистента за предмет

Социологија на Економском факултету у Београду. У звање доцента за исти предмет биран је 1973. године, ванредни професор постаје 1979, а редовни 1986. (60 година Економског факултета у Београду, 1997: 342).

Од социолошких дисциплина предавао је Социологију са социологијом рада и Социологију туризма и слободног времена. Обављао је улогу продекана факултета од 1979. до 1981. и декана од 1998. до 2000. године. Био је члан управе Социолошког друштва СР Србије и члан редакције *Социолошког прегледа*. Пензионисан је 2004.

Проф. др Михаил Арандаренко

Рођен је 1963. године у Београду. Дипломирао је 1987, магистрирао 1993. и докторирао 1998. године на Економском факултету у Београду. На факултету ради од 1989. године као асистент, у звање доцента биран је 1999. године, а у звање ванредног професора 2006. године. У звању је редовног професора од 2011. године за предмет Економија рада. На основним студијама је предавао Социологију са социологијом рада и Социологију (1989–2003), а од 1999. предаје Економију рада.

Био је на постдокторском усавршавању на *Collegium Budapest – Institute for Advanced Studies* током школске 1999/2000. године. Током 2000. и 2001. године био је запослен као истраживач у Институту за социологију Мађарске академије наука и координатор истраживања у Центру за студије јавних послова Централноевропског универзитета у Будимпешти (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој, 2007: 200).

Један је од оснивача Групе Г17 1997. године и директор летњих школа економске политике 1999. и 2000. године. Од 2007. године је председник Управног одбора Фонда за развој економске науке. Као стручњак за тржиште рада и социјалну политику, био је ангажован као дугорочни или краткорочни консултант водећих међународних организација, укључујући Програм за развој Уједињених нација, Европску агенцију за реконструкцију, Светску банку, Међународну организацију рада, Европску фондацију за обуку итд.

Члан Савета Економског факултета у Београду је био у периоду 2003–2004, а од октобра 2012. године обавља улогу продекана.

Проф. др Крстан Малешевић

Рођен је 1947. у Шљивну код Бања Луке. Дипломирао је 1971. на Филозофском факултету у Загребу (Одсек социологија-филозофија), магистрирао 1980. године, а докторирао 1984. на Факултету политичких наука у Београду. У звању доцента и ванредног професора предавао је Социологију на Економском факултету Универзитета у Бања Луци и Економском факултету Универзитета у Београду, где је у звање редовног

професора биран 2007. године (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој, 2007: 302). Убрзо након тога се пензионисао.

Проф. др Чедомир Чупић

Рођен је у Сивцу 1947. године, где је завршио и основну школу. Гимназију је завршио у Сомбору, а дипломирао 1972, магистрирао 1984. и докторирао 1990. године на Факултету политичких наука у Београду. Након дипломирања се запослио у Радио Београду, где је радио до 1982. године. По одласку из Радио Београда запослио се као асистент-приправник на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, где је прошао сва звања, а у звање редовног професора биран 2002. године. Предаје предмете Социологија и Политичка антропологија.

На Економском факултету Универзитета у Београду од школске 2001/2002. године предаје предмет Социологија, а од 2008/2009. и Социологију слободног времена. Поред тога, предавач је на више факултета у земљи и иностранству. Био је члан Савета Универзитета у Београду од 2002. до 2004. године, те поново од 2006. до 2009.

Један је од оснивача и први председник скупштине Алтернативне академске образовне мреже (1998–1999); стални је сарадник Београдске отворене школе. Био је члан Савета за борбу против корупције Владе Републике Србије 2001–2003. године (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој, 2007: 442). Председник је Одбора за борбу против корупције Републике Србије од 2009. године.

Проф. др Симо Елаковић

Рођен је 1940. године у Ускопљу. Дипломирао је, магистрирао и докторирао на Филозофском факултету у Београду. Био је професор гимназије у Дубровнику и Сремским Карловцима. Биран је за асистента на Факултету економских наука у Загребу. На Филозофском факултету у Загребу биран је за професора социологије, а на Филозофском факултету у Београду за професора филозофије.

Био је управник Одељења за филозофију, те шеф Катедре за историју филозофије на Филозофском факултету у Београду, као и председник Савета Филозофског факултета и председник Српског филозофског друштва (Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој, 2007: 425). На Економском факултету Универзитета у Београду предавао је предмет Социологија слободног времена и туризма школске 2006/2007. и 2007/2008. године.

Проф. др Сретен Вујовић

Рођен је 1946. године на Цетињу. Дипломирао је 1969, магистрирао 1976. и докторирао 1982. године на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Радио је 1970–1971. године у Институту за урбанизам и становање. Од 1971. до 1982. је асистент, од 1982. до 1987. доцент, а од 1987. до 1992. године ванредни професор на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. У звање редовног професора биран је 1992. године.

Предаје већи број курсева на свим нивоима студија. Претежну област његових истраживачких интересовања представља социологија града. Хонорарни је предавач на предмету Социологија на Економском факултету Универзитета у Београду од 2007. године.

Уместо закључка

У раду се указивало на заступљеност социологије у наставним плановима Економског факултета Универзитета у Београду. Уз краћи прекид од 1947. до 1951. године, социолошке дисциплине су неизоставни део поменутих планова. Поред Основа социологије или Социологије, као врсте уводног социолошког курса за студенте економије, део плана су биле и у различитим периодима посебне социологије – Економска социологија, Социологија рада, Социологија села, Социологија туризма и Социологија слободног времена. Присуство и разноликост социолошких дисциплина у високошколском образовању будућих економиста несумњиво је сведочанство о повољном положају социологије на овом факултету.

Но, постоје и неки неповољни моменти за социолошку професију у вези са положајем социологије на Економском факултету Универзитета у Београду. Пре свега, поменуте социолошке дисциплине у највећем броју су предавали несоциолози. Наиме, као што је већ поменуто, први предавач био је правник, проф. др Драгослав Тодоровић, што је и логично и очекивано, имајући у виду жив развој социологије на Правном факултету Београдског универзитета пре Другог светског рата и чињеницу да је матично Одељење за социологију Филозофског факултета у Београду основано тек 1959. године. Но, и касније су професори који су предавали социологију били по основном образовању правници, економисти или политиколози. Суштински, проф. Сретен Вујовић је једини (и то хонорарни) предавач који је све нивое студија завршио на матичном социолошком одељењу Универзитета у Београду – Одељењу за социологију Филозофског факултета.

Даље, занимљиво је и како се у научном смислу гледа на социологију, пошто се у једној од јубиларних публикација Економског факултета

(50 година Економског факултета у Београду, 1987: 86) наводи да је овом факултету одбрањено и пет доктората из области социологије?! Не спорећи (и поздрављајући) извесне социолошке елементе у поменутим радовима, ипак се чини непримереним проглашавати их у потпуности социолошким. И ова околност говори о, рекло би се, ипак недовољном разумевању социологије као науке и њеног значаја за образовање будућих економиста.

Такође, остаје отворено питање која би врста социолошког курса била најцелисходнија за студенте економије: општи или уводни курс са основним социолошким појмовима, теоријама и методима, социологија рада или пак економска социологија, као дисциплина која је „мост" повезивања ове две науке и коју карактерише скоро тридесетогодишњи тренд реконституисања као сазнајно плодоносне и утицајне научне (под)дисциплине (Цвејић, 2011а: 60).

Када је реч о економској социологији, „најједноставнија дефиниција одређује је као '... социолошку перспективу примењену на економске појаве'. Она представља '... примену референтних оквира, варијабли и експланаторних модела социологије на сложене активности које се баве производњом, дистрибуцијом, разменом и потрошњом ограничених добара и услуга" (Смелсер, Сведберг, 1994: 3; наведено према: Цвејић, 2011: 9). Утисак је овог аутора да након 2000. године економска социологија улази у нову фазу зрелости.

Посебно се у том погледу истиче Нова економска социологија, која представља релативно младу посебну социолошку дисциплину, мада се њени кључни темељи, па и дисциплинарне границе (које су се временом мењале), могу пронаћи још у делима социолошких класика (Вебера, Диркема и Зимела) (Бабовић, 2010). Као три главна правца истраживања у економској социологији издвајају се социолошка анализа економских процеса, анализа интеракција између економије и осталих сегмената друштва и проучавање промена у институционалним и културним детерминантама које обликују друштвени контекст економије. Ипак, ауторка подсећа да се важна методолошка разлика између економије и социологије огледа у усмерености економије на предвиђања, а социологије на опис и објашњења економских феномена (Бабовић, 2010: 97).

Уопште, током дуготрајног периода развоја социологије као друштвене науке, академске дисциплине, али и професије, однос економије и социологије има битан значај за њено конституисање... „За потоњи развој социологије у целини, посебно у САД, битна је чињеница да је академски статус економије био у старту повољнији него академски статус социологије, о чему говори формирање посебних департмана за економију на чувеним америчким универзитетима, а потом и департмана за политичке науке, пре формирања департмана за социологију. Многи

социолози (међу њима и Т. Парсонс) започињали су своју академску каријеру као наставници на департманима за економију. Пошто су 'главне' друштвене науке (економија, политикологија и право) постале 'надлежне' за своје домене, социологији је, у академској подели рада, остало да се бави појавама којима се нису бавиле наведене 'главне' друштвене науке, као што су социјални проблеми, проблеми маргиналних група, проблеми друштвене сегрегације, потом и појаве друштвених неједнакости, те проблеми 'друштвене дезорганизације', а од друштвених делатности, социологији су остале области образовања, културе, социјалне заштите, религије. То је био разлог да се у САД социологија, помало поспрдно, повремено означавала као *leftover science* (наука 'остатака'), а не као 'најопштија наука о друштву', како су је видели социолози. Требало је дуго времена да се социологија избори за темељно изучавање привредних феномена, за проучавање економије као друштвене сфере у целини." (Болчић, 2004: 127)

Болчић с правом истиче да је у последњих двадесетак година економска социологија постала једна од најугледнијих дисциплина у оквиру социолошке области. Курсеви из економске социологије налазе се на већини познатих универзитета у свету, и то не само у оквиру студија социологије већ и у оквиру других студија (менаџмент, маркетинг, политичко деловање и планирање итд.). Поред тога, економски социолози данас су цењени стручњаци и консултанти у водећим светским финансијским институцијама, попут Светске банке, у тимовима који припремају државне стратегије деловања у битним друштвеним областима, укључујући ту и стратегије привредног опоравка и развоја итд. (Болчић, 2004: 128).

И из угла наших економиста (Стојановић, 2007: 131) потреба за сарадњом ове две науке одавно је уочена, али је интензивнија размена остварена тек у скорије време, посебно у објашњењу понашања појединаца и група. Три су главне области, истиче овај аутор, где је веза између економије и социологије блиска и где је једна дисциплина у великој мери користила истраживања друге. То су друштвена стратификација, тржиште рада и проблеми неједнакости; формална и неформална организација и проблем колективне акције (Стојановић, 2007: 138). Однос између економије и социологије Стојановић саглēда у оквиру двају истовремених али супротстављених ширих струјања унутар друштвених наука: пораста специјализације, али и потребе за синтезом.

Очигледно је да је и међу социолозима и међу економистима сазрела свест о потреби још дубље сарадње ове две несумњиво сродне друштвене науке. Тој сарадњи засигурно доприноси настава социологије на Економском факултету Универзитета у Београду, али и обратно, вишегодишње упознавање студената социологије (Филозофског факултета Универзитета у Београду) са основним појмовима, теоријама и методама

економске науке (преко данашњих курсева Основи економије и Историја економске мисли, некадашњих предмета Основи политичке економије и Савремени привредни системи, Политичка економија, Привредни систем са економиком предузећа итд) (више о томе у: Болчић, 2009). Упркос неким помињаним неповољним моментима, чињеница да социологија (наравно, с разлогом) опстаје у наставним плановима Економског факултета у Београду сведочи о значају који се придаје нашој науци на најстаријој и најугледнијој високошколској установи за образовање економиста у Србији и представља добро упориште будуће још снажније и продубљеније сарадње двају наука.

Литература

40 година Економског факултета у Београду. 1977. Београд: Економски факултет.

50 година Економског факултета у Београду. 1987. Београд: Економски факултет.

60 година Економског факултета у Београду. 1997. Београд: Економски факултет.

Бабовић, М. 2010. О дометима и ограничењима Нове економске социологије капитализма. *Социологија*, Год. 52, Бр. 1, стр. 97–105.

Богдановић, М. 2009. Пет деценија социологије у Србији. У: Богдановић, М. (Уред.) *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој:* педесета годишњица Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду. Београд: Службени гласник; Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Болчић, С. 2004. Нове тенденције у америчкој економској социологији. *Социологија*, Год. 46, Бр. 2, стр. 125–142.

Болчић, С. 2009. Наставни планови Одељења за социологију 1959–2009. У: Богдановић М. (Уред.) *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој:* педесета годишњица Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду. Београд: Службени гласник; Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Болчић, С. 2011. О скорашњој „скрајнутости“ социологије и социолошке професије. *Социологија*, Год. 53, Бр. 4, стр. 489–496.

Економски факултет, Универзитет у Београду: 70 година; традиција и развој. 2007. Београд: Економски факултет.

Митровић, М. 2009. Социологија у периоду до 1959. У: Богдановић М. (Уред.) *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој:* педесета годишњица Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду. Београд: Службени гласник; Филозофски факултет Универзитета.

Мојић, Д. 2010. Од „хуманистичких еманципатора“ до „професионалних практичара“: запошљавање дипломираних социолога у Србији данас. *Социологија*, Посебно издање, стр. 219–241.

Smelser, N., Swedberg, R. 1994. The Sociological Perspective on the Economy. In: Smelser, N., Swedberg R. (Eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, pp. 3–26.

Стојановић, Б. 2007. Економија и социологија – између сарадње и нетрпељивости. *Економски анали*, Год. 52, Бр. 174/175, стр. 131–151.

Цвејић, С. 2011. *Друштвена одређеност економских појава*. Београд: Чигоја штампа; Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Цвејић, С. 2011а. Теоријско укорењивање економске социологије. *Социологија*, Год. 53, Бр. 1, стр. 59–66.

Faculty of Economics: 75 Years. 2012. Belgrade: Faculty of Economics.

Dušan Mojić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

SOCIOLOGY ON THE FACULTY OF ECONOMICS AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE

Having in mind the fact that Sociology had been included from the beginning in the curricula at the Faculty of Economics in the University of Belgrade, it seems plausible and interesting to present its development until these days, as it is the oldest economic faculty in Serbia. Since Economic Sociology has been one of the most dynamic and most developed sociological disciplines in the recent decades, teaching Sociology at the Faculty of Economics in the University of Belgrade, without any doubt, contributes to more fruitful scientific and professional cooperation among sociological and economic science and scientists.

Key words: Sociology, Economic Sociology, the Faculty of Economics of the University of Belgrade, curriculum

Владимир Рашковић
(1925–2009)

Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 583–602
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Јасмина Петровић
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Снежана Попић
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Бранислава Краговић
Гимназија и Техничка школа
Вучитрн – Косовска Митровица

УДК: 316:378.4(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ КАТЕДРЕ ЗА СОЦИОЛОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Један од најзначајнијих показатеља професионализације и развоја једне струке представља степен њеног институционалног и академског утемељења. Услови у којима се образује подмладак у струци и брига о његовом даљем усавршавању огледало су не само потенцијалних исхода у овладавању струком и појединачних доприноса њеном развоју, већ и досегнутих стандарда у професији. Текст представља прилог сагледању институционализације и професионализације социологије кроз анализу доступних података о једној од млађих и свакако најмање развијених катедри за социологију у земљи – Катедри за социологију Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, која је поделила укупне прилике и неприлике социјалног окружења у којем је настала. Измештана два пута, Катедра се у свом раду суочавала са великим бројем техничких, организационих али и суштинских питања значајних не само за опстанак институције, већ и за квалитетно функционисање, што све скупа чини да поменута установа у својој историји бележи сасвим посебна искуства.

Кључне речи: *институционални развој, Катедра за социологију Филозофског факултета у Косовској Митровици, наставни програми, студенти социологије*

Уместо увода

Један век постојања социологије у Србији прилика је да се сумирају различити аспекти њенога развоја. Истовремено, тај повод могуће је посматрати као прилику да се кроз саглéдање релевантних индикатора професионализације струке установи и степен њеног институционалног и академског утемељења као нужног услова будућег развоја. При том, подразумева се да тиме не буде запостављен ни онај део сазнања који се односи на домете стандардизоване социолошке експертизе, на упит је ли социологија као наука у стању да понуди могуће одговоре на питања која се односе на битне друштвене проблеме и, коначно, у којој је мери могућа практична примена резултатâ њених истраживања у битно измењеном свету у односу на тренутак када је започела свој живот у Србији. Наравно, за поменути увид потребна су не само сазнања о њеном институционалном развоју, него и продубљене теоријско-методолошке анализе социолошке продукције, као и сумирање њених апликативних домета који превазилазе академске оквире ове науке.

Текст представља прилог саглéдању институционализације и професионализације социологије кроз анализу доступних података о једној од млађих и свакако најмање развијених катедри за социологију у земљи – Катедри за социологију Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.[1] Овом приликом је потребно истаћи да су укупне политичке прилике на Косову и Метохији данас, али и оне које су условиле принудно пресељавање Универзитета у Приштини, па и Филозофског факултета, разлог што ће стручна јавност добити тек делимичан увид у развој поменуте Катедре.

Будући да су не само стручној, него и широј јавности познати многобројни детаљи који се односе на социјални и политички контекст[2] у којем је радио Универзитет у Приштини до тренутка његовог измештања, њима се нећемо бавити. Указаћемо само на одређене проблеме који се непосредно односе на функционисање Универзитета, па следствено и на рад Факултета и катедре која је у фокусу пажње. Према одређеним

[1] Значајан део података за овај рад преузет је из рада једне од коауторки овог прилога објављеног поводом 50 година постојања Катедре за социологију Филозофског факултета у Београду (Петровић, 2010).

[2] Захтеви за променом статуса покрајине Косово и Метохија у статус републике у СФРЈ не само да су покренули уставну расправу, него су произвели и више отворених протеста и сукоба. Широка аутономија по уставу из 1974. године, предвиђена за све федералне јединице у СФРЈ, ојачала је уверење да се свако мешање у унутрашњу политику Покрајине тумачило као недопустив атак на прогресивне снаге у њој (Milanović, 1990: 12). Такав политички контекст је погодовао стварању снажног фронта политичког деловања које, с годинама све израженије, доводи до ситуације какву познајемо данас.

сведочењима (Milanović, 1990), неке од најзначајнијих проблема у функционисању Универзитета представљале су његова политизација и бројне нерегуларности у његовом раду. Између осталог, његов рад обележио је избор запослених према националном кључу, што је изродило многобројне последице, међу којима ваља истаћи негативну селекцију универзитетског кадра, како у управљачким структурама, тако и међу наставним особљем.

Посебан проблем је била двојезичност наставе, уведена од 1966. године, будући да је критеријум одабирања предавача, према сведочењима истог аутора, био повод да се научне компетенције наставника потисну у други план (Milanović, 1990: 30, 31). Наведене околности се одражавају и на структуру наставног особља према звањима, као и на изузетно висок удео наставног особља без доктората.[3] Поред наглашеног, различите мањкавости у изборним процедурама наставника, недостатак научне компетенције, нередовност наставе, те укупне прилике на читавом Универзитету, укључујући и политички ангажман запослених[4] у правцу реализације независности Косова и Метохије, чинио је амбијент који је погодовао одласку многих наставника српске националности са Универзитета, што је с годинама додатно отежавало одржавање наставе, нарочито на српском језику (видети шире у: Milanović, 1990: 36–38).

Подаци који би пружили потпуније информације о Катедри од оснивања до данас, нажалост, нису били у потпуности доступни. Наиме, након бомбардовања Србије 1999. Универзитет у Приштини – који је тада образовао готово искључиво припаднике српске етничке групе,[5] пресељен је на различите локације у Србији. Филозофски факултет је до 2001. био смештен у просторијама гимназије у Блацу. Од почетка школске 2001/02. године Факултет се сели у Косовску Митровицу, где првих неколико месеци ради у изузетно тешким условима у Средњој техничкој школи, да би коначно добио своје просторије, у којима и данас ради.

Сва документација у којој су похрањени подаци о раду Факултета од његовог оснивања до 1999. године остали су у архиву Филозофског

[3] На Универзитету у Приштини у склопу наставе на албанском језику у зимском семестру школске 1987/88. године било је 20% наставника без доктората, док је у настави на српском језику тај постотак досезао скоро половину наставног особља (Milanović, 1990: 36).

[4] У поменутој књизи Вујадина Милановића таксативно се наводе имена оних чији је рад на Универзитету био обележен снажним политичким деловањем, међу којима се, између осталог, налазе и стално или хонорарно запослени на Катедри за филозофију и социологију на Филозофском факултету. Поменућемо само нека имена: Хајредин Хоџа, Махмут Бакали, Али Дида, Фехми Агани.

[5] Подсетимо да су, 3. 9. 1991. године, Албанци иступили из образовних установа Србије и основали свој паралелни универзитет, који је радио по образовним програмима који нису део система образовања Србије.

факултета у Приштини, који су, према неформалним сазнањима, остали неоштећени. До сада нико од наставника и сарадника није био у прилици да непосредно користи податке из архива високошколских установа, већ су се за добијање појединих докумената или података, обично појединци, ређе и установе, обраћали различитим приватним агенцијама, невладиним организацијама[6] или лицима која су готово професионално развила делатност прибављања „заробљене документације".

Филозофски факултет основан је школске 1960/61. године[7] и прва је високошколска установа на територији Косова и Метохије. Прва управа Факултета, конституисана под окриљем Београдског универзитета, руководила је радом одсекâ за изучавање филозофских, филолошких и техничких наука. Десет година по оснивању из првобитног Филозофског настају Филозофски и Природно-математички факултет, да би се 1989. године Филозофски раздвојио на Филозофски и Филолошки. Катедра за филозофију и социологију при Филозофском факултету у Приштини формирана је школске 1973/74.

Од оснивања до краја школске 1993. године на Катедри је образован кадар који је добијао двојну диплому – дипломирани професор филозофије и социологије. Одлуком Катедре за филозофију и социологију школске 1994/95. радикалније је промењен наставни програм, те су се студенти након завршетка друге године и полагања заједничких предмета[8] за оба професионална профила опредељивали за филозофски односно социолошки „смер"[9] и тако према властитим афинитетима бирали да у наставку студија слушају групу предмета из области филозофије или пак социологије, чиме су могли стећи диплому дипломираног професора филозофије или професора социологије. Овај програм је, уз минималне измене,[10] важио до 2009. године, када је одлуком ННВ-а Факултете-

[6] Овде у првом реду мислимо на међународну невладину организацију СПАРК, која је посредовала у прибављању документације за потребе Ректората у Косовској Митровици, Служби Факултета и студената.

[7] Закон о оснивању Филозофског факултета у Приштини, *Службени гласник СРС*, бр. 23/60.

[8] Групу заједничких предмета чинили су следећи предмети: Античка филозофија, Страни језик, Општа психологија, Основи логике, Социологија 2, Социјална психологија, Средњевековна и нововековна филозофија, Логика са теоријом сазнања, Социологија 2, Социолошке теорије, Педагогија и Методика наставе.

[9] Предмете социолошког смера чинили су: Социологија културе, Социологија рада, Социологија породице, Демографија, Методологија социолошких истраживања, Социологија насеља и Социологија политике.

[10] Мислимо на увођење наставе из предмета Информатика, као и увођење предмета Методика наставе филозофије за студенте филозофског смера и Методика наставе социологије за оне са социолошког смера, чиме је изостављен заједнички предмет Методика наставе.

та[11] и Сената Универзитета[12] Катедра за филозофију и социологију подељена на две засебне катедре.

Треба рећи и то да је током протеклих година било иницијативе од стране студената и појединих наставника за промену звања које се стиче дипломирањем на Катедри за филозофију и социологију. Наиме, сматрало се да стечено звање професора филозофије односно социологије сужава простор за запошљавање на просвету, чиме су, упркос великој сличности у програмима са других катедри, дипломирани студенти у неравноправној позицији у односу на своје колеге са других универзитета приликом конкурисања на тржишту рада. Иако је постојала подршка од стране дела наставног кадра, на Катедри, односно на Факултету, није покренут поступак да се дипломе преиначе у звања дипломирани филозоф односно социолог, што због инерције, што због недостатака кадровских потенцијала за промене у наставном програму које би омогућиле и формалну реализацију ове иницијативе.

Наставни план и програм основних и дипломских академских студија Катедре за социологију успешно је прошао поступак акредитације. Реч је о модерном програму студија социологије, упоредивом са низом програма угледних високошколских установа које образују социологе. Ово се најпре односи на структуру садржаја основних теоријских и методолошких предмета који чине окосницу образовања стручњака у области социологије. За разлику од претходног, засићеног „класичним“ предметима из области филозофије, програм укључује мноштво посебних социолошких дисциплина[13] и, уз већ поменуте садржаје из кључних теоријских и методолошких предмета, нуди солидну основу за образовање будућих социолога, сензибилишући их за уочавање и истраживање различитих проблема савременог друштва. Уз поменуте предмете, студенти ће добити и елементарна знања предвиђена за универзитетски ниво образовања из страног језика, филозофије, економије, историје двадесетог века, социјалне психологије, педагогије, али и примењива знања, попут информатичких и статистичких.

[11] Одлука ННВ-а Филозофског факултета у Косовској Митровици бр. 231, од 4. 3. 2009.

[12] Одлука Сената Универзитета у Косовској Митровици бр. 09–244 од 14. 4. 2009.

[13] Социологија права, Социологија културе, Социологија поткултура, Социологија масовне културе, Социологија рада, Социологија породице, Социјална екологија, Студије рода, Социологија политике, Социологија града, Социологија села, Социологија комуникација, Социологија религије, Социологија образовања, Социологија етничких група и нација. Неке од ових дисциплина јесу обавезни предмети, док одређени број припада групи изборних предмета, за које се студент опредељује на основу властитих афинитета.

Основне студије

При оснивању Катедре, школске 1973/74. на прву годину студија уписано је седамнаесторо студената (Bogdanović, 1990: 26). Изузев поменутог, прецизни подаци о броју уписаних и дипломираних студената по годинама до 1999. године, нажалост, нису доступни. Једини релевантни подаци на основу којих је могуће посредно закључивати јесу они објављени поводом 35 година постојања Факултета, где се истиче да је од оснивања, дакле од 1973/74. до 1995. године на Катедри за филозофију и социологију уписано 2.763 редовна и 1.596 ванредних студената, од којих је укупно дипломирало 506 студената (Круљ, 1995: 11).[14] За 22 године постојања до 1995/96. на ову Катедру се уписало укупно 4.359 студената, у просеку 198 сваке школске године, од којих је у просеку тек сваки девети (11%) дипломирао.

Са изласком Албанаца из образовног система Србије драстично опада број уписаних на овој катедри. Према расположивим подацима од 1999. до текуће школске године на Катедри за филозофију и социологију, сада Катедри за социологију, уписано је укупно 266 студената – у просеку 20 сваке школске године. Од момента када је могуће прецизно пратити број уписаних и дипломираних – дакле, од 1999. године – на Катедри су дипломирала 83 студента (Табела 1), што чини мање од једне трећине уписаних (31,20%). Поменућемо и следећу околност – у међувремену од последњег покушаја да дођемо до извора који би омогућили прецизнију слику о раду Катедре пре њеног сталног ситуирања у Косовској Митровици до данас успели смо да прибавимо само податак о броју дипломираних након изласка Албанаца из институције. Према расположивим изворима од 1993. године, укупно је дипломирало 139 социолога, у просеку око осам студената годишње (Табела 2).

Међу уписаним студентима на прву годину студија у посматраном периоду нешто више је жена – 59,02%, док оне чине скоро три четвртине – 72,49% укупно дипломираних на Катедри. Распоред уписаних студената по годинама указује на чињеницу да постоје осцилације у посматраном десетогодишњем периоду. Наиме, највећи број уписаних студената (25–30) забележен је почетком и крајем посматраног периода, док се у годинама између он креће између 13 и 20. Изразити пад уписаних у школској 2006/07. години вероватно је могуће објаснити оснивањем Катедре за социјални рад и социјалну политику на Филозофском факултету, што је довело до одлива потенцијалних студената социологије, јер су у студијама које припремају за занимање социјалног радника видели

[14] Од поменутог броја дипломираних студената према извору се наводи да је било 369 студената Албанаца, 127 Срба и 10 страних држављана.

прилику за лакши пут до запослења. На ту чињеницу указујемо стога што је подручје с којег долази највећи број студената Универзитета у Косовској Митровици засићено образовним профилом школованим на Катедри за филозофију и социологију. На речено упућује и интересовање студената за упис на студије социјалног рада и социјалне политике и у годинама након одлуке Факултета о „гашењу“ ове Катедре, као и поновни пораст броја уписаних на Катедри за социологију.

Табела 1. **Број уписаних и дипломираних студената по години уписа/дипломирања и полној структури (1999–2011)***

Школска година	**Број уписаних**		**Σ**	**Број дипломираних**		**Σ**
	М	Ж		М	Ж	
1973/1974–1995/1996.			4.359			506
1999/2000.	16	11	27	1	1	2
2000/2001.	12	15	27	0	2	2
2001/2002.	6	10	16	4	4	8
2002/2003.	6	13	19	5	12	17
2003/2004.	8	10	18	1	6	7
2004/2005.	4	9	13	1	1	2
2005/2006.	5	14	19	1	6	7
2006/2007.	2	2	4	1	2	3
2007/2008.	8	17	25	3	8	11
2008/2009.	6	14	20	2	2	4
2009/2010.	19	11	30	1	4	5
2010/2011.	2	13	15	0	6	6
2011/2012.	15	18	33	2	7	9
Σ**	**109**	**157**	**266**	**22**	**61**	**83**

* Табела је сачињена на основу података Студентске службе Филозофског факултета у Косовској Митровици и извештаја поводом 35 година Филозофског факултета у Приштини када је реч о збирном податку за прве 22 године постојања Катедре.

** Сумирани резултати се односе само на тринаестодишњи период за који постоје прецизни подаци

Табела 2. **Број дипломираних према години и полу (1993–2011)***

Година дипломирања	**Број дипломираних**		**Σ**
	М	Ж	
1993.	1	7	8
1994.	4	3	7
1995.	4	13	17
1996.	0	5	5
1997.	2	4	6
1998.	5	8	13
1999.	1	1	2
2000.	0	2	2
2001.	4	4	8
2002.	5	12	17
2003.	1	6	7
2004.	1	1	2
2005.	1	6	7
2006.	1	2	3
2007.	3	8	11
2008.	2	2	4
2009.	1	4	5
2010.	0	6	6
2011.	2	7	9
∑	**38**	**101**	**139**

* Табела је сачињена на основу података Студентске службе Филозофског факултета у Косовској Митровици и расположиве евиденције Ректората Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Када је реч о одабирању тема за израду дипломских радова, расположиви подаци упућују да су студенти углавном бирали теме из пет социолошких дисциплина (Табела 3). Према евиденцији о одбрањеним дипломским радовима на Катедри за социологију Филозофског факултета Универзитета у Приштини, за период од 2000. до 2011. године, може се уочити да је нашим студентима најзанимљивија област Социологија насеља (56%) и Социологија културе (25%) – видети Табелу 3. Наведени податак треба посматрати и у склопу постојеће структуре стално запослених наставника на Катедри.

Табела 3. **Социолошке дисциплине у оквиру којих су одбрањени дипломски радови на Катедри за социологију (2000–2011)***

Година дипломирања	**Методолог. социол. истражив.**			**Социол. политике**			**Социол. породице**			**Социол. културе**			**Социол. насеља**		
	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ
2000.	0	1	**1**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	1	**1**
2001.	0	1	**1**	1	0	**1**	0	0	**0**	0	1	**1**	3	2	**5**
2002.	1	0	**1**	0	0	**0**	0	0	**0**	2	4	**6**	2	4	**6**
2003.	0	2	**2**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	2	**2**	1	2	**0**
2004.	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	1	1	**2**
2005.	0	1	**1**	0	0	**0**	0	0	**0**	1	1	**2**	0	4	**4**
2006.	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	1	2	**3**
2007.	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	2	0	**2**	1	8	**9**
2008.	0	0	**0**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	1	**1**	2	1	**3**
2009.	0	1	**1**	0	0	**0**	0	0	**0**	0	1	**1**	1	2	**3**
2010.	0	3	**3**	0	1	**1**	0	2	**2**	0	0	**0**	0	0	**0**
2011.	0	0	**0**	0	0	**0**	0	1	**1**	1	3	**4**	1	3	**4**
∑	1	9	**10**	1	1	**2**	**0**	3	**3**	6	13	**19**	13	30	**43**
100%	**12,98%**			**2,59%**			**3,89%**			**24,67%**			**55,84%**		

* Табела је сачињена на основу доступних података о темама одбрањених дипломских радова на Катедри за социологију Филозофског факултета Универзитета у Приштини преузетих из библиотеке Филозофског факултета у Косовској Митровици

Виши нивои студија

Одлуком акредитационе комисије[15] 2009. године одобрен је програм за мастер-дипломске академске студије социологије на овој Катедри, на којем је од тада уписано деветоро студената. Структура мастераната према полу показује да је овај студијски програм у знатној мери привлачнији студенткињама него студентима (Табела 4). Ово ће бити и први пут у историји Катедре да се након основних студија организује виши степен образовања за дипломиране социологе.

[15] Одлука бр. 612-00-1148/2008-04, од 10. 7. 2009.

Табела 4. **Број уписаних и дипломираних студената по години уписа/дипломирања и полној структури на студијском програму дипломских академских студија социологије**

Школска година	Број уписаних		Σ	Број дипломираних		Σ
	М	Ж		М	Ж	
2009/2010.	0	2	2	0	2	2
2010/2011.	0	4	4	0	0	0
2011/2012.	1	2	3	0	1	0
Σ	**1**	**8**	**9**	**0**	**3**	**3**

Извор: Подаци из службе евиденције за дипломске академске студије Филозофског факултета Универзитета у Приштини

До 2009. године на Катедри за филозофију и социологију није било условâ за постдипломске студије, те на овој Катедри није одбрањен ниједан магистарски рад. Са акредитовањем дипломских академских студија стекли су се услови и за одбрану мастер радова. Први мастер рад на Катедри одбрањен је априла 2011. године. Кандидат Бранислава Краговић одбранила је рад на тему *Друштвене промене: медији у глобалном добу*. Међу темама одбрањених и пријављених мастер радова својом бројношћу доминирају оне са подручја Социологије политике савременог друштва, а следи их Социологија образовања савременог друштва (Прилог 3).

Проблем са недостатком наставног кадра, условио је мали укупан број одбрањених докторских дисертација. Заправо, може се рећи да је највећи број њих одбрањен тек пошто је Катедра унеколико била ојачана пријемом властитих кадрова и ангажовањем већег броја наставника са других универзитета у земљи – пре свега Београдског и Нишког. Од оснивања до данас на Катедри је одбрањено укупно седам докторских дисертација, од којих четири припадају области социологије културе (Прилог 1).

Због укупне неповољне кадровске ситуације, свега троје од укупно десеторо наставника са Катедре докторат је бранило на матичној катедри. Остали наставници и сарадници запослени на Катедри за социологију Филозофског факултета у Косовској Митровици своје образовање су делом или у потпуности стекли на другим универзитетима – највећи број њих на Београдском и Нишком универзитету, на којима се и данас усавршава наставни подмладак.

Наставници и сарадници

Катедра за социологију данас има шеснаесторо стално запослених, од чега је четвртина жена, што је, могло би се констатовати, део општег тренда у родним односима када се посматрају подаци на нивоу читавог система високошколског образовања у Србији, али и другим земљама. За потребе новог студијског програма ангажовано је још 17 наставника и сарадника, делом из матичне високошколске установе, а делом са других универзитета (Табела 4).

Када је у питању наставни кадар, треба рећи и то да је Катедра неретко опстајала захваљујући ангажману наставника са других универзитета, у првом реду са Београдског и Нишког,[16] којим је спречено њено „гашење“ у годинама када је она остајала без наставника за „кључне“ социолошке дисциплине. Катедру је само током последњих десет година напустило десеторо наставника,[17] од тога чак седморо са социолошких предмета и троје асистената. Неки од њих наставили су своју професионалну каријеру на катедрама за социологију других универзитета у земљи и иностранству, док је део њих своју егзистенцију везао за међународне установе. У таквој ситуацији била је драгоцена помоћ колега са других универзитета, од којих ће бити поменути само неки.

За групу социолошких предмета протеклих година били су ангажовани: проф. др Веселин Илић, професор емеритус Марија Богдановић, проф. др Божо Милошевић, проф. др Драгољуб Ђорђевић, проф. др Милан Миљевић, проф. др Зоран Аврамовић, проф. др Слободан Јакшић, проф. др Милимир Мучибабић, професор емеритус Љубиша Митровић, проф. др Саша Бован, проф. др Весна Милтојевић и други. За групу филозофских и других наука: проф. др Мирко Зуровац, доц. др Светозар Синђелић, проф. др Војин Симеуновић, проф. др Гајо Петровић, проф. др Мишо Кулић, проф. др Ратко Нешковић, проф. др Глигорије Зајечарановић, проф. др Владимир Нешић, доц. др Небојша Петровић, проф. др Верица Стаменкова Трајкова, проф. др Небојша Стошић, проф. др Боро Гојковић и други. Неки од њих и данас својим ангажманом помажу у реализацији студијског програма за социологију. Истовремено, треба рећи и то да су неки од наставника са Катедре за социологију били и сада јесу ангажовани на другим факултетима и универзитетима за наставу на основним, мастер и докторским студијама.

[16] На Катедри су у мањем обиму били ангажовани и наставници са Новосадског, Сарајевског, касније и Бањалучког универзитета.

[17] Троје од поменутих је било са 50% радног времена ангажовано на Катедри, док су остали имали пун радни ангажман.

Табела 4. **Наставници и сарадници ангажовани на Катедри за социологију, према звању, полу и матичном запослењу***

Звање	Број стално запослених на Катедри за социологију	М	Ж	Број ангажованих наставника из области социологије са других високошк. установа	Број ангажов. наставника из других области са матичне високошк. установе	Број ангажов. наставника из других области са других високошк. установа	М	Ж	∑
Редовни професори	1	1	0	2	1	1	4	1	5
Ванредни професори	3	3	0	1	1	3	5	3	8
Доценти	5	3	2	0	2	1	5	3	8
Асистенти	5	4	1	0	1	0	5	1	6
Сарадници у настави	2	1	1	0	2	0	1	3	4
Лектори	0	0	0	0	2	0	0	2	2
∑	**16**	**12**	**4**	**3**	**9**	**5**	**20**	**13**	**33**

* Табела је сачињена на основу података о ангажовању наставника и сарадника на студијском програму за основне и дипломске академске студије социологије на Катедри за социологију у текућој школској години.

Научноистраживачка и издавачка делатност Филозофског факултета у Косовској Митровици у области социологије

У историји Филозофског факултета у Приштини помиње се и оснивање Института за друштвена истраживања (Круљ, 1995: 14), о чијем раду и његовим исходима, нажалост, нема никаквих података. У усменом разговору с једним од декана Филозофског факултета сазнајемо да би година оснивања Института могла бити школска 1989/90, али да није било ниједног пројекта покренутог и реализованог преко ове институције. Колико је ова чињеница о оснивању Института остала незапажена на Факултету и Катедри за социологију, говори у прилог и више пута покретани предлог за оснивање института за социолошка истраживања, који би омогућио институционални оквир за развој и унапређење научноистраживачке делатности запослених на Катедри за социологију и других

сродних студијских група. Ипак, све је остало на нивоу иницијатива. Флуктуација наставног кадра, као и последњих година бројни технички проблеми, па и они у вези са недостатком простора и за основну делатност Факултета, били су препрека да се установа определи за овај корак.

Део наставника и сарадника са Катедре је ипак учествовао у одређеном броју пројеката под окриљем института других универзитета. Филозофски факултет је у пројектном програму од 2006. до 2010. године био носилац пројекта под називом *Културни и социјални односи на Косову и Метохији* бр. 149067, који је финансирало Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије, где је било укључено и неколико наставника са Катедре за социологију. Резултати рада истраживача на овом пројекту објављени су у три зборника радова ангажованих на Пројекту (налазе се у попису издања Факултета у Прилогу 4). У пројектном периоду од 2006. до 2010. године Филозофски факултет је, такође, био носилац пројекта *Парламентарне политичке странке у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, где је са наше катедре учествовао проф. др Урош Шуваковић. Пројекат је финансирало Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Резултати истраживачког рада објављени су кроз две књиге, аутора проф. др Драгог Маликовића, проф. др Александра Растовића и проф. др Уроша Шуваковића (Прилог 4).

Маја 2009. године Катедра за социологију организовала је емпиријско истраживање на студентској популацији – *Косовско-метохијска збиља у ставовима студената Универзитета у Косовској Митровици 2009-е*, поводом организовања међународног научног скупа *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, са претензијом да у свакој наредној школској години буде приређен по један. Међутим, тек је у текућој школској години тај план и реализован. Мотив за покретање овог истраживања и за његове будуће реализације био је став запослених на Катедри како је неопходно да социолози, између осталог, партиципирају у стварању искуствене основе за закључивање о процесима који се одвијају на Косову и Метохији данас. Имајући у виду и актуелност става Пола Лазарсфелда према образовању стручњака (истраживача) у области друштвених наука, који истиче неопходност да се класично академско образовање допуни професионалним (Lazarsfeld, 1972; наведено према: Bogdanović, 1981: 76), реализација емпиријских истраживања сматрана је приликом да се студенти социологије укључе у све делове истраживачког процеса, како би употпунили своје теоријско знање и из области Методологије социолошких истраживања.[18]

[18] Иначе, последњих 19 година студенти социологије су у оквиру предиспитних обавеза на предмету Методологија социолошких истраживања у прилици да осмисле и реализују по једно социолошко истраживање.

Катедра за социологију Филозофског факултета била је извршни организатор (за Србију) међународног научног истраживања вредносних оријентација студената 2010. и 2012. године. Реч је о истраживању истовремено реализованом у Кини, Русији, Чешкој, Казахстану и Србији. Део послова око прикупљања и уноса података поверен је и студентима Катедре за социологију.

У текућем пројектном циклусу Министарства просвете и науке Републике Србије наш Факултет је носилац пројекта *47023 – Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*. Реч је о интердисциплинарном пројекту, који се реализује кроз три потпројекта, од којих је један посвећен истраживању у области друштвених наука, покривајући област социологије, политичких наука, психологије, права, демографије и педагогије. Тај потпројекат носи назив „Косово и Метохија у транзиционим и евроинтеграцијским трансформацијама“, чији је руководилац шеф Катедре за социологију проф. др Урош Шуваковић. Поред руководиоца, са Катедре учествује троје социолога и двоје филозофа. Захваљујући интензивној сарадњи са другим катедрама у земљи и иностранству, на пројекту је ангажовано још неколико социолога, при чему истичемо и учешће на пројекту проф. др Зинаиде Тихоновне Голенкове, редовног професора РУДН (Москва) и заменика директора Института за социологију Руске академије наука.

Филозофски факултет је 2011. године организовао научни скуп *Живот и дело академика Богумила Храбака*, на којем је учествовало и петоро наставника и сарадника са Катедре за социологију. У току су припреме (прикупљање радова) за објављивање међународног тематског зборника мултидисциплинарног карактера посвећеног стогодишњици ослобођења Космета од Османске империје, под називом *Косово и Метохија 1912–2012*. Наставници који су са сталним запослењем ангажовани на Катедри за социологију учествују на многобројним пројектима које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Када је реч о афирмацији социологије, вредан је помена податак да је Српско социолошко друштво, на иницијативу Катедре за социологију Филозофског факултета Универзитета у Приштини, оформило Огранак Српског социолошког друштва за Косово и Метохију, чији је председник доц. др Јасмина Петровић, а секретар Снежана Попић, чија је оснивачка скупштина одржана 22. децембра 2010. У оснивању Огранка учествовало је дванаесторо социолога наставника и сарадника Катедре за социологију Филозофског факултета и Учитељског факултета Универзитета у Приштини, и десетак заинтересованих социолога са простора Косова и Метохије. У последње три године успостављена је међукатедарска сарадња са свим одељењима за социологију на филозофским факултетима у Србији, Републици Српској и Црној Гори, што погодује размени научних и стручних информација.

При Универзитету у Приштини од 1970. године покренута је издавачка делатност. Према доступним подацима, под окриљем Универзитета у периоду 1970–1985 (Univerzitet u Prištini, 1985: 9–15), једина књига уџбеничког карактера из области социологије била је књига на албанском језику *Основи социологије*, Анта Фиаменга, у преводу Фехмија Аганија, први пут 1971, а потом и 1984. године. Након тог периода, до принудног измештања Факултета, ауторкама текста позната је још само једна публикација из области социологије која се појавила у оквиру издавачке делатности Универзитета. Реч је о збирци социолошких текстова *Ка социологији*, штампаној 1997. године, коју су приредили проф. др Јован Живковић и проф. др Ђокица Јовановић, тада професори на Катедри за филозофију и социологију Приштинског универзитета.

Током година које је Факултет провео у свом матичном седишту у Приштини, на Универзитету је покренут и часопис *Универзитетска мисао*, чији је први двоброј објављен 1993, након чега је штампана само још једна свеска.

Од 1970. Филозофски факултет редовно, ако се изузму године измештања Факулета, објављује и *Зборник радова*, у којем је један његов сегмент посвећен и радовима из области социологије. До сада је објављено 37 издања *Зборника Филозофског факултета*. Тачан број социолошких радова није могуће установити, управо из разлога што је и библиотека Филозофског факултета са комплетним књижевним фондом, укључујући и периодику, остала у Приштини.[19]

На основу доступних издања Зборника Филозофског факултета могуће је установити учесталост социолошких радова и тема из појединих области социологије (Табела 6). Невелик број социолошких радова објављених у Зборнику Филозофског факултета показује знатну дисциплинарну хетерогеност. Ипак, бројношћу се истичу радови из области социологије политике, којих има чак 33%. За њима следе теме које захватају подручје социологије културе (9%), социологије насеља (6,5%), методологије, социологије рада и социологије образовања (по 4%).

Табела 6. Број социолошких радова објављених у *Зборнику радова* Филозофског факултета

Година издања	**1990**	**1993**	**1995**	**1997**	**1998–99**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**Σ***
Број соц. радова	1	1	5	1	2	/	6	3	2	4	8	3	/	10	2	5	**53**

[19] Ауторке су покушале да од надлежних Филозофског факултета са седиштем у Приштини добију потребне податке, али без успеха. Безуспешно је контактирана и Канцеларија за спољне односе Универзитета у Приштини. Непостојање воље за научном сарадњом на поменутом Универзитету указује на изразиту дистанцираност у односу на српску етничку групу, чак и када је у питању чисто академска сарадња.

* Табела је сачињена на основу доступних издања *Зборника Филозофског факултета* и приватне библиотеке једне од ауторки прилога.

Након смештања у садашње седиште Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици интензивирао је издавачку делатност. Самостално или као саиздавач, Факултет се појављује и у 19 социолошких публикација, укључујући и неколико уџбеника (Прилог 4). Између осталог, вредно је поменути да је као резултат организовања међународног научног скупа *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* објављен и петокњижни међународни тематски зборник под истим називом, при чему је књигу 4 *Социологија и друге друштвене науке* уредио проф. др Урош Шуваковић (Прилог 4).

Уместо закључка

На основу овог фрагментарног излагања чињеница о институционалном развоју Катедре за социологију Филозофског факултета у Косовској Митровици могуће је закључити да је реч о катедри чији је рад умногоме био отежан специфичним околностима у којима је деловала. Политичка превирања којима су обележене деценије њеног постојања у појединим тренуцима доводила су у питање и сâм опстанак. Недостатак кадрова који су трајније ангажовани на Катедри умногоме је допринео стагнацији у организацији институције професионалног образовања. Видљиво је то, између осталог, не само у немогућности да се развију постдипломске студије и омогући даље професионално усавршавање дипломираних студената, него и довођење у питање реализације програма основних студија у појединим моментима.

За опстанак у таквим околностима Катедра дугује захвалност бројним професионално афирмисаним наставницима у области социологије, и не само њој, који су помогли да се овај проблем премости. Опстанку и унапређењу њеног рада допринео је и ентузијазам властитих кадрова. Данас, када је проблем са наставним особљем мање изражен и када су створени технички услови за њено функционисање, код запослених на Катедри постоји мотив за повећање степена њене организованости и квалитета у извођењу наставе основних и дипломских академских студија социологије. Не треба посебно истицати да свеукупност прилика у том делу Србије и даље представља тешко бреме и отежавајући фактор за постизање тог циља.

Прилози

Прилог 1. **Библиографски преглед одбрањених докторских теза из социологије на Филозофском факултету у Косовској Митровици**

1. Димитријевић, Србољуб: „Човек, игра и свет“, 1999.
2. Ђорђевић, Радомир: „Поруке урбане културе и савремене друштвене промене“, 2000.
3. Димитријевић, Станиша: „Социјална Мисао Ђорђа Тасића“, 2002.
4. Шутовић, Милојица: „Национални сукоби и распад СФРЈ“, 2003.
5. Анђелковић, Петар: „Социо-културна и антрополошка мисао Јустина Поповића“ 2005.
6. Трифуновић, Весна: „Православље у образовању и образовној култури“, 2006.
7. Димитријевић, Србољуб: „Утицај социјалног порекла младих на избор професије“, 2008.

Прилог 2. **Библиографски преглед одбрањених завршних мастер радова из Социологије на Филозофском факултету у Косовској Митровици**

1. Краговић, Бранислава: „Друштвене промене: медији у глобалном добу“, 2011.
2. Базић, Бојана: „Распрострањеност насиља и облици његовог испољавања у школама северног Космета“, 2012.
3. Попић, Снежана: „Српска друштвена мисао о глобализацији у упоредној перспективи“, 2012.

Прилог 3. **Библиографски преглед пријављених тема завршних мастер радова из Социологије на Филозофском факултету у Косовској Митровици**

1. Недељковић, Весна: „Родне неједнакости у образовању: са посебним освртом на Србију и АП Косово и Метохија“, 2011.
2. Перовић, Благица: „Социјалне неједнакости у образовању: утицај социјалног порекла на образовно постигнуће и образовне аспирације студената“, 2011.
3. Перовић, Слађана: „Породична стратегија свакодневног преживљавања у условима транзиције“, 2011.
4. Мирић, Мирјана: „Филмска слика о Србима (1991–2012)“, 2012.
5. Костић, Људмила: „Програмска опредељења политичких партија у вези са питањем Косова и Метохије (1990–2012)“, 2012.
6. Вуковић, Мирко: „Локална самоуправа и политички плурализам у Бијелом Пољу“, 2012.

Прилог 4. **Самостална и саиздавачка делатност Филозофског факултета у Косовској Митровици из области социологије**

1. Аврамовић, З., ур. (2007). *Друштво и култура Срба Косова и Метохије*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици.
2. Ђорђевић, Р. (2009). *Социологија села и града*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици.
3. Ђорђевић, Р. (2011). *Град и графити*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
4. Jovanović, Đ., Petrović, J., Madić, S. (2002). *Parodija tragičnog – kič kao konstituens političkog i kulturnog života u Srbiji*, Kosovska Mitrovica – Beograd: Filozofski fakultet – Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
5. Маликовић, Д. (гл. и одг. ур), Шуваковић, У. (ур), (2010). *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Међународни тематски зборник, књ. 4, Социологија и друге друштвене науке, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
6. Марковић, Д. Ж., Голенкова, Т. З., Шуваковић, У. (2009). *Социологија*, Косовска Митровица – Ниш: Филозофски факултет у Косовској Митровици – МБ Графика.
7. Миливојевић, С. (2010). *Демографија и политика*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
8. Маликовић, Д., Растовић, А. и Шуваковић, У. (2008). *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*. Књ. 2, *Партијски програми*, Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет – Трећи миленијум.
9. Маликовић, Д. Растовић, А. и Шуваковић, У. (2007). *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*. Књ. 1, *Настанак, развој и партијски системи*, Косовска Митровица, Београд: Филозофски факултет, Трећи миленијум.
10. Петровић, Ј. (2012). *Огледи о образовању у Србији: поглед на скрајнута питања*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици.
11. Петровић, Р. уред. (2008). *Прошлост, садашњост, и будућност Срба Косова и Метохије*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици.
12. Шутовић, М. (2008). *Косово између поретка и аномије*, Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет – Чигоја штампа.
13. Шутовић, М. (2009). *Вредности и насиље*, Београд – Косовска Митровица: Чигоја штампа – Филозофски факултет у Косовској Митровици.
14. Шуваковић, У. (2010). *Академско писање у друштвеним наукама*, Београд: Досије.
15. Шуваковић, У. (2011). *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

16. Živković, J. (2002). *Delovanje i rad u starim društvima*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici..
17. Živković, J. (2003). *Otvorena pitanja demokratije*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici.
18. Živković, J., Jovanović, Đ. prir. (1997). *Ka sociologiji* – zbirka socioloških tekstova, Priština: Univerzitet u Prištini.
19. Živković, J., Jovanović, Đ. prir. (2002). *Ka sociologiji* – zbirka socioloških tekstova (drugo izdanje), Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici.

Библиографија

Bogdanović, M. (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Savremena administracija: Beograd.

Bogdanović, M. (1990). Institucionalni razvoj sociologije u Jugoslaviji, *Sociologija u Jugoslaviji – institucionalni razvoj*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja FF u Beogradu.

Закон о оснивању Филозофског факултета у Приштини, *Службени гласник РС*, бр. 23/60

Круљ, Р. (1995). Тридесет пет година рада Филозофског факултета у Приштини – уводни реферат са научног скупа „Филозофски факултет – ослонац научног, економског и културног развоја друштва“, Приштина, 25–26. март 1996, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* XXV.

Milanović, V. (1990). *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*. Priština: Jedinstvo. Beograd: Kultura.

Petrović, J. (2009). Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici. *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*, priredila Marija Bogdanović, 175–185. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu i Službeni glasnik.

Univerzitet u Prištini (1985). *Bibliografija nastavnih publikacija izdatih u periodu 1970–1985*. Univerzitet u Prištini. Beograd – Priština: INP Književne novine, NIRO „Jedinstvo“.

Jasmina Petrović, Snežana Popić,
Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica
Branislava Kragović
Gymnasium/Technical School, K. Mitrovica

Summary

THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE SOCIOLOGY DEPARTMENT AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY IN PRIŠTINA, TEMPORARILY SEATED IN KOSOVSKA MITROVICA

One of the most important indicators of the professionalization and the development of a profession is the degree of its institutional and academic foundation. The conditions in which young generations are being educated in the profession and the care about their further de-

velopment are a reflection not only of the potential outcome in mastering the profession and giving individual contribution to its development, but also of the reached standards in the profession. The text is a contribution to the perception of the institutionalization and professionalization of sociology through the analysis of available data on one of the youngest and certainly the least developed Sociology Departments in our country – the Sociology Department at the Faculty of Philosophy in Priština, temporarily seated in Kosovska Mitrovica, which shared the overall situation of the social environment in which it was founded. Being relocated twice, the Department faced in its work a variety of technical, organizational and fundamental issues that are important not only for the survival of the institution, but also for its operation quality, all of which signifies that the aforementioned institution recorded quite extraordinary experiences in its history.

Key words: institutional development, the Sociology Department at the Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica, curricula, students of sociology

Слика 1. Зграда Филозофског факултета у Приштини

Слика 2. Зграда Филозофског факултета у Косовској Митровици

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 603–615
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Драгана Динић
Институт за политичке студије
Београд

УДК: 316:061.6(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС ИНСТИТУТА ЗА СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ РАЗВОЈУ СОЦИОЛОШКЕ МИСЛИ И ПРАКСЕ У СРБИЈИ

У периоду од 1957. до 1995. године на Институту за социјалну политику (ИСП) радио је већи број социолога, који су својим научноистраживачким, стручним и едукативним радом, у оквиру мултидисциплинарних тимова, оставили значајан траг у развоју социологије у Србији. Резултати њиховог стручног и истраживачког рада остали су забележени у штампаним издањима овог Института.

Овај рад има циљ да евидентира социологе који су радили на Институту за социјалну политику, да дâ преглед најзначајнијих пројеката на којима су они били ангажовани, као и библиографију радова, из публицистичке делатности ИСП-а, који су допринели дизајнирању социолошке мисли у Србији у последње три деценије 20. века.

Кључне речи: *социјална политика, социјална заштита, социјални рад, људски ресурси у науци, социолошка истраживања*

Увод

Оснивање групе за социологију 1959. године на Филозофском факултету у Београду допринело је обједињавању социолошке мисли и праксе, која се до тада развијала под окриљем других научних дисциплина.[1] Дипломирањем прве генерације социолога стекли су се услови да се питањима социологије баве социолози. Међутим, у пракси то углавном не буде тако. Социолошким питањима су наставили да се баве правници,

[1] На сајту Српског социолошког друштва могу се добити детаљније информације везане за формирање групе за социологију, а за ову прилику ћу издвојити следећу: „Идеја је била да се на Правном факултету оснује катедра за социологију. Међутим, негде, по прилици 1958, ипак се одлучује да се катедра за социологију конституише на Филозофском факултету. Најзаслужнији за формирање катедре је био Вељко Кораћ.“ (...) „Вероватно да ипак није било неке веће борбе између социолога-правника и социолога-филозофа, око места оснивања матичне катедре за социологију на Универзитету. По свему судећи, читава ствар је била одлучена још на нивоу идеологије, јер је, као што је речено, по марксистичко-лењинистичкој доктрини, филозофија била изједначавана са 'дијалектичким материјализмом', а социологија са 'историјским материјализмом', а 'дијамат' и 'истмат' се никако нису смели раздвајати (јер би то нашкодило и једном и другом).“ www.ssd.org.rs, http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=173%3A-1959&catid=48%3A2011-12-11-16-56-05&Itemid=41, приступљено 3. 6. 2012.

социјални радници, психолози, политиколози, андрагози и други, а неретко су се и социолози окушавали у водама других научних дисциплина. То свакако није минус – напротив, мултидисциплинарни приступ је богатио социолошки опус.

Занимање социолог је себи тешко крчило пут, па и данас, после више од пола века, социолози нису атрактивни за послодавце. Неке од малобројних институција које су отвориле своја врата социолозима биле су оне које су се бавиле социјалном политиком и социјалном заштитом. Три водеће институције у овим областима, у Републици Србији, биле су: Републички завод за социјална питања / Институт за социјалну политику, Покрајински завод за социјалну заштиту и Градски завод за проучавање социјалних проблема. Неки од стручњака ових институција били су социолози, али је било и оних који су се декларисали као социолози, независно од основног образовања, а који су се бавили социолошким проблемима.

На пословима социолога у Заводу за социјална питања / Институту за социјалну политику радили су: др Ив Растимир Недељковић (филозоф-социолог; докторирао истраживачким радом под називом *Из дома у живот*); др Марко Младеновић (правник-социолог; аутор *Социологије породице*); др Оливера Бурић (социолог); др Александар Миљковић (филозоф-социолог); др Весна Пешић (филозоф-социолог); др Александра Митровић (посебно се бавила проблемима Рома); др Милосав Милосављевић (филозоф-социолог); др Марија Парун-Колин (социолог); Лазар Стојановић; Лазар Ристић; Братислава Петровић; Градимир Зајић (социолог)[2] и други.[3]

У Покрајинском заводу за социјалну заштиту радио је Александар Бећин (филозоф по базичном образовању, социолог по истраживањима и објављеним радовима), један од пионира истраживачког рада у области социјалне заштите.

У Градском заводу за проучавање социјалних проблема радили су: Бора Глигоријевић (филозоф-социолог), Гордана Каћански-Удовичић, др Мирослав Ружица, Љиљана Мијановић итд.

---

[2] Скрећемо пажњу да је на Филозофском факултету најпре постојала Група за филозофију и социологију и да се тек 1959. осамостаљује Група за социологију. Такође ваља нагласити да су на пројектима ИСП-а, као спољни сарадници или консултанти ангажовани социолози из других институција.

[3] Преостали сарадници Института били су: Оливера Илић, Драгана Прокић, Зорка Ерчић, Олгица Матић, Мирјана Теодоровић, Снежана Пејаковић-Кићановић, Душан Маринковић, Љубисав Аврамовић, Витомир Стојаковић (археолог-политиколог), Петар Манојловић (социјални радник), Светислав Јовановић (психолог), Милан Пауновић, Мирослава Вељић, Бела Хорват, Милан Поповић, Драган Крстић, Војислав Петровић, Ангелина Миљковић, Мирољуб Сератлић, Милан Радојевић, Мира Зеленовић, Томислав Крговић (дипл. социјални радник) и Оливера Вицо.

Формирање Института за социјалну политику

Између два рата, па и непосредно после Другог светског рата, југословенска социјалнополитичка мисао и пракса нису биле на нивоу времена ни потреба друштва. То исто важи и за социологију, али и за неке друге науке.

Институт за социјалну политику основан је 21. јуна 1957. године, најпре као Завод за социјална питања Народне Републике Србије.[4] Било је то време социјалистичког самоуправљања, ООУР-а и СИЗ-ова и афирмисања деетатизације, време индустријализације и урбанизације, миграција из села у градове и радикалног преструктурирања патријархалне породице. Тако сложене друштвене промене захтевале су систематско научно проучавање, стручно праћење и решавање проблема који су нарастали. Завод је створен за потребе подручја НР Србије (без аутономних покрајина и подручја Града Београда), али је веома брзо проширио границе свога деловања. Његова мисија је утемељена на Титовој поруци да *„без економске и социјалне сигурности, нема ни слободе личности, ни слободног друштва, ни прогреса“*. Основна подручја на којима се Институт за социјалну политику ангажовао била су: социјална заштита у Србији и њено унапређивање, научноистраживачки рад, мониторинг одређених појава и активности, развојно програмирање и планирање, развој социјалне политике, унапређивање организовања и стручног рада у организацијама удруженог рада социјалне заштите (кроз стручну помоћ и надзор), усавршавање кадрова социјалне заштите, публицистичка и издавачка делатност и најзад сарадња са стручним и научним организацијама у земљи и иностранству.

Институт за социјалну политику био је *у првој фази* свога рада (1957–1959) посвећен *образовној функцији*. У Заводу за социјална питања радили су Виши течај и Интернат за социјалне раднике, а сви запослени, укључујући малобројне стручњаке, били су потпуно посвећени Вишем течају, тако да је изостао истраживачки рад.

У другој фази (1960–1967) Виши течај и Интернат се осамостаљују, а Течај прераста у Вишу школу за социјалне раднике. У то време Завод развија своју *истраживачку делатност* и стварају се услови за прерастање Завода у Институт.

У трећој фази од 1967. године почиње са радом Институт за социјалну политику, а фокус се помера ка *стручном усавршавању кадрова*,

[4] Први директор Завода за социјална питања са Вишим течајем за социјалне раднике био је дипл. правник Светислав Недељковић, а последњи директор Завода био је редовни професор Правног факултета др Михајло Ступар. Управо је он заслужан за прерастање Завода у Институт за социјалну политику, који је резултатима рада прешао границе наше земље.

публицистичкој делатности, објављивању стручних радова и књига и стварању документационог и информативног центра за област социјалне заштите и социјалног рада. (*Зборник*, 1977) Већ 1971. године на Институту за социјалну политику било је довољно доктора наука, чиме су испуњени законски услови за добијање статуса научне јединице.

Институт за социјалну политику дао је велики допринос у стручном оспособљавању кадрова социјалне заштите у Републици, али и шире. На Институту је било запослено 14 стручњака са звањем доктора и магистра наука,[5] од којих је већина предавала и на Вишој школи за социјалне раднике, касније на Факултету политичких наука и на другим факултетима.[6] Међу стручњацима који су стално запослени било је: социјалних радника, *социолога*, психолога, педагога, економиста и правника, све у складу са потребама Института за социјалну политику.

Поред њих, за обављање своје научноистраживачке делатности Институт је често ангажовао и стручњаке споља, у својству сарадника, рецензената или стручних консултаната. Тако је Институт стасао у отворену организацију, увек спремну да сарађује са организацијама и заједницама и из других република, са федералним органима и организацијама, са факултетима и струковним школама, са социјално-хуманитарним организацијама, организацијама удруженог рада са подручја социјалне заштите, са стручњацима из иностранства (нпр. из Западне Немачке и Аустрије) и других средина. Стручњаци Института за социјалну политику били су веома цењени и често су налазили своје место у истраживачким тимовима других организација, а били су добро позиционирани и на одређеним политичким функцијама, на општинском, градском, републичком и федералном нивоу.

Посебно је од значаја у то време било доношење *Закона о социјалној заштити и службама социјалне заштите* (1967). Тим законом је утемељено организовано вршење функција социјалне заштите посредством социјалних служби, и то на савремен и стручан начин те на новим методолошким основама. Ту су сада социолози и други стручњаци могли да тестирају стечена знања на студијама и да их даље унапређују, кроз научноистраживачки и стручни рад. Истовремено, дошло се до спознаје да су потребе за стручњацима знатно веће и да недостају искуства у истраживачком раду, као и истраживачки резултати који би били на нивоу потреба времена у којем се живело. У одговору на постојеће стање Институт за социјалну политику је одмах као свој приоритетни циљ поставио кадровско и стручно јачање Института и стручно усавршавање

[5] Њих деветоро су та академска звања стекли на ИСП-у.

[6] Према подацима из Матичне књиге са ИСП-а радни однос је засновао 101 радник. Сви су чланови синдиката, а 2/3 су чланови СК.

постојећих кадрова. „Путем стручних састанака, семинара, саветовања, консултација, непосредних разговора, преко вршења послова стручне помоћи и путем запажене издавачке делатности Институт је упорно и стрпљиво радио на подизању нивоа запослених као и на изграђивању савремене концепције и доктрине социјалне заштите.“ (Тодоровић, Л. 1982)

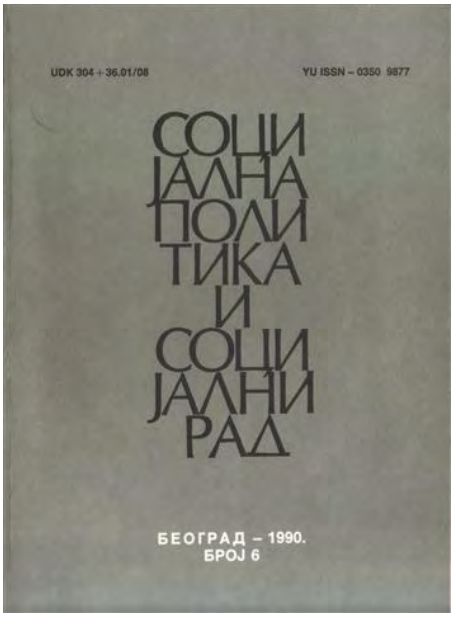

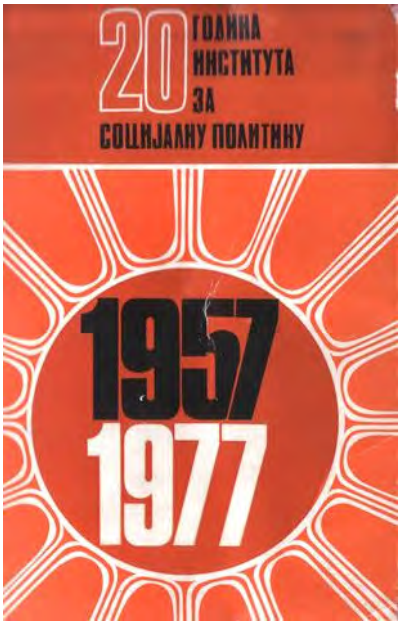

Сл. 1. Нека од штампаних издања ИСП-а

Укључујући своје стручњаке у међународне пројекте и обезбеђујући им студијске боравке у другим земљама, Институт за социјалну политику је развијао међународну сарадњу и ширио свој утицај и ван граница земље. Посебно је важно истаћи да је Институт за социјалну политику успоставио сарадњу са Међународном социјалном службом у Женеви, а та сарадња је настављена и након гашења Института. Институт је био и један од иницијатора оснивања Геронтолошког друштва Србије (1973), које и данас постоји,[7] потом Секције за истраживање породице Југословенског удружења за социологију, Секције социолога у социјалној заштити Социолошког друштва СР Србије, Заједнице дечјих домова Србије и Југославије итд.

Укидањем Градског и покрајинских завода за социјални рад (1991) и гашењем Института за социјалну политику (1995) настао је видљив застој у области стручног и научноистраживачког рада у сфери социјалне политике и социјалне заштите. Године су прошле док заводи нису враћени, што се, нажалост, није десило и са Институтом за социјалну политику.

Сл. 2. Градимир Зајић (социолог), Томислав Карађорђевић и мр Витомир Стојаковић (в. д. заменика директора ИСП-а), на Опленцу 1995.

Сл. 3. Мр Витомир Стојаковић и Марија Колин (с десне стране) на конференцији у Прагу 1991.

[7] За постигнуте резултате ИСП је добио Републичку награду социјалне заштите 1982. године.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 603–615
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Социолошка истраживања Института за социјалну политику

Анализа садржаја штампаних издања Института (посебно приручника), показује сву озбиљност и разноврсност тема и проблема којима су се његови стручњаци бавили.[8] Из овог богатог опуса издвајамо неколико пројеката међународног карактера: „Остарела лица у Југославији“, „Породични и домски смештај деце у Југославији“, „Упоредна студија система социјалне заштите“, „Кадрови у службама социјалне заштите и рехабилитација – школовање и коришћење стечених знања у пракси“. Незаобилазни су и пројекти националног карактера који су били пионирски по темама које су захватили: рад центара за социјални рад, рад са децом ометеном у развоју, социјални проблеми радника запослених у иностранству, систем социјалних служби, примена *Закона о браку и породичним односима*, проблеми брака и породице, поткултура, насеља, регионални проблеми, друштвена брига о старима, друштвена брига о деци без родитеља и васпитно запуштеној деци, друштвена брига о инвалидима, дезорганизација личности, социјални рад у планирању породице и т. сл.

Стотинак истраживачких и стручно-аналитичких радова и елабората били су фокусирани на област социјалне и дечје заштите, на област социјалног осигурања, односно пензијско-инвалидског осигурања, на област борачке заштите, становања и на друге области социјалне заштите и социјалне политике.

Без обзира на велике амбиције и ентузијазам стручњака Института, није изостао ни критички осврт на постигнуте резултате.[9] „У погледу општег положаја научно-истраживачке делатности у области социјалне политике и социјалне заштите, мора се констатовати и неколико крупних проблема: одсуство дугорочне политике програмирања научног рада, одсуство концепције о кључним областима истраживања, нерашчишћене дилеме на теоријском плану, од којих зависи даља разрада истраживачке политике, нерашчишћени неки основни појмови и дефиниције у области социјалне политике итд. Последица тога је оријентација Института на парцијалне пројекте, претежно емпиријског карактера, ограни-

[8] На ИСП-у је урађено преко 250 научноистраживачких и стручно-аналитичких пројеката и студија, углавном апликативног и развојно-планског карактера; одржано је око 40 стручних и научних скупова (саветовања, семинара и симпозијума); објављено је преко 50 публикација (што представља максимум у области социјалне политике). Библиотека Института је јединствена у Југославији, а доступна је студентима, научној, стручној и лаичкој јавности.

[9] Ову анализу је сачинио Петар Манојловић, један од в. д. директора ИСП-а, поводом 20 година рада Института.

ченог обима и по правилу краћег трајања.“ (*Зборник*, 1977) Томе треба додати и питање адекватне кадровске оспособљености и система финансирања Института. Зато је један од пројектованих праваца, након сачињене критичке анализе, била оријентација на фундаментална, дугорочна истраживања, уз истовремено развијање емпиријских истраживања која се тичу појединачних аспеката социјалних проблема.

Допринос Института за социјалну политику науци о друштву у Србији

Формирање *библиотеке* и документације дало је немерљив допринос развоју многих научних дисциплина, па и социологије. Библиотека садржи преко 5.500 домаћих и страних књига, а сваке године је обнављала свој фонд за стотинак нових наслова, домаћих и страних аутора. Стручњаци процењују да библиотечки фонд Института за социјалну политику представља јединствену специјализовану библиотеку у великој Југославији, за област социјалне политике, социјалне заштите и социјалног рада, и да она има шири друштвени значај посматрано из угла корисника библиотеке.

Овоме треба додати израду специјализованих *библиографија* у којима се прати и обрађује стручна литература и евидентирају најновија достигнућа у теорији и пракси социјалне политике, социјалне заштите и социјалног рада. Тако је сачињена библиографија за област кадрова у службама социјалне заштите, за област дечје заштите, васпитне запуштености и малолетничке делинквенције, за област брака, породице и домаћинства, солидарности у социјалној политици итд. Институт је покренуо и *Билтен делатности социјалне заштите*, а посебно је значајно да је 1974. године сачинио и објавио *попис* свих корисника социјалне заштите.

Својеврстан допринос социолошкој мисли дала је Нада Жестић, стручна сарадница у библиотеци Института за социјалну политику, која је сачинила регистар свих радова Института 1957–1977. године, као и истраживања из којих су ти радови проистекли. Многи радови су преведени на неки од светских језика, што је стручњацима Института омогућило излазак у свет.[10]

Гашењем Института за социјалну политику (1995) његову архиву, статистику, библиотеку и преостале запослене преузео је Институт за политичке студије из Београда. Имајући све наведено у виду, можемо са сигурношћу рећи да је писана заоставштина Института за социјалну политику незаобилазна основа за сва будућа озбиљнија социолошка истраживања и за евентуалне генерализације на плану науке о друштву.

[10] У поменутом зборнику из 1977. овај регистар је дат на стр. 31–94.

Прилози

Прилог 1 – *ИЗВОД ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ СЛУЖБЕНИКА*
Завода за социјална питања
Институт за социјалну политику – 1957.

Презиме и име	Пол		Год. рођ.	Место	Држава	Факултет	Одакле долази	Почетак рада	Завршетак рада
Недељковић др Душана Ив		м	1930	Париз, Француска	ФНРЈ	Филозофски фак.	Мешовита учитељска школа у Призрену	1. 11. 1957. асистент	1. 4. 1974. споразумни раскид радног односа
Прокић Бурбулов Миодрага Драгана	ж		1931	Крагујевац, Србија	ФНРЈ	Филозофски	Стручна школа ученика у привреди бр. 9, Београд	1. 11. 1957. асистент	31. 5. 1963. споразумни раскид, отишла на Институт за економику пољопривреде у Београду
Миљковић др Адама Александар		м	1929.	Београд, Србија	ФНРЈ	Филозофски	Биро за посредовање рада НОО Звездара	15. 7. 1958. асистент	12. 9. 1994. старосна пензија од 3. 10. 1994.
Матић Душана Олгица	ж		1928.	Пећинци, Србија	ФНРЈ	Филозофски	Удружење нов. пред-уз. Југославије, Београд	1. 9. 1958. асистент	30. 6. 1961. споразумни раскид, отишла на Институт за криминолошка и социолошка истраживања у Београду
Пејаковић Мираша Снежана	ж		1935.	Вршац, Србија	ФНРЈ	Филозофски фак. филозофија	Народна библиотека Београд	9. 6. 1960. стручни сарадник	30. 4. ??? споразумни раскид, отишла у Републички завод за јавну управу Београд
Вељић Светозара Мирослава	ж		1926.	Трњаци, Брчко – БИХ	СФРЈ	Филозофски	Скупштина општине Стари Град Београд	1. 1. 1965. виши самостални стручни сарадник	???

Бајалица Срдонов (Стевои) Мила	ж		1913.	Ђурђево, Србија	СФРЈ	Филозофски	Секретаријат за народно здравље	9. 2. 1961. директор	16. 9. ??? пензија и одлазак у Етиопију
Петровић Добривоје Братислава	ж		1940.	Чачак, Србија	СФРЈ	Филозофски социологија	приправник	14. 10. 1968. сарадник приправник	31. 12. 1984. споразумни раскид
Крстић Јордана Драган		м	1929.	Београд, Србија	СФРЈ	Филозофски	Институт за педагошка истраживања	1. 4. 1969. виши стручни сарадник	1. 11. 1972. споразумни раскид, отишао у Вишу школу за социјалне раднике у Београду
Бурић Радомира Оливера	ж		1921.	Београд, Србија	СФРЈ	Филозофски доктор социолошких наука	Институт друштвених наука	1. 12. 1970. научни сарадник	9. 7. 1980. одлазак у старосну пензију од 31. 7. 1980.
Поповић Пешић Душана Весна	ж		1940.	Гроцка, Србија	СФРЈ	Филозофски филозофија	Институт друштвених наука	1. 8. 1972. виши стручни сарадник	???
Милосављевић Витомира Милосав		м	1941.	Жуковац Ниш	СФРЈ	Филозофски филозофија	Председник Омладине Југославије	1. 12. 1972. виши стручни сарадник	30. 9. 1979. споразумни раскид, Виша школа за социјалне раднике у Београду
Парун Фрање Марија	ж		1948.	Земун Србија	СФРЈ	Филозофски социологија	прво запослење	2. 4. 1973. приправник сарадник	1. 2. 1996. споразум о преузимању
Радојевић Гојка Милан		м	1934.	Столац БИХ	СФРЈ	Филозофски	ЦСР Зеница	21. 4. 1975. стручни сарадник	2. 9. 1990. споразум
Вицо Јована Оливера	ж		1937.	Миљевик БИХ	СФРЈ	Филозофски		1. 4. 1976.	31. 10. 1976. споразум
Зајић Симијон Градимир		м	1944.	Гаревина, Србија	СФРЈ	Филозофски социологија	Завод за проучавање социјалних проблема	1. 4. 1979. самостални стручни сарадник	31. 1. 1996. споразум о преузимању, Институт за криминолошка и социолошка истраживања

Миловановић Јован Милорад		м	1930.	Аранђеловац, Србија	СФРЈ	Филозофски	Виша школа за социјалне раднике	1. 11. 1983. виши стручни сарадник	31. 1. 1991. пензија
Ђорђевић Тодор Сузана	ж		1955.	Подујево, Србија	СФРЈ	Филозофски	–	17. 9. 1984. приправник	1. 8. 1993. споразумни раскид
Субота Николе Неда	ж		1947.	Загреб, Хрватска	СФРЈ	Филозофски	Медицински фак. Нови Сад	1. 1. 1985. самостални стручни	21. 9. 1987. споразумни раскид
Коматина Томислава Славица	ж		1963.	Пирот, Србија	СРЈ	Филозофски социологија	Републички завод за тржиште рада Београд	1. 7. 1993. на одређено време	12. 7. 1995.
Стојановић Живана Драгана	ж		1945.	Зрењанин Србија	СРЈ	Филозофски социологија	Југословенски институт за урбанизам и становање Београд	28. 12. 1993.	22. 9. 1995. споразум о преузимању од 22. 9. 1995. са Институтом за економику пољопривреде

Директори и вршиоци дужности директора Завода/ИСП-а:

1. Светислав Недељковић (дир),
2. Богољуб Васић (в. д. дир),
3. Милица Пејаковић (дир),
4. Петар Манојловић (в. д. дир),
5. Милица Бајалица-Срданов (дир),
6. Мирослава Вељић (в. д. дир),
7. Михајло Ступар (дир),
8. Милан Поповић (в. д. дир),
9. Марко Младеновић (дир),
10. Ив Растимир Недељковић (в. д. дир. и дир),
11. Оливера Бурић (в. д. дир),
12. Душан Лакићевић (дир),
13. Милосав Милосављевић (в. д. дир. и дир).

Прилог 2 – *Библиографија радова из области социологије* у штампаним издањима Института за социјалну политику

1. **Бајић Нада**: *Малолетнички бракови на територији општине Нови Сад*; Социјална политика и социјални рад 3, Београд, 1978.
2. **Бурић Оливера**: *Истраживање породице, брака и домаћинства у Југославији 1866–1973.* – Студија са библиографијом, ИСП, Београд, 1973.
3. **Бурић Оливера**: *Породица и друштвени систем*, Институт за социјалну политику, Београд, 1980.
4. **Влајковић Милан**: *Малолетнички бракови – неки аспекти поступка у органу старатељства*; Социјална политика и социјални рад, бр. 2–3, Београд, 1990.
5. **Делибашић Раде**: *Породица у остваривању васпитне функције*, Социјална политика, бр. 3–4, ИПС, Београд, 1992.
6. **Игњатовић Бранимир**: *Проблеми малолетничких бракова у односу на карактеристична обележја понашања и статус пре ступања у брак*, Социјална политика, бр. 1, Београд, 1987.
7. **Максовић Милош**: *Породично васпитање женске деце и малолетнички бракови*, Социјална политика и социјални рад, бр. 2, Београд, 1986.
8. **Радушки Нада** (1992): *Промене у величини и структури домаћинства Србије према демографским карактеристикама*, Социјална политика бр. 3–4, ИПС, Београд.

Литература

- Динић, Д. (2009), Геронтолошка мисао и пракса у Србији у 20. веку, *Геронтологија* 1/2009. Геронтолошко друштво Србије. Београд, стр. 69–83.
- Лакићевић, Д. (1976), *Мисао и пракса социјалне политике Југославије између два светска рата*, ИСП.
- Тодоровић, Л. (1989), *Деца и друштво – социјалнополитичка студија*, ИСП.
- Тодоровић, Л. (1982), *Уводни реферат поводом 25. годишњице ИСП-а*, 23. 12. 1982.

Извори података

- Зборник *Двадесет година ИСП 1957–1977*, ИСП 1977.
- *Матична књига службеника*, Завод за социјална питања – ИСП, 1957.
- *Правци развоја и развојне могућности ИСП у условима транзиције Југославије ка тржишној економији, правној и социјалној држави.*
- *Програм преструктурирања пословања ИСП у 1992. години.*

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 603–615
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Dragana Dinić
Institute of Political Studies
Belgrade

Summary

CONTRIBUTION OF THE INSTITUTE FOR SOCIAL POLICY TO THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGICAL THOUGHT AND PRACTICE IN SERBIA

Between 1957 and 1995, at the Institute for Social Policy, a number of sociologists worked, whose scientific research, professional and educational activities, as a part of multidisciplinary teams, have left a significant mark on the development of sociology in Serbia. The results of their research and professional others are recorded in printed editions of the Institute.

This paper aims at documenting social scientists who worked at the ISP to provide an overview of the most important projects in which they were engaged, and bibliography, from publishing activities of the IPS, who contributed to the shape of sociological thought in Serbia in the last three decades of the 20th century.

Key words: social policy, social welfare, social work, human resources in science, sociological research

Слободан Антонић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:061.22(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СРПСКО СОЦИОЛОШКО ДРУШТВО 1961–1992.

У раду[1] *се даје преглед активности националне асоцијације социолога у Србији – Српског социолошког друштва (основаног 1954), у два раздобља: 1961–1974. и 1975–1992. Прво раздобље карактеришу рутинске активности, па и криза у стручним и друштвеним акцијама, узрокована, између осталог, и политичким разлозима. Други период (када је Друштво деловало под називом Социолошко друштво Србије), одликује успон активности како на стручном плану (оснивање секција, одржавање конференција и трибина, издавање књига и часописа), тако и на друштвеном плану (издавање јавних саопштења, упућивање протестних писама органима власти, организовање јавних расправа о питањима политичкем и друштвене реформе итд).*

Кључне речи: *стручна друштва, социологија у Србији, политичке борбе*

Српско социолошко друштво[2] (ССД) основано је 1954. године, настављајући традиције предратних Друштва за социјално васпитање (1918–1919) (видети: Антонић, 2011а), Социолошког друштва (1920–1921) (видети: Антонић, 2011д) и Друштва за социологију и друштвене науке (1935–1941) (видети: Антонић, 2011б). У првом, формативном периоду деловања (1954–1961) ССД је уобличио форме активности које су одликовале и свеукупно доцније деловање асоцијације социолога у Србији (видети: Антонић, 2011в и 2011г):

- „дискусиони састанци“, који су се састојали из уводног предавања (рецимо, Олег Мандић: *Однос историјског материјализма и социологије*, 28. децембар 1954), после којих је следила расправа;
- предавања на Коларчевом народном универзитету (рецимо, Радомир Лукић: *Појам и значај социологије*, 17. јануар 1956);

[1] Саопштење је део резултата рада на пројекту бр. 179035, који се изводи на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

[2] Друштво се од самог почетка називало овако, чак и у неким званичним документима – као што је „Уредба о оснивању Института за педагошка истраживања, од 6. новембра 1959. године“ (чл. 5; http://www.bg.ac.rs/csrp/univerzitet/glasnik_zakoni/Zbornik/Pdf/Knjiga3/3_290.pdf) – мада је званични назив био знатно дужи и компликованији: „Југословенско социолошко друштво – Секција за НР Србију, Београд“ (Врачар, 1957а; 1957б). Тако је било до 10. јуна 1961, када је и званично регистровано као *Српско социолошко друштво*.

- гостовање страних социолога (рецимо, Жорж Фридман [Georges Friedman, председник ISA 1956–1959], предавање *Савремено стање социолошких истраживања у Француској*, 28. септембра 1956);
- борба за увођење социологије као наставног предмета најпре на факултете друштвених наука (до 1958), а онда и у средње школе (до 1961), затим активности у правцу стварања студијске групе за социологију (до 1959), а касније борба да се ова настава очува, као и да се обезбеди да социологију у средњим школама предају првенствено социолози;
- издавање социолошког часописа (од 1957. *Филозофија–Социологија*, од 1959. *Социологија*, од 1961. обнављање *Социолошког прегледа*);
- организовање научних конференција (нпр. 16. и 17. маја 1960, Београд) и одлазак српских социолога на научне конференције у иностранству.

Српско социолошко друштво 1961–1974.

Српско социолошко друштво је било део Југословенског удружења за филозофију и социологију – као Секција ЈУФС-а за Србију. ЈУФС се, 1960, раздвојио на филозофски и социолошки део, па је Југословенско социолошко друштво поново постало Југословенско удружење за социологију (ЈУС). У мају 1961. одржана је скупштина Секције ЈУС-а за Србију, на којој је изабрана нова управа, на челу са Михаилом Поповићем. Тада је Друштво званично и названо Српско социолошко друштво, по угледу на Српско филозофско друштво, Српско хемијско друштво, Српско географско друштво, Српско лекарско друштво и остала традиционална стручна друштва у Србији. Друштво је под тим називом и регистровано, 10. јуна 1961, у градској полицији у Београду.

Слика 1.
Михаило Поповић (1925–2011), председник ССД-а (1961–1963) и главни уредник *Социолошког прегледа* (1961–1963); сликано 1990.

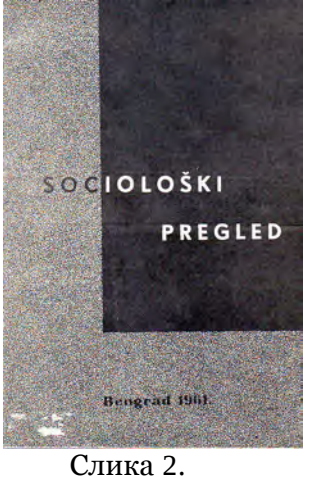

Слика 2.
Први број обновљеног *Социолошког прегледа* (1961)

У овом раздобљу бележи се известан пад броја стручних или дискусионих састанака, који су у претходној деценији чинили окосницу рада Друштва. „Одржано је свега пет стручних састанака, од којих су три предавача били страни научни радници који су гостовали у нашој земљи. И посета је била слаба, у просеку је присуствовало око петнаест чланова Друштва поред осталих слушалаца. Слаб[о] интерес[овање] за стручне дискусије и састанке дове[л]о је до тога да су се они одржали у тако малом броју. Највећи број чланова се задовољава с тим да резултате свога рада саопшти најближем кругу сарадника, а не ширем кругу слушалаца на састанцима Друштва. Објашњење је и у томе што је оснивањем нових социолошких и других института Друштво престало да буде скоро једино место где су се могла читати стручна саопштења и водити дискусије о проблемима у социологији.“ (Калембер, 1962: 214)

Институција предавања социолога из ССД на Коларчевом народном универзитету, међутим, одржала се (све до 1986, када је прекинута „услед њеног једностраног отказивања од стране ове институције“; Илић 1990: 173). У школској 1961/62. одржана су следећа предавања: Радомир Лукић: С*авремени проблеми социологије морала*; Илија Станојчић: *Основни проблеми индустријске социологије*; Војин Милић: *Проблеми теорије друштвених организација*; Вељко Кораћ: *Емпиријска и филозофска социологија*; Михаило Поповић: *Друштво, култура и друштвена свест*; Руди Супек: *Друштвени корени национализма и шовинизма*; Михаило Ђурић: *Социолошки функционализам*; Владимир Рашковић: *Социолошки проблеми нашег села*.

Ипак, најзначајнија акција ССД-а у овом времену било је обнављање *Социолошког прегледа* (1961). Он је 1938. покренут као периодични зборник радова, па је сада обновљен такође као периодични зборник. Међутим, *Социолошки преглед* је изгледао више као часопис, тако да се од самог почетка могло претпоставити да ће, после *Социологије* (1959), ово бити други специјализовани социолошки часопис у Србији. У уводнику за први број се каже: „Часопис *Социологија*, орган Југословенског социолошког друштва, за кратко време свог постојања окупио је приличан број сарадника и стекао потребан углед. Али све већи број оних који раде у овој широкој научној области и стални пораст интересовања према социологији уопште изазвали су потребу, а и могућност покретања једног прегледа у којем би, бар једном годишње, били штампани прилози из разноврсне социолошке проблематике, почев од општих, теоријских расправа, па све до емпиријских истраживачких радова о занимљивим темама из наше друштвене стварности.“ (Редакција, 1961)

Главни и одговорни уредник био је Михаило В. Поповић, а чланови редакције Радомир Лукић, Војин Милић, Драгољуб Мићуновић,

а од следеће године њима ће се придружити и Загорка Голубовић и Југослав Станковић (који ће управо бити изабран за асистента социологије на Правном факултету у Београду, где ће предавати до 2002). У првом броју је објављено свега шест чланака (аутори: Михаило В. Поповић, Михаило Ђурић, Руди Супек, Драгољуб Тасић, Душан Брезник и Крсто Килибарда), са садржајем на француском језику и са прилично опширним резимеима који су, у две трећине случајева, такође били на француском језику (што је, исто тако, нека врста континуитета са првим *Социолошким прегледом*). Састав редакције и сарадника јасно показује постепену смену генерација, те избијање у прве редове нараштаја који ће доминирати у ССД-у током шездесетих, на челу са Михаилом В. Поповићем.

И годишња скупштина ССД-а, 8. јуна 1962, такође је била једна стручна трибина, на којој су саопштени следећи реферати: Михаило Поповић: *Интерпретације Марксове схеме о друштвеној основи и надградњи у нашим уџбеницима социологије*; Слободан Боснић и Зорана Пурић: *Актуелни проблеми наше истраживачке праксе*; Манојло Броћић: *Став студената према вредностима*; Драгана Прокић: *Породица чији су чланови прешли из пољопривреде у индустрију, у новим економским и социјалним условима*.

Приметно је да је број реферата био четири пута мањи него две године раније, због чега се није морало радити у секцијама. Такође, изгледа да ни реферати нису изазвали неку нарочиту расправу, јер се у извештају каже: „Пошто су присутни чланови [скупштине – С. А.] кроз краћу дискусију изнели своја мишљења и примедбе поводом прочитаних саопштења и пошто су аутори одговорили на њихова питања, скупштина је приступила другом делу свог радног програма“ (Калембер, 1962: 214). У том делу је и изабрана нова Управа друштва, на челу са Мирославом Печујлићем.

Нова управа је, затим, 12. и 13. новембра 1961, у Београду, организовала расправу на тему *Друштвена структура југословенског друштва*. „Да би дискусија била што успешнија, неколико другова је написало саопштења, која су претходно достављена свим учесницима састанка“, а опширни изводи из реферата, као и из расправе, штампани су у *Социолошком прегледу* за 1962. годину (стр. 103–143). Саопштења су поднели Радомир Лукић, Мирослав Печујлић, Михаило Поповић, Слободан Боснић и Фирдус Џинић, а у расправи су учествовали Радомир Лукић, Љубомир Живковић, Војин Милић, Мирослав Јанићијевић, Стеван Врачар, Михаило Поповић, Чедомир Новковић, Владимир Милановић, Југослав Станковић, Исток Жагар, Владимир Рашковић, Мирослав Печујлић, Слободан Боснић и Фирдус Џинић. Приметно је да у овој расправи није било никога из (будуће) праксис-групе, као и да већину учесника чине социолози с Правног факултета и ИДН-а.

Најважнији догађај за социологију у то време било је увођење предмета Основи науке о друштву у гимназије и учитељске школе у Србији (1961). То је значило да ће дипломирани социолози имати где да се запосле. Првих година сви социолози су лако налазили посао. „Сви до сада дипломирани социолози су ангажовани у институтима и установама, сем једног који је наставник у гимназији.“ (Бугарски, 1964: 55) Међутим, још 1968. већину наставника „основа науке о друштву“ не чине социолози, већ историчари и филозофи (М. Ј., 1968). „Управо је несхватљиво“, жали се Мирослав Јанићијевић, главни уредник *Социолошког прегледа*, „да усред Београда овај предмет предаје још увек немали број историчара, правника, економиста и филозофа“ (*исто*, 240).

Још горе прилике су у унутрашњости. „Тамо је ситуација неупоредиво неповољнија и управо је минут до дванаест када је потребно алармирати све надлежне факторе. Наиме, запањује податак да и данас, десет година после отварања социолошких катедара, предмет који се званично назива *Основе науке о друштву*, а у свакодневном саобраћају ’социологијом’ (што би требало, најзад, да буде и једини његов назив!), предају у највећем броју дипломирани историчари (44,4%).“ (*исто*) Имајући ово у виду, Српско социолошко друштво ће формирати Секцију наставника социологије у средњим школама (1969), а исте године је одржано и саветовање ССД-а о наставном програму социологије у средњим школама (Илић, 1990: 171).

Фебруара 1964. у Нишу је образован огранак Српског социолошког друштва (Козић, 1965). Огранак је организовао семинар за наставнике социологије и историје средњих школа (27. април – 11. мај 1964), а предавачи су били Мирослав Р. Ђорђевић и Петар Козић, тада професори на Правно-економском факултету у Нишу. Обележена је и годишњица смрти Зигмунда Фројда, предавањем М. Симоновића *Социолошки аспекти фројдизма и психоанализе* (29. маја 1964).

Још један важан догађај јесте одлука да *Социолошки преглед* од 1964. излази као часопис, четворомесечно. Главни уредник је Слободан Боснић, а у редакцији су: Мирослав Ахтик, Љубиша Благојевић, Марија Каљевић (Богдановић), Каменко Бугарски, Ружа Петровић и Јелена Шпадијер-Џинић. Седиште часописа је са Филозофског факултета премештено на Институт друштвених наука. У уводнику пише да „*Социолошки преглед* треба да послужи међусобном обавештавању истраживача на пољу социологије. (...) Покретање нашег часописа само по себи представља позив на сарадњу за све који се баве како социолошким истраживањима, тако и питањима која су од значаја за социолошку теорију.“

Слика 3.
Слободан Боснић (1925–2003),
главни уредник
Социолошког прегледа (1964)

Слика 4.
Загорка Голубовић,
председница ССД-а (1968–1971)

Наредних година, међутим долази до извесног застоја у раду Друштва. Владимир Илић, који је писао о активностима Друштва у том периоду, каже да се „на основу дискусије са скупштине СДС-а, одржане децембра 1968, може закључити да су оне (активности – С. А) из годину у годину све више малаксавале. У току 1967. и 1968. одржано је укупно 12 стручних састанака (теме нису познате), а организационо устројство Друштва употпуњено је оснивањем четири секције (огранка) у Београду, Новом Саду, Нишу и Крагујевцу. Постоји податак да је секција у Новом Саду 1967. бројала 11 чланова. Недовољна заинтересованост чланова за рад у оквиру Друштва оцењена је као главни проблем СДС-а. Ради активирања чланства издата су два броја информативног билтена, а извршен је и покушај да се анкетира целокупно чланство. Одзив је био врло индикативан – добијена су четири попуњена анкетна листа. При поновљеном анкетирању одазвало се још шест чланова.“ (Илић, 1990: 170–171)

Због „материјалних недаћа“, односно због одсуства финансијске помоћи Заједнице за науку (тадашњег Министарства за науку), *Социолошки преглед* за 1966, 1967. и 1969. годину није се појавио (Бакић, 1974: 209). Такође, раније, није изашао ни *Социолошки преглед* за 1963.

Нова управа ССД-а, изабрана крајем 1968, на челу са Загорком Голубовић, покушала је да, током 1969, оживи рад Друштва (видети: Голубовић, 1968). Организоване су дискусије о књигама Марка Младеновића

Социологија породице, Михаила Поповића *Проблеми друштвене структуре* и Бранка Хорвата *Оглед о југословенском друштву*. Такође се ССД ангажовало на „решавању проблема Социолошког института“, присуствујући састанцима који су тим поводом одржавани и потписујући „отворено писмо“ влади Србије (Голубовић, 1968: 133). Наиме, „Институт је због неадекватног руковођења и лоших међуљудских односа крајем шездесетих година доспео у озбиљну кризу, па је доведен у питање и његов опстанак“ (Бакић, 1974: 206). Међутим, све је то било недовољно да се у већој мери оживи рад Друштва. „Мора се, међутим, истаћи“, вајка се Загорка Голубовић, „да у погледу иницијативе, која се очекивала од чланова Друштва, с обзиром на изразитије ангажовање у раду, није постигнут већи успех. Још увек је иницијатива препуштена скоро искључиво Управи.“ (*Исто*)

У 1970. ССД је уприличило разговоре о књигама Загорке Голубовић *Антропологија као друштвена наука*, Цветка Костића *Социологија села*, Оливере Бурић *Промене у породичном животу настале под утицајем женине запослености*, Андрије Крешића *Култ личности*, Љубомира Тадића *Поредак и слобода*, Михаила Ђурића *Хуманизам као политички идеал* (Илић, 1990: 171). На Коларчевом народном универзитету организован је циклус од осам предавања, чије су теме биле: Манипулација идејама, Конфликти у социјалистичком друштву, Педагог и религија, Етничка хомогеност нашег друштва, Социолошка анализа фактора привредног кретања, О култури и некултури, Проблеми расподеле друштвене моћи у социјалистичком самоуправном друштву, Проблем једнакости и социјалне диференцијације (исто). „Настојање тадашње управе да формира потпуну евиденцију чланства остало је без резултата.“ (Исто)

На скупштини Српског социолошког друштва 9. јануара 1971. изабрана је нова управа, на челу са Драгољубом Мићуновићем. Исте године уприличено је *Саветовање социолога запослених у привреди*. Српско социолошко друштво је формирало Социолошку трибину, којом је руководио Небојша Попов. На њој су организовани разговори о књигама: Мирослав Печујлић, *Хоризонти револуције*; Милан Мирић, *Резервати*; Руди Супек, *Хуманистичка интелигенција*; Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*; Иван Кувачић, *Сукоби*. Такође је на Социолошкој трибини, 1971, разговарано о пројектима искуствених истраживања који би били понуђени Фонду науке за финансирање, а поводом амандмана на Устав СФРЈ уприличена је расправа *Радничка класа и држава*.

Била је активна и Секција наставника социологије у средњим школама, на чијем се челу налазила Љубица Адамовић. Секција је још 1969. покренула иницијативу да се напише уџбеник из социологије за средње школе, што је и учинила група професора са Филозофског факултета у Београду (*Социологија: приручник за више и средње школе*,

Београд: Рад, 1971, 455 стр). На Социолошкој трибини, којој су, уз ауторе, присуствовали и професори гимназија, као и ученици једне од школа у којој се овај уџбеник користио, разговарало се о унапређењу уџбеника: „Актив наставника социологије у гимназијама чешће се окупљао у организацији Просветно-педагошког завода. Вођени су разговори о стручним проблемима везаним за наставу *Основа науке о друштву са друштвеним уређењем СФРЈ*, о примењеним тестовима знања, о новом програму овог наставног предмета, о стручним профилима којима се поверава извођење ове наставне области. Састанци су били добро посећени пошто су професори веома заинтересовани и за садржај и за начин презентирања грађе“ (Каћански, 1973: 177).

Два стручна састанка, исте године, посвећена су расправи о променама у друштву и о програму социолошких истраживања у Србији за наредни период (*исто*). Опширни изводи из прве расправе *Друштвени сукоби и промене у структури савременог југословенског друштва* објављени су у *Социолошком прегледу* 2/1971 (стр. 177–219). Скуп је отворила Загорка Голубовић, уводну реч је дао Љубомир Тадић, а у расправи су учествовали Мирослав Радовановић, Божидар Јакшић, Небојша Попов, Милан Николић, Душан Ничић, Силвано Болчић, Драгољуб Мићуновић, Неца Јованов, Светозар Стојановић, Митар Поповић и Владан Пантић.

Од 18. до 20. јануара 1972. Српско социолошко друштво је одржало конференцију на тему: *Сто година Париске комуне и развитак социјалистичке мисли у Србији до 1914. године*. Реферате су поднели: Добрица Ћосић, Љубомир Тадић, Милосав Јанићијевић, Драгољуб Мићуновић, Миладин Животић, Ружица Гузина, Витомир Вулетић и Никола Илијић, а у дискусији су учествовали још и: Живан Танић, Данко Грлић и Андрија Раденић. Реферати и дискусија објављени су у тематском броју *Социолошког прегледа*, 3/1971 (стр. 177–219). Остали подаци о активностима Друштва током 1972. нису доступни (Илић, 1990: 172)

На скупштини ССД-а 24. марта 1973, којој је присуствовало 57 чланова друштва, изабрано је ново руководство, са Миодрагом Ранковићем, на челу („изабран је једногласно“; Каћански, 1973: 177). „На Скупштини се водила непредвиђено дуга дискусија, углавном о процедуралним питањима избора новог редакционог одбора *Социолошког прегледа*, па је стога разговор на тему *Марксизам и социологија*, за који је члановима достављен уводни реферат др Мирослава Печујлића, одложен за недељу дана.“ (Каћански, 1973: 175) Такође се каже да је „веома мали број социолога уплатило чланарину за Друштво, тако да би у догледно време можда требало решити питање формалног чланства“ (Каћански, 1973: 178).

Нова управа је анализирала управо то питање и утврдила да је на евиденцији 179 чланова, од којих је само 37 платило чланарину за 1973. годину, а претплату за *Социолошки преглед* њих 18. Пошто Управа није

располагала тачном евиденцијом о ранијем измирењу чланарине, одлучила је „да се ранија дуговања чланарине бришу, тј. да се као званична евиденција узме стање за 1973. годину“. Такође је састављен „формулар за проверу чланства“, који је послат члановима са молбом да га попуне и доставе Друштву, ради тачне евиденције (*Социолошки преглед*, 2–3/1973, стр. 405–406). Наредне године је објављен списак чланова Друштва, који броји 200 имена.

Исте године је уприличена и конференција: *Перспективе и развој југословенске социологије*. Од ове године на корицама *Социолошког прегледа* стоји напомена: „часопис Српског социолошког друштва, покренут у облику зборника 1938, обновљен као зборник 1961, као часопис излази од 1964“, чиме се изручито успоставља континуитет са часописом предратног Друштва за социологију. Часопис има тираж од 700 примерака (Каћански, *исто*).

Током 1974. године разговарано је о књигама: Руди Супек, *Друштвене предрасуде*; Вилхем Рајх, *Масовна психологија фашизма*; Мирослав Печујлић: *Социологија између револуције и апологије*; Најдан Пашић, *Национално питање у савременој епохи*. Осмом конгресу ISA у Торонту (1974) присуствовали су Војин Милић и Слободан Бакић. Друштво је протестовало што је искључено из процеса писања и рецензирања новог уџбеника за предмет *Основи науке о друштву са друштвеним уређењем Југославије*, за 4. разред гимназије. Иако је друштво било планирало „да окупи један број дипломираних социолога-наставника у средњој школи и да, уз одговарајућу помоћ, припреми текст уџбеника по новом наставном програму“, Завод за уџбенике није расписао јавни конкурс, већ је, иако је знао за ову намеру Друштва, писање уџбеника поверио Радошину Рајовићу.

На то је, поврх свега, Просветни савет одбио предлог Комисије за друштвене науке Заједнице за науку СР Србије да Друштво одреди рецензента тог уџбеника, већ га је дало на рецензију Фехмију Аганију. Будући да ни један ни други нису били чланови Друштва, Управа је протестовала, 21. јуна 1974, жалећи се на намерно изостављање професионалне организације социолога из овог важног посла (*Социолошки преглед*, 1/1974, стр. 195–197). Нема никакве сумње да је до овог случаја дошло из политичких разлога.

Такође, у чланку председника Друштва, Миодрага Ранковића, „Једно разматрање положаја и делатности удружења социолога у нашем друштву данас“, објављеном у *Социологији* (2/1974, стр. 311–319), каже се да је „у последње време, у нашој Републици, донето неколико забрана књига (чији су аутори уједно и чланови СДС), а да ниједна компетентна институција није нашла за сходно да, било у поступку истраге и доношења пресуде, било у жалбеном спору – затражи мишљење Друштва као

одговарајућег вештака. (...) Републичка заједница за научни рад СРС Србије укинула је све дотације које су раније захватале и опште трошкове Друштва (за вођење рачуноводствених послова и текућу кореспонденцију) и данас, са доста скромним средствима, финансира само научне скупове који су прошли на конкурсу и партиципира у издавању стручног часописа“ (313–314).

Овакав однос према Друштву потицао је од чињенице да су већина београдског дела Праксис групе били чланови Друштва, а то су: Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Светозар Стојановић, Загорка Голубовић, Драгољуб Мићуновић, Триво Инђић и Небојша Попов (једино Миладин Животић није био у ССД-у). Штавише, двоје чланова праксис-групе су били и председници ССД-а – Загорка Голубовић 1968–1971, а Драгољуб Мићуновић 1971–1973. То је створило снажну сумњичавост званичних политичких структура према ССД-у, која је обележила целе седамдесете и осамдесете године 20. века.

У овом периоду, вероватно крајем 1973. или почетком 1974, дошло је до промене назива Друштва у Социолошко друштво Србије. Наиме, након доношења уставних амандмана (1972) којима је започет процес конфедерализације Југославије, и уочи промене Устава СФРЈ (1974), којом је тај процес и завршен, а под снажним политичким притиском да се и у организационом смислу следе тадашње владајуће идеолошке концепције, Српско социолошко друштво се, практично, морало територијално поделити у три друштва: Социолошко друштво Србије (као правни „сукцесор“ ССД-а), Социолошко друштво Војводине и Социолошко друштво Косова.

Као што је написао Слободан Бакић, главни уредник *Социолошког прегледа*, тих година је дошло „више до екстензивног него интензивног развоја социологије у Војводини и на Косову. Нажалост, комуникације међу социолозима и социолошким институцијама у нашој републици нису задовољавајуће. Затвореност и самодовољност нису погодне за развој било које науке, а поготово не друштвене науке каква је социологија. Уважавајући тежњу појединих научних средина за самосталношћу, неопходно је и указивати на опасности које из те у основи здраве тежње произилазе.“ (Бакић, 1974: 208) Формална подела социолога Србије у три одвојене организације наставила се све до краја осамдесетих година 20. века.

Покрајинска друштва су, у то време, била далеко слабија у односу на републичко и живела углавном на нивоу руководства. Социолошко друштво Војводине, рецимо, није издавало часопис, није објављивало књиге и није деловало у јавности. У организационом погледу, било је део Удружења филозофа и социолога Војводине. Социолошко друштво Косова, пак, такође је било део Друштва филозофа, социолога и политико-

лога Косова (Shoqatë së filozofëve, sociologëne, dhe polotikologëve të Kosovës). Његова основна делатност је била издавање часописа *Thema: revistë e shoqatë së filozofëve, sociologëne, dhe polotikologëve të KSA të Kosovës* (1984–?). Ово удружење је било затворено за сарадњу и са другим социолошким друштвима у СФРЈ, а не само са Социолошким друштвом Србије.

Са друге стране, СДС се могао „обраћати само социолозима који станују или раде на територији СР Србије без покрајина“ (Извештај о раду СДС 1975–1977, *Социолошки преглед*, 1/1977, стр. 140). У извештајима о раду СДС често се наглашавало да је „сарадања СДС са покрајинским удружењима социолога остала и у овом периоду без већих напредака“ и да „изузимајући личне контакте, (...) друге активности и иницијативе нису постојале“ (Извештај, *исто*).

Управа СДС-а на чијем је челу био Миодраг Ранковић завршила је свој мандат скупштином од 26. априла 1975, када је за новог председника Друштва изабран Живан Танић. На тој скупштини је усвојен и нови Статут СДС-а (објављен у *Социолошком прегледу* 3/1978). Претходног дана одржана је конференција са темом *Социологија и историја*, а саопштења су објављена у *Социолошком прегледу* (1–3/1976), и то: Симе Ћирковића, Милосава Јанићијевића, Драгољуба Мићуновића, Мирослава Радовановића, Миодрага Ранковића, као и ауторизоване дискусије Слободанке Бакић-Дамјановић и Угљеше Звекића.

Слика 5.
Драгољуб Мићуновић,
председник ССД-а 1971–1973.

Слика 6.
Ђорђије Ускоковић, главни
уредник *Социолошког прегледа*
(1975–76)

СДС 1975–1992.

Ово је био период изразитог успона нашег Друштва, које је разгранало своје делатности како на стручном, тако и на општедруштвеном плану.

У априлу 1975. на дужност је ступила нова Управа, на челу са Живаном Танићем. То је била једна од предузимљивијих и активнијих управа у историји друштва. „Активност Друштва је у овим годинама била толико интензивна да је од почетка 1975. до краја 1977. одржано чак седам стручних скупова са темама из врло различитих области социологије“ (Илић, 1990: 172). То су: *Теоријско и емпиријско проучавање друштвене структуре Југославије*; *Настава социологије на факултетима у СР Србији*; *Формирање социолога и њихово запошљавање*; *Социолошка истраживања и планирања друштвеног развоја*; *Радна организација и друштвена околина*; *Социолошке методе у проучавању социјалне политике*; *Друштвене промене на селу и средњорочни план развоја*.

„Расправе на овим скуповима су биле вођене на основу писаних саопштења која су на време достављана свим члановима Друштва“, каже се у извештају о раду СДС-а 1975–1977. (*Социолошки преглед* 1/1977, стр. 139–144). „Већина ових саопштења имала је карактер истраживачких радова и заснивала се на елаборацији и анализи емпиријских чињеница. Финансијске издатке за такве радове, као и за организацију стручних скупова, покривали су Републичка заједница науке, Марксистички центар у Бору и РТБ, као и Завод за социјалну политику.“ (*Исто*, 141)

Тако је у Бору, 14. и 15. септембра 1977, одржана конференција под називом: *Организација удруженог рада и друштвена околина*. Поднето је десет реферата, а у *Социолошком прегледу*, 1–3/1976, објављена су саопштења Владимира Милановића, Живана Танића, Станета Можина, Данила Ж. Марковића и Вере Танасијевић/Живојина Којића. У Ивањици је 23. и 24. априла 1977. уприличена конференција *Друштвене промене на селу и средњорочни план развоја*. Поднето је тридесетак саопштења, а објављени су реферати Војина Радомировића, Јована В. Ћирића и Мирослава Живковића (у *Социолошком прегледу* 1/1977), Руже Петровић, Раде Борели, Милоша Немањића и Рада В. Познанића (у *Социолошком прегледу* 2–3/1977).

Стручни скуп *Социологија као наука и струка* реализован је кроз три састанка, на којима су поднета следећа уводна саопштења: Миодраг Ранковић и Милош Марјановић: „Настава социологије на универзитетима у Београду, Нишу и Новом Саду“ (објављено у *Социолошком прегледу*, 2–3/1975, стр. 5–24), 2. децембар 1975; Загорка Голубовић, Ђорђије Ускоковић, Миодраг Стојановић и Аљоша Мимица: „Анализа радова о структури југословенског друштва“, фебруар 1976; Мирослав Радовано-

вић, „Формирање социологије и професије социолога у нашем друштву“, фебруар 1976.

Такође је у новембру 1975. уприличен разговор на тему „Социолошки аспекти друштвеног планирања“. Уводна излагања имали су Мирослав Живковић, Силвано Болчић и Сретен Вујовић. Разговарало се и о следећим књигама: у марту 1976, о књигама Александра Спасића *Јавни односи* (1972), Франца Врега *Друштвено комуницирање* (1975) и Александра Тодоровића *Масовне комуникације, научно сазнање и природне науке* (1976); у јуну 1976, о књигама Живана Танића *Сељаци на европским раскрсницама: анализа економских миграција* (1974) и Владимира Гречића *Савремене миграције радне снаге у Европи* (1975); у децембру 1976, о књизи Макса Вебера *Привреда и друштво* (1976), уводна излагања су имали Миодраг Ранковић и Мирослав Јанићијевић, почетком 1977, разговарало се о књизи Радомира Лукића *Социологија морала* (1976).

У периоду 1975–1977. основане су, или поновно активиране, и четири секције (уз оне које су се помињале у Статуту СДС-а, чл. 35: за социологију културе, за социологију професија, за социологију насеља и секција наставника социологије): Секција за масовне комуникације (председник Мирослав Ђорђевић); Секција за социјалну политику (председник Александра Митровић); Секција за социологију села (председник Војин Радомировић); Секција за социологију рада (није познато ко је био први председник)

Током 1977. рађено је на оживљавању огранака у Нишу и Крагујевцу. За оживљавање огранка у Крагујевцу задужен је био Станоје Петровић, а за огранак у Нишу Јован Ћирић. У извештају о раду СДС-а 1975–1977, поднетом на Скупштини СДС-а у Ивањици, 23. априла 1977. (*Социолошки преглед*, 1/1977, стр. 139–144), каже се још и ово: „Успостављање потпуне евиденције чланова СДС изгледа да је непремостива тешкоћа. Управни одбор се до сада три пута обраћао свим лицима за које је знао да се баве социологијом како би обновили или засновали своје чланство. Резултат је био делимичан, јер, поред нехата, вероватно да постоје и други лични разлози зашто велики број социолога не жели да се учлани у своју професионалну организацију или да са њом води преписку.“ (140)

Ти разлози, може се претпоставити, јесте што су социолози и њихова организација тих година били на политичком удару (због праксис-групе). Петоро чланова Катедре за социологију Филозофског факултета у Београду, посебном одлуком Скупштине СР Србије, 1975, удаљени су са факултета. То су били: професори Љубомир Тадић и Загорка Голубовић, доцент Драгољуб Мићуновић и асистенти Триво Инђић и Небојша Попов. Нешто доцније (1981), са Правног факултета у Новом Саду одстрањен је социолог Ласло Секељ. Стога су се многи социолози, поготово из унутрашњости, бојали да одржавају контакте са својом организацијом.

„Због тога што су они [праксисовци – С. А] били на партијском удару“, каже Владимир Милић (2010), „трпели су сви други социолози, чак и они који нису делили њихова становишта али из колегијалних разлога нису хтели да се дистанцирају. Многе генерације социолога су маргинализоване.“

Нешто доцније, у Друштво су долазили појединци и по политичком задатку. Тако Слободан Бакић, у *Социолошком прегледу* (3–4/1979), пише: „Не тако давно, били смо сведоци ситуације када су колеге и ’колеге’ долазиле ’по задатку’ у Социолошко друштво само онда када је у питању било расправљање и гласање (тј. надгласавање) у ’спорним’ случајевима. На ранијим или каснијим стручним састанцима нисмо имали прилике да их видимо.“ (стр. 123.)

У извештају се још каже да, „уколико се примене статутарни критеријуми (тј. плаћена чланарина за последње две године), Социолошко друштво Србије данас броји 84 члана“ (стр. 140). Ипак, чак 56 чланова је присуствовало Скупштини која се држала у Ивањици, 24. априла 1977, што показује постојање довољне „критичне масе“ за озбиљан рад. За новог председника СДС-а тада је изабрана Анђелка Милић.

У раздобљу 1977–1979. Управа СДС-а је уприличила више стручних састанака. Разговарало се, између осталог, и о следећим књигама: Едвард Кардељ: *Правци развоја социјалистичког система социјалистичког самоуправљања* (1977); Михаило Поповић и сар.: *Друштвени слојеви и друштвена свест* (1977); Т. Б. Ботомор: *Социологија као друштвена критика* (1977); Миодраг Ранковић и сар.: *Маса у социолошкој теорији* (1977); Ружа Петровић: *Друштво и становништво* (1978); Фирдус Џинић и Љиљана Бећевић: *Масовно комуницирање у СР Србији* (1977).

Организовано је стручно саветовање на тему *Методолошки проблеми у социолошким истраживањима*, 23. децембра 1978, поднети су реферати Силвана Болчића (објављен раније у *Гледиштима*, 3/1976) и Владимира Милића (објављен доцније у *Социолошком прегледу*, 1–2/1978), а приспело је и писмено саопштење Зорана Славујевића (објављено у истом броју *Социолошког прегледа*). У дискусији, коју је, у истом часопису, пренео Данило Мркшић, учествовали су и: Милосав Јанићијевић, Марија Богдановић, Фирдус Џинић, Михаило Поповић, Владимир Штамбук, Милорад Крнета, Живан Танић, Владимир Гоати и Мирослав Печујлић.

Секција за социологију рада организовала је трећу по реду конференцију *Социолог у удруженом раду* (Нишка Бања, април 1977), која је оцењена као „запажена“ (Извештај о раду СДС 1977–1979). Четврта конференција, на тему *Социолошки аспекти продуктивности рада* одржана је у Лесковцу, 20. и 21. априла 1979, са 26 саопштења. Секција је, у раздобљу 1971–1981, одржала укупно шест таквих скупова, а реферати са

њих су објављивани, између осталог, и у *Социолошком прегледу*. Секција је предложила Скупштини СДС-а, која је одржана 19. марта 1979, и оснивање новог часописа: *Социологија рада*. Скупштина је то прихватила, а већ након месец дана се појавио први и једини број овог часописа (дељен је на конференцији у Лесковцу).

Његов главни уредник био је Данило Ж. Марковић, председник Секције, а директор и одговорни уредник Саша М. Михајловић. Марковић је убрзо отишао, на дуже време, на научно усавршавање у Русију, напустивши и место председника Секције. Његовим одласком знатно су смањене могућности обезбеђења додатних средстава за још један социолошки часопис (јер су средства и за *Социолошки преглед* једва изналажена), што је био главни разлог брзог гашења *Социологије рада*. Уместо овог часописа, гласило Секције за социологију рада, која је била врло активна и током целих осамдесетих, постао је *Социолошки билтен*.

Секција за социјалну политику уприличила је расправу о новом Закону о породици (јануар 1978). Реактивирана је и Секција средњошколских наставника социологије, за чијег председника је изабран Борисав Џуверовић (јануара 1978). У овом периоду је дошло до реформе средњег образовања („усмерено образовање“), па се Друштво борило да нови предмет *Марксизам и социјалистичко самоуправљање* не истисне сасвим социологију, као и да социолози могу да предају марксизам (што у нацрту реформе није било у потпуности омогућено).

Број 3 за 1978. *Социолошког прегледа* представља својеврстан омаж првом броју из 1938. године. Осим тога што је на насловној страни штампано заглавље предратне свеске, објављени су, на самом почетку ове свеске часописа, разговори чланова редакције са Јованом Ђорђевићем, Михаилом Константиновићем, Николом Вучом, Драгославом Јанковићем и Божидаром Марковићем. У њима су изнета сећања на тај, утемељивачки период у развоју српске социологије, а посебно на деловање Друштва за социологију и друштвене науке (1935–1941). Тиме је још једном потврђен симболички континуитет, али овога пута не само часописа, већ и социолошког друштва са предратним, Тасићевим удружењем.

СДС се посебно ангажовало око одласка српских социолога на конгрес ISA у Упсали (14–19. августа 1978). Активност ЈУС-а на том пољу потпуно је изневерила (како стоји у Извештају о раду СДС 1977–1979), па је „СДС самостално организовало долазак својих чланова, припремило публикацију (између 1–3/1977 и 1–2/1978 изашао је посебан број *Социолошког прегледа* на енглеском језику – С. А), и било, као последица тога, и најбоље репрезентовано на конгресу у Упсали“ (Извештај, *исто*). Реферати Марије Богдановић и Владимира Штамбука (на српском језику) објављени су и у *Социолошком прегледу* 3/1978, а након Конгреса уприличен је стручни скуп, 24. октобра 1978, на којем су учесници из

Србије детаљно известили о раду Конгреса. Та излагања – Милосава Јанићијевића, Марије Богдановић, Слободана Бакића, Владимира Гоатија, Силвана Болчића и Оливере Бурић – такође су објављена у *Социолошком прегледу*, 3/1978.

У Крагујевцу је, 18–20. марта 1979, одржана научна конференција СДС-а *Образовање као израз и чинилац друштвених промена*. Неки реферати су објављени и у *Социолошком прегледу* (рецимо, саопштење Силвије Здравковић *у* 2/1979, а Војина Радомировића у 2/1980). У оквиру конференције је одржана и скупштина СДС-а (19. марта 1979). На њој је констатовано да је на списку чланова СДС-а укупно 237 социолога, док је уплатило чланарину бар једном у протеклом двогодишњем периоду 99 чланова. За новог председника СДС-а изабарана је Ружа Петровић, а за заменика Влајко Петковић.

У Београду је, 28. маја 1980. (поново) основана Секција за урбану социологију. За њеног председника је изабран Сретен Вујовић, а овај састанак је послужио и за расправу о теми *Град и социјална патологија* (уводно излагање одржао је Драган Радуловић). На другом састанку Секције, пошто се дошло до сазнања да и Урбанистички савез Србије има намеру да оснује секцију са истим називом, одлучено је да се створи заједничка секција два друштва, са истим председником. На трећем састанку Секције расправљало се о теми *Нехигијенска насеља у Београду* (уводничар Сретен Вујовић).

У том раздобљу активне су још биле и Секција за социјалну политику, Секција за масовне комуникације и Секција за социологију рада. Ова последња је организовала, 1980. у Нишу, своју пету стручну конференцију, са 20 реферата и преко 50 учесника. Тада је, на лични захтев због одласка на научно усавршавање у Русију, разрешен дужности председника Данило Ж. Марковић, а за новог председника Секција изабран је Мирослав Радовановић. Шеста стручна конференција Секције за социологију рада приличена је у Бањи Ковиљачи, 22–24. октобра 1981, са 23 реферата и око 50 учесника. Тада је усвојен и Кодекс професионалне етике социолога рада, као и Правилник о организацији и Раду Секције СДС-а за социологију рада. Изабран је нови председник Секције, Зоран Манојловић. Седма конференција одржана је у Јагодини, 24. и 25. септембра 1982, са 10 референата и око 60 учесника. Радови са овог скупа штампани су у *Социолошком билтену*, бр. 3 и 4–5 за 1982. (који је постао гласило Секције). На овој конференцији Секција је постала оснивач Југословенске секције за социологију рада и професија, за чијег је председника изабран Мирослав Радовановић (*Социолошки преглед,* 3/1982, стр. 137). Председник српске секције остао је Зоран Манојловић.

Секција за социјалну политику и социјалну заштиту расправљала је о књизи Оливере Бурић и сар., *Породица и друштвени систем* (1980).

Разговарала је и о резултатима истраживања социјалних проблема инвалида, а један састанак је био посвећен и проблемима старих на селу, о којима су управо биле објављене две књиге (Петар Манојловић, *Стари на селу и њихови социјални проблеми*, 1980, и Градимир Зајић, *Старачка домаћинства на селу*, 1980). Разговарали су и са социологом из Норвешке, Рунеом Фјолдом.

СДС је, 11. маја 1981, основао и Секцију за социјалну патологију и друштвене девијације. Ова секција је одржала стручни скуп на тему *Проституција и друштвени положај жена*, затим разговор о новим књигама из области друштвених девијација, као и скуп *Друштвени положај инвалида* (21. септембра 1981). Такође је, 16. маја 1981, основана и Секција за социологију културе, а први председник је постао Милош Немањић. У секцијама СДС-а радило је између 20 и 50 чланова (Извештај о раду СДС-а 1979–1981, објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1981, стр. 181–183). Активна су била и два огранка, Јужноморавски (са седиштем у Нишу) и Подрињско-колубарски (са седиштем у Лозници). Шумадијски огранак (са седиштем у Крагујевцу) у овом периоду није показивао посебну активност.

Организована је и међународна конференција са социолозима из Румуније, на тему *Друштвени развој и друштвене промене*, фебруара 1981. Конференција је у јавности била „веома запажена, захваљујући томе што јој је телевизија посветила неколико емисија“ (Извештај), а 14 реферата (5 румунских и 9 српских социолога) објављени су у *Социолошком прегледу* (1–2/1981). Неколико месеци након овога, Друштво је одржало и мањи научни скуп са сличном темом: *Друштвени развој и социолошка истраживања*, маја 1981, у Доњем Милановцу. Приређен је, по други пут, и разговор о књизи Михаила Поповића и сар.: *Друштвени слојеви и друштвена свест* (1977).

Број активних чланова Друштва, „оних који плаћају чланарину и учествују у стручним делатностима“, повећао се на 120. Број социолога који повремено учествују у активностима Друштва, али не плаћају чланарину процењен је на око 500 (*Извештај, исто*). Нови председник друштва, изабран 16. маја 1981, на Скупштини СДС у Доњем Милановцу, постао је Слободан Бакић. Трагично је, међутим, изгубио живот већ после годину дана, 22. априла 1982. Након тога је за вршиоца дужности председника СДС-а изабран Сретен Вујовић, да би, у децембру 1982, на то место дошао Мирослав С. Ђорђевић. Због подељености гласова на скупштини Друштва у Аранђеловцу, 14. маја 1983, избор између двојице кандидата извршило је Председништво СДС-а, на својој првој седници. Ђорђевић је тада изабран за председника СДС-а и остао на тој дужности до 30. марта 1985, када је одржана скупштина СДС-а у Београду.

У овом периоду основане су: Секција за социологију културе (16. маја 1981, председник Милош Немањић), Секција за социологију миграције (20. јануара 1983, председник Милена Давидовић), Секција за латиноамеричке студије (1983, председник Мило Петровић) и Секција за истраживање социјалних покрета (1982, председник Божидар Јакшић). Ова последња секција је била врло активна, па је уприличила предавања Владимира Гоатија „О појму социјалног покрета“ и Љубомира Тадића „Демократија и тоталитаризам“ (штампано, доцније, у *Социолошком прегледу*, 3–4/1983), као и разговор о књизи Ласла Секеља *О анархизму*.

Слика 7.
Слободан Бакић (1941–1982), председник ССД-а (СДС-а) 1981–1982, главни сауредник *Социолошког прегледа* 1971–1975. и 1977–1981.

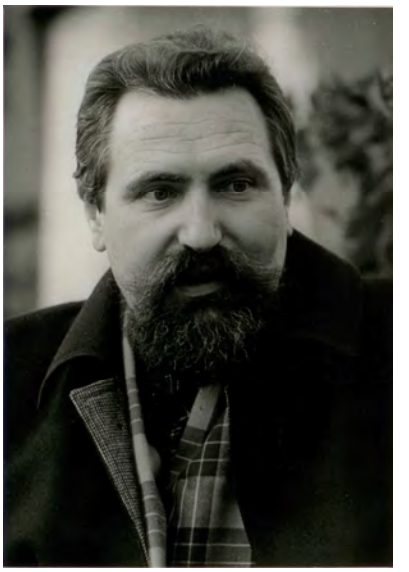

Слика 8.
Борисав Џуверовић (1944–1993), главни уредник *Социолошког прегледа* (1981–1983)

Секција за урбану социологију наставила је са радом, па је разговарала о књигама Мирослава Живковића *Прилог југословенској урбаној социологији* (1981) и Сретена Вујовића *Град и друштво* (1982). Заједно с Центром за филозофију и друштвену теорију ИДН, Секција је уприличила састанак на којем су уводна излагања на тему „Урбанизација и преовладавајући друштвени односи“ поднели социолози из Загреба, Владимир Леј (Lay) и Душица Сеферагић.

Секција за социологију рада у овом периоду је организовала четири трибине: *Информисање у удруженом раду*; *Самоуправљање и структура моћи* (заједно са Центром за филозофију и друштвену теорију ИДН-а); *Деоба рада и алијенација* (заједно са Центром за филозофију и друштвену теорију ИДН); Руководства и руковођења у удруженом раду (заједно са фабриком „Крушик“ из Ваљева).

Секција за социологију девијација (председник Иван Јанковић) приредила је предавање америчког професора Алена Лиске (Allen E. Liska), са Државног универзитета Њујорк (SUNY), 27. септембра 1983, на тему „Криве перцепције криминала и њихове друштвене последице“.

Секција за социјалну политику и социјалну заштиту угостила је, 28. децембра 1982, Хилде фон Балусек, социолошкињу из Високе школе за социјални рад и социјалну политику, из Берлина.

Уз огранке у Нишу (Јужноморавски) и Лозници (Дринско-колубарски), поново су активирани и огранци у Крагујевцу (Шумадијски) и Крушевцу (Западноморавски), као и у Ужицу (председник Иван Арсић).

У Београду је 20. децембра 1982. одржан научни скуп Српског социолошког друштва (*Социолошки преглед*, 3/82, стр. 146) *Социологија и друштвена пракса*, на којем је поднето 10 реферата, припремљених за Конгрес ISA у Мексику (август 1982), „али су због тешких материјалних прилика на овом Конгресу саопштена само три реферата“ (147). То су: Милосав Јанићијевић: *Социолошке теорије глоболног друштва*; Владимир Штамбук: *Социјализам – противуречности циљева и промена*; Загорка Голубовић: *Радничка партиципација и могућности дезалијенације радних односа*; Љубиша Крстић (Ниш): *Научно-технички прогрес и хуманизација рада*; Бошко Прокић (Ниш): *Самоуправљање у друштвеним службама Југославије*; Милан Недељковић (Крушевац): *Социолошко сазнање као извор јачања самоуправне друштвене моћи*; Мирослав Радовановић: *Делатни приступ социјалној заштити и социјалној политици у Југославији*; Анђлека Милић: *Друштвене промене и промене у саставу домаћинстава и породица у Југославији*; Угљеша Звекић: *Лажна дилема: Између бирократа и професионалаца – анализа улоге судије*; Мирослав Ахтик: *Нехумани односи у браку*.

Ово је било и доба када је Друштво започелу читаву серију јавних протеста властима, како због угрожавања интереса струке, тако и због различитих нарушавања људских права и слобода. Најпре је, у јуну 1982, Друштво упутило протест властима због нацрта новог Закона о усмереном и основном образовању. Тај закон је, уколико би се усвојио, давао могућности просветним властима да због политичке неподнобности прекину радни однос наставницима у средњим и основним школама. Такође је исказан и протест, 11. септембра 1982, због „хапшења и кажњавања затвором угледних чланова Социолошког друштва Србије“ –

Небојше Попова, Весне Пешић, Ивана Јанковића и Милана Николића. Они су прекршајно кажњени под оптужбом да су на јавном месту, 30. јула 1982, испред књижаре „Комунист“ (доцније „Никола Пашић“), истакли паролу против хапшења активиста синдиката „Солидарност“ у Пољској (они су такву оптужбу порицали).

Уследио је протест властима, 5. октобра 1983, због забране књиге Небојше Попова *Друштвени сукоби – изазов социологији* (1983). Књига је забрањена 26. септембра 1983, са образложењем да „бројним, очигледно неистинитим тврдњама, искривљује слику наше друштвене стварности“, и да би се због тих тврдњи „могла узнемирити јавност“. Социолошко друштво је затражило од Врховног суда Србије да укине ово решење.

Затим је исказан протест властима, 30. маја 1984, због хапшења Милана Николића, члана Председништва СДС (који је то био као председник Секције за социологију села), као и због хапшења апсолвента социологије Владимира Мијановића. Они су ухапшени, 23. маја 1984, заједно са 28 људи који су присуствовали предавању Милована Ђиласа. Њих шесторо је изведено пред суд („случај шесторице“) а један од њих, Миодраг Милић („Мића Доктор“), осуђен је на годину и по дана затвора.

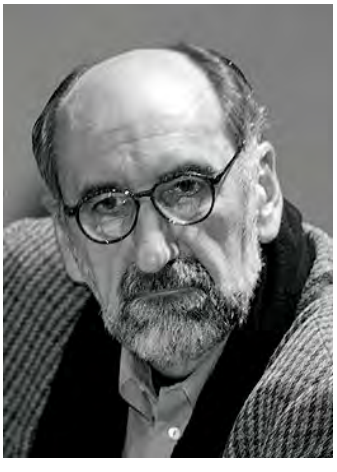

Слика 9.
Аљоша Мимица (1948–2011), главни сауредник *Социолошког прегледа* (1983–1985)

Слика 10.
Угљеша Звекић, главни сауредник *Социолошког прегледа* (1983–1985)

Уследио је протест властима, 30. маја 1984, због хапшења „још једног члана Социолошког друштва Србије, др Војислава Шешеља, из Сарајева“. Он је ухапшен, 4. маја 1984, због „деликта мишљења“, односно зато што је, по тумачењу Председништва СДС-а, „на стручним скуповима и у

необјављеним текстовима, износио резултате својих истраживања и своје теоријске ставове“ (*Социолошки преглед*, 1–2/1984, стр. 120).

Потом је председник Одбора за професионална питања социолога СДС-а, Владимир Гоати, упутио писмо властима, 6. јуна 1984, са предлогом да он лично разговара са тројицом социолога који су у том тренутку у затвору и штрајкују глађу. То су били Војислав Шешељ, Милан Николић и Владимир Мијановић. Председник Друштва, Мирослав С. Ђорђевић, 11. јуна 1984, такође је написао писмо овој тројици социолога, са позивом да прекину „свој оправдани протест путем штрајка глађу“ (*Социолошки преглед*, 1–2/1984, стр. 120–121).

Због ових протеста, као и због њиховог објављивања у *Социолошком прегледу*, Друштво је критиковано на седници Градског комитета СК, 8. октобра 1984, у реферату Ратомира Вица, члана Председништва ГК СК. Уредништво *Социолошког прегледа* оштро је одговорило (*Социолошки преглед*, 3–4/1984, стр. 303), дајући Вицу на знање да „намеравамо да и даље објављујемо обавештења, па и преписку“ Друштва са државним органима. На истој седници ГК СК, Данило Ж. Марковић је, према писању *Политике*, рекао да се на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду, „штампају публикације са антикомунистичким садржајем“, а према писању *Новости*, „да смо као партија мало учинили да тамо [тј. на Одељење – С. А] дођу мисаони људи, комунистички и самоуправно опредељени, који ће васпитавати нове генерације“ (према *Социолошки преглед*, 3–4/1984, стр. 304). Због тога је Суд части ЈУС-а, чији је председник био Миодраг Ранковић, од Марковића затражио објашњење. Марковић је Суду части упутио писмо у којем је оспорио аутентичност наведене изјаве. Међутим, Суд части је био незадовољан што Марковић није објавио исправку у новинама (без обзира на то што је једно време, после самог састанка, био ван Београда), те је Марковића јавно опоменуо, али и назначио да је с тим, барем што се њега тиче, цео случај закључен (*Социолошки преглед*, 1–2/1985, стр. 150–152).

У циљу смиривања ситуације, 7. новембра 1984. одржан је заједнички састанак Актива комуниста СДС, који су чинили око 25 социолога, са члановима Председништва и извршним секретарима ЦК СКС-а (дакле, са изузетно високим партијским руководством). Разговарало се „садржајно и отворено, о актуелним проблемима социологије као професије и као научне дисциплине у нас, као и о раду нашег Друштва“ (из Извештаја о раду СДС-а 1983–1985; објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1985, стр. 131–142; стр. 132). Такође је делегацију Друштва, 17. децембра 1984, примио и председник ССРН-а (Социјалистичког савеза радног народа) Србије, Жика Радојловић, а разговарало се о „актуелним проблемима професије, струке и Друштва“, као и о „материјалној помоћи ССРНС“ Друштву.

Међутим, односи Друштва и партијских структура остали су затегнути, што се одражавало и на однос према целој професији. Тако се у Извештају о раду СДС 1983–1985. (објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1985, стр. 131–142; стр. 133) каже да „на жалост, још увек није створена повољна друштвена, политичка нити културна клима да се с поверењем и уважавањем гледа на нашу професију, па и на наше стручно Друштво (...). Још увек појединци који имају натпросечан друштвени утицај (а поготову власт), па и поједина тела и органи, не само да с неповерењем гледају на социологију, него је сматрају 'сумњивом', а каткад чак и *a priori* субверзивном делатношћу".

Ови сукоби Друштва са влашћу на крају су довели и до поделе у руководству Друштва. На једној страни се нашао Мирослав Ђорђевић, као председник, а на другој остали чланови Председништва. Председништво је оптужило Ђорђевића да је „у разговорима и контактима с политичким руководиоцима, члановима политичких форума и на састанцима Актива СК Друштва, нетачно, некоректно, па чак и тенденциозно приказивао активност Председништва, намере и интересе појединих његових чланова" (из Извештаја о раду СДС-а 1983–1985; објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1985, стр. 131–142; стр. 135). Председништво је, такође, замерило Ђорђевићу да је подршку потражио „код појединих тобожњих чланова нашег удружења који имају одређене политичке функције, дакле и моћ, чак и власт, иако у нашем стручном удружењу они немају никакав углед нити утицај, чак неки који су били врло активни на овим састанцима и нису чланови нашег удружења (не само формално, да се нису учланили и платили чланарину, него нису ничим, па чак ни својим формалним образовањем, задужили социологију)" (*исто*).

Током 1985/86 је уследио сукоб Друштва и власти у вези још једне реформе образовања, односно судбине наставе марксизма у средњим школама. Управа Друштва, као и професори са Филозофског факултета у Београду, били су за то да марксизам или остане на нивоу на којем је био, тако да егзистира упоредо са филозофијом и социологијом, или да се марксизам сасвим укине, а да се филозофија и социологија прошире за његов фонд чаова. Са друге стране је стајала група професора са Факултета политичких наука, која је захтевала да се марксизам максимално прошири на рачун филозофије и социологије.

У расправи, коју је том приликом организовао Актив чланова СК Социолошког друштва Србије, уз учешће активиста ГК СК, дошло је до бурне расправе, у којој су прво становиште заступали Силвано Болчић, Милка Милошевић-Лубурић и Милица Вуковић (из Секције наставника марксизма СДС), док су друго становиште репрезентовали Радош Смиљковић, Милош Алексић, Радивоје Маринковић, Данило Марковић, Влајко Петковић и Синиша Зарић (*Социолошки преглед*, 1–2/1985, стр. 85–93).

Расправа, па и политичке и друштвене борбе око марксизма настављене су и у наредним месецима, због изразитог притиска из Градског комитета СК Београда да се прихвати други концепт реформе (саопштење СДС-а из децембра 1985; *Социолошки преглед*, 3–4/1986, стр. 277–281).

Социолози су ову битку са политичким структурама ипак изгубили. Тако је у Извештају о раду СДС-а 1987–1989. (*Социолошки преглед*, 1–2/1989, стр. 173–175; стр. 175) констатовано да је, „после 25 година, социологија сасвим истиснута из средњошколског образовања“. Слична судбина задесила је социологију и на већини нематичних факултета, где ју је заменио марксизам (*исто*). Потискивање и укидање предмета под називом „социологија“, како се са огорченошћу констатује у наведеном Извештају, „омогућило је широко запошљавање нестручних лица и ’технолошких вишкова’“ на радна места по школама, која су раније била предвиђена за социологе (*исто*).

Слика 11
Мирослав С. Ђорђевић, председник ССД-а (СДС-а) 1982–1985.

Слика 12
Божидар Јакшић, председник ССД-а (СДС-а) 1985–1987.

Друштво је уприличило и научни скуп *Омладина и друштвене кризе*, у Аранђеловцу, 12–14. маја 1983. Поднето је тридесетак реферата, а учествовало преко сто социолога, политиколога, психолога и других „омладинолога“. Пет реферата је објављено у *Социолошком прегледу*, 1–2/1983, а сви остали у истоименом зборнику (1983). На маргинама ове конференције, 13. маја 1983, „Актив Савеза комуниста Социолошког друштва Србије“ у сарадњи са часописом *Марксистичка мисао*, организовао је округли сто *Социологија и социолози данас* (*Социолошки преглед*, 3/1982, стр. 146).

Организован је и научни скуп *Однос либералних и социјалистичких идеја и покрета на тлу Југославије*, 6–8. октобра 1983, у Београду. Коорганизатори су били Центар за филозофију и друштвену теорију ИДН-а и Секција за проучавање социјалних покрета Социолошког друштва Хрватске. „Скуп је окупио велики број активних учесника, а излагања и реферати биће објављени" (Извештај о раду СДС-а 1981–1983, у *Социолошки преглед*, 1–2/1983. 163–167; 163). Уприличена је и промоција *Социолошког лексикона*, у Културном центру Београда, 27. децембра 1983, а Секција за социологију права (председник Мирјана Тодоровић), организовала је, 15. јуна 1984. у Крагујевцу, разговор о књизи Тодора И. Подгорца *Правна политика Л. Петражицког* (1983). Уводничари су том приликом били Радомир Лукић и Бранислава Јојић.

Током пролећа 1984, Друштво је у Студентском културном центру одржало циклус предавања и разговора са темом *Мој поглед на кризу југословенског друштва*. Водитељ трибине је био председник СДС-а Божидар Јакшић, а предавања су држали Коста Михаиловић, Вељко Рус, Љубомир Тадић, Светозар Стојановић, Слободан Инић, Руди Супек, Бранко Хорват, Неца Јованов, Небојша Попов, Киро Глигоров, Најдан Пашић, Силвано Болчић и Јосип Жупанов. Део ових предавања објављен је у *Социолошком прегледу*, 1–2/1986. Након свих предавања, одржана је још и завршна стручна расправа у којој су, уз предаваче, учествовали и Данило Мркшић, Андрија Крешић, Мирослав Печујлић, Жарко Пуховски, Лука Марковић и Владимир Гоати.

„Може се рећи да је у овом периоду СДС био једно од најактивнијих професионалних удружења у Србији", закључује се, с поносом, у Извештају о раду СДС за 1983–1985. (објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1985, стр. 131–142; стр. 131). Овај извештај је поднет на скупштини Друштва, одржаној 29. и 30. марта 1985. у Београду. Било је присутно 106 члана, што је највећи забележени број присутних чланова Друштва на некој скупштини. Усвојен је нови статут (објављен у *Социолошком прегледу*, 1–2/1985) и изабран нови председник, Божидар Јакшић. Скупштина је искоришћена и да се одржи мањи научни скуп *Марксов метод истраживања друштва*, на којем је поднето десет реферата.

И у наредном периоду настављено је јавно деловање Друштва на плану заштите слобода и права појединих социолога, чланова СДС. Тако је Друштво, 10. септембра 1985, протестовало због пресуда којима су кажњени затвором двојица чланова СДС-а, Војислав Шешељ и Милан Николић. Друштво је исказало негодовање јер су обојица осуђени „на основу тумачења приватних разговора и необјављених рукописа" (*Социолошки преглед*, 1–2/1985, стр. 146). Треба рећи да је Шешељ осуђен на годину и 10 месеци, а Николић на 8 месеци затвора.

Друштво је поново, 8. априла 1986, протестовало због Николића, позвавши „социологе и друге јавне раднике да, у складу са својим могућностима, одмерено и достојанствено, али не мање упорно и одлучно, захтевају од надлежних органа да се 'случај' нашег колеге Милана Николића повољно реши" (*Социолошки преглед*, 3–4, стр. 235). Још једном се Друштво огласило 11. марта 1987, када је Николићу казна затвором замењена условном казном од три године, тражећи потпуно укидање оних одредби закона које се односе на тзв. вербални деликт. Истог дана, Друштво је издало и саопштење у којем протестује због судске забране двеју књига Војислава Шешеља (*Хајка на јеретика* и *Велеиздајнички процес*), као и због одбијања полиције да му изда пасош.

Нишки огранак Друштва, који је у то време окупљао око 70 социолога (председник је био Драгољуб Ђорђевић; њега је следеће године наследио Драган Жунић), имао је невоље због организовања расправе о књизи Веселина Илића *Рад као култура* (1984). Разговор је био заказан за 22. април 1985. на Филозофском факултету у Нишу. Међутим, Илић је био раније искључен из СК, па су расправу о његовој књизи локалне политичке структуре протумачиле као непријатељски акт. Организатори су обавештени да ће трибина бити технички онемогућена. Стога је Извршни одбор Огранка, не желећи да прави политички скандал, на крају сâм од ње одустао (*Социолошки преглед*, 1–2/1985, стр. 147).

Исте године дошло је и до судске забране књиге *Социјални проблеми југословенског друштва*. Реч је о зборнику радова 17 аутора, који су уредили Мирослав Живковић, Борислав Ђукановић и Мирослав Радовановић. СУБНОР и ССРН општине Вождовац осудили су наводно претерано фокусирање аутора на социјалнопатолошке елементе друштвене стварности. То је навело издавача да одмах повуче књигу, тако да је судска забрана, која је убрзо уследила, била само формални чин. Друштво је, 23. децембра 1985, уприличило стручну расправу о овој књизи. Уводна излагања поднели су Ив Недељковић, Весна Пешић, Мирослав Ружица и Сретен Вујовић, а у дискусији је учествовало још 40 социолога и социјалних радника. Друштво је одлучно захтевало укидање судске забране, као и одлуке о повлачењу књиге из дистрибуције, тражећи да се „књига *Социјални проблеми југословенског друштва* врати читалачкој публици, стручној и научној критици" (*Социолошки преглед*, 3–4/1985, стр. 241).

Када је реч о осталим активностима Друштва у овом периоду, Секција за социологију рада је, априла 1985, организовала у Ваљеву још један стручни скуп на тему *Кадровска политика и пракса удруженог рада и улога социјалног радника и сродних стручњака*. Активне су биле још и Секција за социјалну политику, Секција за социјалне покрете, Секција за урбану социологију и Секција наставника средњих школа, које су „организовале више стручних разговора и јавних расправа" (Извештај о

раду СДС-а 1985–1987, *Социолошки преглед*, 3/1987, стр. 103–106, стр. 104). Тако је уприличен циклус разговора на тему *Интелектуалац и друштво*, као и циклус разговора о новим друштвеним покретима. Неколико социолога је учествовало на Једанаестом конгресу ISA у Њу Делхију (1986).

Друштво је организовало и научни скуп *Битне структуралне промене у развоју савременог југословенског друштва*, 20–21. марта 1986, у Нишу. Поднето је 44 реферата, а учествовало око 120 социолога и других јавних радника – што је до сада највећи број учесника на некој научној конференцији коју је организовало наше Друштво. Део ових саопштења објављен је у *Социолошком прегледу* (1–2/1986). На скупу су одржане и трибине Секције за социологију рада, Секције за социологију религије и Секције за социјалне покрете. Секција за социологију религије је разговарала о тематском броју часописа *Градина*, а Секција за социјалне покрете о саопштењу Соње Лихт „Друштвени положај и друштвени покрети Рома“.

Међутим, планирани циклус предавања на Коларчевом народном универзитету, на тему *Велики социолози 20. века*, није реализован, јер је управа КНУ-а одбила да допусти наступ појединих предавача (не каже се којих). Власт је правила проблеме Друштву и одбијањем полиције да потврди новоусвојени Статут, под изговором нејасноћа око седишта друштва. Статут је признат тек након одржања ванредне седнице Друштва, у септембру 1987, која је била посвећена само том питању.

Овај период у животу нашег Друштва завршен је научним скупом *Социјална политика 80-их: развој и критика друштвених делатности*, који је одржан на Златибору, 16–18. априла 1987. Поднето је 28 реферата, а део саопштења објављен је у *Социолошком прегледу* (1–2/ 1987). Тада је уприличена и скупштина Друштва (18. априла 1987), на којој је за новог председника изабрана Весна Пешић. Констатовано је да „сарадња са покрајинским друштвима практично није ни постојала“ (*исто*, стр. 105), као и да су чланарину за 1985. годину уплатила 53 члана.

Под председништвом Весне Пешић Друштво је доживело врхунац свог јавног ангажовања. Социолошко друштво је тако, 11. марта 1988, одржало расправу о промени Устава СФРЈ. Уводне реферате на скупу су имали Миодраг Ранковић, Љубомир Тадић, Тодор Куљић, Јовица Тркуља и Мирослав Живковић (неки од њих су објављени у *Социолошком прегледу*, 1–2/1988, стр. 144–154). Такође је, заједно са Филозофским друштвом Србије и Удружењем књижевника Србије, 28. марта 1988, Друштво сачинило текст предлога уставних промена. Предлог је подразумевао увођење политичког плурализма, непосредне изборе за све функције, избор посланика у Савезном већу по начелу „један човек – један глас“, обезбеђење заштите приватности од полиције, независност

судства, равноправност својине, право на стварање самосталних синдиката, али и право оних југословенских народа, који су подељени републичким границама, да изврше „политичку, духовну и културну интеграцију(...) стварањем самосталних политичких и културних удружења“, давање Србији једнаких државних надлежности као што их имају друге републике, укидање свих својстава државног суверенитета Војводине и Косова и увођење права на стварање аутономних покрајина и у другим републикама (*Социолошки преглед*, 1–2/1988, стр. 136–141).

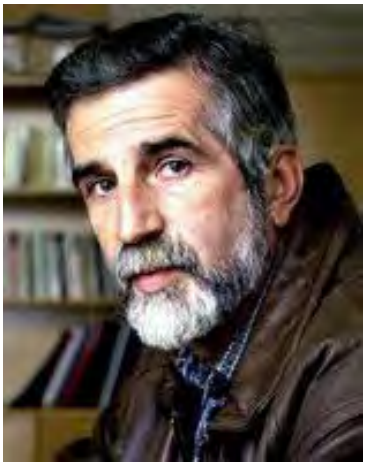

Слика 13.
Сретен Вујовић, главни уредник
Социолошког прегледа (1985–1987)

Слика 14.
Весна Пешић, председница ССД-а
(СДС-а) 1987–1989.

Друштво је у том тренутку, практично, било део једног снажног, премда хетерогеног, друштвеног покрета српске интелигенције који се борио за политички плурализам, људска права и снажније изражавање националних интереса. Ипак, то јавно, па и политичко ангажовање Друштва – што је већ дужи низ година давало тон његовом раду, достигавши 1988. свој врхунац – није наилазило на разумевање код свих чланова СДС-а. „Сећам се“, каже Владимир Милић (2010), „да ми је покојна професорка Ружа Петровић говорила: ’Хајде да оснујемо једно социолошко друштво које ће бити професионално, а не политичко.’“ Но, након плурализације политичке сцене у Србији (децембар 1989) нестала је потреба за оваквим ангажовањем Социолошког друштва, па се Друштво могло вратити својим професионалним активностима.

Слика 15.
Стјепан Гредељ, главни уредник
Социолошког прегледа (1987–1989)

Слика 16.
Владимир Милић, председник
ССД-а (СДС-а) 1989–1991.

У овом раздобљу, Друштво је уприличило и научни скуп *Теоријски плурализам у социологији*, 11. и 12. новембра 1988, у Београду, када је поднето 14 реферата (неки реферати су објављени у *Социолошком прегледу*, 3/1988). „Том приликом смо обележили 50 година од оснивања Социолошког друштва Србије и часописа *Социолошки преглед*“, речено је у Извештају о раду СДС-а 1987–1989, који је поднела председница Друштва Весна Пешић (*Социолошки преглед*, 1–2/1989, стр. 173–175; стр. 173). Тако је тада јасно успостављен симболички континуитет нашег Друштва не само са Тасићевим часописом, већ и са његовим Друштвом за социологију. Од те 1988. године Српско социолошко друштво (основано 1954) изричито сматра да наставља традицију Друштва за социологију и друштвене науке (како се звало од 1938, пошто је под називом „Друштво за правну филозофију и социологију“ деловало од 1935).

Такође је одржан и скуп на тему *Србија и Југославија у савременом свету из мултидисциплинарне перспективе*, а заједно са Студентским културним центром уприличен је и циклус десет предавања на тему *Социологија, акција и алтернативе*. Са истом кућом је организована и серија представљања нових социолошких књига. Заједно са редакцијом *Гледишта*, Филозофским друштвом Србије и Студентским културним центром, октобра 1988, приређен је скуп под називом *Да ли је социјализам могућ и какав*.

Можда најзначајнија акција везана за струку, у том раздобљу, била је покретање Библиотеке *Социолошког прегледа*. Планирано је да излазе две свеске годишње, па су у прве две године објављене књиге: за 1988. Драгана Танасића *Смишљене бесмислице* и Весне Пешић *Кратки курс о једнакости: концепција једнакости у званичној идеологији југословенског друштва*; а за 1989. Гордане Трипковић *Индустријско друштво и демократија* и Зорана Аврамовића *Социјализам и могућности реформе*. Нажалост, због недостатка средстава и ратних прилика, ова се едиција угасила након само две године излажења.

И даље је најактивнија била Секција за социологију рада. Она је одржала Девети стручно-научни скуп у Ваљеву, под насловом *Социологија рада, медицина рада и друштвена средина*. Ова секција је наставила и са издавањем *Социолошког билтена* (у овом периоду је изашло 8 бројева). Активна је била и Секција за латиноамеричке студије, чији је председник био Мило Петровић. Она је у сарадњи са Студентским културним центром одржала двадесетак трибина и скупова. На некима од њих су учествовали и гости из Латинске Америке. Расправљало се о различитим темама, као што су: Промене у социјалној структури, Економска интеграција, Револуција у Никарагви, Револуција на Куби, Двадесет година од смрти Че Геваре, Положај жена у револуцији у Латинској Америци, Популизам у Латинској Америци, Репресије у Чилеу итд.

Активни су били огранци у Ужицу и Нишу, а основан је и огранак у Лесковцу, чији је председник постао Небојша Ивановић. Лесковачки огранак је имао 30 чланова (од којих је 16 било незапослено).

На скупштини Друштва, 25. маја 1989, уз присуство 88 чланова Друштва (од близу 300, колико их тада има на списку), за новог председника изабран је Владимир Милић. И под његовим председништвом настављена је борба Друштва за заштиту професионалних интереса. У овом периоду (1989–1991), Друштво је узело активно учешће у расправама о најновијој реформи образовања, одлучно захтевајући враћање социологије у наставу, како у гимназије, тако и остале средње школе, са пуним фондом часова. Треба рећи да се то, са школском 1991/1992, и остварило, као и да је под министром просвете Данилом Ж. Марковићем (од 31. јула 1991. до 14. јула 1993) обезбеђен примат социолога код запошљавања на радно место наставника социологије.

На почетку овог периода (1989–1991) Друштво је наставило залагање за увођење вишестраначког система, али је такође било активно и у јавним протестима против избијања грађанског рата у Југославији. Ипак, убрзана државна дезинтеграција Југославије, грађански рат, драстични пад животног стандарда и галопирајуће ширење социјалне аномије депримирајуће су деловали на све дотадашње активности Друштва. Дошло је до замирања рада у свим секцијама и до убрзане пасивизације

готово целокупног чланства. У извештају о раду СДС-а 1989–1991, поднетом на Скупштини друштва 18. фебруара 1992. (извор: Архива ССД-а), каже се да је „осипање чланства знатно, а и усамљеност велика". То се „види и по наплаћеној чланарини, која је занемарљива и није само резултат слабог материјалног положаја, већ и немогућности комуницирања са удружењем и удаљености од њега" (Архива ССД-а).

На овој скупштини Друштва за новог председника изабрана је Марина Благојевић. Она ће успети да, упркос ратним и другим недаћама, ипак оживи рад Друштва – иако, наравно, Друштво неће моћи да достигне, односно одржи баш ниво професионалног ангажовања који је остваривaн пре 1989. године (видети: Илић и Манић, 2009).

Закључак

У овом, средишњем периоду свог деловања, Српско социолошко друштво је израсло у организовану и активну стручну асоцијацију социолога Србије, дошавши у ред истакнутијих професионалних друштава. Ипак, распад СФРЈ и ратна збивања, током последње деценије 20. века, као и социјална сегментација и атомизација високообразоване средње класе у периоду „дивље транзиције", у првој деценији 21. века, утицали су на постепено снижавање нивоа активности ССД-а, све док се она није свела само на издавање часописа *Социолошки преглед*. Ипак, крајем прошле деценије дошло је до постепеног оживљавања рада друштва, а данас смо сведоци убрзаног обнављања готово свих ранијих форми активности ССД-а – од организовања научних скупова, преко рада секција, до предавања на КНУ-у, као и увођења сасвим нових облика деловања – попут такмичења ученика средњих школа из социологије (види сајт www.ssd.org.rs). Да ли ће ово поновно ширење активности потрајати или ће пак опет згаснути, показаће време. Ипак, Српско социолошко друштво остаће несумњиво и даље константа живота и рада социолога у Србији.

Литература

Антонић, Слободан (2011а): „Друштво за социјално васпитање (1918–1919)", *сајт Српског социолошког друштва*, www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=167:----1918-1919&catid=55:-1918-1941&Itemid=64

(2011б): „Друштво за социологију и друштвене науке 1935–1941", *сајт Српског социолошког друштва*, www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=169:------1935-1941&catid=55:-1918-1941&Itemid=64

(2011в): „Оснивање и рад Секције ЈУС-а за НР Србију (1954–1956)“, *сајт Српског социолошког друштва*, www.ssd.org.rs/index.php?option= com_content&view=article&id=171:-1954-1956&catid=57:-1954-1974&Itemid=64

(2011г): „Секција ЈСД/ЈУС за НР Србију (1957–1960)“, *сајт Српског социолошког друштва*, www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content& view=article&id=172:-1957-1960&catid=57:-1954-1974&Itemid=64

(2011д): „Социолошко друштво (1920–1921)“, *сајт Српског социолошког друштва*, www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=168:-1920-1921&catid=55:-1918-1941&Itemid=64

Бакић, Слободан (1974): „Социологија у Србији 1964–1974“, *Социолошки преглед*, 2–3/1974, стр. 203–210.

Бугарски, Каменко (1964): „Стање наставног кадра предмета *Основи науке о друштву* у београдским гимназијама“; *Социолошки преглед*, 1/1964, стр. 54–59.

Врачар, Стеван (1957а): „Досадашњи рад Југословенског социолошког друштва (Секција за НР Србију, Београд)“, *Југословенски часопис за филозофију и социологију*, год. 1, бр. 1, стр. 217–220.

(1957б): „Трећа годишња скупштина Секције Југословенског социолошког друштва за НР Србију, Београд“, *Југословенски часопис за филозофију и социологију*, год. 2, бр. 1–2, стр. 243–247; стр. 243.

Голубовић, Загорка (1968): „Овогодишња активност и проблеми Српског социолошког друштва“, *Социолошки преглед*, 1–2/1968, стр. 132–133.

Илић, Владимир (1990): „Југословенско удружење за социологију и Социолошко друштво Србије“, у: *Социологија у Југославији: институционални развој*, ур. Марија Богдановић, стр. 153–180. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Илић, Владимир и Жељка Манић (2009): „Социолошка удружења“, у: *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој* (педесета годишњица Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду), уредник и приређивач Марија Богдановић, Београд: Службени гласник, стр. 223–257.

Калембер, Д(рагица) (1962): „Годишња скупштина Српског социолошког друштва“, *Социологија*, 3–4/1962, стр. 213–215.

Каћански, Г. (1973): „Годишња скупштина Социолошког друштва СР Србије“, *Социолошки преглед*, 1/1973, стр. 175–178.

Козић, Петар И. (1965): „Из рада огранка Српског социолошког друштва у Нишу“, *Социолошки преглед*, 1/1965, стр. 97.

Милић, Владимир (2010): „Политика је овде одувек све диктирала“ (интервју), *Данас*, 23. јули 2010, www.danas.rs/dodaci/vikend/politika_je_ovde_oduvek_sve_diktirala.26.html?news_id=195625

М. Ј. (Мирослав Јанићијевић?) (1968): „Ко предаје *Основе науке о друштву* у гимназијама?“, *Социолошки преглед*, 2–3/1968, стр. 239–240.

Редакција (1961): „Уместо предговора“, *Социолошки преглед*, 1/1961, стр. 3.

Слика 17
Триво Инђић, главни уредник
Социолошког прегледа (1989–1991)

Slobodan Antonić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

SERBIAN SOCIOLOGICAL SOCIETY 1961–1992

This paper provides an overview of the activities of the national association of sociologists in Serbia – the Serbian Sociological Society (founded 1954), in two periods: 1961–1974 and 1975–1992. The first period is characterized by routine activities, as well as crisis in professional and social activities, among other things caused by political factors. The second period (when the Society was working under the name Sociological Association of Serbia), characterized by a rise in activity at the professional level (establishing sections, preparing conferences and debates, publishing books and journals), and at the social level (declaring public statements, sending protest letters to authorities, preparing public debates on issues of political and social reforms, etc.).

Key words: professional societies, sociology of Serbia, the political struggle

Исидора Јарић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:377+061.22(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

БОРБА ЗА УСПОСТАВЉАЊЕ СОЦИОЛОГИЈЕ КАО СРЕДЊОШКОЛСКОГ ПРЕДМЕТА У СРБИЈИ: АКТИВНОСТИ СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА СРБИЈЕ

На основу прикупљене архивске грађе рад реконструише: (1) списак предмета из области друштвених наука који су били део официјелних средњошколских курикулума; (2) заступљеност социолошких садржаја у њима; и (3) активности Социолошког друштва Србије које су биле усмерене ка осамостаљивању социолошких садржаја унутар средњошколских курикулума и успостављању средњошколског предмета који би се бавио искључиво социолошким садржајима. Кроз анализу ова три питања ауторка показује како је борба за успостављање социологије као самосталног предмета унутар средњошколских курикулума била најтешње повезана са, идеолошком перцепцијом система и КПЈ о месту и улози, с једне стране, друштвених наука унутар постојећег социјалистичког система друштвених и економских односа, а, с друге стране, социологије као теоријске и/или емпиријске науке.

Кључне речи: *социологија, средњошколско образовање, образовне реформе, Србија*

У периоду између 1960. и 2006. године на територији Србије више пута су спровођене, мање или више, свеобухватне реформе средњошколског образовног система. У зависности од историјског тренутка у којем су формулисани реформски приоритети, мењао се и положај и третман друштвених наука, посебно социологије и њој сродних дисциплина, унутар званичних средњошколских наставних планова и програма. На коначну формулацију наставних планова и програма ових предмета и посебно социологије, као и њихово присуство или одсуство унутар званичних курикулума, највише су утицале три врсте захтева и из њих проистеклих развојних приоритета, који се могу реконструисати из највиших партијских докумената и тичу се праваца развоја система образовања и статуса и улоге друштвених наука у њему. Ти приоритети односе се на:

1. *Омасовљење образовања* и подизање образовног нивоа расположиве радне снаге. С обзиром на то да је предратна југословенска држава била претежно пољопривредна земља, у којој основно образовање није било обавезно, највећи део радно способног становништва није имао потребне квалификације за укључивање у процес индустријске производње, што је потенцијално била највећа препрека остварењу развојних планова који су подразумевали интензиван развој привреде, а у оквиру ње тешке и лаке индустрије.

2. Успостављање основа *нове друштвене солидарности*. То је, у диркемовском смислу речи, подразумевало одгајање нових генерација у духу новог система друштвених односа и вере у праведност и делотворност новог социјалистичког друштвеног поретка, и стварања „новог, одважног социјалистичког човека“ (Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, 1949).

3. Оспособљавање грађана/појединаца за критичко промишљање о реалности што их окружује како би заузели стваралачки однос према будућности друштва у којем живе и света који их окружује, што је укључивало и идеју активног укључивања грађана и остваривања њиховог утицања на светске процесе. Партијски програм који је усвојен на Седмом конгресу КПЈ 1958. године, прогресиван и модернистички по својим интенцијама, најубедљивије сведочи о овој врсти развојних приоритета. Најпогоднију илустрацију за ову тврдњу налазимо управо у идеји изнетој у тексту Програма да „ништа што је створено не сме ... бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је напредније, још слободније, још људскије“ (Program i statut Saveza komunista Jugoslavije, 1962: 205).

У партијским документима насталим током периода владавине социјализма јасно се уочава идеја да основна улога предмета из области друштвених наука у наставним плановима и програмима треба да буде интегративно-социјализацијска, тј. да ова група предмета треба да промовише одређени вредносни, етички и естетски, систем мишљења и понашања и потпомогне формирању „нових социјалистичких грађана“. У том смислу група предмета из области друштвених наука и анализа њихових наставних планова и програма у различитим историјским тренуцима илустративно говоре о различитим историјским, политичким и развојним фантазијама политичких елита и грађана Србије, које се преламају и кроз званичне/јавне наставне планове и програме и називе наставних предмета. У том смислу посебно је занимљиво пратити судбину *социологије* као наставног предмета у овим програмима, јер се њено присуство у њима испоставља као најнепостојаније, а њена судбина као крајње неизвесна. Да бисмо ово разјаснили, пружићемо краћи преглед стања и заступљености предмета из области друштвених наука у средњошколским наставним плановима и програмима у периоду 1960–2006. година.

Све до промене наставног плана и програма за гимназије 1960. године, у свим средњим школама, гимназијама и средњим стручним школама које су нудиле образовање III и IV степена, поред *Филозофије* (која је била обавезан предмет за ученике гимназија) једини предмет из области друштвених наука био је *Историја са основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ*. Овај предмет се и после 1960. године задржава у средњим стручним школама IV степена[1] и највећем броју образовних профила III степена, док у мањем броју средњих стручних школа III степена[2] ученици похађају предмет *Основи друштвено-економског образовања*.[3]

Занимљиво је споменути шта аутори наставних планова виде као најважнији задатак предмета *Историја са основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ*:

---

[1] Као нпр. пољопривредна школа (*Просветни гласник*, јануар–март 1961, XI, бр 1–2–3: 43), сточарска школа за квалификоване раднике у говедарству (*Ibid.*: 64), пољопривредна школе за образовање техничара-виноградара (*Ibid.*: 78)... У свим овим средњим стручним школама IV степена ученици су према овом наставном плану и програму похађали наставу из предмета *Историја са државним и друштвеним уређењем* током првог и другог разреда средње школе (односно V и VI разреда гимназије пре реформе основног образовања и увођења обавезног осмогодишњег основног образовања) са по два часа недељно.

[2] Као нпр. у воћарској школи са практичном обуком (*Просветни гласник*, април–мај 1961, бр. 4–5, XI: 92), винарска школа са практичном обуком (*Ibid.*: 101), ратарско-тракторске школе са практичном обуком (*Ibid.*: 162), пољопривредна школа за образовање техничара-сточара...

[3] На чудан начин овај предмет је замишљен као редукована верзија предмета *Историја са основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ*, о чему сведоче и следећи изводи из наставног плана за овај предмет:

„Међу предложеним темама има и таквих које, строго узевши, и не спадају у историју, као на пример: радничко самоуправљање у ФНРЈ; основне карактеристике привредног развоја ФНРЈ итд... У овој врсти школа полазницима треба одржати циклус популарних предавања са консултацијама. Кроз предавања у ширим захватима, уз коришћење најнужнијег чињеничног материјала, треба упознати ученике ових школа са појединим историјским појавама и збивањима, а нарочито са местом и улогом радничке класе и КПЈ у борби против реакционарних режима бивше Југославије, њиховом улогом у данима НОР, а посебно у изградњи социјализма и социјалистичких односа у нашој земљи.“ (*Просветни гласник*, XI, број 1–2–3, 1961: 65)

Најзанимљивији део односи се на пројектовани задатак који овај предмет треба да испуни унутар средњошколског курикулума: „... задаци наставе овог предмета, који има циљ да ученике упозна са одређеним питањима, да им омогући да правилно сагледају и оцене важност одређених појава и покрета, а посебно историјску улогу радничке класе и њене авангарде у нашој земљи, а не да им даје обимнија чињеничка знања која треба трајно усвојити.

Кроз одабране теме желело се најпре да се у извесној мери оствари политичко-економско образовање полазника ових школа.“ (*Просветни гласник*, XI, број 1–2–3, 1961: 66)

„Задатак наставе историје у нашој средњој школи је[сте]:

a) да ученике упозна с најважнијим догађајима народне и опште историје, с међусобном условљеношћу историјских догађаја, с развојем и супротностима у свим појавама економског, социјалног, политичког и културног живота;

b) да их упозна са стваралачком улогом радних маса и улогом личности у историји;

c) да их упозна с праведном и неправедном борбом народних маса и посебно с историјском борбом наших народа против угњетача и освајача;

d) да код ученика развије свесну и активну љубав према свему што је у историји напредно и човечно и мржњу према свему реакционарном и нечовечном;

e) да од њих формира свесне и пожртвоване градитеље и бранитеље наше напредне домовине ФНРЈ;

f) да им дâ правилну ор[и]јентацију у историји и савременом политичком животу и правилно схватање законитости историјског пута који је нашу земљу довео до победе социјализма, као и законитости историјског пута којим човечанство иде свом коначном циљу – комунизму, друштву неограниченог напретка и хуманизма.“ (*Просветни гласник*, V, број 5/1955: 107)

Априла 1963. године назив државе – Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) – мења се у Социјалистичка Федеративна Република Југославија, тако да у периоду касних шездесетих ново име државе улази и у наставне планове и програме, као и називе појединих предмета. Тако у новим наставним плановима и програмима средњих стручних школа постојећи предмет *Историја са друштвеними државним уређењем ФНРЈ* мења назив у *Историја са друштвеним уређењем СФРЈ* (*Просветни гласник*, јул 1968, XIX/7: 706–707). Ове промене су, чини се, ипак биле само козметичке, јер циљеви и задаци новопреименованог предмета остају слични:

„– да ученици упознају најважније историјске догађаје и појаве, њихове узрочности и међусобну условљеност, развој производних снага друштва и њихов утицај на развитак економског, политичког, социјалног и културног живота човечанства;

– да код ученика развије увереност у историјску неопходност и оправданост револуционарних промена на одређеним ступњевима развитка друштва;

– да оспособи ученике да на основу проучавања и познавања историјских појава самостално схватају савремена збивања у свету и неминовност социјалистичког преображаја;

– да потпомогне развијање опште културе (ширење духовног хоризонта) ученика и неговање језичке културе – лепог, логичког и прецизног изражавања и да развија способности историјског и логичког мишљења;
– да негује код ученика демократска осећања, хуманост и толерантност, како би се припремили за активне, достојанствене и доследне социјалистичке борце у нашем самоуправљачком друштву, да их васпитава у духу социјалистичког патриотизма и интернационализма.“ (*Просветни гласник*, јул 1968, XIX/7: 706)

„Задаци наставе историје су:
– да ученике упозна са најважнијим догађајима, појавама и процесима прошлости човечанства;
– да кроз проучавање прошлости олакша ученицима разумевање савремених збивања у свету и код нас;
– да помогне развијање опште културе ученика;
– да негује поштовање према прогресивним снагама, покретима и личностима из наше прошлости и прошлости целог човечанства, негујући тиме социјалистички патриотизам, интернационализам и демократска осећања.“[4] (*Просветни гласник*, јун–јул 1972, XXII/6–7: 661–663)

Анализа грађе доступне у часопису *Просветни гласник*, званичног гласила Министарства просвете и Просветног савета, показује да овај предмет остаје присутан у курикулумима највећег броја средњих стручних школа све до увођења усмереног образовања и новог реформског таласа измене средњошколских курикулума у другој половини 1970-их година.

Поред овог предмета, у мањем броју средњих стручних школа IV степена у наставу у касним 1960-има улази и предмет *Државно и друштвено уређење СФРЈ*,[5] са фондом 2 часа недељно у III разреду, осим у биротехничкој школи, у којој је фонд часова незнатно већи – 3 часа недељно у III разреду (*Просветни гласник*, август 1969, XIX, бр 8: 889). У управној школи (*Просветни гласник*, август 1969, XIX, бр 8: 773) овај предмет унутар званичног курикулума добија још већи простор: у I разреду 3 часа недељно и у II разреду 2 часа недељно.

[4] Наставни план и програм за ученике средње балетске школе.

[5] Економска школа (*Просветни гласник*, август 1969, XIX, бр 8: 895), комерцијална школа (*Ibid.*: 858), туристичка школа (*Ibid.*: 869), Средња школа унутрашњих послова, *Просветни гласник*, јун 1970, XX, број 6: 1068), средња музичка школа (*Просветни гласник*, фебруар–март 1972, XXII, бр. 2–3: 280), Средња балетска школа (*Просветни гласник*, јуни–јули 1972, XXII, бр 6–7: 657), Механографска школа (*Просветни гласник*, август–септембар 1972, XXII, бр 8–9: 984), Поштанско-телеграфско-телефонска школа (*Просветни гласник*, јун 1970, XX, број 6: 1025–1026).

У систему средњошколског образовања на територији Србије и некадашње Југославије, гимназије су на известан начин увек имале специјални статус. За разлику од средњих стручних школа, које су биле, бар на папиру, више оријентисане ка практичној настави и идеји обучавања средњошколаца за рад у одређеној струци или индустријској грани/делатности, гимназије су биле конципиране као школе које припремају ученике за наредну етапу универзитетског школовања. У том смислу, чини се логичном одлука аутора средњошколских курикулума да у оквиру наставних планова и програма гимназија предметима из области друштвених наука доделе нешто већи простор и фонд часова од оног у средњим стручним школама. У периоду који обухвата ова анализа наставни план и програм гимназије је доживео неколико озбиљнијих промена и допуна.

До 1960. године у гимназијама се настава одвијала по наставном плану и програму за гимназије из 1955. године (*Просветни гласник*, мај 1955, V, број 5: 94). Као што је већ поменуто. према овом наставном плану и програму настава из области друштвених наука није се, осим у фонду часова, који је био нешто већи за ученике гимназија, озбиљније разликовала од наставе у средњим стручним школама. И једни, ученици средњих стручних школа, и други, ученици гимназија, похађали су наставу из предмета *Историја са основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ*. Године 1960. долази до промене наставног плана и програма за *гимназије* (*Просветни гласник*, X, број 6, 7, 8, 9, 1960: 105). Овим наставним планом се први пут после Другог светског рата уводи у средњошколску наставу социологија у оквиру предмета *Социологија са основама политичке економије*. Наставним планом је било предвиђено да се настава из овог предмета одвија на оба смера у гимназијама, и то на:

1. *друштвено-језичком* смеру са 2 часа недељно у III разреду и 3 часа недељно у IV разреду;
2. *природно-математичком* смеру са 2 часа недељно у IV разреду.

Други предмет који припада дисциплинарном пољу друштвених наука који се појављује у овом наставном плану јесте *Друштвено уређење ФНРЈ*. Наставни план је предвиђао да се настава из овог предмета одвија на оба смера у гимназијама, и то са 2 часа недељно у I разреду и 1 часом недељно у II разреду. Задаци наставе овог предмета, према ауторима наставног плана и програма, јесу:

„– да допринесе развијању друштвено-политичке свести ученика;
– да ученици стекну целовиту и јасну представу организације друштвеног уређења ФНРЈ и да схвате његову политичку суштину;
– да се ученици упознају са основама социјалистичких друштвених односа, као и са основним дужностима и правима грађана ФНРЈ.“ (*Просветни гласник*, X, број 6, 7, 8, 9, 1960: 119)

У препорукама упућеним наставницима аутори наставног плана и програма из овог предмета дају генералне смернице за извођење наставе:

„... наставној материји овог предмета треба прићи пре свега са гледишта постизања васпитних циљева. То значи да обрадом предвиђене грађе треба ученицима пружити могућност да се у почетним разредима упознају са основним карактеристикама нашег државног и друштвеног уређења, да схвате сву величину и значај социјалистичке изградње код нас.“ (*Просветни гласник*, X, број 6, 7, 8, 9, 1960: 120)

Али, они упућују и на неке конкретније проблеме којима би наставници требало да посвете пажњу током наставе.

„Истичући једнакост и равноправност мушкараца и жена у нашој социјалистичкој заједници, треба указати не само на положај жене у старој Југославији већ и на положај жене у низу других земаља, пре свега капиталистичких, у којима жене још нису извојевале политичка и економска права која припадају мушкарцима.“ (*Просветни гласник*, X, број 6, 7, 8, 9, 1960: 120)

Историја постаје самосталан предмет који се проучава у сва четири разреда са по три часа недељно.

Нажалост, већ 1965. године „Решењем о измењеном наставном плану за гимназије“ (*Просветни гласник*, август–септембар–октобар 1965, XI, број 8, 9 и 10: 299) предмет *Социологија са основама политичке економије* нестаје из наставног плана и програма, као и предмет *Друштвено уређење СФРЈ*, а уместо њих се уводи нови предмет: *Основи науке о друштву са друштвеним уређењем СФРЈ*[6] (*Просветни гласник*,

[6] „Задаци наставе основа науке о друштву са друштвеним уређењем Југославије [је]су:

- да у јединственом предмету пружи ученицима основна знања из области социологије, политичке економије и друштвеног уређења, са тежњом да се дубље проуче проблеми савременог, посебно нашег друштва и карактеристике развоја наше привреде и привредног система;
- да ученици добију ширу теоријску основу из области социолошко-економске проблематике, ради успешнијег разумевања и теоријског уопштавања знања стечених у осталим друштвеним наукама;
- да упозна ученике са основним законитостима кретања друштва уопште, а посебно нашег друштва;
- да излагањем основних марксистичких схватања о друштву и друштвеним односима допринесе формирању целовитог марксистичког погледа на свет;
- да пружи ученицима основна знања о држави и праву уопште, о нашем друштвено-политичком уређењу, о основама социјалистичких друштвених односа, о положају, правима и дужностима радног човека;
- да ученике упозна са основним принципима на којима се заснива наше друштвено уређење, како би могли да добију целовита знања о тим принципима и институцијама, као и знања о друштвено-политичком и економском уређењу социјалистичке Југославије у целини;

август–септембар–октобар 1965, XV, број 8, 9 и 10: 299). Занимљиво је да се реч *социологија* у називу предмета у наставним плановима и програмима гимназија после 1965. губи све до нове измене наставних планова и програма крајем 1970-их година и практичног укидања гимназија у склопу велике реформе која је за резултат имала системско реструктурирање система средњошколског образовања и креирање образовног концепта познатог под ознаком *усмерено образовање*.

О незадовољству струковног удружења оваквим стањем ствари, али и положајем социологије као научне дисциплине унутар средњошколског курикулума сведочи и „Предлог Социолошког друштва СР Србије" (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 91–93) упућен Просветном савету СР Србије крајем 1970. године. О садржају овог предлога сазнајемо посредно кроз дискусију о којој је остао писани траг унутар „Записника са XXIX седнице Просветног савета СР Србије", објављеном у *Просветном гласнику* из јануара–фебруара 1971 (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 83–94). У дискусији о предлогу Социолошког друштва Србије учествовали су:

а) чланови Просветног савета: Ђ. Курепа, М. Николић, Ж. Булатовић, Ђ. Бајић, Ф. Бодрогвари; и

б) Миодраг Ранковић у својству представника Социолошког друштва Србије.

Из приложеног сажетка дискусије сазнајемо да је управа Социолошког друштва упутила писмо Просветном савету Србије у којем указује на „проблем" у вези са „побољшањем и реорганизацијом наставе социологије у средњим школама ... и других научних дисциплина у оквиру ... предмета Основи науке о друштву са друштвеним уређењем Југославије." (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 91) У даљем тексту се наводи:

„Српско социолошко друштво сматра да је то вештачки спој четири научне области, да је уџбеник од др Мирка Перовића[7] без стручне и педагошке вредности, као и да је наставни кадар за овај предмет по свом стручном саставу хетероген и неустаљен у настави." (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 91–92)

- да оспособи ученике да са разумевањем прате привредне, политичке и културне промене у нашем друштву и да могу активно учествовати у друштвеном животу школе и средине;
- да код њих развија друштвено-политичку свест;
- да оспособи ученике за коришћење литературе и других докумената који се тичу нашег друштвеног уређења и кретања у нашем друштву." (*Просветни гласник*, децембар 1965, XV, број 12: 386)

[7] Др Мирко Перовић: *Основи науке о друштву са друштвеним уређењем Југославије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, прво издање 1967. (прим. аут.).

Из сажетка дискусије се види да су чланови Просветног савета показали разумевање за сугестије Социолошког друштва Србије, али и бојазан поводом одређених системских тешкоћа које стоје на путу практичне реализације овог предлога. У том смислу и М. Перовић констатује:

„Предлог социолога је сигурно оправдан са научне и педагошке тачке гледишта, али је тешкоћа што тај предлог захтева делимичну измену наставног плана за гимназије, што се не може парцијално решавати. По садашњем наставном плану не постоји социологија... Завод[8] није компетентан за измену наставног плана за гимназију и у овој ствари није био конкретно задужен, јер за такав задатак нису још обезбеђена потребна финансијска средства. Тешкоћу представља и чињеница да у Заводу не постоји саветник за предмет о коме је реч.“[9] (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 91–92)

Тако, чини се да, упркос општем консензусу о неопходности уношења извесних промена у постојећи наставни план и програм из овог предмета, ниједан од социјалних актера инволвираних у процес осмишљавања и доношења наставних планова и програма није пронашао одговарајући институционални пут како би процес промене и евентуалног „побољшања и реорганизације“ предмета био покренут (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 91).

„**М. Ранковић**: Из излагања ... се види да неспоразуми постоје, а то је логично, јер ми[10] све до сада нисмо имали прилике да о овим питањима поведемо конкретне разговоре, мада смо на томе непрекидно инсистирали.“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 92)

Иако на први поглед делује да је иницијативом струковног удружења социолога ово институционално замешатељство (нејасно дефинисаних надлежности одређених служби и институција унутар Министарства просвете – нпр. Завода за унапређење образовања, видети извод из дискусије М. Перовића, прим. аут. – као и непостојање радног места у чијем је опису посла праћење поменутог предмета у систематизацији професионалних радних места унутар служби Министарства) на тренутак превазиђено и да је жељени процес покренут, даљи ток дискусије открива скривени кључни проблем који се тиче прећутно подразумеваних надлежности и компетентности које одређени социјални актери могу имати над овим предметом сходно садржају постојећег наставног плана и програма.

„**Ж. Булатовић**: ... Друштво социолога не може компетентно да даје мишљење о предмету у којем су садржани елементи политичке економије, друштвеног уређења и др. Ту мора доћи до одговарајуће сарадње

[8] Завод за унапређење образовања (прим аут.).

[9] Основи науке о друштву са друштвеним уређењем СФРЈ (прим. аут.)

[10] Социолошко друштво Србије (прим. аут.)

и само се тако може остварити заједнички програм и заједнички предлог. Проблем треба посматрати и са становишта профила наставника који треба да изводе наставу.“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 92)

На основу овога можемо разумети зашто је иницијатива Социолошког друштва Србије била овако опрезно и деликатно срочена. Изгледа да је управа Социолошког друштва имала све ово у виду,[11] о чему сведочи и разјашњење у вези са предлогом друштва које је понудио М. Ранковић:

„... ми не предлажемо измене наставног плана већ само у оквиру постојећег фонда часова настојимо да постигнемо одређена програмска побољшања... Ми смо само заинтересовани да се о проблемима наставе расправља, да се постигну побољшања јер нам није свеједно како се презентира наука.“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 92)

Ова занимљива дискусија, која сликовито сведочи о:

a) месту и пројектованој друштвеној улози друштвених наука и социологије унутар бившег југословенског друштва почетком 1970-их,
b) перцепцији самих социолога о томе какво место социологија као наука треба да заузме унутар тог друштва,
c) струковном незадовољству постојећим стањем ствари,

завршена је следећим закључком:

„Просветни савет ће предложити Републичком секретаријату за образовање, науку и културу да је неопходно да се обезбеде потребна финансијска средства за израду новог наставног програма за предмет Основи науке о друштву са друштвеним уређењем Југославије. На изради овог програма треба ангажовати Завод за основно образовање и образовање наставника који треба да оствари сарадњу са управом Српског социолошког друштва, Друштвом економиста, Друштвом правника и другим заинтересованим стручним и научним институцијама.

Овај програм треба донети најкасније до краја априла 1971. године.“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар 1971, XXI, број 1–2: 93)

Као резултат овог занимљивог дијалога дугог трајања и непосредних последица које је он произвео, у *Просветном гласнику* из јуна–јула 1972. године штампан је документ „Правилник о измени и допуни правилника о наставном плану и програму за гимназије друштвено-језичког и природно-математичког смера“ (*Просветни гласник*, јуни–јули 1972, XXII, број 6–7: 771–776), у којем је објављен измењени програм

[11] Као нпр. проблем преклапања компетенција између неколико научних дисциплина, али и чињеницу да су предмет на терену држали наставници различитих образовних профила те да би довођење у питање компетенција наставника одређених образовних профила и њихово евентуално искључивање из наставе овог предмета могло подстаћи нека друга струковна удружења да се огласе и супротставе овој иницијативи.

предмета *Основи науке о друштву са друштвеним уређењем СФРЈ*. Најзначајнија промена унутар овог програма јесте да се термин *социологија*, иако избрисан из имена предмета, као резултат рада комисије, враћа у садржај измењеног наставног плана предмета *Основи науке о друштву са друштвеним уређењем СФРЈ*, који се унутар ове ревизије наставног плана састоји из два саставна дела, чији су поднаслови:

1. Друштвено уређење Југославије,
2. Социологија,

чиме су и на нивоу наставног програма на симболичан начин омеђене границе компетентности социолога на бар једном делу наставног предмета (*Просветни гласник*, јуни–јули 1972, XXII, број 6–7: 773). Остале интервенције, пре свега оне које се тичу задатака наставе овог предмета тешко да би се могле сматрати суштинским. О томе сведочи и следећи цитат из новог програма:

„Задаци наставе овог предмета [је]су:

– да се у настави овог предмета – који обједињава елементе политичке економије, друштвеног уређења Југославије и социологије – ученицима пруже основна позитивна сазнања о карактеру људског друштва и нашег савременог југословенског друштва;

– да на темељу тих сазнања ученици могу више запажати и боље разумети промене у савременом свету и нашем друштву;

– да се ученици гимназије ... припреме и да им се олакшају даља проучавања у оквиру појединих друштвених наука;

– да се предвиђеним наставним садржајима код ученика изграђује идејно марксистичко становиште и подстиче њихово активно опредељење у друштвеном животу.“ (*Просветни гласник*, јуни–јули 1972, XXII, број 6–7: 772)

У периоду пре увођења усмереног образовања (1977. године) социологија као средњошколски предмет присутна је још само у наставном плану и програму за ученике Управне школе (*Просветни гласник*, август 1969, XIX, број 8: 920), у којем аутори наводе следеће задатке наставе социологије:

„Задаци наставе социологије су:

– да пружи ученицима основна знања из области социологије, са тежњом да дубље проуче проблеме савременог друштва;
– да ученици добију ширу теоријску основу из области социолошко-економске проблематике, ради успешнијег разумевања законитости друштвених наука;
– да ученици упознају основне законитости друштва уопште, а посебно нашег друштва;
– да допринесе формирању марксистичког погледа на свет, у циљу правилног схватања свога положаја у данашњем свету, и пружају могућ-

ност перспективе будућег развитка друштва.“ (*Просветни гласник*, август 1969, XIX, број 8: 920)

Усмерено образовање

После усвајања Резолуције о васпитању и образовању на X конгресу СКЈ и на VII конгресу СК Србије започео је рад на новој реформи средњошколског образовања. Томе је претходило, током 1973. и 1974. године, доношење нових закона о свим нивоима образовања на основу припремних конгресних материјала, а у складу са закључцима Скупштине СР Србије. Резултат овог процеса релативно дугог трајања био је „развијање нових концепата позивног образовања“ (*Просветни гласник*, јул–август 1975, XXV, број 5–6: 345), колоквијално названог усмерено образовање.

Сама реформа ослањала се на неколико развојних приоритета, претходно промовисаних у кључним партијским документима, о којима у кондензованом облику сазнајемо из документа „Извештај о раду на реформисању образовно-васпитног система, са предлогом мера“, који је објављен у *Просветном гласнику* из јула–августа 1975. године. Ови развојни приоритети су:

„a) Развој самоуправних друштвено-економских односа[12]

b) Превазилажење социјалних разлика у области васпитања и образовања

c) Побољшање стања идејно-политичког и марксистичког васпитања и образовања

d) Процес усавршавања система образовања и васпитања.“

(*Просветни гласник*, јул–август 1975, XXV, број 5–6: 346)

Први корак у операционализацији ових развојних приоритета и њиховог претакања у наставне планове и програме био је утврђивање „заједничких основа средњег усмереног образовања и васпитања“ (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 177).

На основу члана 39 Закона о средњем образовању и васпитању (*Службени гласник СР Србије*, број 19/1974 и број 25/1974) Скупштина Социјалистичке Републике Србије на седници Већа удруженог рада одржаној 26. октобра 1976, Друштвено-политичког већа на седници одржа-

[12] Нови закони и ставови заузети на конгресима подстакли су процесе убрзаног преображаја васпитно-образовних организација као установа у самосталне организације удруженог рада. Школе и друге васпитно-образовне организације својим самоуправним актима организационо-правног и педагошког карактера у знатној мери су ускладиле своје унутрашње односе са захтевима Устава и нових закона.

ној 26. октобра 1976. године, Заједничка скупштина републичких заједница основног образовања и физичке културе и Заједница усмереног образовања за привреду и друштвене делатности на седници одржаној 26. новембра 1976. донели су документ под називом „Заједничке основе средњег усмереног образовања и васпитања." (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 177) У њему се каже:

„Средње образовање и васпитање као део усмереног образовања друштвено је организована делатност заснована на: тековинама науке, марксистичком учењу, основама самоуправног социјалистичког друштва, научној педагошкој теорији, потребама удруженог рада, друштва и свестраног развијања личности.

Средње образовање и васпитање има две фазе. У првој заједничкој фази, у трајању од две године, остварује се Заједничка основа средњег усмереног образовања и васпитања... а у другој фази образовно-васпитни садржаји усмерени су према потребама удруженог рада, занимања и даљег образовања." (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 177)

У образложењу потребе за успостављањем заједничких основа средњег усмереног образовања, али и неопходности извођења шире образовне реформе, наводи се:

„... научно-технички развој, промене у структури рада и динамичан развој самоуправних друштвених односа захтевају стално повећање нивоа општег образовања и овладавање фундаменталним знањима..." (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 177)

Идеја водиља ове реформе била је подизање функционалности средњег образовања с обзиром на потребе привреде и више нивое образовања, за оне који настављају школовање, али и подизање општеобразовног нивоа оних за које је средњошколско образовање крај њиховог образовног пута. С тим у вези програм заједничких основа подељен је у неколико „подручја":

„Заступљеност појединих подручја ... износи:

– Општекултурно подручје (српскохрватски језик и књижевност, страни језик, уметност, физичко са здравственим васпитањем, одбрана и заштита) – 36,6%;
– Друштвено-економско подручје (историја, основи марксизма и самоуправни социјализам, географија) – 16,7%;
– Природно-математичко подручје (математика, физика, хемија, биологија) – 31,7%;
– Производно-техничко подручје (производни и друштвено корисни рад ученика) – 6,7% + 6,7%;
– Изборно подручје – 8,3%." (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 181)

Као што се може видети из наведене листе предмета унутар одређених подручја, унутар новореформисаног програма заједничких основа средњошколског образовања (I и II разред средње школе) социологија је поново остала ускраћена за статус самосталног предмета. Ипак, као и у већини претходних наставних планова и програма, разноврсни социолошки садржаји су у различитим процентима заступљени унутар других предмета – предмета који припадају друштвено-економском подручју.[13]

Иако се измене унутар реформисаних програма на први поглед чине као огромне, у случају групе друштвено-економских предмета оне се испостављају као козметичке. О томе сведочи и опис задатака које ова група предмета треба да испуни унутар ширег средњошколског курикулума.

„Друштвено-економско подручје ... треба да допринесе да се ученици упознају са основним токовима друштвеног развитка и његовим перспективама ... да разумеју и схвате нужност промена у природи и друштву, чиме ће допринети формирању дијалектичко-материјалистичког погледа на свет, повезивању теорије и праксе нашег самоуправног социјалистичког друштва и оспособљавању ученика за стваралачку акцију, марксистичку анализу и критичко просуђивање збивања у друштву.

Ово подручје ... треба да омогући омладини ... да дубље схвати суштину друштвеног развоја.“ (*Просветни гласник*, август–септембар 1976, XXVI, број 4–5: 185)

Предмет којим су се творци наставних планова и програма највише бавили у овом периоду, унутар друштвено-економске групе предмета, бар судећи према количини архивске грађе пронађене на страницама *Просветног гласника*, јесу управо *Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање*. О томе сведочи и први наставни план овог предмета, који је објављен већ крајем 1975,[14] чак годину и по дана пре уписивања прве „усмерене“ генерације ученика школске 1977/78. „Правилником о изменама и допунама правилника о програму образовно-васпитног рада заједничке основе средњег усмереног образовања“ (*Просветни гласник*,

[13] О овоме сведочи и анализа Миодрага Ранковића, Силвана Болчића, Борисава Џуверовића и Зорана Аврамовића „Социологија и предмети друштвених наука у школама средњег усмереног образовања на територији СР Србије (упоредна анализа)“, из октобра 1979. године, израђена за потребе Социолошког друштва Србије. Ова анализа показује да је: „... укупно распростирање социологије у овим предметима [географија, историја, књижевност, прим. аут.] ... садржано у ... 20,7% питања; од укупног збира страница шест уџбеника (1.752) на 397 страница, или 22,6%, укрштају се објашњења ових наука са социологијом. То свакако говори о великој заступљености социологије и значајном месту које она фактички има у функцији средњег образовања.“ (Ranković, Bolčić, Džuverović, Avramović, 1979: 27)

[14] Као део наставног плана и програма Математичке гимназије из Београда, која је од свог оснивања 1960-их година имала посебан, на известан начин експерименталан, статус унутар бившег југословенског система средњошколског образовања.

октобар–новембар–децембар 1978, XXVIII, бр 2, 3 и 4: 193–194) унете су извесне незнатне измене у наставни план и програм овог предмета за ученике I разреда заједничких основа. Неколико месеци касније измењен је и наставни план и програм за ученике III и IV разреда средњих школа (*Просветни гласник*, јануар–фебруар–март 1979, XXVIII, бр 5, 6 и 7: 441–446).

Општи задаци наставе овог предмета нису мењани током овог процеса кориговања наставних планова и већ на самом почетку дефинисани су на следећи начин:

„– да путем наставе овог предмета (који обухвата основе марксизма, елементе политичке економије, социологије и друштвеног уређења СФРЈ) ученици схвате смисао, вредност и значај марксизма као филозофске, економско-социолошке и политичке теорије и да га усвоје као свој сопствени начин схватања света и друштва;
– да прихвате марксизам као хуманистичку и револуционарну идеологију радничке класе;
– да боље упознају и разумеју југословенско самоуправно социјалистичко друштво као реализацију основних марксистичких идеја о ослобођењу човека путем ослобођења рада, да схвате његову економску и политичку структуру и суштину, главне проблеме и начин њиховог решавања;
– да боље разумеју целокупно савремено друштво, његове многобројне противречности, положај човека у њему и перспективе будућег развоја;
– да усвоје критерије и стекну сигурност у расуђивању које су вредности социјалистичке, хуманистичке и револуционарне, а које негативне и реакционарне;
– да се идејно, морално и културно припреме и оспособе за активно укључивање у друштвени живот своје земље, као и у прогресивне токове и тенденције савременог живота и света уопште.“

(*Просветни гласник*, октобар 1975, XXV, број 10: 745–747)

О посебном статусу овог предмета сведоче и други бројни документи које смо открили током ове анализе, а који нису у њеном непосредном фокусу, попут нпр. докумената: „Концепција уџбеника Основе марксизма и социјалистичко самоуправљање за I разред заједничке основе средњег усмереног образовања и васпитања“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар–март 1979, XXVIII, број 5, 6 и 7: 454–463) и „Концепција уџбеника Социјалистичко самоуправљање за II разред прве фазе средњег усмереног образовања“ (*Просветни гласник*, јануар–фебруар–март 1979, XXVIII, број 5, 6 и 7: 463–471). Они сведоче о времену, енергији, али и материјалним средствима Министарства просвете који су издвајани и посвећивани развијању и побољшању овог предмета.

Почетком 1979. године, на основу члана 14 Закона о средњем образовању и васпитању (*Службени гласник СР Србије*, бр. 19/1974, 25/1975, 26/1976 и 21/1977) Просветни савет Социјалистичке Републике Србије доноси „Правилник о плану и програму заједничких друштвено-васпитних садржаја за другу фазу средњег усмереног образовања и васпитања" (*Просветни гласник*, јануар–фебруар–март 1979, XXIX, број 5, 6, 7: 434). Овим правилником дефинисано је заједничко образовно подручје које се састојало од 3 предмета, обавезна за све образовне струке и профиле. То су:

1. Српскохрватски језик и књижевност (2 часа недељно, 64 годишње),
2. Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање (2 часа недељно, 64 годишње),
3. Физичко васпитање (2 часа недељно, 64 годишње).

Усвајањем овог Правилника започео је вишегодишњи процес формулације и усвајања нових наставних планова и програма за различите образовне струке и профиле у оквиру ширег реформског пројекта успостављања „усмереног образовања". Исте године, 27. фебруара, на седници Скупштине Заједница усмереног образовања за територију Републике (Србије, прим. аут.) донета је Одлука о утврђивању наставних планова и програма општестручних предмета и ужестручних предмета за занимања III и IV степена стручне спреме. На овој седници је одлучено да се у наредном периоду донесу наставни планови и програми за стручне школе у оквиру програма усмереног образовања. На основу претходно поменутог Правилника и одлука Скупштине заједнице усмереног образовања предмет *Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање* постао је обавезан предмет за следеће образовне струке и стручне профиле III и IV степена стручности са фондом часова: 2 часа недељно, укупно 70 часова годишње: ветеринарска струка, пољопривредна, прехрамбена, шумарска, дрвнопрерађивачка, рударска, хемијско-технолошка, графичка, стакларска, керамичка, ватростална, производње грађевинских материјала, геолошка, ватрогасна, металуршка, хидрометереолошка, грађевинска, геодетска, здравствена, здравствене заштите, личне услуге, угоститељско-туристичка, трговинска, економско-комерцијална, електротехничка, машинска, машинско-енергетска, текстилна, математичко-техничка, култура и јавно информисање, правна и биротехничка струка, преводилачка и архивско-музејска.

О концентрацији система на овај предмет сведочи и серија докумената којима се регулишу различита системска и организациона питања везана за проблеме извођења наставе из овог предмета, као на пример:

– „Правилник о степену и врсти стручне спреме наставника за предмете заједничког образовно-васпитног подручја за занимања III и IV степена стручне спреме" (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 201), из

којег сазнајемо да наставу из предмета *Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање*, по закону могу изводити само свршени студенти:

1. Факултета политичких наука – Група основи марксизма и социјалистичко самоуправљање,
2. Филозофског факултета – Група за филозофију,
3. Филозофског факултета – Група за социологију.

– „Правилник о програму стручног оспособљавања наставника који изводе наставу из предмета Основе марксизма и социјалистичко самоуправљање у усмереном образовању“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 202). Овај правилник је донео Просветни савет СР Србије на основу члана 162, став 3, Закона о усмереном образовању (*Службени гласник СР Србије*, 29/79) због оних наставника који су већ били у радном односу а не испуњавају прописане услове у погледу степена и врсте стручне спреме. За све њих овај правилник је предвидео додатни „програм оспособљавања“, који се састојао из четири курса:

1. Први курс:

а) Увод – Елементи историје филозофије,
б) Историја и теорија марксизма.

2. Други курс – Марксистичка теорија друштва:

а) Однос марксизма према социолошком наслеђу,
б) Марксистичко тумачење друштва као тоталитета,
в) Вулгаризација марксистичког тумачења друштвене и класне структуре,
г) Друштвено кретање и развој друштва,
д) Друштвене револуције као историјске промене друштва,
ђ) Радничка класа и њена улога у социјалистичкој револуцији,
е) Марксизам и промене у савременом свету,
ж) Промене у друштвеној и класној структури капитализма,
з) Промене у друштвеној и класној структури социјализма,
и) Марксизам и промене у земљама у развоју,
ј) Питања опстанка и развоја човечанства;

3. Трећи курс – Социјалистичко самоуправљање;

4. Четврти курс – Методика наставе марксизма и социјалистичко самоуправљање.

– „Правилник о основама програма марксистичког образовања наставника, сарадника и васпитача“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 209), донет на бази Основа програма које је усвојио Просветни савет СРС априла 1974. године и промена до којих је дошло после Десетог и Једанаестог конгреса СКЈ и Седмог и Осмог конгреса СК Србије. Овај документ предвиђа две велике целине у оквиру основа програма марксистичког образовања наставника:

1. Заједнички програм (обавезан за све наставнике),
2. Посебне програме за наставнике различитих профила.

Најзанимљивији део унутар овог документа представља део у којем се објашњавају друштвени значај и улога марксистичког образовања. У њему се каже:

„марксистичко образовање ... је наша властита најдубља потреба. Продубљавање марксизма, развијање марксистичке ор[и]јентације, [је]су ... срж реформе наставе, једна од њених најважнијих компоненти. Овакво поимање је одлучујуће за садржај марксистичког образовања.“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 209)

Као што се из приложеног цитата може видети, увођењем марксистичког образовања у средњошколске планове и програме, најдиректније су материјализована дугорочна стремљења и фантазије политичког система и његове елите о пројектованом месту и улози друштвених наука унутар наставних планова и програма. Јер, по овој замисли, марксистичко образовање је требало да постане

„... велики духовни мост који их (младе генерације, прим. аут.) везује за раднички покрет, самоуправни социјализам.“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 209)

О разлозима зашто саме друштвене науке нису успеле да одговоре на ову „потребу“ политичког система можда најбоље говори следећи цитат, који на сликовит начин илуструје разлоге за тињајућу напетост између твораца наставних планова и програма и представника струковних удружења, као у случају раније поменуте полемике између представника Социолошког друштва Србије и чланова Просветног савета Србије, као представника просветних власти.

„Марксизам је у својој бити целовит поглед на свет, друштво. Маркс, Енгелс, Лењин нису га делили на економију, политику, социологију итд. Међутим, развој нововековне науке текао је другим правцем, кроз бескрајну специјализацију, разгранавање посебних друштвених наука које доносе бројна и значајна, али парцијална сазнања.“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 210)

„Изузетно оштар проблем везан за друштвене науке је[сте] и њихова преоптерећеност институционалним, формално-правним приступом, нормативном страном живота. То ствара велики раскорак између онога што треба да буде (и само је делом остварено) и онога што јесте, што се реално у друштву збива. Такав раскорак рађа и велике педагошке последице. Ова једностраност захвата све науке. Развијање марксистичке димензије значи и превладавање те слабости и продор до оних темељних друштвених процеса и социјалних снага, њихових животних односа, који леже у подлози различитих институционалних решења.

Марксизам је, дакле, револуционарна теорија, поглед на друштво који изнутра прожима сваку посебну науку, оријентише је. Он пружа компас помоћу којег је могуће бројна делимична сазнања предвидети са

становишта основних марксистичких категорија и преводити на језик главних социјалних односа, дешифровати их... Као што је марксизам без ослонца на посебне науке празан, тако су и оне без њега слепе.“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 210–211)

Зато не треба да чуди што је „коначно решење“ потражено управо у конструисању новог предмета који би био у стању да понуди „целовит поглед на свет“ (*ibid.*: 210), на чију промену не утичу процеси који прожимају флуктуирајућу реалност свакодневице у константном кретању. Нови предмет би према овом приложеном упутству, истина, користио емпиријске ресурсе других наука које би потом интерпретирао у задатом идеолошком кључу.

Ипак, аутори овог јединственог образовног концепта указују и на извесне опасности које потенцијално носи са собом овакав реформски захват, попут нпр. – „догматизације марксизма“, до које би могло доћи током процеса успостављања средњошколског предмета, јер она „претвара револуционарну мисао из инструмента за сазнање и промену света у некритичко оправдавање сваке текуће мере“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 209). Или пак:

„Јак продор, утицај грађанских идеологија посебно функционализма и позитивизма, који пружају веома ограничено, идеализовано и искривљено сазнање о друштву, прикривају класну структуру и пружају духовна средства за њено одржавање.“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 209)

С обзиром на све ово, у овако осмишљеном курикулуму и схватању марксистичког васпитања фундаментално питање постаје: „како развити марксистичку оријентацију, димензију, у оквиру поделе наука, на посебне дисциплине?“ (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 3: 210).

На маргинама овог великог реформског захвата у области средњошколског образовања водила се и даље исцрпљујућа вишедеценијска борба ниског интензитета за, с једне стране, успостављање социологије као средњошколског предмета, а, с друге стране, за конструисање наставног плана и програма који ће одговарати стандардима дисциплине, а не идеолошким концептима владајућег политичког дискурса. Резултат те борбе било је враћање социологије у наставне планове и програме неколико струка и образовних профила III и IV степена који су донети током 1980. године. Као резултат ових напора, али и интензивних активности Социолошког друштва Србије крајем 1960-их и током 1970-их, социологија се почетком 1980-их година поново нашла на листи општестручних предмета унутар наставних планова и програма за неколико средњошколских струка и стручних профила. Предмет Социологија је постао део наставног плана и програма, са фондом часова од 2 часа недељно, односно 64 часа годишње, за следеће струке:

1. Биротехничка струка[15] (*Просветни гласник*, март 1980, XXIX, број 7: 403)
2. Правна струка[16] (*Просветни гласник*, март 1980, XXIX, број 7: 359)
3. Преводилачка струка (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 4)
4. Музејско-архивска струка (*Просветни гласник*, 1980, XXIX, број 4)
5. Култура и јавно информисање[17] (*Просветни гласник*, септембар 1981, XXXI, број 1: 71–72)

Поред овог предмета који је покривао опште социолошко дисциплинско поље, у оквиру струке делатности у области културе и јавног информисања установљен је, први пут, још један социолошки предмет – *Социологија културе* (*Просветни гласник*, септембар 1981, XXXI, број 1: 71–72), са фондом од 2 часа недељно, односно 64 часа годишње у III разреду средњег усмереног образовања.

„Циљ и задаци наставе овог предмета [је]су:

– да ученици стекну научне и научно-друштвене основе за одређена занимања (књижничар, књижар, коректор, новинар-сарадник, стручни радник у служби друштвеног информисања, спикер-водитељ, технички уредник новина и других гласила, организатор програма, секретар програма-реализације) ради обезбеђења проходности за успешно настављање образовања, као и ради оспособљавање за обављање послова у изабраном занимању и за евентуално преквалификовање у струци према личним склоностима;
– да ученици са *марксистичком усмереношћу*[18] упознају и схвате културну ситуацију (стања, потребе, достигнућа, проблеме) у савременом свету и посебно у нашој земљи, као и у ужој радној средини за коју су се определили, и то из социолошког угла. То подразумева најпре ниво обавештености о тим питањима, а затим ниво разумевања, о променама у теоријском и практичном смислу, оспособљавање за стваралачко и критичко мишљење у тој области и на том нивоу стручности, као и овладавање одређеном методологијом и техником ради снимања, проучавања и могућег прогнозирања одређених културних кретања. Сви ти и други задаци треба да допринесу разумевању, откривању, даљем развијању и креирању културне политике у

[15] Образовни профили – III степен: дактилограф II класе, и IV степен: дактилограф I-б класе, стенодактилограф, инокореспондент, пословни секретар, информатичар.

[16] Образовни профили: техничар за управне послове, техничар за послове радних односа, техничар за послове осигурања, техничар-администратор, здравствени техничар, техничар за послове месне канцеларије.

[17] Образовни профили: књижничар, књижар, коректор, новинар-сарадник, стручни радник у служби друштвеног информисања, спикер-водитељ, технички уредник новина и других гласила, организатор програма, секретар програма-реализације.

[18] Подвукла И. Ј.

југословенском социјалистичком самоуправном друштву.“ (*Просветни гласник*, септембар 1981, XXXI, број 1: 71)

Попут циљева и задатака овог социолошког предмета и циљеви и задаци наставе Социологије на општем курсу наглашавају важност „формирања марксистичког погледа на свет“.

„Циљ и задаци који се остварују реализацијом овог програма [је]су:

– да ученици стекну основна знања из социологије као најопштије друштвене науке и прикаже њен однос према другим друштвеним наукама;
– да ученици *формирају марксистички поглед на свет*[19] и друштво и схватање о неминовности нашег социјалистичког преображаја савременог света;
– да ученици стекну теоријску основу за разумевање општих законитости кретања и развоја друштва, а посебно нашег самоуправног социјалистичког друштва;
– да допринесе формирању таквих позитивних личности, које ће се активно и доследно борити за демократске односе у нашем социјалистичком самоуправном друштву.“ (*Просветни гласник*, 1980, број 7: 409)

„Циљ и задаци који се остварују реализацијом овог програма [је]су:

– да пружи ученицима основна знања из социологије као најопштије друштвене науке и прикаже њен однос према другим друштвеним наукама;
– да ученици стекну теоријску основу за разумевање општих законитости кретања и развоја друштва, а посебно нашег самоуправног социјалистичког друштва;
– *да ученици формирају марксистички поглед на свет*[20] и друштво и схватање о неминовности нашег социјалистичког преображаја савременог света;
– да допринесе формирању таквих позитивних личности, које ће се активно и доследно борити за демократске односе у нашем социјалистичком самоуправном друштву.“ (*Просветни гласник*, 1980, број 7: 359)

На основу свега изнесеног уочава се јасна тенденција система да повећа обим идеолошких садржаја унутар званичних курикулума. Поред увођења новог предмета *Основи марксизма и социјалистичко самоуправљање*, творци наставних планова и програма ову врсту садржаја

[19] Подвукла И. Ј.

[20] Подвукла И. Ј.

посебно наглашавају и унутар других предмета, посебно оних из области друштвених наука, међу које спада и *социологија*. О недвосмисленом постојању ове тенденције унутар система усмереног образовања јасно сведочи и документ: „Закључци Просветног савета СР Србије о примени плана и програма образовно-васпитног рада заједничке основе СР Србије (без САП)“, објављен у *Просветном гласнику* из јуна 1981, који је Просветни савет СР Србије разматрао на седницама 111 и 112, одржаним 6. новембра и 25. децембра 1980. године. У оквиру овог документа садржан је и Извештај о примени новог плана и програма заједничке основе у СР Србији за школске године 1977–78. и 1979–79, који је припремио Републички завод за унапређивање васпитања и образовања. У овом документу се каже:

„Остваривањем програма повећало се опште образовање целе генерације ученика, чиме је отпочео процес превазилажења дуализма у досадашњем средњем образовању. Појачано је марксистичко, радно и политичко образовање и интензивирано је социјалистичко васпитање на принципима самоуправљања... Остваривањем програма Заједничке основе остварују се конгресни ставови СКЈ и СКС о интензивнијем марксистичком (друштвеном, политичком и економском) образовању ученика и њиховом оспособљавању за активно ангажовање у социјалистичком самоуправном друштву.“ (*Просветни гласник*, јун 1981, XXXI, број 10: 1675)

Последња генерација „усмерених“ средњошколаца изашла је из школских клупа 1990. Исте године започела је и последња етапа распада заједничке државе. На симболичан начин, хибридни „усмерени“ образовни конструкт самоуправне Социјалистичке Федеративне Републике Југославије нестао је заједно са државом која га је по властитим пројектованим потребама скројила. Истина, сâм систем средњошколског образовања измењен је нешто пре формалног распада југословенске државе доношењем новог Закона о средњем образовању и васпитању 1990. године (*Службени гласник СРС*, бр. 5/90), на основу којег је започео нови реформски процес измене наставних планова и програма средњих школа на територији Србије. Једна од првих интервенција била је учињена на седници Просветног савета Републике Србије од 28. јуна 1990, на којој је донет „Правилник о изменама и допунама правилника о плану образовања и васпитања за гимназије“ (*Просветни гласник*, 31 мај 1991, год. XL, бр. 3: 1). Овим правилником, којим се *de facto* у средњошколски образовни систем враћају гимназије, уводи се нови план и програм образовања у гимназијама, чији је саставни део и предмет Социологија. Овим наставним планом предвиђа се да се предмет Социологија изучава на оба гимназијска смера, и то на:

а) Друштвено-језичком смеру, у IV разреду, са по 3 часа недељно, односно 96 часова годишње;

б) Општем и природно-математичком смеру, у IV разреду, са по 2 часа недељно, односно 64 часа годишње.

(*Просветни гласник*, 31. мај 1991, година XL, бр. 3: 140–142)

На истој седници усвојен је и наставни план и програм социологије за средње стручне школе са фондом од 2 часа недељно, укупно 64 часа годишње у III разреду.

Најзначајнију промену унутар пројектованих циљева и задатака овог предмета чини одустајање од идеолошког дискурса, који је доминирао образовним системом током претходних неколико деценија.

„Циљ наставе социологије је да ученици упознају основне садржаје социолошких теорија и метода науке социологије.

Задаци наставе социологије су да ученици:

– схвате значај рада и поделе рада као економске категорије основе стварања и развоја човека и друштва и да уоче однос природе и човека у технолошком друштву и савремене еколошке проблеме;
– упознају структуру и организацију друштва, друштвене групе и заједнице, друштвено раслојавање и принципе популационе политике;
– схвате значај културе и цивилизације, врсте културних значења и перспективе развоја савременог друштва.“ (*Просветни гласник*, 31. мај 1991: 140)

Са формалним распадом државе 1992. године долази до још једне интервенције у наставним плановима и програмима, о чему сведочи и „Правилник о изменама и допунама правилника о плану и програму образовања и васпитања за гимназију“, објављен у *Просветном гласнику* од 18. децембра 1992. (*Просветни гласник*, год XLI, бр 3: 1–6). Ипак, чини се да се овај правилник задржао само на козметичким интервенцијама везаним за програме појединих предмета којима се реч *југословенски* мења речју *српски*,[21] или се пак, као у плану и програму за географију, уписују нове географске границе[22] и врше сличне модификације. Овај правилник не спомиње предмет Социологија. План и програм предмета Социологија из 1991. године није се мењао све до најновије измене наставног плана и програма, која је усвојена на седници Просветног савета одржаној 12. јула 2010.

[21] Као, на пример, у случају српскохрватског језика у чијем програму се системски реч српскохрватски мења речју српски (*Просветни гласник*, 18. децембар 1992, година XLI, број 3: 1).

[22] На пример: „Део Програма:'ГЕОГРАФИЈА (за све типове гимназије)' у одељку за III разред мења се и гласи: ... Савремене друштвено-политичке промене на Балканском полуострву. Распад друге Југославије и стварање нових држава. Стварање треће Југославије.“ (*Просветни гласник*, 18. децембар 1992, година XLI, број 3: 3).

Литература

Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI Kongres KPJ Saveza komunista Jugoslavije (1952). Београд: Kultura.

Golubović-Pešić Z. (1969). Elementi sociologije u jednom srednjoškolskom udžbeniku. *Sociologija*, br. 1/1969: 143–154.

Deseti kongres SKJ: Dokumenti (1974). Beograd: Izdavački centar „Komunist".

Deveti kongres SKJ: Stenografske beleške (1970). Beograd: Izdavački centar „Komunist".

12. kongres Saveza komunista Jugoslavije: Referat, Rezolucije, Statut SKJ, Završna riječ (1982). Beograd: Izdavačka kuća „Komunist".

Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije: Dokumenti (1978). Beograd: Izdavački centar „Komunist".

Odluke V kongresa KPJ (1948). Beograd: Kultura.

Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije (1964). Beograd: Komunist.

Program i statut Saveza komunista Jugoslavije (1962). Beograd: Komunist.

Просветни гласник, годишта од 1955. до 2010.

Ranković M., Bolčić S., Džuverović B. i Avramović Z. (1979). Sociologija i predmeti društvenih nauka u školama srednjeg usmerenog obrazovanja na teritoriji SR Srbije: Uporedna analiza. Beograd: Sociološko društvo Srbije, oktobar 1979. godine, rukopis.

Ранковић М. (1970). Досадашњи резултати и неколико идеја за реорганизацију наставе социологије у средњој школи. *Социолошки преглед*, бр. 1/1970: 117–126.

Ранковић М. (1972): Настава социологије у средњој школи. *Социолошки преглед*, бр. 2/1972: 281–286.

Rezolucija – O zadacima Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom samoupravnom preobražaju vaspitanja i obrazovanja (1974). *Deseti kongres SKJ: Dokumenti*. Beograd: Izdavački centar „Komunist": 309–320.

Rezolucija Trećeg plenuma CKKPJ o zadacima u školstvu (1949). *Savremena škola*. Beograd, br. 8–10/1949.

VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije (1958). Beograd: Kultura.

13. kongres SKJ: Dokumenti (1986). Beograd: Izdavački centar „Komunist".

Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje" – Prva rezolucija Jedanaestog kongresa (1978). *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije: Dokumenti*. Beograd: Izdavački centar „Komunist": 416–480.

Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom samoupravnom preobražaju vaspitanja i obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture" – Rezolucija (1982). *12. kongres Saveza komunista Jugoslavije: Referat, Rezolucije, Statut SKJ, Završna riječ*. Beograd: Izdavačka kuća Komunist: 128–138.

Резолуција – О задацима Савеза комуниста Југославије у социјалистичком самоуправном преображају васпитања и образовања (1974). *Десети конгрес СКЈ: Документи*. Издавачки центар „Комунист", Београд, 1974, стр. 309–320.

Закон о средњој школи, *Службени гласник*, Београд, бр. 50/1992, 53/1993, 67/1993, 68/1994, 24/1996, 23/2002, 25/2002, 62/2003, 64/2004, 101/2005.
Закон о средњем образовању, *Службени гласник СРС*, бр. 5/1990.
Закон о средњем образовању и васпитању, *Службени гласник СР Србије*, бр. 19/1974 и бр. 25/1974.

Миодраг Ранковић
(1925–)

Isidora Jarić
Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

THE STRUGGLE FOR THE ESTABLISHMENT OF SOCIOLOGY AS A SUBJECT IN SECONDARY SCHOOLS IN SERBIA: ACTIVITIES OF SERBIAN SOCIOLOGICAL SOCIETY

Based on the collected archive materials, this paper tries to reconstruct: (1) a list of courses in the field of social sciences, which were part of the official secondary school curricula, (2) it presents sociology related contents within the curricula of these courses, and (3) the activities of the Serbian Sociological Society that are oriented towards the establishment of an independent sociological course within secondary school curricula. Through the analysis of these three questions the author shows how the struggle for the establishment of sociology as an independent course/subject in the secondary school curricula was associated most closely with the ideological perception of the system and the Communist Party of Yugoslavia of the place and role of, on the one hand, the social sciences within the existing socialist system of social and economic relations, and, on the other hand, sociology as a theoretical and/or empirical science and discipline.

Key words: sociology, secondary education, educational reforms, Serbia

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 673–684
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Исидора Јарић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:377(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

КРАТКИ ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СОЦИОЛОГИЈЕ: ПРВИ ПОСЛЕРАТНИ СРЕДЊОШКОЛСКИ УЏБЕНИК СОЦИОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Рад представља покушај да се садржај првог средњошколског уџбеника социологије аутора Михаила Поповића (1962), као и излагање одређених тема у оквиру њега, реинтерпретира у складу са историјским тренутком у којем он настаје и ондашњим стањем социологије као научне дисциплине. Рад настоји да реконструише социјалне и професионалне друштвене (и идеолошке) противречности и сукобе унутар тадашњег југословеноског друштва, али и професионалне заједнице социолога који су по мишљењу ауторке битно одредили садржај уџбеника и границе интерпретације одређених тема у њему.

Кључне речи: *социологија, историјски материјализам, грађанска социологија, уџбеник, средњошколско образовање, Србија*

Социологија је у средњошколску наставу, први пут после Другог светског рата, уведена 1960. године искључиво за ученике гимназија. Настава из овог средњошколског предмета започела је да се одвија школске 1962–1963. године, и то по уџбенику Михаила Поповића, *Основи социологије за III разред*, у издању Завода за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд. Прво издање овог уџбеника објављено је те исте, 1962. године. Иако је овај уџбеник у средњошколској настави коришћен релативно кратко, свега пет година (између 1962. и 1967. године), на много различитих начина овај уџбеник је поставио одређене стандарде, које су пратили или се њима поигравали потоњи аутори уџбеника социологије.

Да би социологија ушла у наставне планове и програме, требало је прећи трновит и дуг пут, који је трајао петнаест година – од 1945 до 1960. Непосредно након Другог светског рата тематску област социологије покривао је дијалектички и историјски материјализам у интерпретацији Јосифа Висарионовича Стаљина. Стаљинов спис *О дијалектичком и историјском материјализму* (Стаљин, 1945) минуциозно је проучаван и на основу њега су уписиване границе и домени проучавања друштвених наука по мерилима новог друштва у настајању. Сви партијски кадрови су марксизам упознавали пре свега кроз Стаљинову интерпретацију.

Сукоб са Информационим бироом 1948. године и самим Стаљином олакшао је проблематизовање окоштале дијаматовске интерпретације марксизма, изложене у овом спису. Ипак, дијалектички и историјски материјализам унутар дискурса друштвених наука задржао је своју доминантну позицију све до сукоба са његовим главним заговорницима у нас – Борисом Зихерлом и Илијом Косановићем на *Бледском саветовању социолога* 1960. године. Један од главних ауторитета за дијалектички и историјски материјализам у нашој средини био је Борис Зихерл.[1]

„Дијалектички материјализам се битно разликује од осталих филозофских система тиме што је то први систем који је материјализам доследно спровео и на подручју друштвених наука.“ (Зихерл, 1952: 297)

Овако каже Борис Зихерл у стенографским белешкама објављеним под насловом *Дијалектички и историски материјализам I и II*. У овом спису он дефинише широко поље које обухвата дијалектички и историјски материјализам.

„Из свега што сам рекао произлази да историјски материјализам сматрам научном теоријом или, ако хоћете, научном филозофијом друштвеног развитка, методом његовог истраживања и практично-политичким *упутством* [подвукла И. Ј.] које свесним борцима за социјализам треба да омогући да се снађу у друштвеном збивању и да сагледају његове противуречне унутрашње тежње, а тако исто и политичку и идејну физиономију њихових носилаца. Тачност те троструке дефиниције историског материјализма доказује и читаво наше домаће револуционарно искуство последњих двадесет година... У интересу је науке уопште да се веза и међусобно дејство посебних друштвених наука и историског материјализма што јаче учврсти и продуби.“ (Зихерл, 1954: 94)

Илија Косановић, други истакнути заговорник историјског материјализма, углавном понавља Зихерлове дефиниције. Али, улаже и додатни напор да политички и партијски врх увери да није реч о дијалектичком и историјском материјализму који се своди на „основне црте“:[2]

„Моји напори су били нарочито одређени тежњом да целокупан рад буде што више заснован на савременим достигнућима социјалистичке мисли уопште, а посебно на теоријским уопштавањима развитка социјализма од стране другова Тита, Кардеља и других истакнутих партијско-

[1] Уредник *Борбе* по завршетку Другог светског рата, од јуна 1947. године председник Комитета за науку и школство у влади ФНРЈ, потом члан Агитпропа ЦК КПЈ. Од 1948. до 1950. директор Института друштвених наука у Београду. Од 1953. министар је за науку и културу у влади НР Словеније. Године 1954. постаје редовни професор Филозофског факултета у Љубљани. Од 1947. до 1967. био је савезни и више пута републички народни посланик. Током низа година био је члан савезног и главног одбора Социјалистичког савеза радног народа. Од 1963. био је члан Савета федерације.

[2] Спис *О дијалектичком и историјском материјализму* Стаљин завршава речима: „То су основне црте дијалектичког и историјског материјализма.“ (Стаљин, 1945: 39)

-политичких руководилаца и теоретичара марксизма.“ (Косановић, 1960: 5)

Упркос јасном носталгичном дискурсу, у истом тексту он наглашава и да се дистанцира од Стаљиновог учења:

„Сваком логичном методу излагања филозофије марксизма, маколико он био нужан и користан прети опасност од западања у крајњу апстрактност и шематизам. Зато сам настојао да колико-толико избегнем такву опасност и шаблонско излагање дијалектичког материјализма по његовим ’цртама’ које се у доброј мери током последњих двеју деценија одомаћило у марксистичкој литератури под утицајем Стаљиновог дела *О дијалектичком и историском материјализму*.“ (Косановић, 1960: 5)

На нивоу дискурса приметно је Косановићево игнорантско одношење према историјском наслеђу социологије као науке. У том смислу, он каже:

„Историјски материјализам је социологију као општу теорију о друштву подигао на степен науке.“ (Косановић, 1960: 10)

Попут социологије, Косановић генерално омаловажава и допринос друштвених наука разумевању друштва:

„Пре појаве историјског материјализма друштвене науке бавиле су се претежно фрагментарним прикупљањем емпиријских чињеница, њиховим површинским и изолованим описивањем, не улазећи у њихову суштину и међусобну повезаност.“ (Косановић, 1960: 10)

„Тек је историјски материјализам откривајући законитости у развитку историје, – напосе законитост прелаза једне друштвено-економске формације у другу, ниже у вишу (комунизам израста, нпр, из капитализма нужно и законито, исто онако као што је овај израстао из феудализма, итд.) – учинио теорију о друштву науком, омогућио научно схватање друштвених појава које може бити успешно примењено у пракси.“ (Косановић, 1960: 11)

Највећи део опуса Илије Косановића чини интерпретација већ виђених ставова у поменутим стенографским белешкама са предавања Бориса Зихерла, попут, на пример, ставова:

„Историјски материјализам је, дакле, наука о најопштијим законима кретања и развитка друштва. То је предмет његовог изучавања. Он је теорија и метод научне спознаје друштвених појава и њиховог мењања у процесу практичне делатности људи. Историјски материјализам је дијалектичко јединство теорије, метода и руководства за акцију.“ (Косановић, 1960: 15)

„Дијалектички материјализам је шира филозофска основа историјског материјализма.“ (Косановић, 1960: 17)

„Филозофија, као и сви остали облици друштвене свести, у класном друштву има класни карактер и представља теориски израз класних интереса одређених друштвених снага.“ (Косановић, 1954: 19)

„Партијност је класна детерминисаност и класна одређеност и условљеност људске свести и практичне делатности.“ (Косановић, 1954: 19)

Наравно, оваква окоштала дијаматовска интерпретација марксизма произвела је многе унутарструковне отпоре, који су до почетка 1960-их година попримили артикулисану форму унутарструковног сукоба између заговорника и бранилаца историјског материјализма и оних који су били заговорници идеје о „једној социологији“ која би унутар себе требало да интегрише све досадашње социолошке теорије и методе.

Садржај средњошколског уџбеника Михаила Поповића, али и интерпретација одређених тема у оквиру њега, умногоме су одређени историјским тренутком у којем он настаје, актуелним стањем социологије као научне дисциплине, као и поменутом потенцијално конфликтном професионалном „атмосфером“ која је владала унутар заједнице социолога у тадашњем југословенском друштву. У том смислу посебан утицај на конструисање концепта овог средњошколског уџбеника и обраду одређених тема у њему имало је *Бледско саветовање југословенског удружења за социологију*, одржано на Бледу 1960. године. Централна тема о којој се расправљало на овом саветовању тицала се односа између марксистичке и „буржоаске“ социологије, о чему сазнајемо из реферата Радомира Лукића, који је објављен у интегралној верзији, као и из „Извода из дискусије на Бледском саветовању југословенског удружења за социологију“, које је приредио Ђуро Шушњић, а који су (и реферат и изводи из дискусије) објављени у тематском броју часописа *Социологија* из 1961. године посвећеном том саветовању.[3]

На основу ових извора недвосмислено се може закључити да је унутар професионалне заједнице социолога постојао прећутни консензус о сврсисходности и значају развијања марксистичке оријентације у југословенској послератној социологији. Међутим, питање око којег консензус није постигнут био је њен однос према тзв. „буржоаској“ социологији, односно према буржоаском историјском наслеђу социологије као науке. „Једно од питања о ком се прилично расправља у марксистичкој социологији јесте и питање такозваног односа између ње и буржоаске социологије.“ (Лукић, 1961: 23) Односно, питање је „... да ли су то две различите или једна иста наука“ (Лукић, 1961: 23).

[3] Сâм часопис *Социологија* почео је да излази 1959. године, исте године када је основана и Катедра за социологију на Филозофском факултету у Београду, који је и данас (тј. његов Институт за социолошка истраживања) званични саиздавач овог часописа. Као што се из поменутог примера може видети, успостављање овог социолошког часописа битно је допринело успостављању професионалног јавног мњења социолога, али и институционализацији професије социолога, јер је отворило јавни простор унутар којег је постало могуће да се одређене идеје и ставови, као и у случају закључака са Бледског саветовања социолога, изнесу у јавност и допру до ширег круга заинтересованих.

Изгледа да су дискусије о овом питању будиле разноврсне страсти унутар заједнице социолога[4] и да је Бледско саветовање имало циљ да се неки аспекти овог питања промисле детаљније, као и да се о некима од њих заузму „релативно трајнији ставови" (Лукић, 1961: 24), како страсти пробуђене овом интелектуалном дебатом не би угрозиле даљи развој социологије као научне дисциплине. И док су извесни аутори тврдили „... да то нису исте науке"[5] и да „постоји наука социологије, која је искључиво буржоаска, и постоји марксистичка наука о друштву, историјски материјализам, који је додуше паралелан са социологијом, али је ипак нешто друго" (Лукић, 1961: 23). Други су сматрали да је „такво радикално одвајање социологије (која је само буржоаска) и историјског материјализма (који није везан са социологијом) ... неосновано" (Лукић, 1961:

[4] Из извода из дискусија са Бледског саветовања у делу из „излагања друга Бориса Зихерла" сазнајемо да су разговори на ову тему започети још на претходном, годину дана раније одржаном, саветовању социолога у Сарајеву. У свом излагању, коментаришући ставове Рудија Супека изнете на Бледском саветовању, Зихерл се осврће и на садржај дискусија са претходног саветовања, доводећи их у везу са актуелним:

„Друг Супек је покушао, као прошле године у Сарајеву, да као сведока у прилог свом ставу привуче екипу совјетских социолога и напосе Федосејева, који је ту екипу предводио на Међународном социолошком конгресу у Штрези. Чак су и они, како тврди Супек, дошли до сазнања да нема 'буржоаске социологије', него да постоји једна и јединствена социологија као наука. Већ сам у Сарајеву приметио да ствари у том погледу ... баш не стоје онако како их приказује друг Супек." (Шушњић, 1961: 44)

[5] Попут, већ поменутог, Илије Косановића, који је био један од главних заступника ове тезе. Илустрације ради наводимо један извод из његове дискусије са Бледског саветовања:

„'... наука не може бити ни социјалистичка, ни буржоаска. Наука је једна. Буржоаска политичка економија је бесмислица као и социјалистичка математика. Овај аргумент – истиче Плеханов – такође почива на бркању појмова. Математика не може бити ни социјалистичка но буржоаска. То је тачно. *Али што је тачно у односу на математику, то је погрешно у односу на друштвену науку. Друштво у свом развитку прелази становите фазе које одговарају одређеним фазама развитка друштвене науке* (подвукао Ђуро Шушњић). То што ми називамо буржоаском економијом – (а то се може односити и на буржоаску социологију) једна је фаза развитка економске науке. То што називамо социјалистичком економијом – друга је фаза њеног развитка, која непосредно следи првој. Шта је то чудно, пита Плеханов, где је противречност бесмислица. Овде не само што нема противречности и бесмислице, него се ту први пут добија могућност да се на câм процес развитка науке погледа као на законит процес.'

Не ради се дакле о томе да је буржоаска социологија зато што је буржоаска потпуно не научна, неистинита. Или да је социјалистичка наука, зато што је социјалистичка – мора бити научна, истинита. Не. Буржоаска друштвена наука треба да описује, класификује, истражује и утврђује законе развитка буржоаског друштва ('једна фаза'), док социјалистичка друштвена наука утврђује законе кретања социјалистичког друштва ('друга фаза развитка друштва'). У питању су, дакле, два предмета, па, нормално, и две различите теорије о друштву, две релативно различите науке – две социологије." (Шушњић, 1961: 36)

23), наглашавајући да „постоји само једна једина наука: социологија,[6] ... у оквиру које постоје разна гледишта – марксистичка и немарксистичка“ и да би требало „у ствари говорити о разним гледиштима у социологији, а не о двема социологијама“ (Лукић, 1961: 23).

Зато Лукић у свом раду предлаже да се уместо термина „буржоаска социологија“ користити термин „немарксистичка гледишта о друштву“ (Лукић, 1961: 24), који је мање вредносно и класно обојен, која такође представљају део социологије и никако не могу бити потпуно искључена из корпуса ове научне дисциплине. Свестан идеолошког притиска да се то учини, он пише:

„Данас је у нашој социологији већ сазрело стање да се у овим питањима заузму релативно трајнији ставови. Стање је сазрело јер је прошло доста времена током којег се могло схватити шта је у данашњим условима главни задатак марксистичке социологије и посебно у нас, који изграђујемо једно ново друштво на особен начин. Оно је сазрело и зато што смо ми већ у досадашњој релативно обилној пракси ставили на пробу низ схватања и уверили се о њиховој вредности. ... у пракси (ми смо) опробали примену низа тековина буржоаске социологије и довели их у везу ... с марксистичком социологијом. ... ми у даљем развоју социологије не можемо ићи довољно брзо ни довољно поуздано ако не бисмо заузели ... релативно трајније ставове.“ (Лукић, 1961: 24)

„...наша пракса, ... потврдила (је) нужност коришћења метода савремене буржоаске социологије. ... Било би зато заиста сасвим беспредметно поново се враћати на ово питање у његовом превазиђеном облику и тако доказивати нешто што је опште прихваћено и постало наша свакодневна пракса.“ (Лукић, 1961: 25)

Тако Лукић настоји да легитимише присуство одређених теоријских концепата насталих под окриљем „буржоаске“ социологије кроз „нужност коришћења“ (Лукић, 1961: 25) њених метода које, истина, треба прилагодити новонасталим приликама унутар нових друштвених односа, али не и потпуно маргинализовати и искључити из социолошке теорије и праксе.

„Прилагођавања“ ових метода треба да иду у правцу превазилажења два главна недостатка метода буржоаске социологије која увиђа Лукић:

(а) Први се односи на чињеницу да су ови методи прилагођени „једном предмету који се релативно знатно разликује од нашег предмета

[6] Један од социолога који је заступао ову тезу био је и већ поменути Руди Супек. У својој дискусији он каже:

„... признавање постојања буржоаске и марксистичке социологије као науке у ствари (је) враћање на схоластичку теорију о две истине. ’Ја сматрам да је наука универзална, а тамо где се појављује класни субјективизам као израз научног мишљења, она је искључиво ненаучна.’“ (Шушњић, 1961: 37)

социологије“ (Лукић, 1961: 25). Лукић констатује да је буржоаска социологија, с једне стране, развијала методе за изучавање „заосталих и неразвијених друштава“ (Лукић, 1961: 23), позајмљујући и прилагођавајући својим потребама методе етнологије и антропологије, а, са друге, „методе изучавања савременог индустријски развијеног друштва“ (Лукић, 1961: 25). Због тога „ни једна ни друга група метода буржоаске социологије није довољно погодна за нас“ (Лукић, 1961: 25). „Свако тле захтева – не потпуно нову, сасвим своју методологију, али ... тражи, императивно, прилагођавање опште методологије том тлу“ (Лукић, 1961: 25), а то је немогуће без „дубоког познавања“ (Лукић, 1961: 25) друштва које анализирамо.

„... појаве сасвим нових друштвених односа у нас, који представљају напредак, виши ступањ развоја и у односу на најразвијенија буржоаска друштва којима је прилагођена савремена буржоаска методологија. То су социјалистички друштвени односи, пре свега демократског, самоуправљачког социјализма, какав се развија у нашим приликама. Ови односи садрже у себи толико новог да их је немогуће обухватити методима које нам пружа савремена буржоаска социологија. Ми сами нисмо довољно свесни новине тих односа и нужно је што лутамо у тражењу метода њиховог истраживања.“ (Лукић, 1961: 26)

Овом интервенцијом проширења дискурса о томе шта је или шта би требало да буде социологија и њена улога унутар југословенског друштва Лукић покушава да реконцептуализује јалови владајући дискурс дијалектичког и историјског материјализма и отвори простор за будућа социолошка истраживања југословенског друштва.

(б) Други је што у буржоаској социологији „... нема довољно развијених метода за проучавање друштвене динамике и, особито, кретања такозваних глобалних друштава и целог човечанства као једне врсте људског макродруштва. Оруђа која нам пружа буржоаска методологија углавном су погодна за статистичко посматрање и за ограничене делове друштва.“ (Лукић, 1961: 26) Лукић закључује:

„На нама је да од ње (буржоаске социологије, прим ИЈ) узмемо оно што нам пружа, а не да тражимо да нам дâ све.“ (Лукић, 1961: 26)

„Слепо, некритичко, механичко примењивање (метода), без довољно свести о нужности њиховог прилагођавања“ (Лукић, 1961: 26) никако не може бити одговарајуће решење. „У односу на методологију буржоаске социологије, наша социологија треба да има двостран став – с једне стране да користи оно што је у њој добро; с друге – да је критички и, нарочито, стваралачки посматра и да је ставља у општи оквир историјског и дијалектичког материјализма, водећи рачуна о целини стварности и динамици“ (Лукић, 1961: 27), за разлику од „... савремене буржоаске социологије[,] (која) све више тежи да буде тзв. микро-, а не макро-социологија“ (Лукић, 1961: 30).

У свом тексту Лукић апострофира још два важна проблема са којима се суочава социологија као наука у актуелном историјском тренутку у којем он пише овај свој текст. Први проблем тиче се разореног континуитета:

„Велика је штета што је, стицајем околности, прекинута веза између наших ранијих социолошких истраживања, прилагођених нашој средини, и наших садашњих истраживања.“ (Лукић, 1961: 26)

Тако пише Лукић, алудирајући на радикални рез у југословенској социологији који је настао успостављањем нове социјалистичке власти и промовисањем једног новог социолошког дискурса, дискурса историјског материјализма, унутар којег је све што је урађено пре његовог успостављања опажано као непријатељски дискурс „буржоаске“ науке.

Други разматра проблем непостојања адекватне искуствене евиденције о многим питањима на основу које би се могла изводити социолошка истраживања. С обзиром на претходно поменути радикални рез са до тада постојећом социолошком традицијом на простору некадашње Југославије, јасно је да је и искуствена евиденција прикупљана у периоду који му претходи била другачија од оне која би била по мери новог дискурса. Ипак, Лукић закључује да је питање корисности раније прикупљене грађе још један у низу „лажних проблема“ савремене југословенске марксистичке социологије.

„Не поставља се, дакле, питање корисности ове огромне грађе за марксистичку социологију. То је грађа од које она често мора поћи ... Питање је како ту грађу искористити, односно како постати свес[т]ан евентуалних недостатака буржоаске социологије у том погледу.“ (Лукић, 1961: 27)

У том смислу он сматра да посебно треба водити рачуна о три недостатка ове врсте грађе. Први недостатак тиче се „*преопширности у прикупљању чињеница* (подвукла ИЈ), односно сувишности грађе. ... Одабрати релевантне чињенице“ могуће је „тек на основу релативно дубоког познавања односних појава“ (Лукић, 1961: 27). Нагомилавањем нерелевантне грађе запада се у „голи емпиризам“ (Лукић, 1961: 28), сматра Лукић, који се огледа у „недовољном вођењу рачуна да нам чињенице служе само за добијање извесних закључака општег карактера који могу послужити као ослонац за оријентацију – ... (и) за теоријско уопштавање у најопштијем смислу...“ (Лукић, 1961: 28)

„Управо овај основни задатак социологије, као и сваке науке, често заборављају многи савремени буржоаски социолози у свом *furor*-у *empiricus*-у, својој фактофренији, у свом хиперфактицизму итд. Или, другим речима, не увиђају довољно да социографија још није социологија. ... Наша социологија се мора чувати (управо) оваквих пропуста.“ (Лукић, 1961: 28)

Други веома важан недостатак условљен је „*друштвеном и класном ограниченошћу* [подвукла И. Ј.]“ (Лукић, 1961: 28) буржоаске социологије.

„... научник, као и сваки други човек, посматра свет на субјективан начин. Његов положај у друштву одређује и његов интерес; његово свакодневно искуство га усмерава у једном или другом правцу ... Није могуће избећи утицај ових чинилаца, па наука и није успела да га избегне. ... њен недостатак у овом погледу није свесно извртање чињеница нити њихово свесно прећуткивање, ... већ пре свега занемаривање извесних чињеница, обраћање пажње на њих, прво, и другачија оцена тачно изнетих чињеница, друго.“ (Лукић, 1961: 28)

Оно о чему посебно треба водити рачуна је да „постоји прилична опасност да марксистичка социологија потпадне под тај утицај и да занемари оно што је с њеног становишта битно у друштву – његово кретање“ (Лукић, 1961: 29), као и „поље које буржоаска социологија више-мање систематски занемарује, ... поље класне структуре друштва у марксистичком смислу речи“ (Лукић, 1961: 29). Јер: „... буржоаска социологија ... (је) сувише склона да подвлачи како су промене свуда исте, како оне одговарају индустријализацији и да између тзв. социјалистичких и тзв. менаџерских револуција у основи нема разлике“ (Лукић, 1961: 29).

Трећи недостатак огледа се у „недовољном обраћању пажње на проблем *нације* [подвукла ИЈ]... Буржоаска социологија је изгубила смисао за ову појаву. ... Цела велика антиколонијална револуција ... остала је ван пажње тзв. ’озбиљне’ социолошке науке. Ова као да тражи фамозну ’дистанцу’! Насупрот томе, марксистичка социологија је овом питању одувек поклањала потребну пажњу.“ (Лукић, 1961: 30)

На трагу ове дискусије и њених закључака Поповић конципира свој средњошколски уџбеник, покушавајући, с једне стране, да искорачи из дискурса историјског материјализма, а, с друге, да задовољи идеолошке захтеве прописане од стране система. Овај плес на танкој граници између државном политиком прописаног идеолошког дискурса и струковне логике практичара социологије као научне дисциплине, у анализираном средњошколском уџбенику социологије најјасније се може ишчитати управо у деловима уџбеника који се односе на дефинисање предмета и метода социологије.

Читаоцу неупућеном у драматична социјално-историјска превирања кроз која су пролазили југословенско друштво, социолошка професионална јавност и, последично, социолошки дискурс унутар којег је било могуће мислити и писати – уџбеник Михаила Поповића може се учинити конфузним, теоријски и концептуално противречним, на моменте схизоидно располућеним у свом покушају да помири непомирљиво – с једне стране, свеобухватни идеолошки дискурс историјског материјализма, а, с друге, дискурс социологије као емпиријске и теоријске науке. На нивоу уџбеничког текста Поповић ову противречност разрешава тако што у разним поглављима говори о различитим стварима (историјском

материјализму и социологији, прим И. Ј.), трудећи се да их унутар одређених текстуалних наратива не доводи у директну везу како би замаскирао ову теоријску и концептуалну противречност, које је (а то видимо из извода из његове дискусије на Бледском саветовању) несумњиво свестан. Тако он у потпоглављу „Историјски материјализам и социологија“, упркос наслову који упућује читаоца на то како ће у њему Поповић покушати да теоријски концептуализује узајамни однос историјског материјализма и социологије, као и теоријско и емпиријско поље социологије као науке, он заправо прихвата и легитимише теоријску позицију заговорника историјског материјализма, против које се и сâм побунио (Шушњић, 1960: 37–38) на Бледском саветовању:

„Историјски материјализам са својим принципима и ставовима претпоставља на тај начин општу теоријску основу на којој се заснива социологија као наука.“ (Поповић, 1962: 10)

Једина два места унутар уџбеника на којима Поповић доводи у везу ова два појма представљају следећа два цитата. У првом распознајемо директни утицај претходно изложених ставова и закључака изнетих на Бледу:

„Тако је историјски материјализам најистинитија теорија о друштву која најуспешније омогућује заснивање социологије као науке. Из тога се може већ донекле видети да се историјски материјализам и социологија не поклапају до краја, да нису идентични појмови. Социологија као наука је шири појам од историјског материјализма као научне теорије, јер она садржи не само и друге социолошке теорије него и посебне методе емпиријског (искуственог) испитивања, којима се припадници те науке служе у својој научној пракси.“ (Поповић, 1962: 11)

Други пак више има функцију да смири идеолошки опрезног читаоца који би могао помислити да увођење елемената „грађанске“ социологије и њихово промовисање унутар једног средњошколског уџбеника није примерено средњошколској настави предмета из области друштвених наука.

„Он [социолог, прим И. Ј.] ће у свом емпиријском испитивању употребљавати опште појмове (категорије) као што су ’друштвени однос’, ’друштвена група’, ’структура’, ’друштвена зависност’ итд. Да би примена ових категорија била успешна, оне треба да су међусобно повезане у један теоријски систем, да чине елементе једне целовите социолошке теорије. Таква једна општа теорија, и то најистинитија, је[сте] историјски материјализам.“ (Поповић, 1962: 15)

На свим осталим местима у уџбенику на којима Поповић говори о социологији, њеном предмету и методу он то чини на начин који би, уз извесне ограде проистекле из историјске дистанце са које промишљамо, био прихватљив и за данашње социологе. Ево неколико таквих примера:

„Социологија је наука која проучава друштво и друштвене појаве у њиховој целини и међусобној зависности; с једне стране, као емпиријска наука, она конкретно испитује одређене друштвене појаве у њиховој целовитости, међузависности и у зависности од карактера датог друштвеног система, а, с друге стране, као теоријска наука, она даје општи научни поглед на друштво, његову структуру (састав) и опште законе његовог кретања.“ (Поповић, 1962: 16)

„Социологија је друштвена наука, јер проучава друштво и појаве које се у њему збивају.“ (Поповић, 1962: 14)

„... социолог користи резултате истраживања других научника, економиста, психолога, историчара, правника и др., али сâм проблем посматра на једном другојачијем плану, тежећи да синтетички, са становишта друштвене појаве као целине, пронађе адекватне одговоре на основна питања ...“ (Поповић, 1962: 15)

„... социолог истражује друштвене појаве у њиховој стварној целовитости и у зависности од постојећег друштвеног система у целини.“ (Поповић, 1962: 15)

„Социолози теоретичари настоје, дакле, да одговоре на питања: шта је друштво, из чега се оно састоји, тј. каква је његова општа структура, шта су друштвене групе и како долази до њиховог формирања, која је најбитнија врста друштвене делатности, каква је веза између ње и осталих друштвених активности, посебно друштвене свести, чиме је ова свест условљена и како она може да делује на промене у друштву, итд. Ова и друга питања улазе у предмет *опште* или *теоријске* социологије.“ (Поповић, 1962: 15–16)

Ипак, иако овај уџбеник неспорно представља значајни теоријски и концептуални помак у односу на до тада владајући дискурс историјског материјализма, који је, на више различитих начина, осујећујуће деловао на развој социологије као научне дисциплине и успостављање социологије као средњошколског предмета, сâм Поповић нема храбрости да идеје које фрагментарно заступа у уџбенику и јавно на струковним саветовањима доследно изведе на нивоу уџбеничког текста. Тако, премда на многим местима инсистира на важности социологије као „емпиријске и теоријске науке“ (Поповић, 1962: 16) и повезивању теоријских и емпиријских истраживања у њој, он сâм доследно кроз различита поглавља уџбеника разматра једино и искључиво апстрактно друштво, избегавајући да се суочи са проблемима конкретног (југословенског социјалистичког самоуправног или ма којег другог) друштва. За то, наравно, постоје многобројни разлози, о којима је у овом раду већ било речи.

Литература

Ziherl, B. (1952). *Dijalektički i istoriski materijalizam, I i II deo* (stenografske beleške). Beograd: Rad.
Ziherl, B. (1954). *O egzistencijalizmu i drugim savremenim pojavama idejne dekadencije*. Beograd: Kultura.
Kosanović, I. (1954). *Dijalektički materijalizam (Uvod u osnovna pitanja filozofije marksizma)*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša“.
Kosanović, I. (1960). *Istoriski materijalizam (Uvod u osnovna pitanja sociologije marksizma)*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša“.
Lukić, R. (1961). Odnos između marksističke i buržoaske sociologije. *Sociologija*, br. 2/1961: 23–34.
Popović, M. (1962). *Osnovi sociologije za III razred*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Staljin, J. V. (1945). *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu*. Beograd: Kultura.
Šušnjić, Đ., prir. (1961). Izvodi iz diskusije na Bledskom savetovanju jugoslovenskog udruženja za sociologiju. *Sociologija* br. 2/1961: 35–45.

Михаило В. Поповић
(1925–2011)

Isidora Jarić
Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

A TINY CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SOCIOLOGY: THE FIRST POST-WAR HIGH-SCHOOL TEXTBOOK IN SOCIOLOGY IN SERBIA

This paper represents an attempt to reinterpret the content of the first post-war textbook in sociology used in secondary education (textbook by Mihailo Popović [1962]) and some specific topics within it, in accordance with the historical moment in which it occured and the status of sociology as a scientific discipline. The paper tries to reconstruct the social and professional (and ideological) differences and conflicts within the former Yugoslav society and professional community of sociologists who in the author's opinion determined significantly the content of textbooks, and the limits of interpretation of certain themes in it.

Key words: a sociology, historical materialism, bourgeois sociology textbook, secondary education, Serbia

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 685–702
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Радош Смиљковић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
rados.smiljkovic@sbb.rs

УДК: 316.334.4:378.4(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

КОНСТИТУИСАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ У НАСТАВНО-НАУЧНУ ДИСЦИПЛИНУ ФАКУЛТЕТА ПОЛИТИЧКИХ НАУКА У БЕОГРАДУ

На Факултету политичких наука (ФПН) у Београду Политичка социологија је као предмет ушла у наставни програм средином шездесетих година. Убрзо је постала један од кључних предмета у високошколском образовању будућих политиколога. Од почетка рада Факултета, прво као Високе школе политичких наука, Политичка социологија је један од важних смерова на постдипломским студијама.

У бившој Југославији магистрирање и докторирање на темама политичке социологије на београдском ФПН-у било је врло цењено, тако да је велики број познатих истраживача из области друштвених наука у свим деловима некадашње заједничке земље стекао магистарска и докторска звања на ФПН-у. Такође је више странаца магистрирало и докторирало код нас. Нарочито су биле популарне теме из сфере политичког организовања и интересног груписања и борбе против бирократије у самоуправљању. Катедра за политичку социологију је постала важан центар за изучавање политичких организација и власти. У последње две деценије прошлог века развили смо изучавање социологије политичких партија.

Кључне речи: *политичка социологија, научна дисциплина, наставни предмет на Факултету политичких наука у Београду*

1. О неким важним а недовољно коришћеним изворима истраживања политичке социологије

Политичка социологија има релативно дугу историју. Могло би се рећи да социологија као наука у Срба почиње са политичко-социолошким приступима проучавању политичких и социјалних феномена. Под утицајем политичке социологије са Запада, али и владајуће југословенске идеологије братства и јединства, мало се или нимало обраћала пажња на неке врло значајне изворе политичкосоциолошког сазнања. У питању су народне песме и приче у којима се сликовито говори о тешком животу и борбама припадника српског народа. О социјалним мукама у условима стране, османске, вишевековне окупације и експлоатације које непосредно мотивишу на политичке побуне и одбрану.

Подсетио бих младе социологе само на неке примере народног виђења својих перспектива кроз борбу за своја социјално-политичка права. У народној песми „Рашта Новак оде у хајдуке“, која се сматра једном од првих социјално-политичких песама, могуће је уочити незаобилазне социјално-политичке разлоге побуне против експлоатације. Новак прича како више није могао да издржи турски зулум и рад за господаре, па је бацио будак и мотику у трње. Узео пушку у руке, па се одметнуо у планину Романију у Босни. Тамо, а други на осталим планинама, сачекивали су Турке и трговце натоварене благом отетим од народа. Јер се очекивања да ће Правда сама по себи да доведе до решења, до избављења из мука, нису показала оправданим. Професор др Најдан Пашић скренуо ми је пажњу на ову страну наше народне поезије на самом почетку мог улажења у тајне политичкосоциолошког истраживања у СФР Југославији. Изненадио ме је том приликом – целу је ову песму изрецитовао.

Вероватно је Филип Вишњић у епохалној поеми „Почетак буне на дахије“ отишао најдаље у сагле́дању социјалних и политичких прилика у Србији које су довеле до Првог српског устанка, односно општенародне револуције. Из аргументације закључци произлазе, тако да песник није морао закључивати да је до буне дошло онда када више „сиротиња раја“ није могла да подноси насиље и пљачку разуларених јаничара и дахија. Отимање девојака и обешчашћивање српских жена свакодневно је преливало чашу горчине, што доводи до отворене политичко-социјалне побуне. Заправо, долази до оружаних побуна које се 1804. године, 15. фебруара, претварају у општенародни рат за слободу. Браћа Грим, највећи немачки песник Гете и многи други европски великани учили су српски да би у оригиналу читали српске народне песме. Нису они случајно пружали подршку српској ослободилачкој борби тога времена, већ на основу сазнавања чињеничног стања преко извора које су они добро разумели.

Имао сам прилике током својих научноистраживачких активности да неким од странаца који су истраживали нашу националноослободилачку борбу, посебно антифашистичку, помажем у проналажењу народних песничких извора. Иако су ми неки од њих скретали пажњу на неке од народних песама, које су се код њих појавиле, на теме политичке борбе – нисам ништа предузео. У време НАТО-бомбардовања наши људи на раду у Немачкој и Аустрији, али и другим европским земљама, објавили су велики број својих песама о борбеном отпору српског народа, а рецитовали су их на митинзима и другим скуповима које су организовали.

Наравно, у тим годинама написано је много политичко-социјалних текстова и књига које су и сада актуелне. Писали су их врло угледни страни политички писци и новинари, као што је Малте Олшевски (Malte Olschewski, 1998). Остаће упамћено име европског књижевника Петера Ханткеа (Peter Handke), који је широм света писао и говорио о даљем

контексту борбе српског народа. Слично је чинио и британски нобеловац Харолд Пинтер (Harold Pinter). Читајући ове и многе друге текстове ширио сам своје поимање политичке социологије.

Савременици Николе Тесле запазили су на његовом радном столу у Америци Вукову збирку српских народних песама. А један од посетилаца ради помоћи Србији у Првом светском рату оставио је забележену успомену на своје рецитовање Тесли незаборавне народне песме „Стари Вујадин". Нису ово мали подстицаји новим генерацијама социолога да пажљивије проучавају српску националну баштину. И у овој песми Срби се на својој земљи у Босни боре против страних окупатора. Нажалост, поново смо, по ко зна који пут, у политичко-социјалним условима борбе за опстанак. Ако половина радно способног становништва Србије нема услове за цивилизован живот, јер нема могућност да реализује право на рад (Митровић, 2009; Видојевић, 2010; Смиљковић, 2011), мора се схватити да се не сме скрштених руку чекати решење.

Током свог вишедеценијског бављења политичком социологијом често сам се враћао на песму нашег непоновљивог Оскара Давича у којој му је полазна теза „Србија је велика тајна". Упознавши га боље, схватио сам да то није само изузетно лепа песничка метафора. Као песник упућивао ме је на недовољно испитано тешко стечено искуство нашег народа. Прве одговоре сам нашао у нашој народној поезији, али и прози, у малобројним записима. У том контексту су незаобилазни и актуелни мемоари проте Матије Ненадовића и политичко-социолошке анализе Вука Караџића из времена устаничке борбе и обнове српске државности. Поучне су његове аналитичке критике владавине књаза Милоша Обреновића, подсећање на то да ослобођење од турске окупације не доноси народу аутоматски бољи живот и праведнију владавину. Јесу носиоци власти постали некадашње српске војводе и други устанички прваци, али се народу није битно променио социјални и политички положај. Ваљда је у то време настала синтагма „Сјаши Курта да узјаше Мурта". Упозорава Вук књаза Милоша да се то више трпети не може. Знамо да су се због тога догађале побуне. Ништа ређе нису се догађале побуне као последица сукоба међу појединцима и групама који су се богатили на рачун осиромашеног народа.

Подсетио бих да и у најтежим социјалним ситуацијама, када трају ратови, кризе, појединци и групе обезбеђују за себе удобан живот. Неки се богате и на тој основи обезбеђују утицај у државном одлучивању.

Подсетио бих да су се народни политички социолози, међу којима је Вук незабораван, усуђивали да пишу о конкретним појавама пљачке народа и у условима највеће тортуре у послеустаничкој Србији. Вук је у својим писмима опомињао Књаза да је народ кренуо у рат и револуцију како би живео боље. Нису обични људи, а ни кнезови позивали на борбу

ради промене, односно ликвидације отоманске владавине, па макар после победе било горе. Они који су кроз историју борбе за промене наметали такву паролу унапред су за себе после промена обезбеђивали добар плен. Комунисти су 1941. позивали на устанак, обећавајући да ће огромној већини, свима обесправљенима, после победе бити боље. Они који су обећавали да неће доћи до промена у корист већине становништва, која је живела у беди и сиромаштву, били су унапред осуђени на пораз.

Политички социолози друге половине XIX века оставили су нам изванредне анализе противречности социјално-политичког развоја нове српске државе. Светозар Марковић, а затим Димитрије Туцовић у својим радовима су аргументовали тврдњу да нема трајног друштвеног напретка ако произвођачи нових материјалних добара и друштвених вредности доживљавају социјално-политичку маргинализацију. А најгоре је ако људи који стасавају за рад немају социјално-политичке услове да живе од свог рада. Сиромаштво и беда у друштву не могу бити у функцији политичке владавине елите власти и све мањег, а економски моћнијег слоја богатих. Они о томе пишу као непосредни учесници политичке борбе на страни обесправљеног дела становништва Србије. Драгоцени су политичкосоциолошки радови поменутих писаца о тешким условима рада првих крагујевачких радника и ужичких занатлија. Многи од тих радова имају такође изванредну књижевну вредност.

У контексту историје развоја Политичке социологије студентима смо скретали пажњу на Филипа Филиповића и др Симу Марковића. Њихове критичке анализе власти и управљања у Краљевини Југославији и Совјетском Савезу, иако аргументоване, нису им обезбеђивале лагодан живот и признања. Напротив, завршили су у Стаљиновим казаматима. Завређују нашу пажњу многи радови поменутих писаца у којима наилазимо на очигледне примере бирократског управљања, драстичне облике и методе експлоатације и корупције на свим нивоима. У мемоарима вајара Ивана Мештровића записано је признање краља Александра Карађорђевића да тој болести нема лека.

У овом контексту треба приметити и нашу менталну особину да лако заборављамо и занемарујемо значајне радове и допринос наших великих предака. Стојан Протић, угледни научник и политичар с краја XIX и почетка XX века, анализирао је и писао праве политичкосоциолошке студије, које су и сада актуелне, нпр. књига *Албански проблеми и Србија и Аустроугарска* (1913). И данас би неко могао да пише под готово истим насловом на ову тему. Само да уместо „Аустро-Угарска“ напише „САД и Немачка“.

Нашу пажњу заслужују и радови професора Правног факултета у Београду др Драгољуба Јовановића, угледног научника и политичара пре и после Другог светског рата. Оставио је много радова који се тичу

актуелних бугарско-српских односа. Посебно су значајни његови текстови о бугарским аспирацијама на источну Србију и његов Пирот. Указује да су Пирођанци кроз историју подједнако били бранитељи и градитељи Србије. И да се у томе могу мерити не само са Црнотравцима. Те аспирације бугарских националиста настављају се, али нема Драгољуба да на њих одговара.

Нема добре политичкосоциолошке анализе ако се она не заснива на солидној економској, историјској, психолошкој, а не само уској (дневно)политичкој основи. Тако Драгољуб пише да су Пирођанци учесници Косовске битке и свих других ослободилачких ратова, а у мирним временима сарадници у изградњи свих важнијих објеката у привреди и образовању. Написао је и занимљиве политичкосоциолошке анализе социјалистичких промена (2008). На мене су посебан утисак оставили његови текстови о појединим личностима из врха комунистичке власти, нарочито они о Милентију Поповићу и Слободану Пенезићу – Крцуну.

Придодао бих овоме и неке радове проф. др Слободана Јовановића о владавини династије Обреновића (1990, књ. 3–7). Они су подједнако значајни за политичку социологију и српску књижевност тога времена. Дуго су их професори на групи за југословенску књижевност на Филозофском факултету у Београду препоручивали студентима као литерарно штиво за унапређивање стила и језика. Његове студије из Политичке социологије (1990, књ. 10), иако давно написане актуелне су како због садржаја тако и због књижевног стила и језика. Он је наставио да тако лепо пише до краја живота, што не би могло да се каже за његов политички ангажман у власти Краљевине.

Да ли би синдикати и леве партије у Србији биле овако „успешне“ у одбрани социјалних и политичких права грађана и свеукупног народа државе Србије ако би преко радија и свемоћне телевизије могли да чују и понеку народну песму, попут оних јуначких из Вукових збирки? Није сувишно што слушамо разне врсте лирских песама са љубавном садржином. Пева се о сексу до детаља. Али не и о оним радницима из Новог Пазара и других тужних места Србије који сечењем прстију и убадањем ексера по телу покушавају да скрену пажњу на неиздржив социјални и политички положај радничке класе и, уопште, стваралаца материјалних добара и духовних вредности.

У тим условима афирмација пароле „само да не буде горе“ делује као посипање соли по отвореним ранама. Из њих се не могу излучити оптимистичка очекивања од политике која би требало да победи на изборима 2012. године. Зато социолози, посебно политички социолози немају право да своде своја истраживања на анкете и интервјуе и укрштање статистичких података. Морају на основу свега што омогућава емпирија и својих промишљања настојати да помогну, својим анализама, излажењу из

општедруштвене кризе. У противном се поставља питање сврсисходности постојања и деловања интелектуалне елите, да не помињемо политичку елиту. Ону која врши власт, која одлучује о судбинама људи и државе.

Иначе, у европској традицији немали број познатих политичких социолога написао је своје најбоље радове на бази свог непосредног политичког искуства. Припадници моје генерације су пажљиво читали западне писце као што су Питирим Сорокин (Питири́м Алекса́ндрович Соро́кин), *Социологија: савремени правци и теорије*, I–II (1932–1933), Џејмс Брајс (James Bryce) *Савремене демократије* II (1932), па Вудро Вилсон (Thomas Woodrow Wilson) *Влада Сједињених Америчких Држава* (1930) и други теоретичари. Лично сам највише користио радове Роберта Михелса (Robert Michels) и Мориса Дивержеа (Maurice Duverger), те Рејмона Арона (Raymond Aron), јер су ме највише интересовале политичке партије. Преко њихових радова стекао сам најважнија сазнања о ограничености демократије у којој су партије главни фактори. Аргументовано су доказивали да су се политичке партије исцрпле као инструменти и институције демократије; да су се претвориле у средства политичких група које доминирају у економском и политичком животу земље. На том сазнању је настала Дивержеова књига *Демократија без народа* (1968). Бугарске колеге су биле изненађене чувши савете Дивержеа да не очекују много од вишепартизма.

Можда је парадоксално, али од неких од ових западњака имао сам прилике да чујем да је рестаурација вишепартизма у источној Европи у највећој мери допринела даљем опстајању западног вишепартизма – а тиме и настављању система демократије без народа. Двадесетогодишња искуства новог вишепартизма у Србији потврђују ове закључке.

2. Динамика продора политичке социологије на Факултет политичких наука (ФПН)

Настава политичких наука, у којој политичка социологија има значајну улогу, почела је 1960. године на тадашњој Високој школи политичких наука. То је време радикализације процеса промена у СФР Југославији на основама политичког система социјалистичког самоуправљања. Тада су фактички први пут у нашој великој држави организоване политиколошке студије са циљем универзитетског образовања политичких кадрова. Одмах је постало јасно да такве студије претпостављају решавање више питања, од којих су нека и „развој концепције политиколошких студија, конституисање и развој политиколошких научних дисциплина, развој научних истраживања, уздизање наставно-научног кадра, усавршавање процеса образовног рада, образовање нових генерација политиколога и подизање услова њихових знања“ (Гавранов и сар., 1980).

Победило је схватање да за развој било које демократије, поготову социјалистичке самоуправне, није довољно само теоријско знање. Потребно је непрестано учење, које се заснива и на научноистраживачкој пракси. При томе се наглашавало да политичко и самоуправно одлучивање претпоставља подједнако теоријска знања и познавање све динамичнијих промена друштвене праксе. А за то је неопходно непрестано емпиријско истраживање и критичко извођење закључака који би били на располагању онима који врше политичке функције у друштву и његовим институцијама и организацијама.

Сходно томе, актуелизован је раније усвојени став у политичком врху државе да социјалистичка самоуправна демократија претпоставља развој високошколског образовања, и то таквог да може да буде у функцији школовања све већег броја непосредних учесника у политичком и самоуправном одлучивају. Требало је превазићи глорификацију политичког система самоуправљања као таквог и идеализовање несумњивих резултата који су до тада постигнути у економском и политичком развоју. Поготову је било важно у тим годинама смиривање преувеличавања остварених резултата у послератном друштвеном развоју.

Почело се са напуштањем политике и теорије друштвене бесконфликтности. Нове перспективе у припремању политичких кадрова различитих профила то су захтевале: напустити нереалистичне претпоставке да је нови пут на којем настаје социјалистичко самоуправљање неконфликтан, политичко-економски непротивречан. Посебно зато што су постале штетне тврдње да је коначно пронађен пут ка светлим перспективама. Ми смо се на бази новог Програма СКЈ (1958) супротставили Хрушчовљевим тезама о постизању коначног циља за двадесет наредних година у изградњи социјализма у којем ће сви живети идеално.

Сходно томе, поставила се обавеза реформисања наставног процеса у целини, како би се захватили подједнако облици и садржаји, као и методи извођења наставе. Циљ је био да се постигне креативан однос наставника и студената у непосредној активности. На Високој школи политичких наука (ВШПН) предавања *ex cathedra* су свођена на најнужнију меру, како би више времена остајало на располагању студентима за индивидуални и групни рад. Основни принцип наставног система у целини на ВШПН дефинише активно школовање које се састоји у стварном студирању, чији је главни субјект – Студент.

За редовне студенте настава је извођена претежно по тематским областима. У том контексту је афирмисан принцип превазилажења предметне наставе како би се комплексније приступало изучавању кључних питања друштвеног развоја. Зато је целокупна наставна грађа била распоређена у три подручја. Политичко-социолошке теме и тематске области биле су смештене у Трећем подручју. У том контексту су биле

проучаване Друштвено-политичке организације, Нације и национални односи, Критика бирократизма и бирократских тенденција и појава. Ту су биле и неке теме из партијско-политичког организовања уопште.

Ово подручје је тако конципирано да се могу непрестано уводити нове теме и области од интереса за ширење и продубљивање студентског знања у складу са актуелним потребама њихове радне активности – али још више ради отварања могућности да студенти могу износити своја политичка искуства и виђења праксе. Пошто су студенти првих генерација долазили непосредно са политичких функција у државним и партијским структурама, били су пуни конкретних доживљаја и сазнања. То је код њих рађало потребу да у непосредној комуникацији са колегама и наставницима критички размотре и просуде свој претходни рад, као и рад надређених структура и појединачних носилаца највиших функција у својим општинама, срезовима, градовима и републикама.

У току прве две године рада ВШПН примљено је више од двадесет младих асистената и других наставника различитих профила. У већини су то били млади људи који су показивали знање и спремност за критички приступ политичким појавама и односима у Југославији. Да би такав приступ у наставно-научном процесу превладао, отворена је могућност ангажовања најпознатијих наставно-научних радника, привредника и политичара из свих крајева тадашње СФР Југославије. И на тај начин је демонстрирано стварање новог наставно-научног центра у СФРЈ. Ово треће наставно-научно подручје је било конципирано тако да се могу ангажовати предавачи и научни истраживачи који су се већ посведочили као критичари бирократских појава и тенденција у политичком и економском одлучивању.

Ангажовање спољних сарадника по позиву показало се као веома корисно за утемељивање Политичке социологије у смислу наставно-научне дисциплине, али и политичко-социолошког приступа изучавању политичких и социјалних феномена на ФПН-у. Угледни појединци из различитих области друштвеног и политичког живота позивани су да узму учешће у настави, што су они са задовољством прихватали. Не само да су се тако обогаћивала сазнања студената и наставника, већ су отваране и нове могућности непосредног повезивања наставног процеса са потребама друштвене праксе. Искуства политичке социологије полако су утицала и на извођење наставе неких класичних дисциплина.

С обзиром на то да су наши студенти првих генерација долазили претежно са политичких и других друштвених функција, доносили су много знања и свежа искустава како функционише наш тадашњи политички систем у целини. Од њих смо непосредно сазнавали како се мења свест и понашање људи који су нам били познати као авангардни револуционари и партизани; али и о томе како се боре да остану на функ-

цијама, односно напредују по сваку цену. Преко њих смо сазнавали о важним аспектима политичког и привредног руковођења, колико и они о теоријским проблемима и темама.

Њихова искуства су потврђивала да људи имају насушну потребу да упознају друштвене силе од којих зависи њихова судбина и да њима овладају на најпогоднији начин. Такође су постали свесни да конкретни носиоци репродуковања социјалних и политичких односа када се учврсте на својим положајима у власти и управљања, чине све да се промене своде на очување моћничке позиције оних који су дошли у њу. Сећам се да сам упоређивао та њихова сазнања са својим запажањем како се мења игра у колу на народним забавама у Шумадији и Поморављу. Да би наставио да води коло, јер не зна нову игру, коловођа би по устаљеном правилу узвикнуо музикантима у одређеном тренутку – „промени па исто". Реч „исто" би изустио тако да чује само главни музикант. Они би одсвирали тзв. шеталицу, а онда би наставили исту игру.

Наиме, политички носиоци власти у сваком систему, од времена старе Грчке до почетка XXI века, предузимају све мере које су им на располагању како би остали на власти. Да би обезбедили услове за легализацију и легитимацију, они се труде да створе одговарајуће идеолошке претпоставке и да им обезбеде међународно признање. Јер је то неопходно за правдање одређеног типа владавине у којем се доносе конкретне економске и политичке одлуке. Сада не мора да зна ниједну игру, осим да извршава вољу партијског шефа.

Зато су политичке и друштвене науке трајно изложене притисцима владајућих сила у сваком политичком систему како би оправдавале конкретни тип владавина и управљања. Крајња је намера да политичке науке на првоме месту буду у служби дневне политике вршилаца власти. У том контексту је посебно на удару политичка социологија. Ни тада ни сада нема битних разлика између једнопартијских и вишепартијских система. Не треба много памети ни искуства да би се запазила иста тенденција и код нас. Као и на Западу – могу да се повећавају незапосленост и беда најширих друштвених слојева, али банкари морају грабити све веће профите, а њихови менаџери бонусе. У социјализму је радник морао да редовно прима плату, а у капитализму нашег времена менаџер бонус и када су у кризи компанија, банкарство, па и цео систем.

Усвајање новог Програма СКЈ 1958. године представљало је историјску прекретницу за наглашено афирмисање политичких и друштвених наука у демократизацији социјалистичких друштвених односа. Довољно је да подсетим како је у социјалистичким земљама и комунистичким партијама тога времена Савез комуниста проглашен за ревизионистичку политичку снагу, иза које стоје водеће империјалистичке силе. Лета те године учествовао сам на међународној радној акцији на Север-

ном мору. Ми, југословенски студенти, били смо у центру пажње због новог заоштравања односа у социјалистичком свету, које је изазвао наш „ревизионистички програм“. У тим околностима потреба за високошколским образовањем политиколошких кадрова наметала се као неопходност да би се могли развијати социјалистички самоуправни односи као алтернатива бирократском централизму управљања, који је доминирао у источном блоку.

Омогућавање факултетског образовања наметнуло се као незаобилазна претпоставка друштвеним реформама које су се очекивале. А то је повлачило афирмацију низа научних дисциплина које су до тада биле заобилажене у факултетским програмима друштвених факултета. Тако се код нас појавило више нових предмета, међу којима је Политичка социологија упадала у очи. Хоћу рећи да смо ушли у нову фазу наставно-научног рада и конкретног истраживања, у фазу када је постало нормално да се непосредно комуницира са школским системима на Западу и отуда уводе и поједине наставно-научне дисциплине и методи наставе. Сећам се да су неке колеге врло одлучно постављале питање – зар није довољна Општа социологија?

Отежавајућу околност за афирмацију Политичке социологије представљао је незавршен сукоб између присталица историјског материјализма и реафирмације социологије. Први су сматрали да социологија не може заменити историјски материјализам; а други да нема места за историјски материјализам поред социологије. Сле́дећи потребе образовања будућих политиколошких кадрова, ми са Политичке социологије смо се понашали крајње прагматски. Наглашавали смо да све што је у функцији дубљег сазнавања политичких феномена треба да је на располагању будућим политиколозима. Јачању позиције Политичке социологије на ФПН-у доприносила је њена афирмација на другим факултетима. У мери у којој је она више афирмисана на друштвеним факултетима развејавале су се сумње у њено развијање на ФПН-у.

3. Озваничавање Политичке социологије у новом наставном програму

Интегрисање ФПН-а у Београдски универзитет наметнуло је законску обавезу преласка на предметни систем извођења наставе. То је објективно значило да се морамо одрећи већег дела стила и метода рада на ВШПН. Значајном делу колега који су предавали класичне дисциплине, као што су Политичка историја, Уставно право, Политичка економија, па Социологија и друге, та промена није доносила неке непознате нове обавезе. Ми који смо стасали у другом типу наставно-научног процеса морали смо да савладамо повећи број проблема како не бисмо у консти-

туисању предметне наставе изоставили неке од од најважнијих политичкосоциолошких тема и области. За нас на Политичкој социологији било је веома важно да сачувамо битне претпоставке дотадашњег извођења наставе. Особито нам је била неопходна веза са политичком праксом.

У том погледу су нам много помогле политичке социологије које су биле актуелне на западноевропским универзитетима. У старту смо заузели став да у програму наставе Политичке социологије морамо утврдити сразмеру између основних тема Политичке социологије и оних које доноси живот. Заправо, било је важно обезбедити да у наставу сваке године стижу нове теме које произлазе из политичких и друштвених промена код нас и у свету. Веома смо држали до актуелизације наставе политичке социологије. У том погледу много су помагала наставно-научна искуства са неких иностраних универзитета са којима смо сарађивали. На њима је више долазила до изражаја емпиријска социологија.

Ја сам од самог почетка користио највише неке од тада актуелних политичких социологија: Maurice Duverger, *Sociologie politique* (1968); Lewis Coser (ed.), *Political Sociology: selected essays* (1967), Andrew Effrat (ed.), *Perspectives in Political Sociology* (1973); M. Ruch, Ph. Altchoff, *An Introduction to Political Sociology* (1971); S. N. Eisenstadt, *Political Sociology* (1971).

Радећи скупа на неким научноистраживачким пројектима са америчким колегама много сам научио о емпиријском истраживању. Коначно, припремајући књигу *Political Organizations in Socialist Yugoslavia* (1986) са професором Џимом Сероком (Jim Seroka), суочио сам се са захтевима америчког читалачког тржишта. Књига је одлично примљена; проглашена је за „књигу године“ у области политичких наука у САД.

Продору Политичке социологије у врх наставно-научног рада на ФПН-у највише су помогли професори др Мирослав Печујлић са Правног факултета и др Најдан Пашић са ФПН-а. Печујлић је у првим годинама водио наставу Политичке социологије и вршио функцију шефа Катедре за политичку социологију, у којој је било груписано више наставних предмета уско повезаних са политичком социологијом. Професор Пашић је гостовао у настави Политичке социологије, с обзиром на то да је предавао кључне предмете на ФПН-у – Друштвено-политички систем Југославије и Савремене политичке системе. По доласку на Факултет 1975. године из Синдиката Југославије Вукашин Павловић је развио научноистраживачки рад алтернативних покрета (1987), који су код нас постајали све актуелнији. На доста транспарентан начин њихово представљање студентима је припремало терен за бављење вишепартизмом у новим условима Југославије и Србије.

С обзиром на то да су Пашић и Печујлић били политички ангажовани у врху политичке власти и Партије у СФРЈ, њихова предавања су

имала посебно место у актуелизацији низа тема из политичке социологије. Подсетио бих на неке од њихових радова-књига које су студентима у првој фази биле од непосредне користи. То су на првом месту Печујлићева *Будућност која је почела* (1969) и Пашићеве књиге *Класе и политика* (1974) и *Развој нација и међунационалних односа у социјалистичком самоуправном друштву* (1979). Захваљујући томе, ја сам могао слободно да ширим простор Политичке социологије, па је тако Социологија политичких организација, коју сам водио од ступања у наставу на ВШПН, и званично прерасла у Политичку социологију (Социологија политичких организација) на трећој наставној години. Убрзо смо на четвртој години увели Политичку социологију савременог друштва.

4. Основне одреднице политичке социологије

Пре коначног увођења Политичке социологије у наставни план ВШПН, односно ФПН-а, требало је савладати последње јаке отпоре. У више прилика сам морао да званично објашњавам суштину политичке социологије и како ће се она развијати у нас. Колеге су уважавале аргумент о њеној утемељености на западним универзитететима, али с правом нису сматрали како је то довољно да би дали пристанак. Сећам се како сам на Наставно-научном већу морао да објашњавам зашто назив Политичка социологија, а не Социологија политике. У уџбенику Политичке социологије чији смо редактори проф. Печујлић и ја (1978), у мом уводном раду, под насловом „Политичка социологија“ пише:

„Политичка социологија је посебна теоријско-емпиријска научна дисциплина. За њу је карактеристичан вишестран приступ изучавању политичких феномена. Обухвата поља студија и анализе интеракције између социјалних и политичких фактора. Истражује везе између политичких процеса и односа, на једној страни, и важнијих социјалних структура, у првом реду економије и културе, на другој. У главном пољу јој је истраживање класног и унутаркласног структурирања у корелацији са формирањем друштвене, односно политичке моћи и њеном реализацијом и трансформацијом у превладавању антагонистичке супротстављености у друштву.“ (1978: 23)

Наравно, у тексту који представља уводну студију у књизи наширо ко је писано о политичкој социологији у свету и код нас. У том контексту је изложен став аутора да је политичка социологија као таква незаобилазна у истраживању политичких феномена. Она више него било која друга политичка наука пружа могућности за свестрано улажење у изучавање политичких феномена и њихово презентовање. Ми који смо се у то време бавили истраживањем политичких феномена и едукацијом политиколошких кадрова веома смо наглашавали непосредну корисност

политичке социологије. Особито смо у том смислу истицали важност свестраног истраживања и супротстављали се свођењу истог само на један или два метода истраживања. У извођењу наставе смо упозоравали да нема правог политичког закључка ако се само на бази емпиријског истраживања, које се своди једино на анкету и интервју, изводе релевантни закључци.

Политичка социологија се као теоријско-емпиријска наставно-научна дисциплина разликује од других по томе што улази у узроке и последице одређене политичке појаве. Ако је у питању политичко одлучивање – ко су актери и у име којих интереса и чијих потреба формулишу и гласају за одређене конкретне одлуке. Ако се анализирају избори, није довољно уколико се остане на пребројавању гласова и на тој основи доносе закључци да је процес био демократски. Мора се ући у разлоге који су довели до конкретне дистрибуције гласова. Једно је ако су се људи опредељивали под притиском, а друго ако су то чинили зато што су стварно уверени да је то за њих најбоље.

Није случајно Политичка социологија доживела своје појављивање на ВШПН, односно ФПН-у, као Социологија друштвено-политичких организација. Сматрало се да се у оваквој високошколској институцији њихова улога и функције не могу изучавати адекватно потребама ако се остане при старом наставном плану, у којем су оне изучаване у оквиру појединих тема правних дисциплина. Већ у току школовања прве генерације постало је јасно да је потреба за њиховим целовитим самосталним изучавањем и предавањем већа но што се мислило. Тада сам ја пребачен са културне тематике да се бавим организовањем наставе на широј основи. Са мном су тада званично обављени разговори и убеђивања да се лично усмерим на ту сферу и одмах кренем са научноистраживачким радом.

Врло брзо нам је постало јасно да разумевање и даље продубљивање знања о друштвено-политичким организацијама претпоставља познавање основних постулата функционисања политичких партија уопште. С обзиром на то да је код нас било актуелно превазилажење партијског организовања, није се могло озбиљно разговарати, поготову предавати студентима, ако се нема основно знање о политичким партијама и политичким покретима у свету. Зато сам се, после објављивања својих књига о СКЈ-у и ДПО, окренуо изучавању политичких партија. Ради тога сам одлазио у Лондон и Оксфорд, те у Америку да бих у њиховим научноистраживачким институцијама користио библиотеке и водио разговоре са професорима који су предавали на њиховим универзитетима.

Врло брзо сам објавио монографију *Странке и политика* (1983). Сходно потребама наставе и мом уверењу, наставио сам истраживање и објављивање радова из сфере функционисања партија и вишепартијских

система. Радови из социологије политичких партија нису увек дочекивани са добродошлицом. Сужаван им је јавни простор, као што се то чини и сада према књигама, па и мање значајним радовима који садрже отворену или потенцијалну критику система – а највише ако су у питању конкретни носиоци значајнијих функција. Сећам се двојице угледних социолога који су ми жестоко замерили што сам комунистичке партије класификовао заједно са осталим политичким партијама. Пошто моји аргументи нису убедили саговорнике, позвао сам се на Мориса Дивержеа, чија је књига *Демократија без народа* у то време у нас имала повољан пријем.

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих проф. Пашић је покренуо југословенски пројекат на тему интереса и интересног груписања. Одмах је та тематика нашла своје место у настави Политичке социологије. Поред професора Пашића и мене ангажовали смо за неке теме и друге колеге који су учествовали у овом пројекту. Највише су се ангажовали професорови сарадници са предмета: проф. др Балша Шпадијер и асистент Винка Томић. Иначе, пројекат у целини је изазвао расправе и поделе на Факултету: на оне коју су подржавали пројекат, сматрајући да су питања интересног груписања и сукобљавања интересних група актуелна у политичком и социјално-економском животу Југославије, и оне друге, који су сматрали да је та тематика инкомпатибилна са политичким системом социјалистичког самоуправљања, па, као таква, нема разлога за њено истраживање и увођење у наставни програм. Тада сам објавио књигу *Интереси и политичке акције у самоуправљању* (1987). С почетком обнове страначког плурализма у Србији изашла је и моја књига *Политичке партије* (1993).

5. Кадровско јачање

Овакав приступ политичкој социологији изискивао је и одговарајућу кадровску политику. Интересовање је увек било велико, па је захваљујући томе било могуће увођење у наставу најбољих свршених студената. Тако је Ратка Марић примљена за асистента. Но, она је током рада утврдила да су јој афинитети већи за бављење социологијом културе. Онда је укључен у наставу Зоран Стојиљковић, који наставља даље да истражује и пише о функционисању партија и партијских система у нас. Професор Вукашин Павловић је увео у наставу Славишу Орловића. Изванредно напредују најмлађи наставници – асистенти Јелена и Душан Спасојевић. Ова екипа талентованих и врло радних политичких социолога заслужено је стекла велики углед у политиколошкој и политичкој јавности како својим наставним радом тако и научноистраживачким резултатима.

Поред њих, у политичкосоциолошком центру окупља се већи број политичких социолога. Међу њима су најангажованији будући магистри и доктори. Интересовање за теме из Политичке социологије пресудно је утицало на отварање смера на постдипломским студијама. У протеклим деценијама магистрирао је велики број талентованих политичких социолога, многи су и докторирали. Тако да се широм некадашње Југославије могу срести бројни магистри и доктори из тематике политичке социологије. Проф. др Риста Килибарда предаје на Подгоричком универзитету, проф. др Ивица Шегота у Ријеци, Гојко Грујевски у Македонији, проф. др Љубиша Митровић у Нишу, проф. др Урош Шуваковић у Косовској Митровици, а ту су и многи други. Поменутим истраживачима се не исцрпљује списак, а сви они развијају даље основне тезе политичке социологије заједно са својим колегама са ФПН-а. Недавно сам срео у Београду нашег магистра и доктора из Палестине.

Интересовање за постдипломске студије на Политичкој социологији наставља се – подједнако захваљујући чињеници да је динамична активност политичких партија у изборима свих нивоа власти и деловању партија у политичком одлучивању и научноистраживачкој активности у тој сфери. Учествујући повремено у комисијама за одбрану магистарских радова, могао сам се уверити да професори Павловић, Стојиљковић и Орловић настављају традицију увођења студената у истраживање избора и функционисања вишепартијског система у Србији. А врло су активни у политичкој јавности као политички аналитичари, па и као политичари.

После пола века од увођења Политичке социологије у наставни процес на Факултету политичких наука може се са сигурношћу констатовати да се она потврдила као значајан фактор у научном истраживању политичких феномена у Србији. Резултати научноистраживачког рада политичких социолога својом снагом су продирали у све сфере политичког одлучивања. Као такви су се наметали факторима одлучивања и помагали да се комплексније прилази политичком одлучивању и конкретним одлукама. Постало је такорећи незамисливо да се улази у важније процесе политичког одлучивања без претходне политиколошке расправе и у најширој друштвеној јавности.

6. Уместо закључка

Политичка социологија на Факултету политичких наука Универзитета у Београду у протеклих пола века утемељила је једно од кључних места у образовању будућих политиколога, професионалних дипломата и новинара. Не треба занемарити ни њен допринос у формирању будућих социјалних радника.

Могуће је говорити о две фазе њеног развоја: оној у време партијског монизма (1960–1990) и у време партијског плурализма (од 1990. до данас). Важно је уочити то да никада у изучавању ове дисциплине – којој је у почетку оспоравано да се академски етаблира код нас – није примењиван догматски приступ. То се најбоље види из тога да су наставници са ове Катедре, на Факултету политичких наука у Београду, објављивали радове, укључујући и научне монографије, много пре званичног признавања партијског плурализма, изучавајући најпре конфликтност у социјалистичком друштву, проблеме интересности и на интересима заснованог политичког организовања, национално и класно питање, а потом и улогу политичких партија у политичком плурализму, алтернативних друштвених покрета, синдиката, цивилног друштва итд. Чињеница да су неки од највиших државних функционера социјалистичке Југославије (Печујлић, Пашић), а уз то и врсни интелектуалци, учествовали у извођењу наставе, у значајној мери је инхибирала догматско-бирократске притиске на креирање наставног плана и програма и омогућавала ширину у академском деловању наставника са Катедре за политичку социологију. Интернационална сарадња у истраживању предмета политичке социологије на ФПН-у била је један од значајних фактора који су омогућавали продор нових сазнања, али и афирмацију резултата наших научних истраживања у свету.

Носиоци наставно-научног процеса политичко-социолошких дисциплина успели су да створе и даље унапређују научноистраживачку активност. Тако су постдипломске студије постале битан чинилац стварања будућих истраживача политичких феномена, не само у нас, чиме се обезбеђује сигуран развој ове дисциплине.

Референце

Брајс, Џ. (1932), *Савремене демократије* II. Београд: Геца Кон.
Coser, L. (1967), *Political Sociology: selected essays*. New York: Harper & Row.
Диверже, М. (1968), *Демократија без народа*. Београд: Рад.
Duverger, M. (1968), *Sociologie politique*. Paris: PUF.
Effrat, A. (1973), *Perspectives in Political Sociology*. Indianapolis: Bobbs-Merrill Co.
Eisenstadt, N. S. (ed.) (1971), *Political Sociology*. New York, London: Basic Books, Inc.
Гавранов, В. и сар. (ур.) (1980), *Факултет политичких наука 1968-1980: Висока школа политичких наука 1960–1968*. Београд: Факултет политичких наука.
Јовановић, Д. (2008), *Медаљони*, књ. 1–4. Београд: Службени гласник.
Јовановић, С. (1990), *Сабрана дела*. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, посебно књиге 3–7 и 10.

Митровић, Љ. (2009), *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
Olschewski, Malte (1998), *Der serbische Mythos: die verspätete Nation*. München: Herbig.
Пашић, Н. (1974), *Класе и политика: елементи марксистичке политичке науке*. Београд: Рад.
Пашић, Н. (1979), *Развој нација и међунационалних односа у социјалистичком самоуправном друштву*. Београд: Марксистички центар ЦК СКС.
Павловић, В. (ед.) (1987), *Обнова утопијских енергија*. Београд: Истраживачко--издавачки центар ССО Србије и Центар за истраживачку, документацио-ну и издавачку делатност ПК ССО Југославије.
Печујлић, М. (1969), *Будућност која је почела: научно-технолошка револуција и самоуправљање*. Београд: Институт за политичке студије Факултета политичких наука.
Протић, С. (1913), *Албански проблеми и Србија и Аустроугарска*. Београд: Геца Кон.
Rush, M., Atlhoff Ph. (1971), *An Introduction to Political Sociology*. Indianapolis: Bobbs-Merrill Co.
Seroka, J., Smiljkovic, R. (1986), *Political Organizations in Socialist Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press.
Смиљковић, Р., Печујлић, М. (ред.) (1978), *Политичка социологија*. Београд: Радничка штампа.
Смиљковић, Р. (1983), *Странке и политика*. Београд: Слобода.
Смиљковић, Р. (1987), *Интереси и политичке акције у самоуправљању*. Београд: Научна књига.
Смиљковић, Р. (1993), *Политичке партије*. Београд: Књижевне новине-комерц.
Смиљковић, Р. (2011), „Морално-економска криза буржоаске рестаурације у Србији и одговорност елите моћи“. *Политичка ревија*, Институт за политичке студије Београд, бр. (2): 125–156.
Сорокин, П. (1932–1933), *Социологија: савремени правци и теорије* I–II. Београд: Геца Кон.
Видојевић, З. (2010), *Демократија на заласку*. Београд: Службени гласник, Институт друштвених наука.
Вилсон, В. (1930), *Влада Сједињених Америчких Држава*. Београд: Геца Кон.

Проф. др Најдан Пашић
(1922–1997)

Radoš Lj. Smiljković
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences

Summary

CONSTITUTING POLITICAL SOCIOLOGY INTO INSTRUCTIONAL SCIENCE DISCIPLINE AT THE FACULTY OF POLITICAL SCIENCES IN BELGRADE

Political sociology at the Faculty of Political Sciences of the Belgrade University has been established in the last half of the previous century one of the key places in education of future political science experts, professional diplomats and journalists. The contribution in forming future social workers should not be neglected either.

It is possible to discuss the two phases of its development: the one during the party monism (1960–1990) and during the party pluralism (1990 until today). What is important to notice is that a dogmatic approach has never been applied in studying this discipline, which was contested at the beginning to get academic establishment. It is best visible from the fact that teachers from this Department of the Faculty of Political Sciences in Belgrade were publishing works, including scientific monographs, long before the official recognition of party pluralism, studying first of all conflicts in socialist society, problems of interests and political organizing based on interests, national and class issues, and then studying also the role of political parties in political pluralism, alternative social movements, unions, civil society, etc. The fact that some of the highest state officials of the socialist Yugoslavia (Pečujlić, Pašić), and at the same time competent intellectuals participated in teaching significantly inhibited dogmatic-bureaucratic pressures regarding creation of curriculum and provided wideness in academic actions of the teachers from the Department for Political Sociology. International cooperation in researching subjects of political sociology at FPS was one of the important factors that provided introduction of new acknowledgements, but also affirmation of the results of our scientific investigations in the world.

The protagonists of instructional-scientific process of political-sociological disciplines have managed to create and improve instructional-research activity. Therefore, graduate studies have become a significant factor of creation future researchers of political phenomena, not only with us, which provides a safe development of this discipline.

Key words: political sociology, scientific discipline, studies at the Faculty of Political Sciences in Belgrade

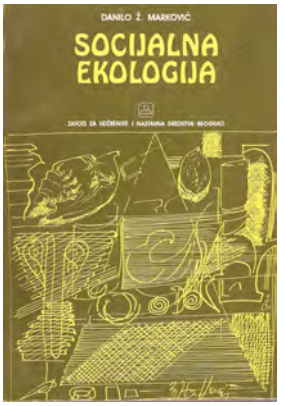

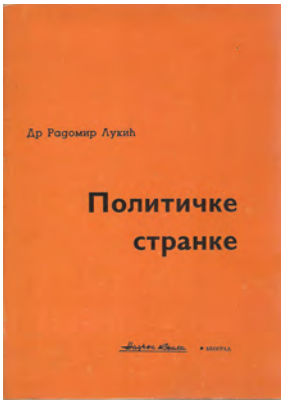

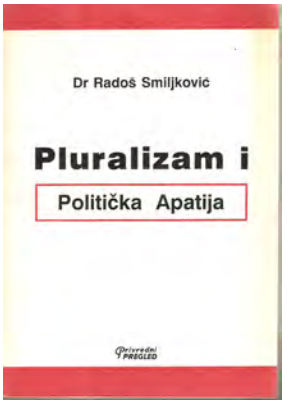

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 703–717
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Сандра Раденовић
Медицински факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316:378.4(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА НА МЕДИЦИНСКОМ ФАКУЛТЕТУ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ: МЕДИЦИНСКА СОЦИОЛОГИЈА, МЕДИЦИНСКА ЕТИКА И БИОЕТИКА – ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ[1]

У овом раду ауторка излаже основне чињенице везане за статус и развој социологије као обавезног општеобразовног предмета и хуманистичке дисциплине на Медицинском факултету Универзитета у Београду од средине 50-их година XX века, када је социологија почела да се изучава на Медицинском факултету, до данас. Ауторка истиче значај социологије – тачније, социологије медицине или медицинске социологије – на Медицинском факултету Универзитета у Београду, као дисциплине која је била матица из које је проистекла и биоетика. Како је потоња значајна мултидисциплинарна област, поред социологије медицине и медицинске етике, неизоставан предмет на београдском Медицинском факултету, ауторка образлаже историјат заснивања ових дисциплина, изазове и перспективе.

Кључне речи: *социологија, медицинска социологија, медицинска етика, биоетика*

1. Увод – О Катедри хуманистичких наука Медицинског факултета Универзитета у Београду

Катедра је основана сад већ давне 1947. године, са називом: *Катедра предмета општег образовања* и обухватала је наставу из предмета: *Увод у медицину*, *Историја медицине*, *Предвојничка обука* и *Страни језик*. Средином шездесетих година, уведен је нов предмет, *Основи науке о друштву*, а касније – тачније, 1968. године – и *Етика у медицини* (тада су наставу из тих предмета држали проф. др Владимир Милановић, односно проф. др Димитрије Миловановић Вирус). У то време укинути су били предмети: *Увод у медицину*, *Историја медицине* и *Страни језик*. Промењен је био и назив предмета *Предвојничка обука* у *Одбрана и*

[1] Рад је написан у оквиру рада на пројекту III 41004 (Ретке болести), који је подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на којем је ауторка сарадница.

заштита (наставу су на том предмету држали: најпре, проф. др Михаило Фунтек и проф. др Александар Белојевић, те, доцније, предавач др Милисав Богдановић и асистенткиња мр Љиљана Новаковић; предмет *Одбрана и заштита*, иначе, од 1993. године, више не постоји на Универзитету у Београду). Године 1988. поново је уведен предмет *Страни језик*, као обавезан предмет, а наставу су изводили: мр Мирјана Глушчевић (енглески језик), мр Олга Брадић (француски језик), као и ангажовани предавачи за немачки и руски језик са других факултета Универзитета у Београду.

Године 1993. предмету *Основи науке о друштву* промењен је назив у *Социологија*, односно *Социологија у медицини*. Наставу је, после проф. др Владимира Милановића, до 2003. године, држала проф. др Љиљана Словић. Од 2003. године наставу преузима др Карел Турза. Од 2004. године, када је отпочела трансформација *curriculum*-а Медицинског факултета Универзитета у Београду, обавезни предмет *Медицинска социологија* постаје саставни део обавезног предмета *Медицина и друштво* (реч је о троделном предмету који, поред *Медицинске социологије*, обухвата и *Медицинску етику* те *Социјалну медицину*). Прва два дела овог предмета држе професор др Карел Турза и асистенткиња др Сандра Раденовић, те – од школске 2009/10. године – асистенткиња mr sci. др мед. Данијела Тиосављевић Марић и, од априла 2012. године, сарадник у настави dr med. Вида Јеремић. Предмет *Етика у медицини* држали су, после проф. др Димитрија Миловановића Вируса, проф. др Јован Марић и асистенткиња Данијела Тиосављевић Марић. Од 2004. године, овај предмет, како је већ назначено, постаје саставни део обавезог предмета *Медицина и друштво*.

Од 2004. године – када почиње трансформација, то јест усклађивање наставних планова и програма Универзитета у Београду са *Болоњском декларацијом* – догодиле су се бројне промене у читавом *curriculum*-у београдског Медицинског факултета, те и у структури наставе на *Катедри хуманистичких наука* (иначе, овај нови, данашњи назив Катедра има од 2008. године, према одлуци Наставно-научног већа Медицинског факултета Универзитета у Београду, а на иницијативу чланова Катедре, пре свега, проф. др Карела Турзе и асистенткиње др Сандре Раденовић). С тим у вези треба рећи да је код предлагача (К. Турза, С. Раденовић) новог назива било недоумица, понајпре због питања: је ли социологија (па, онда, и медицинска социологија) *наука* у строгом смислу, или би се могла сврстати у ред такозваних *soft sciences*, или је *хуманистичка дисциплина* [дакле, оно што припада *humanitas* (лат.), то јест *humanities* (енгл.)] – о чему, када су посреди остали предмети, од етике и историје медицине, комуникације у медицини итд. до, наравно, језика, није било дилема. Иако звучи као „дрвено гвожђе“, предлагачи су се

определили за компромисни назив *хуманистичке науке*, јер се њиме излази у сусрет, и заговорницима концепта социологије као (било *hard* или *soft*, свеједно) *науке* и заступницима идеје да је на ствари, ипак, једна од *humanitas*.

Овде треба још напоменути да су од неких припадника социолошке заједнице у Србији долазиле примедбе како је овим трансформацијама социологија на београдском Медицинском факултету редукована, односно деградирана; наш одговор је одречан, јер, како рекосмо, ова је дисциплина *матица* из које произлазе сви изборни предмети о којима ће бити речи, а онда, како ћемо видети, посредно и сама *биоетика*. Свакако треба још истаћи да је читав овај пројекат (увођења нових дисциплина у програм) од почетка, дакле, од 2004. године, имао снажну подршку управā београдског Медицинског факултета; најпре оне којом је руководио тадашњи декан, академик Владимир Костић, као и наредних, којима је, као декан, руководио академик Богдан Ђуричић, а потом и академик Владимир Бумбаширевић (Турза, 2009: 144).

Данас *Катедра хуманистичких наука* обухвата следеће *обавезне предмете*: *Медицина и друштво* и *Енглески језик*. *Медицина и друштво* јесте, како смо поменули, троделни обавезни предмет на првој години основних студија који се састоји из три дела: *Медицинска социологија*, *Медицинска етика* и *Социјална медицина*. (За део предмета *Социјална медицина* задужени су професори са Катедре социјалне медицине.) *Енглески језик* је обавезни предмет на првој и другој години основних студија. Поменимо изборне предмете који се изучавају у оквиру Катедре хуманистичких наука: на првој години студија – *Историја медицине*, *Комуникација у медицини*, *Становништво екологија и медицина*, те *Увод у науку*; на трећој години студија – *Биоетика III*; на четвртој години студија – *Биоетика IV* и *Биоетика V* – изборни предмет на петој години студија.

Док је *енглески језик* изборни предмет на трећој, четвртој и петој години студија Медицинског факултета у Београду, *латински језик* је изборни предмет на свих шест година основних студија Медицинског факултета Универзитета у Београду. Најзад, поменимо и да се настава на енглеском језику (у оквиру основних студија медицине на енглеском језику) одвија у оквиру свих поменутих предмета, а изводе је наставници чланови Катедре хуманистичких наука.

2. Настанак социологије медицине

Како образлаже Љубивој Гвоић, један од засигурно најзначајнијих домаћих социолога медицине, разлози који су утицали на настанак социологије медицине бројни су, но, углавном их можемо сврстати у две

групе: 1) настанак ове, као и низа других социолошких дисциплина, произлази из потребе теоријског и емпиријског истраживања посебних области друштвеног живота (морала, права, културе, уметности, религије, политике, медицине, спорта итд.); 2) на настанак социологије медицине, утицала је и друштвена потреба да се сазнања до којих се долази социолошким истраживањима искористе у практичне сврхе, дакле, у овом случају за унапређивање и побољшање здравља и живота човека, а не само за теоријска разматрања о друштву (Гвоић, 1997). Наиме, у другој половини XIX и првој половини XX века, у западноевропским друштвима, долази до већег ангажовања медицине у спречавању угрожавања здравственог стања и животних прилика најширих слојева становништва.

Социјална медицина и социјална хигијена својим су указивањем на постојање везе између здравља, са једне, и друштвено-економских и политичких чинилаца, са друге стране, значајно допринеле утемељењу *социологије медицине* (упор.: Гвоић, 1997; Турза, 2009; Раденовић, 2012). Краћи преглед идеја и мишљења о проблемима здравља и болести, засигурно би указао на чињеницу да је за социологију медицине, као и за друге социолошке дисциплине, карактеристично да је реч о научној дисциплини која има дугу прошлост, али кратку историју. Наиме, медицинска социологија је дисциплина чији корени сежу у далеку прошлост, у доба када су истакнути лекари и филозофи антике уочили значај немедицинских фактора (данас бисмо рекли – утицај социјалних фактора) на детерминисање здравља и болести. У ту прошлост, но, нешто ближу, убрајамо, како сматра Гвоић, и пионирске радове представника социјалне медицине, махом лекара и научника, који су се током XVIII и XIX века у западноевропским друштвима и у САД, бавили проблемима здравља и болести као превасходно друштвеним проблемима (упор.: Гвоић, 1997).

Најзад, нећемо изоставити класике социологије, Диркема (*Emile Durkheim*), Вебера (*Max Weber*), Карла Маркса (*Karl Marx*) и Фридриха Енгелса (*Friedrich Engels*), који су својим идејама недвосмислено дали инспирацију за издвајање нове социолошке дисциплине. Посебно је значајна Диркемова замисао науке о друштвеним поремећајима која претпоставља посматрање поремећаја појединаца и друштва као последице друштвених, а не психолошких, биолошких или неких других узрока. Тако Диркем сматра да општа учесталост самоубиства открива нешто основно у карактеристикама друштва, што је независно од појединачних случајева самоубиства итд. Даље, Веберов појам *идеалног типа* послужиће касније многим теоретичарима у анализама бројних питања социологије медицине, нарочито медицине као професије, *априорног* ауторитета и моћи лекара, медицинских установа, односа пацијента и медицинског особља итд. Најзад, незанемарљив подстицај разматрању

питања суштинских за конституисање медицинске социологије потиче из пера Маркса и Енгелса, који су – Маркс понајвише у *Капиталу*, а Енгелс у делу *Положај радничке класе у Енглеској* – истражујући првобитну акумулацију капитала и најамну радну снагу анализирали и економске услове живота и рада који су доводили и до масовних обољења становништва.

Тако у поменутом раду *Положај радничке класе у Енглеској*, из 1844. године, Енгелс исцрпно описује и мукотрпан рад деце у фабрикама, те у бројним суморним сликама тешког и напорног рада људи у нездравим радним и животним условима (недовољна и неквалитетна исхрана, неподношљиви услови становања због недостатка пијаће воде, канализације итд.), анализује укупне услове живота већине становништва тадашње Енглеске. Иначе, постоје мишљења да је ова Енгелсова студија заправо прва ваљана социолошка студија, но ми сматрамо да се без претеривања ова студија може оценити и као прва студија која обрађује област *социологије медицине* (Раденовић, 2012: 26). Но, на основу достигнутог степена теоријског и методолошког знања, тек шездесетих година XX века, *социологија медицине* стиче право грађанства као посебна социолошка дисциплина. Анализа наслова уџбеника и приручника из ове области, како обавештава Гвоић, показује да су најчешћи називи *медицинска социологија* и *социологија медицине*,[2] мада се у литератури могу наћи и називи као: социологија у медицини, социологија здравља, социологија здравља и болести, социологија медицинске праксе итд. (упор.: Гвоић, 1997).

Преглед шире и скорије светске литературе показује да је синтагма *медицинска социологија* употребљавана највише, али да се неколико последњих година све чешће појављује назив *социологија здравља* или пак *социологија здравства*. Према неким мишљењима, разлоге за ово треба тражити у настојању да се појму здравља дā специфична друштвена тежина. Но, треба истаћи и чињеницу да иза различитих назива често не стоји различита предметна одређеност. Сматра се да је најприхватљивији назив за новоконституисану дисциплину *социологија медицине*, како због тога што овај назив подразумева могућност изучавања медицине као науке и праксе и медицине као подсистема глобалног друштва, тако и због чињенице да је речени назив у складу са називима осталих социолошких дисциплина (социологија морала, социологија религије, социологија права итд.). Најзад, предложена употреба назива *социологија*

[2] Иако је прихватљивији назив дисциплине *социологија медицине*, ми ћемо користити оба назива као синониме, како због чињенице да би ваљана расправа о прихватљивости назива превазишла оквире рада, тако и због околности да су, како је поменуто, у оквиру обавезног предмета *Медицина и друштво* прихваћени називи „медицинска етика“, „социјална медицина“, па и, сходно наведеном – „медицинска социологија“.

здравља јесте сужавање предмета социологије медицине на један, иако њен најважнији део.

Но, како поуздан начин за утврђивање предмета *социологије медицине* није упознавање назива који не пружа увид у садржај дисциплине, већ сагле́дање основних тематских области, наведимо поменуте тематске области из уџбеника и шире литературе, као што су, на пример: медицина као културни и друштвени феномен, социолошки аспекти здравља и болести, проблем старења и умирања, здравствено понашање, однос *лекар–пацијент*, лекарска професија, болница као здравствена установа, организација и финансирање здравствене делатности и заштите, душевна обољења, проблеми медицинске етике, медикализација света живота итд.

Коначно, наведимо и једну од најобухватнијих дефиниција *социологије медицине* према којој је *социологија медицине* социолошка дисциплина која проучава друштвене аспекте медицине, односно заштите и унапређивања здравља човека, спречавања и лечења болести, односе пацијента и медицинских професионалаца, организацију и институције здравствене заштите, речју, утицај медицине на друштво и утицај друштва на медицину (упор.: Гвоић, 1997: 163–180).

3. Социологија и биоетика. Социологија биоетике

Пре него што образложимо однос социологије и биоетике, као и однос социологије медицине и биоетике, укратко ћемо навести основна схватања биоетике. Најпре, истакнимо да нас сама етимологија речи *биоетика* (старогрч. βιος, односно *биос* – живот) упућује на одређење биоетике као етике живота, при чему се *биос*, то јест *живот*, односи на целокупан *свет живота*, на све нивое *света живота* (на пример, ниво нерођеног живота, ниво свакодневног живота сваког појединца, живот будућих генерација, живот животиња, биљака итд.), на живот као такав, те на живот као вредност по себи (Раденовић, 2012). Како би навођење свих постојећих одређења биоетике оптеретило овај рад, с обзиром на чињеницу да се сваки амбициознији аутор/ауторка, односно биоетичар/биоетичарка у свом бављењу биоетичким темама посветио/-ла и дефинисању ове комплексне области, те како нећемо претерати ако констатујемо да се у мноштву написаних чланака о биоетичким темама, налази исто толико и дефиниција биоетике, поменућемо две, како сматрамо, свеобухватне дефиниције из пера савремених аутора. Према дефиницији биоетике коју образлаже Турза, биоетика је интердисциплинарни пројекат који се бави оним вредностима и нормама што се тичу добра и зла, односно исправног и неисправног/погрешног у контексту *живота* уопште и његових бројних варијетета, те индивидуалним и групним ставовима о наведеним вредностима и нормама (Турза, 2012: 256).

Према дефиницији коју наводи Јурић, биоетика је отворено подручје сусрета и дијалога различитих наука и делатности, те различитих приступа и погледа на свет, који се окупљају ради артикулисања, дискутовања и решавања етичких питања везаних за *живот*, за живот у целини и у сваком од делова те целине, за живот у свим његовим облицима, ступњевима, фазама и појавностима (Јурић, 2007: 83). Дакле, потоње дефиниције упућују на схватање биоетике као мултидисциплинарне области која у фокусу својих промишљања има све облике и нивое света живота – како смо већ поменули, ниво нерођеног живота, ниво свакодневног живота сваког појединца, живот будућих генерација, живот животиња, биљака итд., те вредности и норме које се тичу добра и зла, односно неисправног/погрешног у контексту живота и његових бројних варијетета. Најзад, поменимо и то да је као предмет, од 80-их година XX века биоетика ушла у академске програме већине светских и европских високошколских установа, постоје многобројни биоетички институти, удружења и орагнизације, те биоетички комитети у области биомедицине или пољопривреде, одржавају се многи светски биоетички скупови, бројне су специјализоване издавачке библиотеке, часописи, интернет-странице итд.

После изложених схватања биоетике, образложимо однос социологије и биоетике, те социологије медицине и биоетике. Разматрање ћемо започети питањем које поставља Иван Шегота у свом раду под називом *Социологија биоетике: нова академска дисциплина* (Шегота, 2002). Питање гласи: *Како и када је настао интерес социологије за биоетику?* Наиме, све до касних 90-их година XX века, тумачи Шегота, социолози су махом били одсутни у светском биоетичком мњењу; дакле, први биоетичари били су превасходно медицински професионалци и правници, филозофи и теолози. Ова се чињеница објашњава следећим разлозима, на пример: са једне стране, сами социолози нису били вољни да се умешају у биоетику, јер се од почетка сматрало да она припада лекарима, теолозима, филозофима и правницима; затим, социологе медицина занима онаква каква она јесте у друштвеној реалности, док биоетичаре, према мишљењу социолога, медицина занима онаква каква би требало да буде; са друге стране, биоетичари су од почетка били на дистанци према социологији, због становишта социолога која су имплицитно критичка (или би таква требало да буду).

У прилог потоњем тумачењу Шегота наводи интересантно лично искуство америчког социолога, Рејмонда де Враја (*Raymond de Vries*), једног од утемељивача *социологије биоетике*, којем су амерички биоетичари нерадо дозвољавали да присуствује њиховим скуповима, док су му једном приликом чак тражили да им пре него што било шта објави о биоетици и њиховим биоетичким скуповима, дā текст на увид (Шегота, 2002). Најзад, Шегота сматра како су социолози почели да показују свој

професионални интерес за *биоетику* и (самозване) *биоетичаре* тек онда када се биоетика потврдила као престижна мултидисциплинарна област новог доба, тачније, *новонастале биоетичке епохе* (Шегота, 2002). Наиме, биоетика је по неким елементима у својој експанзији не само достигла, већ и престигла стотинак година старију социологију, сложићемо се са Шеготом (две енциклопедије биоетике, бројне књиге, студије, часописи, све већи број института, центара, и катедри на којима се изучава биоетика, етички комитети као биоетичка тела, међународна, регионална и национална удружења биоетичара итд.); речју, *биоетика* је у претходних неколико деценија у светској научној заједници постала општепризната *друштвена чињеница*, према којој би све друштвене науке и хуманистичке дисциплине требало да се одреде, *социологија* превасходно.

Како закључује аутор, у односу социолога према биоетичарима свакако да је било и професионалне љубоморе, која се, најзад, претворила у критичко уважавање и понуду сарадње и која је изнедрила формирање посебне социолошке дисциплине – *социологије биоетике*, која је од 2000. године почела да се предаје на неким америчким универзитетима. Иначе, како подсећа Шегота ослањајући се на разматрања Рејмонда де Враја, *биоетика* је најпре побудила интерес америчких *медицинских социолога* који су већ имали извесна искуства са социолошкомедицинским истраживањима и ван САД, те су били свесни чињенице да у другим друштвима постоје посве друкчији погледи на одређена етичка питања у медицини од оних која заговарају и тумаче амерички биоетичари. Наиме, америчким медицинским социолозима највише је засметала чињеница што се у САД експонирају само неки етички проблеми, док се други прећуткују и занемарују, па биоетика у Америци не тежи, попут социологије, за целовитим и потпуним саглéдањем питања којима се бави, већ се задовољава фрагментарним приступима (Шегота, 2002).

Ми ћемо додати и то да се и данас у САД под *биоетиком* подразумевају превасходно *медицинска етика*, те *клиничка етика*, док је *биоетика*, као *плуриперспективна* и *интегративна биоетика*, карактеристична за европски, тачније јужни и југоисточни интелектуални простор Европе[3]

[3] Поменимо укратко да концепт такозване *интегративне биоетике* који је током претходне деценије настао у интелектуалном простору југоисточне Европе, инсистира на активном и целисходном прожимању, те на тој основи, интегрисању најразличитијих знања у духу интерактивног плурализма перспектива, или, краће, *плуриперспективизма*. То практично значи да потоњи концепт претпоставља интегрисање филозофског, етичког, медицинскоетичког знања, медицинског (*sensu stricto*), социолошког, психолошког, природнонаучног, еколошког, демографског, јуристичког, економског и политичког знања, али и теолошког, религијског, уметничког, светоназорног и здраворазумског (*sensus communis*) знања, а у циљу практичног ангажмана на биоетичком реконструисању човека и његовог света (Турза, 2009).

(детаљније видети: Раденовић, 2012). Иначе, прва социолошка истраживања биоетике су почела половином 90-их година XX века на иницијативу америчког социолога Рене Фокс (*Renée Fox*), ауторке која се заправо сматра *пиониром социологије биоетике*. Око ове ауторке се, затим, почела формирати група критичара биоетике и самих биоетичара, коју су, поред медицинских професионалаца, филозофа, теолога и етнографа, чинили и социолози.

Но, како упућује Шегота, тек када је Рејмонд де Врај, 1996. године, почео ту групу да усмерава према комплекснијим социолошким истраживањима биоетике и када је заједно са колегом Жанардоном Сабадијем (*Janardon Subadi*), 1998. године, сакупио есеје о биоетици које су написали припадници поменуте групе, али и неки други аутори, и објавили их у свом зборнику, књизи *Bioethics and Society*, била је утемељена *социологија биоетике* (упор.: Шегота, 2002). Де Врај и Фокс су били први аутори који су ову новонасталу дисциплину називали *социологијом биоетике*, први су почели да је изучавају на својим универзитетима, а већ 2001. године организовали су и први међународни семинар о *социологији биоетике*. Уредници поменутог зборника, Де Врај и Сабади истичу да ова студија отвара ново поглавље у односу биоетике и друштвених наука, те да у том смислу представља почетак систематског изучавања биоетике и њене улоге у модерном друштву, тачније, први корак у *социологију биоетике*.[4] Како закључује Шегота, док ће биоетика уз помоћ социологије сагледати саму себе и своје актере у друштвеном контексту у којем иначе и настају биоетички проблеми, интеракцијски односи са биоетиком пак ће помоћи социолозима у конституисању своје нове дисциплине, у тражењу ставова о биоетици уз перманентно рефлектовање друштвених чинилаца одговорних за формирање таквих ставова, те за саглéдање *ширег концепта биоетике*, концепта који не обухвата само медицинску етику, већ и еколошку, агрикултурну, политичку, социјалну, речју, оног концепта који се односи на, *потеровски*[5] речено, *глобалну биоетику* или пак, *плуриперспективну*, *интегративну биоетику* (упор: Шегота, 2002: 147–152).

[4] Укратко, у зборнику су обрађене следеће теме: генеза еволуције биоетике, сазнајни концепт биоетике и њена проблематика, вредности на које се ослања биоетика, аргументација биоетичара и чињенице на које се позивају оснивачи биоетике и њени утицајни појединци, институционализација биоетике, те професионализам и биоетичарски утицај на медицину (детаљније о зборнику видети у: Шегота, 2002: 150).

[5] Реч је о Ван Ренселеру Потеру (*Van Rensselaer Potter*), америчком онкологу и биохемичару и његовом концепту биоетике, који претпоставља повезивање поља биомедицинских и шире, природнонаучних дисциплина са хуманистичким дисциплинама. Образлагање Потерових изузетних заслуга за развој биоетике, запажених и признатих у историји биоетике, превазилази оквире овог рада.

4. Медицинска социологија као матица из које је проистекла биоетика

На овоме месту ћемо укратко образложити на који начин је поменути шири концепт *интегративне биоетике* за који пледирамо настао у интеракцији неколико дисциплина, превасходно *медицинске социологије*, *комуникације у медицини*, те *медицинске етике*, а на Катедри хуманистичких наука београдског Медицинског факултета.

Најпре, када је реч о *комуникацији у медицини*, ово је дисциплина која је настала под окриљем *медицинске социологије*, а чије су тематске области оријентисане на темељно изучавање односа *лекар–пацијент* у различитим медицинским гранама. Према нашим сазнањима, ова дисциплина се изучава на бројним светским медицинским факултетима, а претпоставља интерактиван тип наставе – дакле, активно учествовање студената у извођењу наставе кроз дискусије, састављање есеја, презентовање различитих излагања, а у циљу савладавања комуникацијских вештина у односу *лекар–пацијент*, као круцијалном односу у *комуникацији у медицини* као комплексној области (видети, на пример: *Contemporary Issues in Medicine: Communication in Medicine*, 1999). Практично, то значи да су студенти често укључени у такозване *игроказе (role playing)*, односно својеврсно играње улога лекара и пацијента (улогу пацијената у неким ситуацијама играју студенти, а некада прави пацијенти), како би у свакој задатој ситуацији, рецимо, конкретна медицинска ситуација посете пацијента лекару специјалисти опште медицине, или пак саопштавање лоших вести пацијенту, однос према умирућем пацијенту, комуникација са члановима породице пацијента, комуникација са представницима медија, однос са колегама лекарима или пак однос са средњим медицинским особљем итд., стекли ваљане комуникацијске вештине.

Неретко се практикује и снимање ових малих представа камером, како би се касније тимски са наставницима, лекарима, те са професионалцима који се баве вештинама комуникације и теорије комуникације, дискутовало о начину и квалитету остварене, односно одигране комуникације у датом игроказу (на пример, да ли је на оптималан начин, невербалном или вербалном комуникацијом исказана емпатија и брига према пацијенту итд.), те како би се уочиле евентуалне погрешке и омашке у комуникацији, а што ће свакако бити корисно за свеобухватно разумевање односа *лекар–пацијент*, као и свих нивоа *комуникације у медицини* у које ће неизбежно бити укључени будући лекари. Као изборни предмет на првој години студија медицине, *Комуникација у медицини* се изучава на Медицинском факултету Универзитета у Београду од 2005. године. Циљ овог предмета је, како напомиње одговорни наставник, стицање

ширих знања из теорије комуникација, али и могућности њихове практичне примене уопште, а нарочито у медицини, те се, сходно томе, тематске целине оријентишу према следећим *областима*: интеракција и комуникација и општи појмови теорије комуникације, комуникација у медицини, јавна сфера, јавно, тајно и приватно у медицини, медицина и медији, стигматизација и ризични појединци и групе у јавном општењу, однос *лекар–пацијент*, значај емпатије и неопходност дистанце у лекарској професији итд.

Но, поред овог изборног предмета, на поменутој високошколској установи изучавају се још три изборна предмета, који сходно својим циљевима и тематским областима које обрађују чине не само дисциплине проистекле из *социологије медицине*, већ и дисциплине које представљају својеврстан прелудијум за изучавање *биоетике*, која се, на овом факултету, као изборни предмет предаје на трећој, четвртој, а од 2010. године и на петој години студија.[6] Тако се у оквиру изборног предмета *Увод у науку*, стичу основна знања о природи науке и научног рада, о структури науке и циљевима научног сазнања, о специфичном карактеру медицине као науке, те о утицају науке на живот савременог човека итд.; *Становништво, екологија и медицина* је изборни предмет чији је циљ упознавање са основним категоријама демографије и подацима о прираштају становништва у свету и код нас, те са трендовима старења светског становништва, са улогом савремене медицине на демографске промене, као и са светском еколошком кризом и односом медицине и екологије; и, најзад, у оквиру изборног предмета *Историја медицине*, поред разматрања смисла историје интелектуалних дисциплина уопште, изучавају се основни правци развоја медицинске мисли кроз векове, од антике до данас, историја медицинске професије и медицинских институција, као и историја медицинских сазнања и праксе, историја грана медицине, те историја медицине у Србији (видети: Турза, Раденовић, 2011, *Водич кроз наставу I године студија*, *Водич кроз наставу III године студија*, *Водич кроз наставу IV године студија*, 2009).

[6] Према нашим сазнањима, *биоетика* се као обавезни и/или изборни предмет, за сада, у Србији изучава на Медицинском факултету у Београду, на Филозофском факултету у Новом Саду, на Медицинском факултету у Нишу и на Правном факултету у Нишу, дакле, на само четири високошколске установе (видети детаљније: Турза, 2009, Раденовић, 2012). Поменимо и то да се у једном домаћем зборнику под називом *Биоетика код нас и у свету – Зборник радова са научног скупа одржаног у САНУ 20. октобра 2006.* (2006), (ур. Драгослав Маринковић, Звонко Магић, Косана Константинов, Национални комитет за биоетику Комисије Р. Србије за сарадњу са Унеском, Српска академија наука и уметности, Друштво генетичара Србије, Београд) може пронаћи чланак о биоетици на медицинским факултетима и здравственим установама Србије, аутора Владисава Стефановића, али, осим у наслову, аутор у раду не помиње на којим се то високошколским установама у Србији изучава биоетика (упор.: Стефановић, 2006: 13–27).

Како све поменуте тематске области јесу и теме којима се бави *биоетика* као *плуриперспективна* и *интегративна биоетика*, те како су, сходно томе, ови изборни предмети проистекли из окриља *социологије* и *медицинске социологије*, неопходан увод у изучавање *биоетике* на каснијим годинама студија, можемо закључити да је у овом случају *медицинска социологија* матица из које су проистекли не само поменути предмети, већ и сама *биоетика*, што јесте чињеница која заслужује пажњу. Наиме, као што је познато, историја биоетике препознаје превасходно *медицинску етику*[7] као *колевку биоетике*; но, у нашем случају, *медицинска социологија* и тематске области око којих се фокусира ова дисциплина (наука, друштво и култура, медицински аспекти друштвених промена, глобализација и медицина, друштвена интеракција и однос *лекар–пацијент*, род и сексуалност, сексуално понашање и здравствени ризици, род и здравље, модерне организације, медицинске установе и пацијенти, медицина, социологија тела, болесник, однос *лекар–пацијент*, лекарска професија итд.) била је, у домаћем интелектуалном простору, полазиште и за саму *биоетику*, као плуриперспективну област (детаљније видети: Раденовић, 2012). Отуда се овде може говорити о специфичном интерактивном односу *медицинске социологије* и *биоетике*, те *медицинске социологије*, *медицинске етике*, *комуникације у медицини* и *биоетике*, које један значајан, ако не и најважнији део својих тематских области фокусирају на разматрање односа *лекар–пацијент*, те на различите нивое комуникације у медицини који су неизоставни део медицинске професије и које садрже бројне медицинскосоциолошке, медицинскоетичке те биоетичке проблеме.

Зато још једном инсистирамо на чињеници да је у описаном случају изучавања медицинске социологије и биоетике на Медицинском факултету београдског Универзитета, *медицинска социологија* као посебна социолошка дисциплина била матица из које је проистекла *биоетика*. Поменимо укратко да изучавање *биоетике* на Медицинском факултету београдског Универзитета прати клиничке предмете (на трећој, четвртој и петој години студија – *Биоетика III*, *Биоетика IV* и *Биоетика V*). Ипак, намера предавача није инсистирање на искључиво медицинскоетичким проблемима у оквиру овог концепта биоетике, већ на *плуриперспективизму*. Овај приступ, сматрају предавачи, доприноси рефлек-

[7] *Медицинска етика* се на поменутој високошколској установи изучава на првој години интегрисаних академских студија у оквиру обавезног троделног предмета *Медицина и друштво*, дакле, заједно са *медицинском социологијом* и *социјалном медицином*. Напоменимо укратко медицинскоетичке области које се изучавају у оквиру овог, можемо рећи, уводног медицинскоетичког курса: морал и етика, медицинска етика и главна подручја медицинске етике, Хипократова заклетва, декларације и кодекси медицинске етике и примери медицинскоетичких дилема (видети детаљније: Турза, 2009).

товању не само медицинске професије, већ и бројних медицинскоетичких проблема из различитих перспектива: социолошке, етичке, медицинске, правне, демографске, еколошке, теолошке итд., а са којима ће се будући лекари неизбежно свакодневно суочавати у свом позиву. Најзад, према резултатима истраживања ставова студената треће године Медицинског факултета у Београду према *биоетичким темама* (истраживање је за потребе организовања наставе спроведено 2008. године на узорку од 58 студената), како више од 51% испитаних студената није било упознато са значењем и значајем *биоетике* уопште, док је значајан број студената навео да није упознат са извесним биоетичким темама, предавачи су предложили инсистирање на поменутом, ширем, *интегративном концепту биоетике* на основним и мастерским студијама београдског Медицинског факултета (видети: Раденовић, 2012).

4. Уместо закључка

У закључном делу рада желимо да укажемо на, по нашем суду, неопходност изучавања *социологије медицине*, те *социологије биоетике*, што практично значи да пледирамо за *заснивање ових дисциплина* на матичним факултетима на којима се изучава *социологија*. У прилог наведеној тврдњи о важности ових дисциплина, још једном истичемо значај побројаних тема које се изучавају у оквуру обавезног предмета *Медицина и друштво*. Наиме, како смо видели, *медицинска социологија*, тачније *социологија медицине*, јесте важна социолошка дисциплина која проучава друштвене аспекте медицине, односно заштите и унапређивања здравља човека, спречавања и лечења болести, односе пацијента и медицинских професионалаца, организацију и институције здравствене заштите, медикализацију друштва – речју, *утицај медицине на друштво* и *утицај друштва на медицину*. Даље, поновимо значај *социологије биоетике*, као новонастале дисциплине која систематски изучава комплексан однос, тачније односе биоетике као важне мултидисциплинарне области и друштвених наука, те биоетику и њене улоге у савременом свету. Најзад, подсетимо на значај и улогу социологије, те социологије медицине за заснивање и развој биоетике у домаћем интелектуалном и академском простору. Зато још једном указујемо на потребу заснивања и изучавања социологије медицине и социологије биоетике као значајних социолошких дисциплина на матичним факултетима.

Литература

Contemporary Issues in Medicine: Communication in Medicine (1999). Washington: Medical School Objectives Project, Association of American Medical Colleges.

Гвоић, Љ. (1997). *Социологија – основи науке о друштву и друштвени аспекти медицине*. Београд: издање аутора.

Јурић, Х. (2007). Упоришта за интегративну биоетику у дјелу Van Renssaelaera Pottera. У: В. Ваљан (прир.), *Интегративна биоетика и изазови савремене цивилизације*. Сарајево: Биоетичко друштво у БиХ, стр. 77–99.

Раденовић, С. (2012). *Биоетика и медицина – Однос лекар–пацијент у парадигми интегративне биоетике*. Нови Сад: Академска књига.

Стефановић, В. (2006). Биоетика на медицинским факултетима и у здравственим установама Србије. У: Д. Маринковић, З. Магић, К. Константинов (прир.), *Биоетика код нас и у свету – Зборник радова са научног скупа одржаног у САНУ 20. октобра 2006.*, Национални комитет за биоетику Комисије Р. Србије за сарадњу са Унеском, Српска академија наука и уметности, Друштво генетичара Србије, Београд, стр. 13–27.

Шегота, И. (2002). Социологија биоетике: нова академска дисциплина. *Филозофска истраживања*, 22(84): 147–152.

Турза, К. (2009). *Медицина и друштво – Увод у медицинску етику*. Београд: Libri Medicorum, ЦИБИД, Медицински факултет Универзитета у Београду.

Турза, К. (2012). Биоетика и култура. Може ли биоетика придонијети стварању интеркултуралности?. *Jahr* – Annual of the Department of Social Sciences and Medical Humanities University of Rijeka Faculty of Medicine, 3(5): 255–266.

Турза, К., Раденовић, С. (2011). *Појмовници за изборне предмете* – Увод у науку; Комуникација у медицини; Становништво, екологија, медицина, Историја медицине. Београд: Libri Medicorum, ЦИБИД, Медицински факултет Универзитета у Београду.

Водич кроз наставу I године студија (2009). Београд: Libri Medicorum, Медицински факултет.

Водич кроз наставу III године студија (2009). Београд: Libri Medicorum, Медицински факултет.

Водич кроз наставу IV године студија (2009). Београд: Libri Medicorum, Медицински факултет.

Sandra Radenović
Faculty of Medicine
University of Belgrade

Summary

SOCIOLOGY AT THE FACULTY OF MEDICINE ON THE BELGRADE UNIVERSITY: MEDICAL SOCIOLOGY, MEDICAL ETHICS AND BIOETHICS – CHALLENGES AND PERSPECTIVES

In the paper the author analyzes the basic facts regarding the status and development of the sociology as both obligatory subject and one of the humanities within the Faculty of Medicine at the University of Belgrade from the middle of 1950s when sociology started to be learnt,

until nowadays. The author underlines the importance of sociology, in fact, the importance of sociology of medicine or medical sociology, as the discipline which was the cradle of bioethics within the Faculty of Medicine at the University of Belgrade. Regarding the fact that bioethics is both very important multidisciplinary field and subject, besides sociology of medicine and medical ethics at the Faculty of Medicine, the author considers the history of the foundation of mentioned disciplines, actual challenges and perspectives.

Key words: sociology, medical sociology, medical ethics, bioethics, the Faculty of Medicine, Belgrade University

Слика 1. Катедра хуманистичких наука Медицинског факултета (2012)

Слика 2. Огласна табла Катедре (2012)

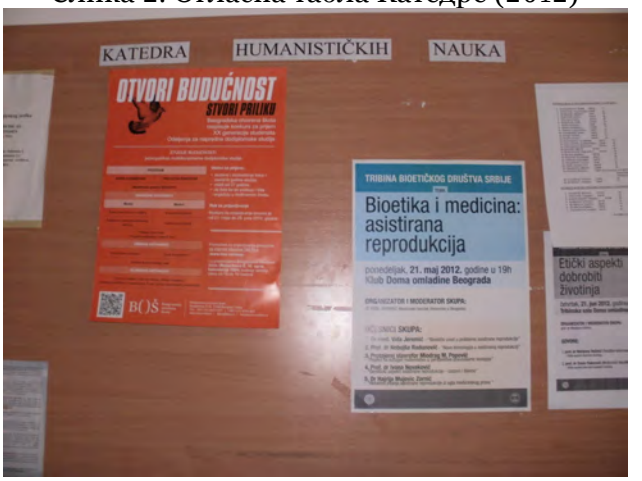

Бисерка Кошарац
Биљана Милошевић-Шошо
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

УДК: 316:378(497.15)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ СОЦИОЛОГИЈЕ НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

У раду ће се анализирати институционални развој и положај социологије као науке, студијског програма и наставног предмета на Универзитету у Источном Сарајеву. На основу емпиријских података ауторке разматрају фазе у развоју социологије у институционалним и научним оквирима. Рад показује да развој социологије касни у односу на друге делове српског друштва због формалних и неформалних ограничења у друштву Републике Српске.

Кључне речи: *социологија, Универзитет у Источном Сарајеву, Социолошко друштво Републике Српске, институционални развој*

1. Увод

Након избијања ратних сукоба на подручју некадашње СР Босне и Херцеговине одлуком Народне скупштине Републике Српске 14. септембра 1992. основан је Универзитет у Источном Сарајеву, под називом Универзитет у Сарајеву Републике Српске. Том одлуком је дефинисано да је Универзитет у Источном Сарајеву сукцесор Универзитета у Сарајеву (1949–1992), којег је услед избијања грађанског рата морало да напусти више стотина наставника и сарадника, као и више хиљада студената српске националности. Захваљујући ентузијазму наставника и сарадника, обновљен је рад на више факултета и академија у Палама, Источном Новом Сарајеву (тада Српском Новом Сарајеву), Зворнику, Бијељини, Брчком и Требињу. Данас ти факултети и академије чине стубове Универзитета у Источном Сарајеву.

Филозофски факултет је свој рад обновио академске 1994/95. године у Источном Новом Сарајеву, и то на два студијска програма: Српски језик и књижевност и Педагогија и психологија. Следеће академске године Факултет је променио седиште и почео са радом на Палама, а изградњом нове зграде добија свој простор од 2005/06. школске године. Данас се настава на овом факултету изводи на 17 студијских програма:

филозофија, социологија, новинарство, педагогија, психологија, историја, српски језик и књижевност, општа књижевност и библиотекарство, општа књижевност и театрологија, руски и српски језик и књижевност, енглески језик и књижевност, кинески и енглески језик и књижевност, немачки језик и књижевност, географија, туристичка географија, математика и информатика и математика и физика.

Зачеци институционализације студија Социологије почињу академске 1999/2000. године, када са радом почиње двопредметни студијски програм Филозофија и социологија. Делимично заснивање социологије као академске дисциплине у том периоду није представљало подстицај, већ препреку за потпуну институционализацију кроз професионално образовање и организована експертска истраживања структурно-развојних проблема друштва. Оваква концепција наставног плана и програма заснивала се на традицији Филозофског факултета у Сарајеву, на којем је од оснивања постојао овакав двопредметни студиј, док је засебан студиј социологије постојао на Факултету политичких наука у Сарајеву.

Такође, једна од препрека је била и недостатак наставника социолошког образовања, у време оснивања овог студијског програма било их је само двоје (један редовни и један ванредни професор). Заступљеност социологије међу наставним предметима била је само 27%, готово исто као и наставних предмета из других нематичних дисциплина 23% (табела број 1). Један број социолошких предмета предавали су хонорарно ангажовани наставници без магистарских и докторских теза из социологије.

		Заступљеност
Филозофски наставни предмети	Логика, Увод у филозофију, Историја филозофије 1, Филозофија религије, Општа методологија, Византијска филозофија, Историја филозофије 2, Теорија сазнања, Историја филозофије 3, Естетика, Етика, Историја филозофије 4, Онтологија, Филозофија словенских народа	**13 (50%)**
Социолошки наставни предмети	Општа социологија 1, Општа социологија 2, Историја социјалних доктрина, Социологија религије, Социологија политике, Социологија културе, Методологија социолошких истраживања	**7 (27%)**

Наставни предмети других научних дисциплина	Енглески језик 1, Енглески језик 2, Општа психологија, Социјална психологија, Српски језик, Педагогија	**6 (23%)**

Табела број 1. Преглед наставних предмета на студијском програму Филозофија и социологија (наставни план 1999/2000. година)

Академске 2003/04. године оснивају се магистарске студије под насловом Социолошка истраживања, што је омогућило професионално оспособљавање социолога и укључивање у наставу, те се у структури запослених наставника и сарадника нашло више социолога, који ће касније и иницирати оснивање посебног студија. Од оснивања до данас из области социологије магистрирало је 7, а докторирало 9 кандидата.

Све гласнији захтеви да је наставни план застарео и да не одговара потребама довели су до промена у наставном плану додипломског студија Филозофије и социологије од 2005/06. године. Те промене су се огледале у већој заступљености социолошких наставних предмета и ангажовању једног броја наставника са Катедри за социологију из окружења, као и у томе што је студији организован по болоњским принципима (табела број 2). Студије су трајале осам семестара и носиле 240 ЕСПБ-а, а свршени студенти добијали стручни назив професор филозофије и социологије.

		Заступљеност
Филозофски наставни предмети	Филозофска терминологија, Филозофија од досократика до Платона, Формална логика, Основне филозофске науке, Филозофија од Платона до Боетија, Теорија сазнања, Средњевековна и ренесансна филозофија, Византијска филозофија, Нововековна филозофија, Општа методологија, Класична немачка филозофија, Онтологија, Филозофија религије, Реторика, Филозофска антропологија, Етика, Филозофија језика, Филозофија историје, Филозофија XIX века, Естетика, Филозофија науке, Филозофија XX века, Филозофија словенских народа, Херменеутика, Аналитичка филозофија	**25 (52%)**

Социолошки наставни предмети	Увод у социологију, Основе социологије, Општа социологија, Социолошке теорије, Социологија породице, Социологија рада, Социологија религије, Социологија културе, Социологија насеља, Методологија социолошких истраживања, Социологија политике, Социологија масовних комуникација, Савремена социологија, Социјална екологија, Социологија спорта	**15 (31%)**
Наставни предмети других научних дисциплина	Страни језик 1, Страни језик 2, Социјална психологија, Статистика, Педагошка психологија, Педагогија, Информатичка култура, Основи Европске уније	**8 (17 %)**

Табела број 2. Преглед наставних предмета на студијском програму Филозофија и социологија (наставни план 2005/06. година)

2. Оснивање и развој студијског програма и катедре за социологију

На све гласније захтеве социолога да је неопходно основати посебне студије социологије како на Филозофском факултету на Палама, тако и у Бања Луци, Влада Републике Српске одобрила је његово покретање школске 2006/07. године. Иако је било отпора самосталном конституисању, посебно од неких колега са сродних катедри, уз свесрдно залагање шефа Катедре проф. др Рајка Кољића, Катедра за социологију је почела да се убрзано развија и данас је једна од 17 катедри Филозофског факултета на Палама са највећим кадровским потенцијалом. Нови студијски програм социологије добио је лиценцу за рад од надлежног министарства.

Велико кашњење у организовању систематског социолошког образовања у односу на друге универзитетске центре резултат је пре свега бурних друштвених догађаја, грађанског рата, прекомпоновања Босне и Херцеговине и оснивања Републике Српске, али и унутрашњих институционалних препрека, пре свега преовладавајућег мишљења у тадашњој академској заједници да је посебан студиј социологије непотребан и да се постојећим двопредметним студијем филозофије и социологије задо-

вољавају како структурно-развојне потребе друштва, тако и потребе дипломираних студената.

Успешна реализација ове иницијативе и обимне промене у наставном програму обављене су захваљујући новом кадровском потенцијалу катедре. У том периоду наставу на новооснованом студијском програму изводило је: пет наставника и три асистента са комплетним социолошким образовањем. Данас на је на катедри запослено: седам редовних професора, три доцента и три асистента.[1] Такође се за извођење наставе ангажује један број наставника са катедри за социологију других универзитета са циљем да се квалитет наставе побољша.

На Катедри за социологију, од њеног осамостаљивања школске 2006/07. године па до данас, уписано је 168 студената. Петнаест студената је успешно завршило студије. Студирање на Катедри за социологију – студијски програм социологија – заснован је на увиду у фундаментална теоријска и практична достигнућа социолошких наука. Студијски програм социологије омогућава студентима озбиљан и темељит увид у најзначајније теме и проблеме социологије, али и ствара претпоставке за разумевање огромног искуства наталоженог у историјском развоју социологије. Такође, студијски програм омогућава студентима стицање наставничких знања и вештина потребних за креативно укључивање у наставни процес, затим научних знања неопходних за тумачење феномена модерног друштва, друштвених процеса и промена, те његове науке, културе и уметности, као и њихово међуодношење са сродним научним дисциплинама. Оно што се на неки начин може подвести под „мисију“ студијског програма социологија огледа се у: оспособљавању за перманентно образовање, самообразовање и практичну примену стечених знања и вештина, индивидуални и професионални развој, развијање критичког, аналитичког, интердисциплинарног и креативног мишљења, као и способности самосталног расуђивања, закључивања и презентовања чињеница и закључака, те развијање свести о потреби међународне сарадње у области образовања, културе и науке.

Од академске 2011/12. године Катедра за социологију кренула је у реализацију студија другог циклуса, а докторске студије су у процесу лиценцирања.

Универзитет у Источном Сарајеву и ESA BiH покренули су у пилот-пројекту 2011/12. године екстерну евалуацију четири студијска програма

[1] На Катедри за социологију су запослени и хонорарно ангажовани: др Рајко Кољић, ред. професор, др Зоран Аврамовић, ред. професор, др Божо Милошевић, ред. професор, др Милимир Мучибабић, ред. професор, др Ненад Кецмановић, ред. професор, др Никола Поплашен, ред. професор, др Лазо Ристић, ред. професор, др Драгомир Вуковић, доцент, др Биљана Милошевић-Шошо, доцент, др Бисерка Кошарац, доцент, мр Златиборка Попов-Момчиновић, асистент, Бојан Ђорлука, асистент, и Миле Вукајловић, асистент.

основних студија, међу којима је била и социологија. Захваљујући кадровским, материјалним, научним и другим потенцијалима, студијски програм социологије задовољио је све стандарде који су обавезни за екстерну евалуацију и успешно прошао кроз тај процес.[2]

Овако организоване студије, са добрим кадровским и материјалним предусловима, допринеле су да свршени студенти социологије стекну вештине као што су владање теоријским знањем социологије, оспособљеност за истраживачки рад из социологије, те све неопходне педагошке и методичке способности за рад у настави социологије. На основу стечених знања и вештина веома сигурно и поуздано на тржишту рада могу конкурисати и прихватити све понуде које се односе на извођење наставе социологије у средњој школи, обављају послове социолога у центрима за социјални рад, раде у институтима који се баве истраживањем друштвених феномена, те да раде у институцијама и предузећима као референти за људске ресурсе и на сличним пословима.

2.1. Рад Социолошког друштва Републике Српске као потпора развоју студијског програма Социологија

Оснивање Социолошког друштва Републике Српске 2003. године и његов рад дали су снажан подстицај за афирмисање социологије као науке, како у ужој, тако и у широј јавности. Такође, појединци ангажовани у раду овог Друштва стално су истицали потребу да се почне са институционализацијом и професионализацијом социологије, што је и дефинисано кроз циљеве и задатке Друштва:

- организовање и унапређивање стручног, наставног и научног рада у области социологије,
- заштита права и интереса социолога у запошљавању, научном и јавном раду,
- разматрање професионалног статуса социолога у радним организацијама,
- објављивање радова из области социологије и њено популарисање,
- ширење и коришћење социолошких сазнања ради унапређивања друштвених односа и превазилажења друштвених проблема,
- укључивање стручног социолошког рада у различите области производних и друштвених делатности,
- организовање социолошких научних скупова и конференција,
- едукација професора социологије у средњим школама,
- издавање часописа *Социолошки годишњак*.

[2] Координатор пројекта са Катедре за социологију била је доц. др Биљана Милошевић-Шошо.

Социолошко друштво је до сада организовало пет социолошких научних скупова: Вредности и квалитет живота (2004. године), Нација и идентитет (2005), Друштвена моћ и насиље (2006), Нација и модерно друштво (2008) и Социјализација и савремене друштвене промене (2010. године). На овим скуповима учешће су узели социолози из Републике Српске и земаља у окружењу, а радови су публиковани у часопису *Социолошки годишњак*. Поменути часопис издаје се од 2004. једном годишње и до сада је издато шест бројева.

Социолошко друштво било је носилац два истраживачка пројекта:

– Перспективе младих у науци друштва у транзицији, 2006. године; координатор овог пројекта био је проф. др Лазо Ристић, а истраживачки тим су чинили социолози са Филозофског факултета Пале (Источно Сарајево) и Филозофског факултета у Бањој Луци;
– Образовање и запошљавање у Републици Српској, 2008. године; координатор овог пројекта био је проф. др Рајко Куљић, а истраживачки тим су чинили социолози са Филозофског факултета Пале и Филозофског факултета у Бањој Луци.

Резултати оба пројекта објављени су у истоименим монографијама у издању Друштва. Председник Социолошког друштва Републике Српске јесте проф. др Рајко Куљић, а секретар Друштва доц. др Биљана Милошевић-Шошо.

3. Положај социологије на нематичним студијским програмима Универзитета у Источном Сарајеву

Ако посматрамо институционални развој Универзитета Источно Сарајево и у оквиру њега институционализацију социологије, можемо приметити како је кашњење у развоју социологије условило да се у нематичним студијским програмима настава социологије укључивала селективно и мукотрпно, а првенствено је зависила од тога да ли је факултет имао запосленог наставника социолога и да ли је тај наставник имао углед научника и лични утицај у наставном колективу. Укључивање бар једног социолошког предмета пре свега на Правном и Економском факултету на почетку је деловало подстицајно да и други факултети у своје студијске програме укључе социологију (Пољопривредни, Саобраћајни, Медицински факултет).

Болоњски процес је довео до извесних проблема у положају социолошких предмета на нематичним студијским програмима, а ти проблеми се огледају у померању социолошких предмета у изборну област,

смањење броја часова и скраћивање изучавања предмета углавном на један семестар. То показује „да отпори рационалном, социолошком разумевању света нису нестали. Овај пут се отпори јављају као израз ускостручних идеолошких оспоравања, без обзира [на то] да ли је реч о биомедицинском, техничко-технолошком, организационо-економском, или лингвистичко-језичком погледу на стварност модерног образовања“ (Милошевић, 2010: 432). Из неких студијских програма потпуно је избачена социологија: Технолошки, Машински, Електротехнички факултет и Ликовна академија. Преглед наставних предмета из области социологије (број семестара и седмичних часова) дат је у табели број 3.

Факултет	**Назив предмета**	**Број семестара**	**Седмични број часова**
Економски факултет	Основе филозофије и социологије	1	2 + 2
Правни факултет	Социологија	1	4 + 1
Електротехнички факултет	Нема		
Машински факултет	Нема		
Факултет физичког васпитања и спорта – смер спорт – смер физичко васпитање	Социологија са социологијом спорта	1	2 + 0
	Социологија са социологијом спорта	1	2 + 1
Факултет за пословну економију	Социологија	1	3 + 2
Факултет за производњу и менаџмент	Социологија	1	2 + 0
Музичка академија (сви смерови)	Социологија културе и образовања	1	2 + 0
Ликовна академија	нема		
Медицински факултет (сви смерови)	Социологија	1	2 + 0
Пољопривредни факултет (сви смерови)	Социологија села	1	2 + 0
Технолошки факултет	нема		
Саобраћајни факултет (сви смерови)	Социологија рада	1	2 + 1
Педагошки факултет	Социологија образовања	1	2 + 0

Табела 3. Преглед наставних предмета из области социологије (назив предмета, број семестара и седмичних часова)

Што се тиче нематичних студијских програма на Филозофском факултету положај социологије се не може оценити као задовољавајући, јер на бројним студијским програмима у наставним плановима нема социолошких наставних предмета. Ако је пре реформисања студија према болоњским принципима и било социолошких предмета, након реорганизовања студија они су потпуно уклоњени или померени ка изборним позицијама. Посебно је то изражено на филолошким студијским програмима, у којима није увршћена ниједна социолошка дисциплина, као што је социологија културе, уметности, књижевности, упркос томе што су ове дисциплине заступљене на сличним студијама у окружењу. Преглед заступљености социологије на нематичним студијским програмима Филозофског факултета пре и после „Болоње“дат је у табели број 4.

	Наставни предмет			
Студијски програм	**Неболоњски студији**	**Болоњски студиј**	**Број семестара**	**Број часова**
Филозофија		нема		
Новинарство		*обавезни* Увод у социологију Ист. соц. учења Општа социологија Соц. савр. друштва *изборни* Социол. теорије Соц. екологија Соц. религије Соц. свакод. живота	1	2 + 2 3 + 2 3 + 2 3 + 2 2 + 2 2 + 2 2 + 2 2 + 2
Историја	Социологија религије	Социологија религије (изборни)	1	1 + 1
Педагогија	Социологија образовања	Основе социологије (обавезни) Социологија образовања (изборни)	1 1	1 + 1 1 + 1
Психологија	Основе социологије	Основе социологије (обавезни)	1	2 + 0
Разредна настава		Социологија образовања (обавезни)	1	2 + 0
Математика и информатика	нема	нема		

Математика и физика	нема	нема		
Географија	нема	нема		
Туристичка географија		Социологија туризма (обавезни)	1	2 + 3
Српски језик и књижевност	нема	нема		
Немачки језик и књижевност		нема		
Руски и српски језик и књижевност		нема		
Енглески језик и књижевност	нема	нема		
Кинески и енглески језик и књижевност		нема		
Општа књижевност и библиотекарство	нема	нема		
Општа књижевност и театрологија		нема		

Табела број 4. Преглед заступљености социологије на нематичним студијским програмима на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву

У табели су дâти подаци за све студијске програме на Филозофском факултету и из њих се види да су социолошки предмети најзаступљенији у наставном плану студија Новинарства. На студијском програму Филозофија нема ниједног предмета из социологије, али су зато у програм укључена два политиколошка предмета: Демократија и људска права и Савремене политичке теорије. На студијском програму Историја некадашњи обавезни предмет Социологија религије постао је изборни и већ дуги низ година студенти нису заинтересовани за слушање овог предмета. На Педагогији и Психологији обавезни предмет је Основе социологије, и то само један семестар и с малим бројем часова (1 + 1 и 2 + 0), док на филолошким студијским програмима нема ниједног социолошког предмета.

Оваква заступљеност социологије може се објаснити са једне стране тиме што је дошло до закашњења са институционалним развојем социологије на Универзитету у Источном Сарајеву, али и на Универзитету у Бањој Луци, како у професионалном образовању тако и у смислу науч-

ноистраживачког рада, а са друге стране у отпору ускостручних идеологија, које заступају став да су рационална социолошка сазнања будућим филолозима, математичарима, филозофима итд. потпуно непотребна.

4. Закључак

Специфични друштвени услови у Републици Српској условили су и особен развојни пут социологије. Овај развојни пут био је одређен и чињеницом да ни у бившој СР Босни и Херцеговини институционализација није доведена до краја, а социологија је била под јаким идеолошко-политичким утицајима. Након грађанског рата и оснивања Универзитета у Источном Сарајеву кренуло се са институционализацијом, најпре кроз двопредметни студиј Филозофије и социологије, а од 2006/07. године и кроз самосталан студиј социологије. У овом развоју велику улогу имали су наставници и сарадници ангажовани на Филозофском факултету, који су такође основали и Социолошко друштво Републике Српске. Друштво је доста помогло да се социологија идентификује и да се до извесне мере уваже рационална социолошка сазнања у оквиру академске заједнице.

Међутим, закаснели развој, и поред ванредног труда социолога, и отпор ускостручних кругова отежавају положај социологије као науке и професије, па се развој социологије може оценити као изузетно мукотрпан, али да је доста одмакао у односу на деведесете године прошлог века. Највећа препрека данас за прихватање социологије на нематичним студијским програмима лежи у отпору стручњаштва, које настоји да се заклони иза наводног диктата болоњског процеса (Милошевић, 2007). Но, стално повећање броја наставника и сарадника са потпуним социолошким образовањем, њихово ангажовање у научноистраживачком раду, у раду Социолошког друштва, у уређивању *Социолошког годишњака* и других социолошких публикација, у промоцији социологије као науке и професије, као и константно повећање броја заинтересованих свршених средњошколаца за упис на студије социологије укуазује да се процес социолошке професионализације не може зауставити.

Литература

Аврамовић, З. (2001): Шта ће бити са социологијом у Србији, Београд: *Социолошки преглед*, vol. XXXV (3–4): 321–330.

Богдановић, М. и др. (1990): *Социологија у Југославији – институционални развој*, Београд: ИСИ ФФ.

Vlasceanu, L., Grunberg, L., Parlea, D. (2004): *Quality Assurance and Accreditation: A Glossary of Basic Terms and Definitions*, Bucharest: UNESCO–CEPES (European Centre for Higher Education).

Кошарац, Б. (2009): Социологија и друштвене промене. У М. Ковачевић (ур.), *Наука и настава на универзитету*, Пале: Филозофски факултет, стр. 227–231.

Милошевић, Биљана (2011): Осигурање квалитета наставе на универзитету: искуство Универзитета у Источном Сарајеву. *Нова српска политичка мисао* (посебно издање *Образовање у транзицији*), стр. 309–319.

Милошевић, Божо (2007): *Социологија и савремени свет*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Милошевић, Божо (2010): Социологија на Универзитету у Новом Саду: институционални развој и институционалне препреке. *Теме* XXXIV (2): 421–445.

Социологија у Србији 1959–2009: Институционални развој, Београд: Службени гласник.

www.uis.edu.ba

www.ffuis.edu.ba

Biserka Košarac
Biljana Milošević-Šošo
Faculty of Philosophy
University of Eastern Sarajevo

Summary

THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE SOCIOLOGY DEPARTMENT AT THE UNIVERSITY OF EASTERN SARAJEVO

This paper analyzes the institutional development and the position of sociology as a science, currriculum and teaching subjects at the University of Eastern Sarajevo. It is based on empirical data where authors discuss the stages of development of sociology in the institutional and scientific resources. It shows that the development of sociology is much slower compared to other segments of sociology because of formal and informal constraints in the Republic of Srpska.

Key words: sociology, University of Eastern Sarajevo, The Republic of Srpska Sociological Society, institutional development

Драган Тодоровић
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs
Драгољуб Б. Ђорђевић
Машински факултет
Универзитет у Нишу
brkab@junis.ni.ac.rs

УДК: 316:061.22(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС НАУЧНОГ УДРУЖЕЊА „ЈУНИР“ РАЗВОЈУ СРПСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ РЕЛИГИЈЕ (1993–2012)•

Српска социологија религије има већ дугу традицију, која започиње од студија Слободана Јовановића и Слободана Жарковића, па преко уџбеничког доприноса Вука Павићевића, досеже зрелост у опусу Ђуре Шушњића. Последње две деценије, на том трагу, унапређује је средња – Драгољуб Б. Ђорђевић, Милан Вукомановић и Зорица Кубурић – и млађа генерација социолога религије (Мирко Благојевић, Данијела Гавриловић, Драган Тодоровић, Драгана Радисављевић Ћипаризовић и други). Одлучујући допринос њеном даљем развоју и учвршћивању у академској социолошкој заједници дало је Југословенско удружење за научно истраживање религије (ЈУНИР) – основано у Нишу 1993. године као невладина организација; одскора на листи научних удружења Министарства просвете и науке Републике Србије – разноврсним активностима: библиотеком „Религија и друштво“, ЈУНИР годишњацима *на српском и енглеском језику, годишњим конференцијама с међународним учешћем (19 до сада), округлим столовима и промоцијама књига. Удружење је скрупулозно разматрало преображаје религије на Балкану, у Југославији и Србији, посебно, с једне стране, учинке и последице секуларизације и „драму“ атеизма и, с друге, обнову религије и религиозности и клерикализацију јавног простора крајем другог и почетком трећег миленијума. Специјална пажња је усмеравана и на проучавање тзв. скрајнутих појава у религијско-црквеном комплексу, попут: вера мањина и мањинских вера, нових религијских покрета, мисионарења и преобраћења, верског живота Рома, ходочашћа, верских и народних обичаја на граници, емпиријског стања православља, протестантизма и ислама... Несумњиво да ЈУНИР заузима значајно место у историји српске социологије религије, а и једна је од најактивнијих социолошких секција Српског социолошког друштва у периоду од 1993. до 2012. године.*

Кључне речи: *српска социологија религије, ЈУНИР, Српско социолошко друштво*

• Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 730–750
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Оснивање и задаци ЈУНИР-а

Југословенско удружење за научно истраживање религије (ЈУНИР) основао је 1993. године др Драгољуб Б. Ђорђевић, социолог религије, тада ванредни професор Машинског факултета Универзитета у Нишу (слика 1). Оно иде у ред једне од најстаријих југословенских невладиних организација, фаворизујући основни задатак – *потребу интердисциплинарног проучавања религијског комплекса*. ЈУНИР се још од почетка залагао за унапређивање интердисциплинарне сарадње религиолога – у заједници која није баш довољно култивисала слух за религијско и црквено – ослањајући се на премису која казује да данас просто није могуће без интердисциплинарне сарадње на плодотворан начин ухватити се укоштац са флуидним религијским феноменом, те да богослови, филозофи, социолози, антрополози, етнолози, психолози, политиколози, и тако редом, немају шансу у самосталном „судару“ са пребогатим системом идеја, веровања и праксе. Стога, пише у програматском писму оснивача, треба увек спремно да саслушамо ’друге’ – дакако, уз критичку дистанцу, да би дошло до „срећног сусрета“, до плодне комуникације на обострану добробит (Ђорђевић, 2003). Удружење се бави проучавањем и промоцијом дијалога, толеранције и екуменизма у вишеверским балканским друштвима, с посебном пажњом на положај верâ мањинâ и мањинских вера. Све то чини организацијом међународних годишњих конференција ЈУНИР-а, различитих симпозијума, округлих столова и промоција. Интензивно се бави издаваштвом преко библиотеке „Религија и друштво“ и *ЈУНИР годишњака*.

Године 2010, са ступањем на снагу Закона о удружењима, донет је нов статут, извршена пререгистрација и ЈУНИР је уписан у новоформирани Регистар удружења са седиштем на територији РС. Од 2012. године, зато што је колективни члан Српског социолошког друштва, на његовом сајту ЈУНИР има посебан линк (http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=214:2012-01-09-01-31-35&catid=52:2011-12--18-16-51-42&Itemid=77), на којем су постављене основне информације о Удружењу и електронске верзије публикација из последње деценије.

Библиотека „Религија и друштво“

ЈУНИР-ова библиотека „Религија и друштво“ све до пре коју годину – до покретања „Филозофско-теолошке библиотеке“ у „Службеном гласнику“, коју је зналачки уређивао покојни Радован Биговић – била је у Србији једина и јединствена библиотека посвећена студијама о религији, и то превасходно социолошким. Водило се рачуна о балансираном публиковању чисто теоријских расправа и рукописа заснованих на искуственим истраживањима. Ако су штампане теоријске монографије, истичемо их, *Политика и теологија* Зорана Милошевића и *Философија исихазма* Вере Георгиеве, издавани су и узорни емпиријски захвати, попут *Приближавања православљу* Мирка Благојевића и *Веронауке у Србији* Бојана Алексова. Библиотека је у српску друштвену науку, социолошку посебно – књигом *Макс Вебер и Азија* – увела светски познатог веберијанца Андреаса Буса (слика 2), а студијом *Вера, култура и политика* Томаса Бремера савременији поглед на „српско“ православље.

Онда је она, намеравајући да отклони непотребне неспоразуме с тзв. малим верским заједницама протестантског порекла, објавила низ књига посвећених уопште том трећем крилу хришћанства и конкретним организацијама (примера ради: *Духовна страна Америке* Ејуба Штитковца и *Протестантске верске заједнице у Југославији 1945–1991* Томислава Бранковића). Изашло је и неколико књига без којих – може се рећи, а да се не погреши – данас није могућ озбиљан студиј социологије религије у нас: *Увод у општу географију религије* (Рефик Шећибовић), *Школство Исламске заједнице* (Драган Новаковић) (слика 3), *Могућности и домети социјалног учења православља и православне цркве* (Драгољуб Б. Ђорђевић, Милош Јовановић). Било како било, то да је библиотека „Религија и друштво“ изузетно допринела осветљавању затамњених страна верског живота у Србији и занемарених области у домаћој социологији религије најбоље се види из пописа свих штампаних књига (има их двадесет четири):

Зоран Милошевић, ПОЛИТИКА И ТЕОЛОГИЈА
Андреас Е. Бус, МАКС ВЕБЕР И АЗИЈА
Вера Георгијева, ФИЛОСОФИЈА ИСИХАЗМА
Рефик Шећибовић, УВОД У ОПШТУ ГЕОГРАФИЈУ РЕЛИГИЈЕ
Мирко Благојевић, ПРИБЛИЖАВАЊЕ ПРАВОСЛАВЉУ
Томас Бремер, ВЕРА, КУЛТУРА И ПОЛИТИКА
Драгољуб Б. Ђорђевић, ПРОРОЦИ „НОВЕ ИСТИНЕ“: СЕКТЕ И КУЛТОВИ
Зорица Кубурић, ВЕРА И СЛОБОДА
Сања Ђорђевић, ХРИШЋАНСКА НАЗАРЕНСКА ЗАЈЕДНИЦА
Маријана Филиповић, СОЦИОЛОГ РЕЛИГИЈЕ Д. Б. ЂОРЂЕВИЋ: БИО-БИБЛИОГРАФИЈА

Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, РЕЛИГИЈА И ВЕРСКИ ОБИЧАЈИ РОМА

Драган Новаковић, ШКОЛСТВО ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Бојан Алексов, ВЕРОНАУКА У СРБИЈИ

Драган Тодоровић и Драгољуб Б. Ђорђевић, О МИСИОНАРЕЊУ, ПРЕОБРАЋЕЊУ И ПРОЗЕЛИТИЗМУ

Ејуб Штитковац, ДУХОВНА СТРАНА АМЕРИКЕ

Данијела Гавриловић и Драгољуб Б. Ђорђевић, РЕЛИГИЈА У ВРТЛОЗИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Томислав Бранковић, ПРОТЕСТАНТСКЕ ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1991.

Драгољуб Б. Ђорђевић и Томислав Бранковић, ПРОТЕСТАНТИЗАМ НА БАЛКАНСКОЈ ВЕТРОМЕТИНИ

Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић и Љубиша Митровић, ИСЛАМ НА БАЛКАНСКОЈ ВЕТРОМЕТИНИ

Драгољуб Б. Ђорђевић, УСПОН СОЦИОЛОГИЈЕ РЕЛИГИЈЕ У БИВШИМ YU ЗЕМЉАМА

Данијела Гавриловић, РЕВИТАЛИЗАЦИЈА РЕЛИГИЈЕ И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Љубиша Митровић, HOMO RELIGIOSUS И КУЛТУРА МИРА

Драгољуб Б. Ђорђевић и Милош Јовановић, МОГУЋНОСТИ И ДОМЕТИ СОЦИЈАЛНОГ УЧЕЊА ПРАВОСЛАВЉА И ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Драгана Радисављевић Ћипаризовић и Драган Тодоровић, ХОДОЧАШЋА – ИЗМЕЂУ СВЕТОГ И СВЕТОВНОГ

ЈУНИР конференције

До сада је одржано деветнаест годишњих конференција са међународним учешћем, десет у Нишу, по две у Сирогојну, Нишкој Бањи и на Бабином Зубу, а по једна у Суботици, Београду и на Сребрном језеру.

Теме конференција одабиране су: 1. поштујући временски тренутак (ратно стање [1994, 1995], дешавања у односима религијско-црквеног комплекса и друштва [1996, 1997, 1999], јубилеје [2000]); 2. уважавајући потребе социологије религије (религије на Балкану [2006, 2007, 2011], занемарена поља у домаћој науци о религији [2001, 2003, 2010] [Todorović, 2008], централна питања социологије религије [1998, 2004, 2005, 2009], историју социологије религије [2008]); и 3. испуњавајући захтеве пројеката Министарства науке Републике Србије (2002, 2007, 2012). Ево списка свих до сада одржаних конференција:

1. Религија – рат – мир, 1994;
2. Религија и развој, 1995;
3. Религија – црква – нација, 1996;
4. Етнорелигијски односи на Балкану, 1997;
5. Веровања, организација и деловање религијских заједница и покрета, 1998;
6. Хришћанство – друштво – политика, 1999;
7. Две хиљаде година хришћанства на Балкану, 2000;
8. Вере мањина и мањинске вере, 2001;
9. Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана, 2002;
10. Религија и верски обичаји Рома, 2003;
11. Евангелизација, преобраћење, прозелитизам, 2004;
12. Религија и глобализација, 2005;
13. Протестантизам на Балкану: прошлост, садашњост, будућност, 2006;
14. Ислам на Балкану: прошлост, садашњост, будућност, 2007;
15. Положај и домети социологије религије у бившим југословенским земљама: 1991–2007, 2008;
16. Ревитализација религије – теоријски и упоредни приступ, 2009;
17. Ходочашћа, културна места и верски туризам, 2010;
18. Православље у емпиријској перспективи, 2011; и
19. Религија, верски и народни обичаји у пограничју, 2012.

Трећа ЈУНИР конференција одржана је у сарадњи са Отвореним универзитетом у Суботици, четврта и седма у кооперацији са Институтом за социологију (сада Центром за социолошка истраживања) Филозофског факултета у Нишу, девета у заједници са Центром за балканске студије из Ниша, осамнаеста у саорганизаторству са Институтом за филозофију и друштвену теорију из Београда, а деветнаеста са Машинским факултетом Универзитета у Нишу (слика 4).

Табела 1

СПИСАК УЧЕСНИКА ЈУНИР КОНФЕРЕНЦИЈА ИЗ СРБИЈЕ

ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	ГРАД	РАДНО МЕСТО	УЧЕСТВОВАЊЕ НА КОНФЕРЕНЦИЈАМА
Агнеш Картаг Одри	Нови Сад	Правни факултет	IX
Александар Никитовић	Београд	Институт за филозофију и друштвену теорију	IV
Александар Прњат	Београд	Алфа универзитет	II
Александар Сантрач	Београд	Теолошки факултет	VIII
Александра Костић	Ниш	Филозофски факултет	XIX

Алпар Лошонц	Нови Сад	Технички факултет	IX
Анђелија Ивков Цигурски	Нови Сад	Природно-математички факултет	XVII
Андон Костадиновић	Београд	Шумарски факултет	I–III
Андрија Копиловић	Суботица	Катехетско-теолошки институт	III, VIII
Антоанета Димчевска	Београд	Beosuport	XIV
Аурел Божин	Шабац	Учитељски факултет, Београд	I–III, VII, IX
Баја Саитовић Лукин	Прокупље	Пољопривредна школа	X
Биљана Сикимић	Београд	САНУ, Балканолошки институт	IX, X
Богдан Ђуровић	Ниш	Машински факултет	I–IV, X–XI
Бојана Вукотић	Београд	Народна библиотека	III
Борислав Новаковић	Нови Сад	Филозофски факултет	III
Бошко Ковачевић	Суботица	Отворени универзитет	III
Божидар Јакшић	Београд	Институт за филозофију и друштвену теорију	VIII
Божидар Зарковић	К.Митровица	Филозофски факултет	II
Божо Милошевић	Нови Сад	Филозофски факултет	VIII-IX
Бранимир Стојковић	Београд	Факултет политичких наука	I, III–V, VIII–IX
Бранко Надовеза	Београд	Институт за савремену историју	IV, VI
Бранко Бјелајац	Београд	Слободни новинар	XIII
Данијела Гавриловић	Ниш	Филозофски факултет	XI–XVI, XVIII–XIX
Данијела Воза	Бор	Технички факултет	XIX
Данијела Здравковић	Врање	Учитељски факултет	XIX
Дарко Танасковић	Београд	Филолошки факултет	XIV, XVII
Давид Перовић	Београд	Православни богословски факултет	XVIII
Дејан Крстић	Зајечар	Народни музеј	XVII–XIX
Димитрије Калезић	Београд	Православни богословски факултет	III
Драган Драгојловић	Београд	Министарство вера	I, II, IV
Драган Коковић	Нови Сад	Филозофски факултет	II–IV, XVII, XIX
Драган Колев	Димитровград	Народна библиотека	IV–V, VII–VIII
Драган Марковић	Београд	Институт за политичке студије	IV
Драган Николић	Ниш	Правни факултет	VII
Драган Новаковић	Београд	Министарство вера и дијаспоре	IV, XIV–XV, XVIII
Драган Пантић	Београд	Правни факултет, К. Митровица	IV
Драган Суботић	Београд	Институт за политичке студије	I–IV
Драган Тодоровић	Ниш	Филозофски факултет	III, VI, VIII–XI, XIV–XV, XVIII–XIX
Драган Жунић	Ниш	Филозофски факултет	IV
Драгана Р. Машовић	Ниш	Филозофски факултет	IX
Драгана Радисављевић Ћипаризовић	Београд	Филозофски факултет	VIII, XI, XV–XVIII
Драгана Стјепановић Захаријевски	Ниш	Филозофски факултет	XIV, XIX
Драгољуб Б. Ђорђевић	Ниш	Машински факултет	I–VI, VIII–XIX
Драгољуб Живковић	Панчево	Филозофски факултет, К. Митровица	I, III
Дубравка Валић	Нови Сад	Новосадска новинарска школа	I–IV
Душан Давидовић	Београд	ИЦСР	IV
Душан Стаменковић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Ђокица Јовановић	Ниш	Филозофски факултет, К. Митровица	II, III, VII
Горан Максимовић	Нови Сад	Пентекостна црква	III
Горан Башић	Београд	Факултет за европске правно--политичке студије, Нови Сад	VIII, X
Гордана Живковић	Београд	Институт за европске студије	II
Ема Миљковић	Ниш	Филозофски факултет	XVII
Ибрахим Османи	Прешево	Осмогодишња школа	X

Игор Стаменковић	Нови Сад	Природно-математички факултет	XVII
Исидор Граорац	Нови Сад	Филозофски факултет, К. Митровица	I–III
Ивана Илић Крстић	Ниш	Факултет заштите на раду	XIX
Ивана Влајковић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Ивица Живковић	Ниш	Теолошки семинар „Св. Ћирило и Методије“	XI
Јанко Рамач	Нови Сад	Филозофски факултет	IX
Јакоб Пфеифер	Оџаци	Римокатоличка црква	VI
Јасмина Петровић	К. Митровица	Филозофски факултет	XIX
Јасмина Вујовић	Београд	Факултет политичких наука	IV
Јасминка Дулић	Суботица	Хрватско академско друштво	VIII
Јелена Ђорђевић	Београд	Факултет политичких наука	VIII–IX
Јован Комшић	Нови Сад	Економски факултет, Суботица	IX
Јован Живковић	Ниш	Филозофски факултет, К. Митровица	I–III, VIII–IX, XIX
Лазар Стојшић	Београд	Еванђеоски савез Србије	III–IV
Лела Милошевић Радуловић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Лидија Радуловић	Београд	Филозофски факултет	XVII
Љубинко Милосављевић	Ниш	Филозофски факултет	I, IV, VII
Љубивоје Стојановић	Београд	Православни богословски факултет, Фоча	XIII
Љубиша Митровић	Ниш	Филозофски факултет	II, IV, VII–IX, XIV–XV, XVII
Марија Кубурић Боровић	Београд	Филозофски факултет	XVI–XVIII
Марија Цветковић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Маријана Филиповић	Ниш	Филозофски факултет, К. Митровица	X
Марко Ђорђевић	Ниш	Туристичка организација Ниша	XVII
Марко Ђурић	Београд	„Црвени сигнал“	III
Марко Секуловић	Ниш	Економски факултет	IV
Михаило Антовић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Михаило Смиљанић	Београд	Гимназија	XI–XII
Милан Антић	Ниш	Медицински факултет	I
Милан Петровић	Ниш	Правни факултет	I
Милан Тасић	Врање	Учитељски факултет	XIX
Милан Вукомановић	Београд	Филозофски факултет	III–VI, X–XI, XIV–XVI
Миливоје Пејчић	Ниш	Електронски факултет	II, IV
Милорад Божић	Ниш	Правни факултет	IV, IX
Милош Јовановић	Ниш	Филозофски факултет	XVI, XVIII–XIX
Милош Марјановић	Нови Сад	Правни факултет	IV, X
Милош Немањић	Београд	Завод за проучавање културног развитка	I–IV
Милош Тасић	Ниш	Машински факултет	XIX
Милован Митровић	Београд	Филозофски факултет	III, IX
Милован Вуковић	Бор	Технички факултет	XIX
Мина Петровић	Београд	Институт друштвених наука, касније Филозофски факултет	IV
Миодраг Д. Перић	Пожаревац	Техничка школа, Сврљиг	III–IV, VIII
Миомир Наумовић	Ниш	Филозофски факултет	I–II
Мирјана Кристовић	Ниш	Филозофски факултет	I, III
Мирјана Рашевић	Београд	Институт друштвених наука	IV
Мирко Благојевић	Пожаревац	Институт за политичке студије, Београд	I–III, V, XI, XV–XVI, XVIII
Мирко Ђорђевић	Шимановци	„Република“, Београд	III
Мирољуб Јевтић	Београд	Факултет политичких наука	I–IV
Мирољуб Радојковић	Београд	Факултет политичких наука	IV

Мирослав Вујичић	Нови Сад	Природно-математички факултет	XVII
Момчило Стојковић	Ниш	Филозофски факултет	IV
Нада Радушки	Београд	Институт друштвених наука	IV
Нада Секулић	Београд	Филозофски факултет	XVII
Небојша Дојчиновић	Београд	„Нова искра“	IV
Небојша Крстић	Београд	„Образ“	I
Небојша Озимић	Ниш	Филозофски факултет	IX
Недељко Богдановић	Ниш	Филозофски факултет	IX–X
Невенка Јефтић	Београд	Институт за политичке студије	III
Никола Жутић	Београд	Институт за савремену историју	III–IV
Његош Драговић	Бор	Технички факултет	XIX
Павле Бубања	Крушевац	Економски факултет, Ниш	IV
Павле Миленковић	Нови Сад	Филозофски факултет	VIII
Петар Голубовић	Ниш	Филозофски факултет	IV
Раде Вучковић	Ниш	„Народне новине“	X
Радиша Антић	Београд	Теолошки факултет	VIII
Радмила Радић	Београд	Институт за новију историју Србије	II–IV
Радомир Д. Ђорђевић	Ниш	Филозофски факултет, К. Митровица	I–IV, VII
Радомир Ђорђевић	Београд	Физички факултет	V
Радомир Виденовић	Ниш	Филозофски факултет	I–III, IX
Радосав Пушић	Београд	Филолошки факултет	XVII
Ратко Нешковић	Београд	Филолошки факултет	III, VII
Рефик Шећибовић	Београд	Економски факултет	IV
Рифат Намлађи	Нови Сад	приватник	XIV
Роман Миз	Нови Сад	Грко-католичка црква	VII
Ружица Петровић	Панчево	Филозофски факултет, К. Митровица	I, III
Сања Златановић	Београд	САНУ, Етнолошки институт	IX, X
Самуило Петковски	Београд	Еванђеоска студентска организација	XIII
Саша Кицошев	Нови Сад	Природно-математички факултет	IV
Симка Делетић	Ниш	Електронски факултет	II–IV
Соња Величковић	Алексинац	Виша педагошка школа	XIX
Слободан Антонић	Београд	Филозофски факултет	III
Слободан Јакшић	Београд	Факултет политичких наука	I, III
Слободан Миладиновић	Београд	Факултет организационих наука	II–V
Слободан Стојановић	Ниш	Трговачка школа	I–IV, VII
Слободанка Марков	Нови Сад	Природно-математички факултет	IV
Смиљана Јововић	Нови Сад	Технички факултет, Зрењанин	IV
Срђан Баришић	Београд	Филозофски факултет	XV–XVI
Срђан Голубовић	Ниш	Правни факултет	IX
Срђан Шљукић	Сомбор	Филозофски факултет, Нови Сад	IX
Сретен Петровић	Београд	Филолошки факултет	VII, XVII
Сузана Марковић Крстић	Ниш	Филозофски факултет	XIX
Светозар Стајић	В. Дреновац	Осмогодишња школа, Грејач	VIII
Тане Куртић	Лесковац	Хемијско-технолошка школа	X
Тања Петровић	Београд	САНУ, Балканолошки институт	IX, X
Томислав Бранковић	Београд	Министарство вера	II–IV, XI–XII, XVI
Томислав Жигманов	Таванкут	Фонд за отворено друштво, Нови Сад	V, VII–IX
Вера Вратуша	Београд	Филозофски факултет	I–IV
Веселин Илић	Ниш	Филозофски факултет	IV
Весна Трифуновић	Јагодина	Учитељски факултет	I, VI–VIII, XIX
Виолета Васиљевић	Ниш	Народни универзитет	III–IV
Вјекослав Бутиган	Пирот	Филозофски факултет, Ниш	IV, VI, IX
Владан Петровић	Ниш	Машински факултет	XIX
Владимир Цветковић	Београд	ФПН, Факултет безбедности	III–IV, VI

Владета Јеротић	Београд	САНУ	III, VII
Владимир Ђурић	Београд	Институт за упоредно право	XIX
Владимир Јовановић	Ниш	Филозофски факултет	VIII
Владимир Нешић	Ниш	Филозофски факултет	IV
Воислав Васић	Београд	Природњачки музеј	IV
Здравко Јеж	Нови Сад	Комисија за верске односе	VIII
Златко Шрам	Суботица	Хрватско академско друштво	VIII
Зоран Аврамовић	Београд	Педагошки институт	IV
Зоран М. Јовановић	К. Митровица	Филозофски факултет	XIX
Зоран Р. Јовановић	Ниш	Филозофски факултет	II–III
Зоран Крстић	Београд	Православни богословски факултет	XVIII
Зоран Милошевић	Богатић	Виша хемијска школа, Шабац	I, III
Зоран Видојевић	Београд	Институт друштвених наука	IV, IX
Зорица Кубурић	Београд	Филозофски факултет, Н. Сад	IV, VI–VIII, X–XVIII
Звонимир Костић	Ниш	Слободни публициста	II
Желимир Кешетовић	Београд	Факултет безбедности	III
Жикица Симић	Ниш	Филозофски факултет	XVI
Живко Сурчулија	Београд	Технолошки факултет	IV
Живојин Николић	Ниш	Филозофски факултет	I, IV
Жолт Лазар	Нови Сад	Филозофски факултет	III

Треба имати у виду да је 70 научника, од укупно 176 домаћих учесника (табела 1), суделовало на ЈУНИР конференцијама два и више пута.

Табела 2
СПИСАК УЧЕСНИКА ЈУНИР КОНФЕРЕНЦИЈА ИЗ ИНОСТРАНСТВА

NAME, LAST NAME	TOWN, COUNTRY	PLACE OF EMPLOYMENT	NUMBER OF CONFERENCES
Aleksandra Šević	Istočno Sarajevo, B&H	Faculty of Philosophy	XVIII
Aleš Črnič	Ljubljana, Slovenia	Faculty of Social Science	XVI
Alexios Panagiopoulos	Patra, Grece	Greek Orthodoh Church	XVII–XVIII
Alin Gavreluic	Timişoara, Romania	Western University	IX
Bogdana Georgieva	Sofia, Bulgaria	New Bulgarian University	IX
Bogdana Todorova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	XIV
Bojan Aleksov	Berlin, Germany	Free University	XI
Dana Gavreliuc	Timişoara, Romania	Western University	IX
Daniela Reiz	Timişoara, Romania	Western University	IX
Dejan Kolev	V. Trnovo, Bulgaria	Amalipe	X
Dijana Krajina	Bihać, B&H	NGO sector	VIII
Dino Abazović	Sarajevo, B&H	Faculty of Political Sciences	XIV–XV
Donka Ivanova	Blagoevgrad, Bulgaria	Faculty of Economics	IX
Dragoljub Krneta	Istočno Sarajevo, B&H	Faculty of Philosophy	XVIII
Duško Trninić	Banja Luka, B&H	Faculty of Philosophy	XVI
Eileen Barker	London, UK	London School of Economics	IV
Elena Marušijakova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV
Elena Mčedlova	Moscow, Russia	Russian Academy of Sciences	XVIII
Georgi Fotev	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV

Georgi Tonovski	Ohrid, Macedonia	Faculty for Tourism	IV
Ger Dulens	Tealburg, Holand	Council of Churches	III
Ivan Cvitković	Sarajevo, B&H	Faculty of Political Sciences	IV–V, VIII–XIII, XV–XIX
Ivan Markešić	Zagreb, Hrvatska	Institute „Ivo Pilar“	XIX
John Velimir Stevens	Nordland, USA	Council for Religion Freedom	IV, VII–IX
Julija Sinelina	Moscow, Russia	Russian Academy of Sciences	XVIII
Juri Zuev	Moscow, Russia	State Academy of RF	IV
Ljatif Demir	Skopje, Macedonia	Darhia	X
Ljubica Kostovska	Skopje, Macedonia	Faculty of Economics	IX
Ljubomir Mikov	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV
Magdalena Slavkova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	VIII, X–XI, XIII
Margarita Karamihova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	XVII
Marijana Jakimova	Graz, Austria	Institute for Work	IX
Marin Lavrič	Maribor, Slovenia	Faculty of Philosophy	XV
Mirko Vid Mlakar	Zagreb, Croatia	“Jutarnji list”	VIII, X–XII
Nijazi Limanovski	Skopje, Macedonia	Faculty of Geography	IV
Nonka Bogomilova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV, VI, X–XI, XVIII
Ognjena Stoičkova	Blagovgrad, Bulgaria	Faculty of Economics	IX
Otilia Hedesan	Timisoara, Romania	University of Timisoara	X
Petar-Emil Mitev	Sofia, Bulgaria	Institute „Ivan Hadžijski“	IX
Petko Hristov	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	XIX
Ratko R. Božović	Nikšić, Montenegro	Faculty of Philosophy	V, XVII
Robert Reiz	Timisoara, Romania	Western University	IX
Ružica Cacanoska	Skopje, Macedonia	Institute of Sociological and Legal-political Research	XI-XIII, XV, XIX
Sandra Dungaciu	Bucharest, Romania	University of Bucharest	IX
Sergej Lebedev	Belgorod, Russia	Social-psychology Faculty	XVI, XVIII–XIX
Sergej Flere	Maribor, Slovenia	Faculty of Philosophy	IV, XIII–XV, XVIII–XIX
Siniša Zrinščak	Zagreb, Croatia	Faculty of Law	XV
Slave Nikolovski Katin	Skopje, Macedonia	Ministry of Religion	III, IV, VII
Slobodan Vukićević	Nikšić, Montenegro	Faculty of Philosophy	V
Slobodan Zečević	Nikšić, Montenegro	Faculty of Philosophy	V, XVI
Slobodanka Stankov	Vienna, Austria	NGO sector	III
Srđan Gligorić	Montreal, Canada	Konkordia University	IV
Srđan Vukadinović	Nikšić, Montenegro	Faculty of Philosophy	IV–V, VIII–X, XV
Tatjana Kmetova	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV
Trajko Petrovski	Skopje, Macedonia	Institute for Folklore	VIII, X
Vera Georgijeva	Skopje, Macedonia	Faculty of Philosophy	II
Veselin Bosakov	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	V
Veselin Popov	Sofia, Bulgaria	Bulgarian Academy of Sciences	IV
Vladimir Bakrač	Nikšić, Montenegro	Faculty of Philosophy	XVIII–XIX
Zoran Matevski	Skopje, Macedonia	Faculty of Philosophy	XV

Од иностраних учесника (60), разумљиво да највише њих (39) долази из балканских држава – око половине из Бугарске (16) и Македоније (9). Најредовнији учесник је био Иван Цвитковић, дописни члан Академије наука БиХ.

ЈУНИР годишњак

Богдан Ђуровић, тада генерални секретар Удружења, уредио је прва четири *ЈУНИР годишњака*. Касније је уведена институција приређивача, колега који непосредно и највише доприносе организацији ЈУНИР конференције и припреми самог *Годишњака*. Тако се као приређивачи и саприређивачи појављују: Драгољуб Б. Ђорђевић (редовни професор, Машински факултет, Ниш), Зорица Кубурић (редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад), Љубиша Митровић (редовни професор, Филозофски факултет, Ниш), Јован Живковић (редовни професор, Висока школа струковних студија за васпитаче, Алексинац), Милан Вукомановић (редовни професор, Филозофски факултет, Београд), Томислав Бранковић (саветник у Министарству вера РС), Данијела Гавриловић (ванредни професор, Филозофски факултет, Ниш), Мирко Благојевић (виши научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд) и Драган Тодоровић (доцент, Филозофски факултет, Ниш).

Годишњак се, осим за 1998. годиште, увек појављивао непосредно иза одржане ЈУНИР конференције. Од 2000. он излази пред ЈУНИР конференцију. Тираж првих десет бројева исцрпен је. Од деветог зборника почело се са објављивањем текстова на енглеском, а од десетог годишњак се у целости публикује на том језику. Свеске се шаљу на многе стране адресе, добијају их најеминентнији светски социолози религије. Ево списка *ЈУНИР годишњака*:

1. Религија – рат – мир, 1994 (слика 5).
2. Религија и развој, 1995.
3. Религија – црква – нација, 1996.
4. Етнорелигијски односи на Балкану, 1997.
5. Веровања, организација и деловање религијских заједница и покрета, 1998.
6. Хришћанство – друштво – политика, 1999.
7. Две хиљаде година хришћанства на Балкану, 2000.
8. Вере мањина и мањинске вере, 2001.
9. Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана, 2002.
10. Roma Religious Culture, 2003.
11. Evangelization, Conversion, Proselytism, 2004.
12. Religion and Globalization, 2005.

13. Protestantism on the Balkans, 2006.
14. Islam on the Balkans, 2007.
15. The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics, 2008.
16. Revitalization of Religion, 2009.
17. Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism, 2010.
18. Orthodoxy from an Empirical Perspective, 2011.
19. Religion, Religious and Folk Customs on the Border, 2012 (слика 6).

Управа ЈУНИР-а

ЈУНИР има као оперативне органе председника и генералног секретара. До сада су на челу Удружења биле следеће колеге:

Председници:

1993–1996. др Драгољуб Б. Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет, Ниш;

1996–1998. др Бранимир Стојковић, доцент, Факултет политичких наука, Београд;

1998–2000. др Зорица Кубурић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад;

2000–2002. др Срђан Вукадиновић, ванредни професор, Филозофски факултет, Никшић;

2002–2007. др Драгољуб Б. Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет, Ниш (од 2007. године почасни председник ЈУНИР-а);

2007– др Данијела Гавриловић, ванредни професор, Филозофски факултет, Ниш.

Генерални секретари:

1993–1996. Богдан Ђуровић, асистент-приправник, Машински факултет, Ниш;

1996–2000. мр Мирко Благојевић, асистент, Географски факултет, Београд;

2000–2002. мр Драган Колев, политиколог, Народна библиотека, Димитровград;

2002– др Драган Тодоровић, доцент, Филозофски факултет, Ниш.

Добротвори ЈУНИР-а

Овако дифузно удружење, које нема чланарину ни сталне изворе прихода, не би функционисало без подршке државних министарстава, фондација, факултета, предузећа и локалне самоуправе.

Фонд за отворено друштво Југославије финансијски је помогао одржавање првих десет ЈУНИР конференција и издавање неколико књига у библиотеци „Религија и друштво“.

Фонду се по помоћи приближавају Министарство вера Републике Србије (раније Министарство за односе са верским заједницама Савезне Републике Југославије) и Министарство науке Републике Србије.

Поједине конференције, књиге и акције помогли су још Министарство за националне мањине и етничке заједнице Савезне Републике Југославије, Машински факултет у Нишу, Фабрика дувана у Нишу, штампарија „Пеликан принт“ из Ниша, Скупштина општине Ниш и многи појединци. ЈУНИР захваљује, рачунајући да је оправдало подршку.

Допринос ЈУНИР-а

Допринос Југословенског удружења развоју српске социологије религије, али и оне на Балкану, па и у европским размерама, већ је запажен и истакнут у радовима и књигама водећих светских социолога религије. Наводимо само два класична аутора и дела: Грејс Дејви (Davie, 2005), *Религија у сувременој Европи: мутација сјећања*; Роберто Ћипријани (Cipriani, 2009), *Nuovo Manuale di Sociologia della Religione*.

Ми издвајамо осам таквих доприноса:

1. Удружење се од оснивања залагало за унапређивање интердисциплинарне сарадње религиолога и интердисциплинарно проучавање религијског комплекса;

2. Удружење је промовисало дијалог, толеранцију и екуменизам у вишеверским балканским друштвима;

3. Удружење је разматрало учинке и последице секуларизације и „драму“ атеизма на Балкану, у Југославији и Србији;

4. Удружење је истраживало обнову религије и религиозности те клерикализацију јавног простора крајем другог и почетком трећег миленијума на Балкану, у Југославији и Србији;

5. Удружење је проучавало тзв. *скрајнуте* појаве у религијско-црквеном комплексу (вере мањина и мањинске вере, нове религијске покрете, мисионарење и преобраћење, верски живот Рома, ходочашће, верски и народни обичаји на граници, емпиријско стање православља, протестантизма и ислама);

6. Удружење је публиковало социолошке студије о религији, како теоријске расправе, тако и рукописе засноване на искуственим истраживањима, махом домаћих, али и аутора из иностранства;

7. Удружење је утемељило библиотеке „Религија и друштво“ и *ЈУНИР годишњаци*;

8. Удружење је афирмисало млађе социологе религије, оне који су тек магистрирали или докторирали, укључујући их у организовање конференција и публикујући им прве радове у зборницима.

Будућност ЈУНИР-а

Будућност Југословенског удружења за научно истраживање религије сасвим је извесна (Đorđević, 2008a). Да би се она ипак поставила на чврсте темеље, потребно је предузети следеће кораке:

1. Израдити сопствене интернет-странице на енглеском језику, на којима би се домаћој и научној јавности у иностранству промовисале досадашње активности (информације о одржаним годишњим конференцијама, електронске верзије публикација) и представљали планови будућих активности.

2. Анимирати млађе научне посленике да се приклоне „братству социолога религије“ и укључити их у активности Удружења.

3. Инсистирати на новим методолошким техникама у социологији религије (афирмација квалитативне методологије).

4. Континуирано пратити најновије тенденције у европској и светској социологији религије.

5. Публиковати најбоље дипломске, мастер и докторске радове са универзитета у Србији у оквиру библиотеке „Религија и друштво“.

6. Иницирати саиздавачке пројекте са највећим српским издавачким кућама („Службени гласник“, „Прометеј“, Завод за издавање уџбеника).

7. Наставити партнерство у организовању научних конференција са другим научноистраживачким установама из Србије и иностранства.

8. Интензивирати научне везе са балканским социолозима религије, али и са угледним именима европске и светске социологије религије.

9. Удруживати се са постојећим и новоформираним балканским институцијама за проучавање социологије религије ради покретања дугорочних истраживачких пројеката о актуелним појавама у религијско-црквеном комплексу.

10. Оспособити се за конкурисање код међународних фондова и фондова ЕУ и обезбеђивања материјалних средстава за реализацију научних пројеката.

11. Укључивати чланове Удружења у тела и форуме међународних социолошких организација.

12. Упознавати међународну научну јавност са резултатима и активностима Удружења.

Литература

Cipriani, R. (2009). *Nuovo Manuale di Sociologia della Religione*. Roma: Borla.

Davie, G. (2005). *Religija u suvremenoj Europi: mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.

Ђорђевић, Д. Б. (2003). Од религије према друштву и од друштва према религији: једанаест година ЈУНИР-а и десет ЈУНИР конференција. У: Д. Б. Ђорђевић и Д. Тодоровић (прир.), *Религија и верски обичаји Рома*, Ниш: ЈУНИР и Свен, стр. 110–120.

Đorđević, Dragoljub B. (2008a). Contribution of the Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion to the Development of Serbian Sociology of Religion. In: D. B. Đorđević (ed.), *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*, Niš: YSSSR, pp. 101–113.

Ђорђевић, Д. Б. (прир.) (2008б). *Успон социологије религије у бившим YU земљама*. Ниш: ЈУНИР.

Ђорђевић, Д. Б. (2008в). *Узорници и пријани: скице за портрет YU социолога религије*. Београд: Чигоја штампа.

Todorović, D. (2008). The Study of Religion and Religious Customs of Roma in Serbian Sociology of Religion. In: D. B. Đorđević (ed.), *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*, Niš: YSSSR, pp. 89–100.

Прилози

Слика 1. Драгољуб Б. Ђорђевић, оснивач и почасни председник ЈУНИР-а

Слика 2. Књига Андреаса Буса *Макс Вебер и Азија*

Слика 3. Књига Драгана Новаковића *Школство Исламске заједнице*

Слика 4. Учесници осамнаесте међународне
годишње конференције ЈУНИР-а
јуна 2011. године на Сребрном језеру

Слика 5. Први ЈУНИР зборник, из 1994. године

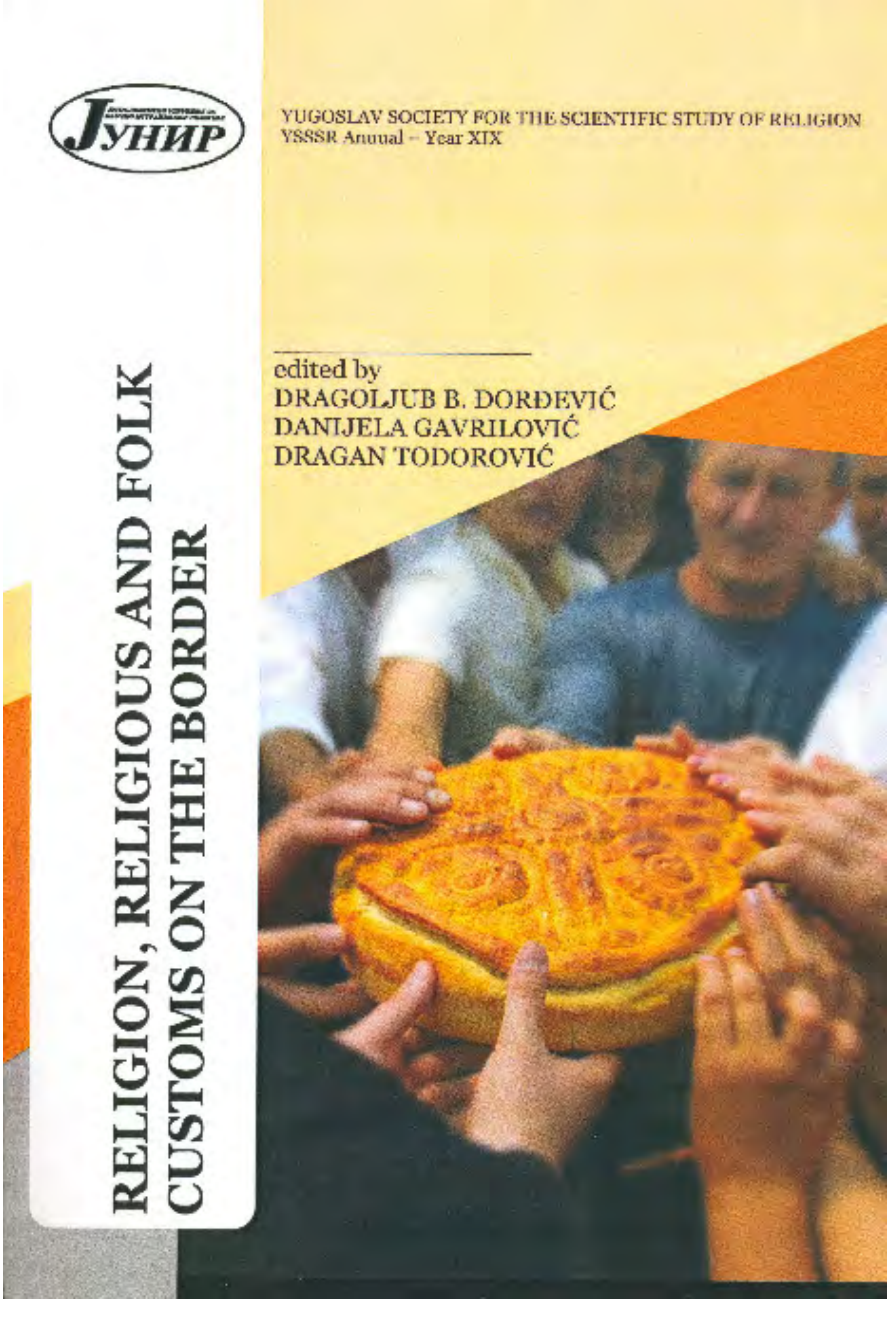

Слика 6. Деветнаести ЈУНИР зборник, из 2012. године

Dragan Todorović
Faculty of Philosophy
University of Niš
Dragoljub B. Djordjević
Faculty of Mechanical Engineering
University of Niš

Summary

THE CONTRIBUTION OF THE SCIENTIFIC SOCIETY "YSSSR/JUNIR" TO THE DEVELOPMENT OF SERBIAN SOCIOLOGY OF RELIGION (1993–2012)

Serbian sociology of religion has already got a long tradition, which started with the studies by Slobodan Jovanović and Slobodan Žarković, over the textbook contribution of Vuko Pavićević, reaching its maturity in the works of Đuro Šušnjić. In the last two decades, following that lead, it has been improved by the middle – Dragoljub B. Đorđević, Milan Vukomanović, and Zorica Kuburić – and younger generation of sociologists of religion (Mirko Blagojević, Danijela Gavrilović, Dragan Todorović, Dragana Radisavljević Ćiparizović...). The decisive contribution to its further development and establishment in the academic sociological community has been provided by the Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion (YSSSR/JUNIR) – founded in Niš in 1993 as a non-governmental organization; since recently included in the list of scientific societies of the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia – through its various activities: the library „Religion and Society“, „YSSSR/JUNIR Yearbooks“ in Serbian and English languages, annual conferences with international participation (19 to date), round tables, and book promotions. The Society has considered scrupulously the transformation of religion in the Balkans, in Yugoslavia and Serbia, particularly, on the one hand, the results and consequences of secularization and the „drama“ of atheism, and, on the other, the revitalization of religion and religiosity, and the clericalization of public space at the end of the second and the beginning of the third millennium. Special attention has been paid to the study of the so-called disregarded phenomena in the religious-church complex, such as: religions of minorities and minority religions, new religious movements, missionarying and conversion, religious life of Roma, pilgrimages, religious and folk customs on the border, empirical research of Orthodoxy, Protestantism, and Islam... It is without any doubt that YSSSR occupies a significant position in the history of Serbian sociology of religion, and it has also been one of the most active sociological sections of the Serbian Sociological Society in the period from 1993 to 2012.

Key words: Serbian sociology of religion, YSSSR/JUNIR, Serbian Sociological Society

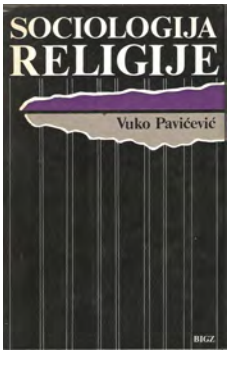

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 2, стр. 751–761
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Драгољуб Б. Ђорђевић
Универзитет у Нишу
Машински факултет
brkab@junis.ni.ac.rs

УДК: 316:050(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС ЧАСОПИСА «ТЕМЕ» РАЗВОЈУ СРПСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ (2001–2011)•

«Теме», часопис за друштвене науке Универзитета у Нишу, основан 1977. године, захваљујући чињеници да су га до сада три пута и најдуже по стажу уређивали социолози, препознатљив је и по томе што је редовно и систематски објављивао велики број социолошких студија, чланака, есеја, превода, лексиконских и енциклопедијских одредница. Нема спора да је, посебно у периоду од 2001. до 2011, дао велики допринос развоју српске социологије, успевши да афирмише и нове области, до тада непокривене у другим социолошким гласилима. У реферату ће се, између осталог, предузети квантитативна и квалитативна анализа присутности социологије на страницама «Тема» у споменутом раздобљу.

Кључне речи: *часопис „Теме“, Универзитет у Нишу, социологија у Србији*

Увод

Први број часописа *Теме*, под називом МАРКСИСТИЧКЕ ТЕМЕ, изашао је 1977. године (*слика 1*). Дефинисан је као часопис за марксистичку теорију и праксу. Оснивач часописа је Универзитет у Нишу, а издавач Центар за марксистичко образовање Универзитета. Тада је управник Центра био др Љубиша Крстић, редовни професор Социологије са социологијом рада на Машинском факултету, а сматра се једним од утемељивача часописа (Ђорђевић, 2009: 297).[1] Први главни и одговорни уредник био је проф. др Петар Козић, социолог (Марковић, 2012: 395–397). Године 1978. часопис уређује нови главни и одговорни уредник – филозоф, проф. др Глигорије Зајечарановић, који то чини закључно са бројем

• Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

[1] Стицајем околности, писац чланка је већ тада био његов асистент и упознат је с појединостима настанка часописа.

4 за 1982 (Đorđević, 1999: 161–164; Ђорђевић, 2009: 297). Проф. др Миливоје Андрејевић, правник, уређивао је часопис од броја 1 за 1983. до броја 2 за 1987. Године 1987. за главног и одговорног уредника изабран је проф. др Марко Секуловић, економиста (уређивао је часопис од броја 2 за 1987. до броја 3 за 1991).

Онда је, због свеопште марксизације погледа на свет у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, рекли смо, часопис ближе одређен као „часопис за марксистичку теорију и праксу“. Премда свагда отворен и за друге филозофске погледе и мишљења, вољом четворице првих уредника ипак се водило рачуна о томе да се не објављују аутори и текстови који су отворено наступали против главне идеолошке струје самоуправног социјализма, коју је оличавао Савез комуниста Југославије. Просто речено, неколицина писаца – поглавито филозофа и социолога – која је припадала тзв. праксис-филозофији и била жустро дисидентска, никако се није могла појавити на страницама часописа, који је, иначе, редовно, излазио четири пута годишње, имао сталну и задовољавајућу материјалну подршку и висок углед у академској заједници (Ђорђевић, 2006: 521–523).

Универзитет у Нишу постаје нови издавач од броја 1–2 за 1989. годину. Од броја 1–2/1990 часопис добија нови назив – ТЕМЕ. Промењене су и корице, а часопис је опремљен неким неопходним подацима (*слика 2*). Године 1991. за главног и одговорног уредника изабран је проф. др Миомир Ивковић, социолог. У његовом мандату, 1993. године, часопис добија нове и другачије корице, које има и сада, а опрема се и уређује по свим захтевима међународне стандардизације (*слика 3*). Године 2001. за главног и одговорног уредника изабран је проф. др Драгољуб Б. Ђорђевић, социолог.[2]

За разлику од претходног периода, када је под уредништвом М. Ивковића, часопис већма излазио као двоброј (1–2, 3–4), посебно од 1997. до 2000. године, с новом редакцијом излази редовно (*слика 4*), осим у два изузетка. У 2001, због затеченог стања и мањка прилога, издат је четвороброј (1–4), а недостатак новца приморао је редакцију да 2005. године спреми један двоброј (1–2). Остало је све објављивано у појединачним свескама, тако да је током једанаестогодишњег излажења издато 38 појединачних свезака, један двоброј и један четвороброј.

[2] Све време је секретар редакције био мр Драган Тодоровић, асистент Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Др Тодоровић је од ове године доцент на Основима социологије и Историјској социологији на истој високошколској институцији.

Библиографије, интервјуи и полемике

Часопис се прочуо и по својим библиографијама. Још 1986. издата је прва библиографија објављених текстова поводом десетогодишњице (Перуновић, Н. [1986]. Библиографија часописа 'Марксистичке теме': 1977–1985. *Теме*, X [3–4]: 198–226), док је редакција Д. Б. Ђорђевића за тридесетогодишњицу излажења (2006) штампала библиографију која обухвата објављене радове у последњих 20 година (1986–2006) (Живковић, З. Б., Лазић, С. и А. Спасић [2006]. Библиографија прилога објављених у часопису 'Теме' 1986–2006. *Теме*, XXX [4]: 527–685).

У анализираном временском распону нарочито се инсистирало на сачињавању специјалних библиографија, које су увек морале да прате тематске целине. Наводимо поједине:

1. Тодоровић, Драган, «Историјска социологија: селективна библиографија» (1–4, 2001б).
2. Захаријевић, Адриана, Шарчевић, Предраг, «Уводник: појмовник постколонијалне теорије – селективна библиографија» (4, 2005).
3. Тодоровић, Драган, «Библиографија Нишке ромолошке школе 2006–2007» (1, 2008).
4. Јовановић, Милош, «Селективна библиографија радова који се баве ЛГБТ тематиком“ (1, 2009).
5. Антовић, Михаило, «Селективна библиографија наслова из области неодарвинизма» (4, 2009).
6. Ђорђевић, Драгољуб Б., Јовановић, Милош, «Социологија православља: селективна библиографија 2000–2010» (1, 2010).
7. Ђорђевић, Драгољуб Б., «Кафанологија: 99 изабраних јединица» (3, 2010).
8. Тодоровић, Драган, «Библиографија Нишке ромолошке школе 2008–2010» (4, 2010).

Редакција је гајила и рубрику интервјуа с нашим познатим социолозима, филозофима и религиолозима. «Разговор (с) временом» попуњавао је Павле Миленковић, социолог са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, и тако забележио оставштину за будућност од Михаила Марковића («Филозофија као начин живота» [3, 2002]), Владете Јеротића («Поредак и његов невидљиви идентитет» [1, 2003]) и Љубомира Тадића («Срце има своје разлоге које разум не познаје» [1, 2004]), док је у том смислу врхунац представљала исповедна проза Ђуре Шушњића («Из архиве остарелог искуства» [4, 2010]).

Теме су се прочуле по полемикама, које су водили угледни социолози и филозофи: Аљоша Мимица, Милан Брдар, Тодор Куљић, Зоран Аврамовић, Владимир Илић, Никола Божиловић, Жолт Лазар, Гордана

Вуксановић, Драган Јаковљевић... Главни уредник, насупрот мњењу малобројних колега социолога, остаје при оцени да је часопис баш њима веома допринео српској социологији. Расправа о суштинским питањима дисциплине јесте императив сваке науке, а она у домаћој социологији изостаје већ неприлично дуго. Има се утисак да се престоничка гласила, свакако социолошки главна, понашају комотно, да су конформистичка и стога, често, изгледају стерилно.

Две полемике су биле изразито плодне. Прва, најжустрија и научно и ваннаучно најпоследичнија, тицала се спора око једног («очигледног») плагијата колегинице са Филозофског факултета у Новом Саду (Вуксановић, 2007: 175–190; Брдар, 2007: 623–652, 2008: 635–654; Јаковљевић, 2008а: 207–224; Лазар, 2008: 227–231).[3] За разлику од тог сукоба, који спада у поље етике професије социолога, друга полемика се тицала кључнијег проблема: како смо се и да ли смо се успешно самопредставили у *Социолошком речнику* (Брдар, 2007: 623–652; Мимица, 2007а: 827–830; Илић, 2007: 31). (Треба потцртати и критичке опаске Драгана Јаковљевића [2008б: 917–926] на одељак о социологији у *Енциклопедији српског народа* [2008], који је Слободан Антонић [2008: 271–303] раније целовито штампао у *Темама*.)

Преводи

Објављен је и већи број радова на светским (руски, француски, немачки, енглески) и балканским језицима (хрватски, македонски, бугарски, ромски...), као и немали број превода социолошких чланака са светских језика. Издвајамо десетак текстова страних знаних аутора, којима је часопис допринео развоју српске социологије:

1. Ајлин Баркер (Barker), «Стајање на раскршћу: политика маргиналности у ’субверзивним организацијама’» (1/2002).
2. Питер Бејер (Beyer), «Религија и глобализација» (4/2010).
3. Питер Л. Бергер (Berger), «Православље и глобални плурализам» (1/2010).
4. Srđan Vrcan, «Prijepori o civilnom društvu» (1/2006).
5. Данијел Денет (Dennett), «Од штампарске грешке до грешке у размишљању: како је еволуција напредовала до семантичких норми» (4/2009).
6. Catherine Lutard-Tavard, „Les Cafés en France, Constat, Nouvelles Tendances ou Lieux en Voie de Disparition?“ (3/2010).
7. Рендал Колинс (Collins), «Златно доба макроисторијске социологије» (1–4/2001).

[3] Аутор реферата, тада главни уредник *Тема*, морао је да сведочи на новосадском суду у спору две странке: Гордане Вуксановић и Милана Брдара.

8. Томас Лукман (Luckmann), «Религијска ситуација у Европи: позадина савремених преобраћања» (1–2/2005).
9. Paul Mojzes, «Orthodoxy and Islam in the Former Yugoslav Lands» (4/2007)
10. Стивен Сајдмен (Seidman), «Социјални конструкционизам: социологија, историја и филозофија» (1/2009).

Социолошки темати и текстови

Могуће да су *Теме* највише допринеле домаћој социологији неколиким тематским бројевима – једном општој социологији као таквој, други пут посебним социолошким дисциплинама. Прво да их пребројимо (наслов темата, број, година, угледнији аутори):

1. Историјска социологија (1–4, 2001): П. В. Масгрејв (Musgrave), Р. Колинс, М. Шо (Shaw), А. Барон (Baron), Р. ван Крикен (van Krieken)...
2. Три есеја о религијској (не)толеранцији (1, 2002): П. Мојзес, А. Баркер, Е. Ћимић.
3. Глобализација, еколошка криза и одрживи развој (2, 2002): Н. М. Мамедов (Мамедов), Д. Ж. Марковић, А. Д. Урсул (Урсул)...
4. Филозофија – социологија (1, 2003): Љ. Милосављевић, С. Таталовић, Р. Р. Божовић.
5. Глобализација, акултурација и идентитети на Балкану (2, 2003): Љ. Митровић, П.-Е. Митев (Митев), П. Георгиевски (Георгиевски), П. Христов (Христов), Ђ. Јовановић...
6. Социологија религије (3, 2003): М. Благојевић, Р. Цацаноска (Цацаноска), Д. Новаковић...
7. Социологија религије – социологија политике (4, 2003): Н. Богомилова (Богомилова), М. Благојевић, Б. Тодосијевић.
8. Култура у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана (1, 2004): Д. Жунић, В. Бузов (Бузов), С. Ливада, В. Вратуша...
9. Социологија (3, 2004): С. Шувар, С. Флере, Д. Б. Ђорђевић...
10. Социологија, политикологија, психологија (4, 2004): Ж. Лазар, Ј. Петровић...
11. Социологија религије (1–2, 2005): Т. Лукман, М. Благојевић, Н. Богомилова, Д. Гавриловић, Д. Јаковљевић...
12. Право и социологија (1, 2007): С. Миладиновић, Ж. Лазар...
13. Социологија (4, 2007): З. Аврамовић, Љ. Пушић, С. Ливада, П. Опалић...
14. Социологија религије (2, 2008): С. Зриншчак, М. Бул (Bull), К. Накатоми (Nakatomi)...

15. (Поп) култура: идеологија и отпори (3, 2008): Ђ. Јовановић, Р. Муршич, Д. Гаћеша...
16. Социологија (и психологија) (4, 2008): С. Антонић, З. Видојевић, Р. Р. Божовић.
17. Социологија *queer* идентитета (1, 2009): Џ. Викс (Weeks), К. Пламер (Plummer), С. Сајдмен, А, Захаријевић...
18. Социологија масовних комуникација (1, 2009): С. Вуковић, М. Топић...
19. Неодарвинизам у друштвеним наукама – од биологије ка социологији (4, 2009): С. Пинкер (Pinker), Р. Џекендоф (Jackendoff), Д. Денет, М. Шкорић, М. Антовић...
20. Социологија православља (1, 2010): А. Бус (Buss), Т. Бремер (Bremer), Л. Титаренко (Титаренко), П. Бергер, Р. Биговић, В. Н. Макридес (Makrides) (*слика 5*)...
21. Социологија (2, 2010): Б. Милошевић, З. Аврамовић, К. Локарт (Lockart)...
22. Кафанологија: социологија једног културног облика (3, 2010): Ј. Ресел (Rössel), Л. Дијас (Diaz), К. Лутард Тавард, С. Вујовић, Љ. Пушић...
23. Мултикултурализам и интеркултурализам (4, 2011): В. Кимлика (Kymlicka), Х. Банерџи (Bannerji), Н. Божиловић.
24. Живети на граници (4, 2011): Ј. Петровић, М. Антовић, Д. Крстић...

Свакако треба крупно истаћи допринос часописа социолошкој заједници, који се огледао кроз претходно објављивање речничког социолошког материјала – пре штампања у књигама за које се спремао.[4] Таква су три случаја:

1. Д. Б. Ђорђевић, Социолошки речник – Социологија религије (3, 2003): Ђ. Шушњић, И. Цвитковић, М. Вукомановић, З. Кубурић...[5]
2. А. Мимица, Социолошки речник – Одреднице (1, 2006).[6]
3. С. Антонић, Социологија у «Малој српској енциклопедији» (2, 2008): М. Немањић, С. Вујовић, М. Митровић, Т. Куљић, Б. Милошевић, М. Трипковић, Д. Б. Ђорђевић...[7]

---

[4] То је коректно забележио Аљоша Мимица у „Предговору“ за *Социолошки речник* (2007б: VI, фуснота 4).

[5] Одреднице су ушле у: Мимица, А., и М. Богдановић (прир.) (2007). *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.

[6] Одреднице су ушле у: Мимица, А. и М. Богдановић (прир.) (2007). *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.

[7] Одреднице су ушле у: *Енциклопедија српског народа* (2008). Београд: Завод за уџбенике.

Треба запамтити да су *Теме*, осим нотираних чланака, штампале још педесетак појединачних социолошких текстова, стотину приказа социолошких књига и неколико опраштања од преминулих колега.

Стотину социолога у размаку од 2001. до 2011. године објавило је у часопису своје радове, што по себи говори о његовом утицају на развој српске социологије.

Закључак

Који су уређивачки домети и константе часописа барем у периоду два последња уредниковања (М. Ивковића и Д. Б. Ђорђевића), посебно у посматраном периоду 2001–2011?

1. *Теме* годинама *излазе редовно*, према прописаној динамици на импресуму, често и пре задатог рока.
2. Часопис је, за разлику од раније када су превасходно објављивани текстови из филозофије, социологије, права и економије, сада много отворенији за радове и из *осталих друштвених наука*: етнологије, антропологије, историје, психологије, педагогије, политикологије, комуникологије, ромологије...
3. Часопис, осим једног тзв. шареног броја у току једног годишта, остала три броја, тј. три свеске, објављује као *целовите тематске бројеве*, посвећене разноврсним феноменима. Често су приређивачи темата ван уредничког састава и са других универзитета.
4. Објављивање појединих тематских блокова – попут оних из социологије религије или ромологије – значило је *прекретницу* у одговарајућој науци, то јест произвело дугорочно дејство на млађе научнике и определило правце развоја дотичне дисциплине.
5. Износећи на видело преко 600 текстова у 40 свезака, уредник и приређивачи су водили рачуна о уравнотеженој заступљености домаћих и иностраних писаца, о томе како је међу улогама периодике и та да упознаје читаоце са свежим, пресудним и утицајним, поглавито *иностраним*, текстовима и ауторима у друштвеним наукама. (Раније су по учесталости објављивања равноправни сарадници били научници из свих делова негдашње Југославије, а сада се редакција труди да, после страшног рата мржње и насиља, обнови контакте, успевши да штампа ауторе из Словеније, Хрватске, БиХ и Македоније.)
6. Стога се, примерице, на страницама часописа срећу *величине* попут Т. Лукмана, А. Баркер и Р. Колинса, из западног дела екумене, и Н. Богомилове, В. П. Гриценка (Гриценко) и В. П. Шалајева (Шалаев), са њене источне стране.

7. Баланс светског и домаћег, класичних и савремених аутора, укоричених у *Темама*, произвео је пријатну чињеницу – чланци из часописа се обилато цитирају – која врхуни у томе да се они *прештампавају* и у страним журналима.
8. Главни уредник и приређивачи тема водили су рачуна о томе да треба бринути о *млађим научницима* и њима, пре свега, пружити шансу; штампати текст амбициозном последипломцу, колегиници која се налази пред одбраном вредне магистарске радње, млађаном докторанту или доценту.
9. Готово у сваком броју *Тема* објави се превод текста неког знаног писца. И више од тога, посебно је последњи главни уредник увео праксу обавезног штампања покојег чланка и на *језику оригинала*, било да је ту реч о енглеском или француском, руском или бугарском, албанском или ромском... језику.[8] То је почесто намера уредништва да потпомогне културу вишејезичности, а каткад поштовање ауторових жеља.
10. У часопису редовно иде веома богата рубрика *приказа* најновијих домаћих и иностраних књига, као погодна форма вежбања критичког духа почетника у стварима писања.

Све је то допринело да часопис данас има висок третман у научној јавности. Он заузима високо место на листи рангираних часописа Министарства просвете и науке Републике Србије. *Теме* су од 2008. године у категорији М24 – часопис међународног значаја верификован посебном одлуком Министарства науке. Пре тога су биле у рангу Р61 – водећи национални часопис. Тиме су се, бар формално, аколи не и суштински, изједначиле са *Социолошким прегледом* и *Социологијом*.[9]

Било како било, *Теме* – часопис за друштвене науке и гласило Универзитета у Нишу – славе 35-огодишњицу излажења. Оне су један од најстаријих часописа у земљи – у међувремену су се због беспарице угасили бројни часописи који би били старији – и једини за сада чији је издавач државни универзитет (у Србији има седам државних и седам приватних универзитета).

[8] Главни уредник је истински поносан на чињеницу да је први пут у једном академском гласилу објавио текст на ромском (Османи, 2005: 161–174).

[9] Нова главна уредница Весна Милтојевић, ванредни професор социологије заштите на раду Факултета заштите на раду, преузевши уредниковање од 2012, има тежак задатак да унапреди представљање и заступљеност социологије у *Темама*.

Литература

Антовић, М. (2009). Селективна библиографија наслова из области неодарвинизма. *Теме*, XXXIII(4): 1223–1227.

Антонић, С. (2008). Социологија у 'Малој српској енциклопедији'. *Теме*, XXXII(2): 271–303.

Баркер, А. (2002). Стајање на раскршћу: политика маргиналности у 'субверзивним организацијама'. *Теме*, XXVI(1): 33–53.

Бејер, П. (2010). Религија и глобализација. *Теме*, XXXIV(4): 1295–1316.

Бергер, П. Л. (2010). Православље и глобални плурализам. *Теме*, XXXIV(1): 155–166.

Божиловић, Н. (2005). In Memoriam. Александар Тодоровић. *Теме*, XXXIV(1–2): 245–246.

Vrcan, S. (2006). Prijepori o civilnom društvu. *Теме*, XXXIII(1): 35–57.

Вуксановић, Г. (2007). Одговор редакцији *Социолошког прегледа*. *Теме*, XXXI(1): 175–190.

Брдар, М. (2007). О Хегеловим пиљарицама и неким детаљима из кулоарске историје наше социологије као саставног дела опште нам среће. *Теме*, XXXI(3): 623–652.

Брдар, М. (2008). Бес Хегелове пиљарице или ударац Маријине варјаче у панталонама. *Теме*, XXXII(3): 635–654.

Денет, Д. (2009). Од штампарске грешке до грешке у размишљању: како је еволуција напредовала до семантичких норми. *Теме*, XXXIII(4): 1141–1155.

Đorđević, D. B. (1999). Professor Gligorije Zaječaranović Ph. D. *Facta Universitatis Series: Philosophy and Sociology*, VI(2): 161–164.

Ђорђевић, Д. Б. (2006). Слово о јубилеју (тридесетогодишњица часописа). *Теме*, XXX(4): 521–523.

Ђорђевић, Д. Б. (2009). IN MEMORIAM. Љубиша Крстић: 1929–2009; Глигорије Зајечарановић: 1929–2008. *Теме*, XXXIII(1): 297.

Ђорђевић, Д. Б. (2010). Кафанологија: 99 изабраних јединица. *Теме*, XXXIV(3): 1017–1022.

Ђорђевић, Д. Б. и М. Јовановић (2010). Социологија православља: селективна библиографија 2000–2010. *Теме*, XXXIV(1): 251–261.

Енциклопедија српског народа (2008). Београд: Завод за уџбенике.

Илић, В. (2007). Исправка нетачног тврђења. *Теме*, XXXI(4): 831.

Јаковљевић, Д. (2008а). Између методологије науке и методологије каријеризма. *Теме*, XXXII(1): 207–224.

Јаковљевић, Д. (2008б). Одељак о социологији у једној новијој енциклопедији. *Теме*, XXXII(4): 917–926.

Јовановић, М. (2009). Селективна библиографија радова који се баве ЛГБТ тематиком. *Теме*, XXXIII(1): 191–198.

Колинс, Р. (2001). Златно доба макроисторијске социологије. *Теме*, XXV(1–4): 31–48.

Лазар, Ж. (2008). Писмо Жолта Лазара. *Теме*, XXXII(1): 227–231.

Лукман, Т. (2005). Религијска ситуација у Европи: позадина савремених преобраћања. *Теме*, XXIX(1–2): 127–134.

Lutard-Tavard, C. (2010). Les Cafés en France, Constat, Nouvelles Tendances ou Lieux en Voie de Disparition? *Теме*, XXXIV(3): 965–974.

Марковић, Д. Ж. (2012). IN MEMORIAM. Проф. др Петар Козић: 1928–2012. *Теме*, XXXVI(1): 395–397.

Миленковић, П. (2002). Филозофија као начин живота: разговор са Михаилом Марковићем. *Теме*, XXVI(3): 449–462.
Миленковић, П. (2003). Поредак и његов невидљиви диригент: разговор са Владетом Јеротићем. *Теме*, XXVII(1): 257–268.
Миленковић, П. (2004). Срце има своје разлоге које разум не познаје: разговор са Љубомиром Тадићем. *Теме*, XXVIII(1): 65–77.
Мимица, А. (2007а). Мали пасаж у једној пашквили. *Теме*, XXXI(4): 827–830.
Мимица, А. (2007б). Предговор. У: А. Мимица и М. Богдановић (прир.), *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике, стр. V–VIII.
Мимица, А. и М. Богдановић (прир.) (2007). *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.
Mojzes, P. (2007). Orthodoxy and Islam in the former Yugoslav Lands. *Теме*, XXXI (4): 789–804.
Османи, И. (2005). Tekiya. *Теме*, XXIX(1–2): 161–174.
Перуновић, Н. (1986). Библиографија часописа 'Марксистичке теме': 1977–1985. *Теме*, X(3–4): 198–226.
Сајдмен, С. (2009). Социјални конструкционизам: социологија, историја и филозофија. *Теме*, XXXIII(1): 67–78.
Шушњић, Ђ. (2010). Из архиве остарелог искуства, *Теме*, XXXIV(4): 1091–1098.
Тодоровић, Д. (2001а). Слово о историјској социологији. *Теме*, XXV(1–4): 3.
Тодоровић, Д. (2001б). Историјска социологија: селективна библиографија. *Теме*, XXV(1–4): 121–141.
Тодоровић, Д. (2008). Библиографија Нишке ромолошке школе 2006–2007. *Теме*, XXXII(1): 189–203.
Тодоровић, Д. (2010). Библиографија Нишке ромолошке школе 2008–2010. *Теме*, XXXII(4): 1381–1399.
Захаријевић, А. и П. Шарчевић (2005). Уводник: појмовник постколонијалне теорије – селективна библиографија. *Теме*, XXV(4): 541–547.
Живковић, З. Б., Лазић, С. и А. Спасић (2006). Библиографија прилога објављених у часопису 'Теме' 1986–2006. *Теме*, XXX(4): 527–685.

Dragoljub B. Đorđević
University of Niš
Faculty of Mechanical Engineering

Summary

THE CONTRIBUTION OF THE JOURNAL "TEME" TO THE DEVELOPMENT OF SERBIAN SOCIOLOGY (2001–2011)

"Teme", a social sciences journal of the University of Niš, founded in 1977, owing to the fact that it has thus far been edited three times by sociologists, has become recognised for its regular and systematic publishing of a large number of sociological studies, articles, essays, translations, and lexicon and encyclopaedic entries. There is no doubt that it has greatly contributed, particularly in the period from 2001 to 2011, to the development of Serbian sociology, even succeeding in affirming new fields, up until then not covered in other sociological publications. The paper provides, among other things, a quantitative and qualitative analysis of the presence of sociology on the pages of "Teme" in the above period.

Key words: Journal "Teme", University of Niš, Sociology in Serbia

Фотографије

Слика 1 – Изглед часописа
када се звао *Марксистичке теме*

Слика 2 – Први број часописа
под новим називом *Теме*

Слика 3 – Садашњи изглед
часописа *Теме*

Слика 4 – Састав редакције часописа
Теме у анализираном периоду

Слика 5 – Поткорица
Тема (1/2010)
са тематом из социологије
православља

CONTENTS

Zoran Gudović
Radomir Lukić as a Sociologist and Legal Thinker 375

Radmila Vasić
Radomir D. Lukić: A Possibility for the Foundation of Sociology of Morality 396

Данило Н. Баста
The Sociological Phase on the Intellectual Path of Mihailo Djurić 417

Jovica Trkulja
Scientific-Educational and Public Activity of Miroslav Pečujlić 445

Ljubiša Mitrović
Miroslav Pečujlić's Contribution to Contemporary Sociology of Development and Globalization 485

Andjelka Mirkov
The Contribution of Miroslav Živković to the Research on Sociological Aspects of Habitation 499

Marina Blagojević Hughson, Mirjana Bobić
Scientific Contribution of Ruža Petrović: Research on Migrations as Movement beyond the Boundaries of Demography 516

Sladjana Dragišić Labaš
The Contribution of Petar Opalić to the Development of the Sociology of Mental Disorders 532

INSTITUTIONS AND RESULTS

Gordana Vuksanović
The Appearance and Development of Sociology at the Faculty of Philosophy in Novi Sad 560

Dušan Mojić
Sociology on the Faculty of Economics at the University of Belgrade 568

Jasmina Petrović, Snežana Popić, Branislava Kragović
The Institutional Development of the Sociology Department at the Faculty of Philosophy, University in Priština, Temporarily Seated in Kosovska Mitrovica 583

Dragana Dinić
Contribution of the Institute for Social Policy to the Development of Sociological Thought and Practice in Serbia 603

Слободан Антонић
Serbian Sociological Society 1961–1992 616

Isidora Jarić
The Struggle for the Establishment of Sociology as a Subject in Secondary Schools in Serbia: Activities of Serbian Sociological Society 648

Isidora Jarić
A Tiny Contribution to the History of Sociology: The First Post-War High-School Textbook in Sociology in Serbia 673

Radoš Smiljković
Constituting Political Sociology into Instructional Discipline at the Faculty of Political Sciences in Belgrade 685

Sandra Radenović
Sociology at the Faculty of Medicine on the Belgrade University: Medical Sociology, Medical Ethics and Bioethics – Challenges and Perspectives 703

Biserka Košarac, Biljana Milošević-Šošo
The Institutional Development of the Sociology Department at the University of Eastern Sarajevo 718

Dragan Todorović, Dragoljub B. Djordjević
The Contribution of the Scientific Society "YSSSR/JUNIR" to the Development of Serbian Sociology of Religion (1993–2012) 730

Dragoljub B. Djordjević
The Contribution of the Journal "Teme" to the Development of Serbian Sociology (2001–2011) 751

САДРЖАЈ БРОЈА 1

УВОД

Слободан Антонић
Уводна реч 7

Милован М. Митровић
Један век српске социологије 9

ЛИЧНОСТИ И ДЕЛА

Лука Бренеселовић
О коренима и развоју социолошког и посебно социолошкоправног интересовања код Богишића 29

Милош Марјановић
Богишићеви доприноси конституисању емпиријске социологије права 71

Нина Кршљанин
Валтазар Богишић – социолошки приступ праву и правној историји 90

Милојица М. Шутовић
„Радикална социологија“ и „социолошка имагинација“ Светозара Марковића 111

Владимир Зарић
Социологија задругарства Михаила Аврамовића 138

Љубица Рајковић, Весна Милетић-Степановић
Социологија и географија у делима Јована Цвијића 157

Бранислав Стевановић
Социолошко-политиколошка релевантност и актуелност Цвијићеве „антропогеографије“ Балкана 181

Љубинко Милосављевић
Социјално-теоријска мисао у делу Слободана Јовановића 200

Иван Јовановић
Слободан Јовановић као социолог 212

Срђан Шљукић
Слободан Јовановић и српско сељаштво 239

Бранислава Краговић
Слободан Јовановић о полуинтелектуалцима 252

Славољуб Мишић
Заснивање историјске социологије у делу Слободана Јовановића ... 264

Саша Б. Бован
Социолошка теорија права Живана Спасојевића 279

Божо Милошевић
Социологија сељачког друштва Сретена Вукосављевића: значај примарног искуства за разумевање села и сељака 297

Александар Гордић
„Метафизика“ сеоског живота у делу Сретена Вукосављевића 314

Дејан Петровић, Милена Станојевић
Мирко Косић – једна заборављена социологија 337

Урош В. Шуваковић
Допринос Арчибалда Рајса социолошком проучавању међуратног српског друштва 353

САДРЖАЈ БРОЈА 3–4

ДИСЦИПЛИНЕ И ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОБЛЕМИ

Анђелка Милић
Социолошко истраживање породица:
између индивидуалних прегнућа и друштвених (не)прилика 763

Нада Секулић
Оснивање Студија рода на Филозофском факултету у Београду 783

Анкица Шобот
Утемељивање родног питања у српској социологији 797

Марина Рагуш
Јулка Chlapec Ђорђевић – „женско питање“ између два светска рата 812

Драгица Вујадиновић
Феминистичка перспектива у социологији у Србији 819

Мирјана Рашевић
Развој демографије у Србији 855

Мирјана Бобић, Марина Благојевић Хјусон
О старим и новим популационим изазовима Србије 870

Слободан Панов
Социолошка димензија Породичног права 886

Наталија Јовановић
Почеци социологије образовања на југословенском простору 908

Милош Немањић
Увод у историју социологије културе и уметности у Србији 916

Драган Коковић
Узроци кашњења у конституисању
неких социолошких дисциплина код нас 930

Градимир Обрадовић
Прилог проучавању заснивања социологије рада и пионирска ангажованост социолога на развоју социологије рада и формирању професије социолога рада 941

Јасмина Петровић
Методолошки проблеми у социолошкој периодици у Србији 959

Радивој Степанов, Ана Нешић
Социологија права у правној култури Србије 1001

Мирослав Ружица
Балкански Власи/Арумуни/Цинцари: Тезе за нешто другачије читање балканске и српске историје и културе 1018

Жељко Љ. Крстић
Историјска социологија затвора у Србији: од окова до „наруквице“ 1046

Немања Звијер
Социологија визуелног – могући правци будућег развоја социологије у Србији 1070

Силвано Болчић
Искуства и домашаји „ангажоване“ социологије у Србији током протеклих пет деценија 1090

Снежана Попић
Зачеци српске социолошке мисли о глобализацији 1116

Петар Анђелковић
Српско друштво и социологија данас: „социологија без друштва“ 1134

Снежана Стојшин
Социологија у Србији данас/сутра – размишљања будућих социолога 1146

Миодраг Ранковић
Еволуција и инволуција новог империјализма 1156

Весна Димитриевска
Социологија неједнакости и сиромаштва 1190

Зоран Аврамовић
Социолошко знање и незнање у уџбеницима социологије 1198

Дејан Радиновић
Препреке и могући правци развоја социологије у Србији 1215

Владимир Милић
Србија – деструкција друштва и стварање паразитских и зависних класа 1230

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
Социолошки преглед : часопис Српског
социолошког друштва / главни и одговорни
уредник Жолт Лазар; Год. 1, бр. 1 (1961) - . - Београд
(Краљице Наталије 45) : Социолошко друштво Србије, 1961- (Београд : Службени гласник). – 24 цм
ISSN 0085-6320 =
COBISS.SR-ID 932111